

สัญญาเลขที่ RDG 4840058

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการ กลยุทธ์การปรับตัวของเกษตรกรอันเนื่องมาจาก
การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง

ผู้วิจัย

นางไพรินทร์ รุยแก้ว โรงเรียนวัดควนชะลิก

ชุดโครงการ “ชุมชนกับการปรับตัวด้านอาชีพ”

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
(ความเห็นในรายงานนี้เป็นของผู้วิจัย สกว.ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วยเสมอไป)

คำนำ

โครงการวิจัยกลยุทธ์การปรับตัวของเกษตรกรอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง เป็นโครงการหนึ่งในชุดโครงการ “ชุมชนกับการปรับตัวด้านอาชีพ” ซึ่งอยู่ภายใต้โครงการบริหารจัดการชุดโครงการวิจัยและพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังมหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์เป็นผู้ประสานงาน สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) เป็นการวิจัยเชิงนโยบายเพื่อทำความเข้าใจกับสภาพปัญหาและแนวทางแก้ปัญหาจากผลกระทบที่เกิดขึ้นจากโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง

ข้าพเจ้าเป็นผู้ที่มีถิ่นฐานอยู่ในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง จึงมีสถานภาพเป็นทั้งผู้ที่ได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศ และเป็นผู้วิจัย ศึกษาวิเคราะห์ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในเขตพื้นที่นี้ ข้าพเจ้าเคยตั้งข้อสงสัยว่าเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำแห่งนี้ชาวบ้านได้รับประโยชน์มากน้อยแค่ไหน อย่างไร ทำไมจึงมีคนบางกลุ่มรวมตัวกันประท้วง ร้องเรียนที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิต การได้มีโอกาสเป็นผู้ศึกษาวิจัยในพื้นที่ครั้งนี้จึงเป็นความยินดีและเป็นความต้องการส่วนตัวของข้าพเจ้า เพื่อจะได้ทราบถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างถ่องแท้ เข้าใจถึงสภาพปัญหาที่แท้จริงของคนกลุ่มต่าง ๆ ที่ได้รับผลกระทบจากการเกิดขึ้นของโครงการขนาดใหญ่ของรัฐที่มีทั้งผลดีและผลเสีย ทำให้คนกลุ่มต่าง ๆ ต้องหาแนวทางเพื่อการดำรงชีพให้ได้ในท่ามกลางบริบทของความเปลี่ยนแปลง การวิจัยครั้งนี้ข้าพเจ้ามีโอกาสเรียนรู้ถึงกระบวนการวิจัยตลอดจนแนวคิด การวิเคราะห์แยกแยะสิ่งที่เกิดขึ้น ทำให้มีความเข้าใจสภาพของสังคมในพื้นที่ลุ่มน้ำมากขึ้น ดังนั้นในสถานภาพที่เป็นคนในพื้นที่จึงคาดหวังว่าจะสามารถนำองค์ความรู้ ประสบการณ์ครั้งนี้ไปใช้ในโอกาสต่าง ๆ ในสังคมต่อไป และในสถานภาพนี้อีกเช่นกันที่มีความคิดเห็นว่า การปรับเปลี่ยนอาชีพของคนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังยังคงต้องมีการเปลี่ยนแปลงอีกมากมาย เนื่องจากการสร้างและการเกิดเงื่อนไขใหม่ขึ้นเป็นระยะๆ ส่วนในสถานภาพของนักวิจัย ก็มีความคาดหวังว่างานวิจัยชิ้นนี้จะมีคุณค่าต่อคนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังจากการนำผลการวิจัยไปใช้ในระดบนโยบายเพื่อพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำต่อไป

ไพรินทร์ รุยแก้ว

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
กิตติกรรมประกาศ	
บทสรุปสำหรับผู้บริหาร	(1)
บทคัดย่อ	(6)
Abstract	(9)
บทที่ 1 บทนำ	1
1.ความเป็นมาของปัญหา	1
2.คำถามการวิจัย	4
3.วัตถุประสงค์การวิจัย	5
4.ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	5
5.การทบทวนเอกสาร	6
5.1 แนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง	6
5.2 แนวคิดเกี่ยวกับความขัดแย้ง	12
5.3 แนวคิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจลุ่มน้ำ	16
5.4 แนวคิดเรื่องการปรับตัวเรื่องอาชีพ	21
กรอบคิดพื้นฐานการวิจัย	26
6.วิธีการดำเนินการวิจัย	28
6.1 ขอบเขตการวิจัย	28
6.2 วิธีการศึกษาข้อมูล	34
7. การวิเคราะห์และการนำเสนอข้อมูล	35
บทที่ 2 ลุ่มน้ำปากพนังยุคพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติ	36
1. สภาพพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง	36
1.1 พื้นที่ชายฝั่ง	39
1.2 พื้นที่ราบลุ่ม	40
1.3 พื้นที่ป่าพรุ	41

สารบัญ

เรื่อง

หน้า

2. การผลิตในพื้นที่ชายฝั่ง	42
2.1 กลุ่มคนและการตั้งถิ่นฐาน	42
2.2 การใช้ชายฝั่งทะเลเป็นฐานการผลิต	43
2.3 คริวเรือนชายฝั่งกับการผลิตที่หลากหลาย	46
2.4 ชาวประมงกับบทบาทการลอบซื้อขายข้าว	47
3. ระบบการผลิตในพื้นที่ราบลุ่ม	48
3.1 การผลิตและการใช้ทุนดำรงชีพ	48
3.2 สถาบันและการจัดการแรงงาน	55
3.3 ระบบการจัดการทรัพยากร	58
3.4 ระบบการค้าข้าวและการเอาเปรียบชาวนา	59
3.5 การแตกตัวทางชนชั้น	61
3.6 ความหลากหลายการผลิตของคริวเรือนชาวนา	62
4. การผลิตและการใช้ทรัพยากรส่วนรวมในพื้นที่ป่าพรุ	64
4.1 ลักษณะการตั้งบ้านเรือนบริเวณป่าพรุ	64
4.2 การเข้าถึงทรัพยากรส่วนรวม	65
5. ปัญหาของยุคพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติเป็นฐานการผลิต	70
บทที่ 3 ยุคการผลิตที่ใช้ทรัพยากรอย่างเข้มข้น	72
1. การผลิตที่ใช้ทรัพยากรอย่างเข้มข้น (พ.ศ. 2505-2530)	72
1.1 การเปลี่ยนแปลงทางบริบท	72
1.2 ผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลงทางบริบท	79
1.3 การเข้ามาพัฒนาการผลิตของรัฐ	90
1.4 การปรับตัวท่ามกลางความเปลี่ยนแปลง	93
2. การผลิตที่ใช้ทรัพยากรเข้มข้นยิ่งขึ้น (พ.ศ. 2531 – 2542)	97
2.1 ระบบการผลิตกึ่งในพื้นที่ชายฝั่ง	98
2.2 นาทุ่งขยายสู่พื้นที่ราบลุ่ม	109

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
2.3 การใช้ทรัพยากรป่าพรุช่วงนาทุ่งเพ็ญ	114
3. สรุป	117
บทที่ 4 โครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังกับผลที่เกิดต่อทรัพยากรและการผลิต	118
1. พัฒนาการของการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง	118
1.1 การพัฒนาระยะที่ 1	118
1.2 การพัฒนาระยะที่ 2	119
1.3 โครงสร้างที่เกิดขึ้นในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง	122
2. ผลกระทบที่เกิดจากโครงสร้างแต่ละส่วน	123
2.1 ผลจากประตูน้ำอุทกวิทยาสลิด	123
2.2 ผลจากประตูระบายน้ำบ้านเสียด	124
2.3 ผลจากคลองบ่อคณทีและคลองหน้าโกฏ	125
2.4 ผลจากคลองชะอวด-แพรกเมือง	125
2.5 ผลจากคันกันทรายที่ปลายคลองชะอวด-แพรกเมือง	126
3. สภาพแวดล้อมและทรัพยากรหลังเกิดโครงการฯ	128
3.1 สภาพแวดล้อมและทรัพยากรพื้นที่ชายฝั่งทะเล	128
3.2 สภาพแวดล้อมและทรัพยากรพื้นที่ราบลุ่ม	129
3.3 สภาพแวดล้อมและทรัพยากรพื้นที่ป่าพรุ	130
4. ลักษณะของผลกระทบต่อชุมชน	131
4.1 ชุมชนที่ได้ประโยชน์จากโครงการฯ	131
4.2 ชุมชนที่มีทั้งส่วนได้และเสียประโยชน์ จากโครงการฯ	136
4.3 ชุมชนที่เสียประโยชน์จากโครงการฯ	142
5. เงื่อนไขที่ทำให้เกิดลักษณะของผลกระทบต่างกัน.	146

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
6. ความขัดแย้งจากการเกิดขึ้นของโครงการ ฯ	152
6.1 ความขัดแย้งระยะก่อสร้างโครงการฯ	152
6.2 ความขัดแย้งที่เกิดจากผลกระทบที่ต่างกัน	153
6.3 แนวโน้มความขัดแย้งที่เกิดจากการใช้ ทรัพยากรธรรมชาติ	154
7. สรุป	155
บทที่ 5 การแบกรับต้นทุนของกลุ่มคนที่ได้รับผลกระทบ	156
1. กลุ่มสูญเสียทรัพยากรดำรงชีพ	157
1.1 กลุ่มประมงพื้นบ้าน	157
1.2 กลุ่มใช้ป่าจาก	161
2. กลุ่มสูญเสียสิทธิการใช้ทรัพยากร	164
2.1 กลุ่มทำนาทุ่ง	164
2.2 กลุ่มทำนาและปลูกพืชผัก	167
3. กลุ่มที่เข้าไม่ถึงทรัพยากร	169
3.1 กลุ่มทำนาและปลูกพืชผัก	169
3.2 กลุ่มทำนาทุ่งจากระบบชลประทานน้ำเค็ม	171
3.3 กลุ่มที่ไม่ได้รับการช่วยเหลือจากรัฐ	172
4. สรุป	174
บทที่ 6 การปรับตัวในลักษณะการผลิตแบบปฐมภูมิ	176
1. เจื่อนใจที่ทำให้เลือกการผลิตแบบปฐมภูมิ	176
1.1 เจื่อนใจทางกายภาพ	177
1.2 เจื่อนใจด้านสังคม	178
1.3 เจื่อนใจด้านวัฒนธรรมและการเรียนรู้	179

สารบัญ

เรื่อง

หน้า

2. กระบวนการปรับตัวและการใช้กลยุทธ์	179
6.2.1 กลุ่มทำนา	180
6.2.2 กลุ่มเลี้ยงกุ้ง	185
6.2.3 กลุ่มปลูกพืชผัก	189
6.2.4 กลุ่มปลูกพืชเศรษฐกิจ	193
6.2.5 กลุ่มผลิตประเภทอื่น ๆ	197
3. การเคลื่อนไหวเพื่อสนับสนุนการปรับตัว	199
3.1 การใช้กลยุทธ์การปรับตัวในระดับชุมชน	199
3.2 การใช้กลยุทธ์การปรับตัวระดับกลุ่มคน	201
4. ศักยภาพการปรับตัวและการประเมินศักยภาพ	201
3.1 ศักยภาพการปรับตัวของเกษตรกรบ้านเสื่อหิง	202
3.2 ศักยภาพการปรับตัวของเกษตรกรบ้านทวยเทพ	204
3.3 ศักยภาพการปรับตัวของเกษตรกรบ้านท้ายโนด	206
5. สรุป	211

บทที่ 7 การปรับตัวในลักษณะการผลิตแบบทฤษฎีภูมิ

และผลิตแบบไม่เป็นทางการ	211
1. เงื่อนไขที่ทำให้ปรับตัวลักษณะการผลิตแบบทฤษฎีภูมิ	211
1.1 เงื่อนไขด้านวัตถุดิบ	211
1.2 เงื่อนไขด้านทักษะความรู้และวัฒนธรรม	212
1.3 เงื่อนไขด้านสังคม	213
2. ประเภทและกระบวนการปรับตัวการผลิตแบบทฤษฎีภูมิ	215
2.1 กลุ่มแปรรูปกระจุค	215
2.2 กลุ่มแปรรูปปลา	216
2.3 กลุ่มแปรรูปต้นจาก	217
2.4 กลุ่มแปรรูปอื่น ๆ	217

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
3. เจื่อนใจของการปรับตัวลักษณะการผลิตแบบไม่เป็นทางการ	219
3.1 เจื่อนใจด้านทุนของครัวเรือน	219
3.2 เจื่อนใจด้านสภาพแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ	222
3.3 เจื่อนใจที่เป็นแรงกดดันจากภาครัฐ	222
4. ประเภทและกระบวนการปรับตัวการผลิตแบบไม่เป็นทางการ	222
4.1 กลุ่มทำการค้าขาย	223
4.2 กลุ่มใช้แรงงานรับจ้าง	225
4.3 กลุ่มอพยพย้ายถิ่น	233
5. การเคลื่อนไหวเพื่อสนับสนุนการปรับตัว	236
5.1 การปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางสังคม	236
5.2 การสร้างอำนาจการต่อรอง	238
7.6 ศักยภาพการปรับตัวและการประเมินศักยภาพ	240
บทที่ 8 บทสรุป อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ	245
1. สรุปข้อค้นพบที่สำคัญ	245
1.1 ระบบนิเวศพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังก่อนเกิดโครงการฯ	245
1.2 ผลกระทบจากการเกิดขึ้นของโครงการฯ	246
1.3 ความแตกต่างของผลกระทบ	247
1.4 การปรับตัวและการใช้กลยุทธ์	248
1.5 ศักยภาพการปรับตัว	252
2 การอภิปรายผล	254
3.ข้อเสนอแนะ	259
3.1 ข้อเสนอแนะต่อปัญหาในพื้นที่ศึกษา	259
8.3.2 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย	261
8.3.3 ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัย	262

สารบัญ

เรื่อง

หน้า

บรรณานุกรม

263

ประวัตินักวิจัย

269

สารบัญตาราง

	หน้า
ตารางที่ 1.1	แสดงจำนวนพื้นที่ ครัวเรือน ประชากร 37
ตารางที่ 4.1	แสดงจำนวนเกษตรกรและผลผลิตกุ้งอำเภอเชียรใหญ่ 138
ตารางที่ 4.2	แสดงสัดส่วนของกลุ่มคนที่ได้รับผลกระทบ 145
ตารางที่ 4.3	แสดงจำนวนพื้นที่ทำไร่นาสวนผสมอำเภอหัวไทร และเชียรใหญ่ 149
ตารางที่ 4.4	แสดงไม้ผลที่จัดสรรให้เกษตรกร 150
ตารางที่ 6.1	แสดงสัดส่วนการปรับตัวด้านอาชีพ 176
ตารางที่ 6.2	แสดงจำนวนครัวเรือนและที่ดิน 3 ชุมชน 178
ตารางที่ 8.1	แสดงสัดส่วนการปรับตัวด้านอาชีพ 3 ชุมชน 252
ตารางที่ 8.2	แสดงศักยภาพการปรับตัวของกลุ่มอาชีพ 253

สารบัญแผนที่และภาพ

	หน้า
แผนที่แสดงขอบเขตพื้นที่ลุ่มน้ำและพื้นที่ศึกษาเชิงลึก	33
ภาพที่ 4.1 แสดงโครงสร้างต่างๆของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง	121
ภาพที่ 4.2 คันกันทรายที่ยื่นออกไปในทะเล	127
ภาพที่ 4.3 สภาพคลื่นซัดแนวกันคลื่นที่หาดทรายอำเภอหัวไทร	128
ภาพที่ 4.4 ผักตบชวาเต็มลำคลองที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำปากพนัง	130
ภาพที่ 4.5 แปลงป่าลุ่มน้ำมันบริเวณป่าพรุ	134
ภาพที่ 4.6 บริเวณริมคลองหัวไทรที่กลายเป็นน้ำจืดตลอดกาล	143
ภาพที่ 5.1 ป่าจากที่ลดความสมบูรณ์ลง	162
ภาพที่ 5.2 สภาพบ่อกึ่งเก่าที่เปลี่ยนไปปลูกปาล์ม	166
ภาพที่ 6.1 การใช้ที่ดินจากแปลงนาข้าวปลูกพืชผักตามกระแสนิยม	190
ภาพที่ 6.2 การทำไร่นาสวนผสมโดยชุดยกร่องเพื่อใช้น้ำ	191
ภาพที่ 6.3 แปลงปาล์มน้ำมันของกลุ่มปลูกปาล์ม	196
ภาพที่ 6.4 การใช้ที่ดินเพื่อทำการเกษตรที่หลากหลาย	198
ภาพที่ 6.5 การเลี้ยงวัวของครัวเรือนที่มีที่ดินมาก	205
ภาพที่ 7.1 พื้นที่ป่าพรุที่มีต้นกระจุคหนาแน่น	212
ภาพที่ 7.2 ต้นกระจุคที่ถอนจากป่าพรุเพื่อเตรียมนำไปแปรรูป	212
ภาพที่ 7.3 บ้านที่ปล่อยทิ้งร้างในชุมชนบ้านทวยเทพ	226

กิตติกรรมประกาศ

ผู้วิจัยขอขอบพระคุณ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) และมหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์ ที่ได้สนับสนุนให้มีการวิจัยครั้งนี้เกิดขึ้น ขอขอบพระคุณอาจารย์กานัน จันทรพรหมมา หัวหน้าโครงการบริหารจัดการชุดโครงการวิจัยและพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ที่ได้ติดตามความคืบหน้าของงานวิจัยและให้คำปรึกษาจนงานสำเร็จ

และขอขอบพระคุณอาจารย์เลิศชาย ศิริชัย ผู้ประสานงานชุดโครงการ “ชุมชนกับการปรับตัวด้านอาชีพ” ที่กรุณาให้โอกาสได้เข้าร่วมโครงการ และคอยให้คำปรึกษาแนะนำอย่างดียิ่ง ตลอดจนการจัดการในด้านองค์ความรู้เกี่ยวกับกระบวนการวิจัย ทั้งยังได้สละเวลาในการแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ ตลอดระยะเวลาในการทำงานวิจัย ทำให้งานวิจัยครั้งนี้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

งานวิจัยครั้งนี้ได้รับความกรุณาจากผู้ทรงคุณวุฒิหลายท่าน ผู้วิจัยขอขอบพระคุณท่านอาจารย์อานันท์ กาญจนพันธุ์ ท่านอาจารย์สีลาภรณ์ บัวสาย ท่านอาจารย์อรรถจักร สัตยานุรักษ์ ท่านอาจารย์บัญชา แก้วส่อง ท่านอาจารย์อรุณดา เจริญรัตน์ ท่านอาจารย์ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี และอาจารย์อีกหลายท่านที่ไม่ได้เอ่ยนาม ณ ที่นี้ ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญที่กรุณาให้ข้อเสนอแนะแนวคิด และองค์ความรู้ต่าง ๆ ที่เป็นคุณประโยชน์ต่อการวิจัยครั้งนี้ ทำให้งานวิจัยสำเร็จลงได้ด้วยดี

ขอขอบพระคุณทีมงานที่ได้เอื้อเฟื้อ ช่วยเหลือให้การเก็บรวบรวมข้อมูลในพื้นที่ได้สะดวกและสำเร็จ

และผู้วิจัยต้องขอบพระคุณอย่างสูง คือ ความร่วมมือจากชาวบ้านทุกพื้นที่ในอำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่ อำเภอเฉลิมพระเกียรติ และชาวบ้านเสื่อหิง บ้านทวยเทพและบ้านท้ายโนด ทุกท่าน ที่กรุณาบอกเล่าข้อมูลด้วยความมีไมตรียิ่ง และให้ความร่วมมือทั้งการร่วมประชุมกลุ่มใหญ่กลุ่มย่อยเป็นอย่างดีทุกครั้ง

ไพรินทร์ รุยแก้ว

บทสรุปสำหรับผู้บริหาร

ความเป็นมา

พื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางประกอบด้วยพื้นที่ในอำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่และอำเภอเฉลิมพระเกียรติ จึงเป็นพื้นที่ที่กว้างใหญ่ แบ่งตามลักษณะทางกายภาพได้เป็น 3 เขตพื้นที่ คือ เขตพื้นที่ชายฝั่งทะเล มีอยู่เฉพาะในอำเภอหัวไทร เขตพื้นที่ราบลุ่ม มีอยู่ทั้งสามอำเภอโดยมีพื้นที่มากกว่าเขตพื้นที่อื่น ๆ และเขตพื้นที่ป่าพรุ ซึ่งมีพื้นที่อยู่ทั้งสามอำเภอ จึงทำให้มีระบบนิเวศที่หลากหลาย เคยเป็นดินแดนที่อุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติ เป็นปัจจัยพื้นฐานที่สร้างความมั่นคงทางอาหารและเศรษฐกิจ จนกลายเป็นอู่ข้าวอู่น้ำที่สำคัญแห่งหนึ่งของภาคใต้ แต่จากความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งจากภายในและภายนอกพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ทำให้ชุมชนที่อาศัยอยู่ในแต่ละเขตพื้นที่ต้องปรับตัว เพื่อให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ท่ามกลางบริบทที่เปลี่ยนแปลง ซึ่งหากมองการผลิตในภาพรวมของพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังแล้วจะพบว่าการผลิตสำคัญตามลำดับ คือ การผลิตข้าว การผลิตพืชผักในรูปแบบไร่นาสวนผสม การผลิตกุ้ง โดยครัวเรือนไม่ได้มีระบบการผลิตเพียงระบบเดียว แต่จะมีผลิตที่หลากหลายทั้งการผลิตหลัก การผลิตรอง การผลิตประกอบหรือการผลิตเสริม การผลิตสำคัญในช่วงก่อนเกิดโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง คือ การผลิตกุ้ง ในพื้นที่ชายฝั่งทะเลและขยายไปยังพื้นที่ราบลุ่มริมแม่น้ำปากพนังที่ขาดการคำนึงถึงสภาพแวดล้อม จึงมีผลกระทบต่อระบบนิเวศอย่างรุนแรงและรวดเร็ว

โครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังเกิดขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อแก้ปัญหาของชุมชนที่อยู่ในพื้นที่ แต่ผลที่เกิดขึ้นหลังจากโครงการฯ สำเร็จลง พื้นที่หรือชุมชนบางแห่งกลับไม่ได้เป็นไปตามที่คาดหวัง และก่อให้เกิดปัญหาด้านการดำรงชีพซ้ำซ้อน

ผลกระทบจากการเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง

การเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง มีผลต่อทรัพยากรและการผลิตของชุมชนในแต่ละเขตพื้นที่แตกต่างกัน มีลักษณะดังนี้

ลักษณะที่หนึ่ง ชุมชนที่ได้รับผลกระทบในทางเสียประโยชน์ หมายถึง เป็นเขตพื้นที่ที่ผู้อยู่อาศัยต้องมีการเปลี่ยนแปลงอาชีพจากที่เคยทำอยู่ก่อนเกิดโครงการฯ เนื่องด้วยระบบนิเวศที่เปลี่ยนแปลง ซึ่งเป็นเขตพื้นที่ชายฝั่งทะเล ได้แก่ ชุมชนที่อาศัยอยู่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำปากพนัง ในเขตพื้นที่อำเภอหัวไทร ช่วงที่อยู่ได้ประจวบเหมาะน้ำเสียหึ่ง เพราะน้ำบริเวณดังกล่าวต้องกลับกลายเป็นน้ำเค็มตลอดกาล การผลิตที่เคยยึดเป็นการผลิตหลักของครัวเรือน เช่น การผลิตข้าว ก็ไม่สามารถผลิตได้อีก แม้บางพื้นที่ที่ใกล้เคียงอาจผลิตข้าวได้อยู่บ้าง แต่จากสภาพแวดล้อมที่มี

การเลี้ยงกุ้งด้วย ทำให้เกิดผลกระทบซึ่งกันและกัน ส่วนการผลิตกุ้งที่เคยมีในพื้นที่บริเวณนี้กลับไม่สามารถผลิตได้เหมือนเดิม เนื่องจากปัจจัยที่เอื้อให้ครัวเรือนผลิตกุ้งนั้นไม่มีเพียงแค่น้ำเค็มประการเดียว แต่ปัญหาในด้านราคาผลผลิต ปัญหาการลงทุน ปัญหาด้านโรคระบาดของกุ้งล้วนเป็นปัจจัยที่ครัวเรือนต้องคำนึง การกลับกลายเป็นพื้นที่น้ำเค็มทำให้ทางเลือกในการผลิตจำกัดลงด้วย

ลักษณะที่สอง ชุมชนที่ได้รับทั้งประโยชน์และเสียประโยชน์ หมายถึง เป็นเขตพื้นที่ที่ระบบน้ำเปลี่ยนแปลงจากน้ำเค็มรุกล้ำบ้าง จนทำให้บางช่วงฤดูกาลน้ำในแม่น้ำ ลำคลองต้องเปลี่ยนเป็นน้ำกร่อย ซึ่งก็มีประโยชน์ต่อพืช สัตว์หลายชนิดที่อาศัยระบบน้ำกร่อยเพื่อความเติบโตและขยายพันธุ์ แต่เมื่อระบบน้ำต้องเปลี่ยนเป็นน้ำจืดตลอดกาล จึงส่งผลกระทบต่อชุมชนดังกล่าว นอกจากนี้การที่ระบบน้ำถูกปิดกั้นไม่ให้ไหลเวียนตามธรรมชาติของน้ำ ทำให้น้ำเกิดเน่าเสียและมีขุ่นตะกอนปริมาณมาก จนไม่สามารถนำน้ำจืดนี้ไปใช้ประโยชน์ในครัวเรือนได้ ผู้ผลิตที่กระทบอย่างหนัก คือ กลุ่มเลี้ยงกุ้ง และกลุ่มยึดอาชีพประมงพื้นบ้านเป็นอาชีพหลัก ชุมชนดังกล่าวนี้ คือ ชุมชนที่อยู่ในพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ทั้งหมด ส่วนที่กระทบมากที่สุด คือชุมชนที่อาศัยอยู่ริมฝั่งแม่น้ำปากพนัง แต่ผลประโยชน์ที่ทางกลุ่มนี้ได้รับ คือ การมีน้ำจืดปริมาณมากที่ได้เก็บกักไว้ในแม่น้ำปากพนังย่อมเป็นหลักประกันความมั่นคงของทรัพยากรที่จะใช้เป็นการผลิตได้ต่อไป และทำให้พื้นที่บางส่วนสามารถเพิ่มศักยภาพการผลิตข้าวเป็นสองครั้งต่อปี

ลักษณะที่สาม ชุมชนที่ได้รับประโยชน์จากโครงการฯ หมายถึง เขตพื้นที่ที่เคยเป็นแหล่งกันดาร ขาดแหล่งน้ำเพื่อการผลิต ต้องอาศัยน้ำจากธรรมชาติอย่างเดียว แต่เมื่อเกิดโครงการฯ ทำให้มีแหล่งน้ำจืดเพื่อการผลิตได้หลายประเภท จึงสามารถเพิ่มรอบหมุนการผลิตได้มากขึ้น ชุมชนดังกล่าวนี้คือ เขตพื้นที่ป่าพรุ ครัวเรือนที่อาศัยอยู่บริเวณพื้นที่ที่มีการขุดคลองขึ้นใหม่ ซึ่งเป็นคลองน้ำจืดเรียกว่า คลองชะอวด-แพรกเมือง สามารถทำการเกษตรได้ตลอดปี และทำให้ปัญหาที่เกิดจากภัยธรรมชาติลดลง เช่น ลดความเสียหายที่เกิดจากน้ำท่วมขัง เนื่องจากลำคลองสายนี้สามารถระบายน้ำที่ท่วมขังออกสู่ทะเลได้รวดเร็ว

หากมองในภาพรวมประมาณได้ว่ากลุ่มที่ได้รับประโยชน์โดยตรงจากโครงการฯ มีประมาณ 1 ใน 3 ของผู้ได้รับผลจากโครงการ นอกนั้นคือผู้ได้รับผลเชิงลบ ผู้ที่เดือดร้อนมากที่สุดคือ กลุ่มเลี้ยงกุ้ง เนื่องจากในพื้นที่มีผู้เลี้ยงกุ้งมาก รองลงมาคือกลุ่มทำประมงในแม่น้ำและในลำคลองต่างๆ และมีบ้างคือกลุ่มทำนาในพื้นที่ถูกจัดให้อยู่ในเขตน้ำเค็ม

การปรับตัวด้านอาชีพ

ในช่วงเวลาที่ผ่านมาครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบทางลบจากการเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังพยายามดิ้นรนปรับตัวเพื่อให้สามารถอยู่รอดได้ ซึ่งสามารถจำแนกได้เป็น 3 รูปแบบใหญ่ๆ ดังนี้

รูปแบบที่หนึ่ง การผลิตที่ยังอาศัยที่ดินเป็นหลัก แบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่ใช้ที่ดินสำหรับการเพาะปลูก โดยในช่วงที่การเลี้ยงกุ้งเฟื่องฟูนั้นที่ดินส่วนนี้ส่วนใหญ่ถูกปล่อยทิ้งไว้เมื่อการเลี้ยงกุ้งมีปัญหา เกษตรกรก็กลับมาใช้ประโยชน์ที่ดินอีกครั้ง เช่น ทำนา ปลูกพืชผักหรือทำไร่นาสวนผสม ปลูกพืชเศรษฐกิจแบบใหม่ เช่น สน ปาล์ม ซึ่งมีเกษตรกรประมาณร้อยละ 30 ของครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบจากโครงการฯ สามารถใช้การปรับตัวลักษณะนี้เป็นอาชีพหลักได้ อีกกลุ่มหนึ่งคือ กลุ่มที่ยังพยายามเลี้ยงกุ้งต่อไป ซึ่งพบว่ายังมีผู้เลี้ยงกุ้งอยู่เดิมถึงร้อยละ 70 ที่ยังพยายามเลี้ยงกุ้งต่อไป หรือคิดเป็นร้อยละ 50 ของครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบทางลบจากโครงการฯ ทั้งหมด โดยยังเป็นอาชีพหลักของครัวเรือน แต่ปรับเปลี่ยนแผนการเลี้ยงใหม่โดยส่วนใหญ่เลี้ยงกุ้งขาวแทนกุ้งกุลาดำ และลดขนาดการเลี้ยงลง

รูปแบบที่สอง การผลิตแบบทฤษฎีภูมิ หมายถึง การนำวัตถุดิบในท้องถิ่นมาแปรรูปเป็นสินค้าต่าง ๆ เพื่อให้มีมูลค่าเพิ่มขึ้น เช่น การแปรรูปกระจุต การแปรรูปปลา การสร้างงานหัตถกรรมจากไม้ แต่การผลิตดังกล่าวเป็นเพียงการผลิตเสริมรายได้ของครัวเรือน มีครัวเรือนประมาณร้อยละ 14 ของครัวเรือนทั้งหมดในเขตนี้ที่สามารถใช้การผลิตลักษณะนี้เป็นอาชีพเสริมซึ่งส่งผลให้ครัวเรือนมีรายได้เสริมโดยเฉลี่ยครัวเรือนละ 600 - 800 บาทต่อเดือน การที่ชาวบ้านยังพึ่งพาการผลิตลักษณะนี้ได้น้อย เนื่องจาก มีข้อจำกัดด้านวัตถุดิบในท้องถิ่น เช่น กระจุตและปลาในท้องถิ่น ลดน้อยลง และมีเพียงบางช่วงฤดูกาลเท่านั้น จึงไม่มีความมั่นคงด้านอาชีพหรือไม่ก็มีข้อจำกัดในเรื่องฝีมือและตลาด ดังกรณีของงานหัตถกรรม

รูปแบบที่สาม การผลิตแบบไม่เป็นทางการ ที่เห็นได้ชัดเจนคือ การขายแรงงานในชุมชนและการออกไปขายแรงงานนอกชุมชน มีครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบทางลบจากโครงการฯ ประมาณร้อยละ 20 ที่ต้องอาศัยการขายแรงงานเป็นอาชีพหลัก โดยส่วนใหญ่เป็นครัวเรือนที่ไม่มีที่ทำกินหรือมีเพียงเล็กน้อย กลุ่มที่ปรับตัวลักษณะนี้จะมีรายได้น้อยประมาณเดือนละ 2,500 - 5,000 บาท และขาดความมั่นคงในอาชีพ

อย่างไรก็ตามแต่ละครัวเรือนก็ไม่ได้มีอาชีพอย่างใดอย่างหนึ่งแต่เพียงอย่างเดียว แต่มักจะมีอาชีพรองหรืออาชีพเสริมอื่นๆ ประกอบด้วย

แนวทางแก้ปัญหา

1. ควรให้ชุมชนได้มีส่วนร่วมในการบริหารจัดการน้ำกับโครงการฯ เพื่อลดปัญหาข้อขัดแย้งและแสวงหาแนวทางบริหารจัดการน้ำให้มีประสิทธิภาพและสอดคล้องกับสภาพปัญหามากที่สุด

2. สนับสนุนการปรับตัวด้านอาชีพอย่างสอดคล้องกับศักยภาพของคนกลุ่มต่าง ๆ ดังนี้

2.1 กลุ่มที่มีศักยภาพสูง คือ กลุ่มที่มีที่ดินมากและทำอาชีพอย่างหลากหลาย ได้แก่ กลุ่มทำนาข้าวเป็นหลัก ปลูกพืชผักและปลูกพืชเศรษฐกิจเป็นรอง ควรสนับสนุนด้านองค์ความรู้เกี่ยวกับการผลิต ทั้งการผลิตข้าว พืชผัก และพืชเศรษฐกิจ ในลักษณะที่ลดต้นทุนการผลิต และสร้างความยั่งยืนให้แก่สิ่งแวดล้อมมากขึ้น เช่น สนับสนุนการทำนาแบบชีวภาพ กลุ่มนี้มีประมาณร้อยละ 20 ของผู้ที่ได้รับผลกระทบทางลบจากโครงการฯ ที่ผ่านมารัฐบาลกรมการมักเข้าช่วยเหลือเฉพาะกลุ่มนี้ ทั้งๆที่เป็นกลุ่มที่เดือดร้อนและมีศักยภาพในการปรับตัวสูงอยู่แล้ว

2.2 กลุ่มที่มีศักยภาพปานกลาง มี 2 กลุ่ม กลุ่มแรกคือ กลุ่มที่ทำการเพาะปลูก เช่นเดียวกับกลุ่มที่มีศักยภาพสูง แต่มีที่ดินไม่มากนัก คือต่ำกว่า 15 ไร่ จึงทำให้มีรายได้ไม่มากนักเลือกความหลากหลายของการเพาะปลูกได้น้อย กลุ่มนี้มีประมาณร้อยละ 10 ของครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบเชิงลบทั้งหมด กลุ่มที่สอง คือ กลุ่มเลี้ยงกุ้งที่มีที่ดินเป็นของตนเอง มีเงินทุนสำหรับลงทุน มีประมาณร้อยละ 15 ของครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบเชิงลบทั้งหมด ในการช่วยเหลือกลุ่มแรกควรสนับสนุนการทำเกษตรเช่นเดียวกับกลุ่มที่มีศักยภาพสูง แต่พยายามให้เพิ่มความหลากหลายของอาชีพ เพิ่มขึ้นด้วยการผลิตแบบทฤษฎี ภูมิ โดยสนับสนุนให้ตั้งกลุ่มหรือเข้ากลุ่มการผลิตต่างๆ ส่วนกลุ่มที่สอง ควรสนับสนุนให้เลี้ยงกุ้งแบบไม่ใช้สารเคมี เน้นความหลากหลายของระบบนิเวศ เช่น ไม่เลี้ยงกุ้งอย่างเดียว แต่เลี้ยงอย่างอื่นประกอบด้วย เช่น ปลา ปู เป็ยว หรือเน้นการเลี้ยงกุ้งผสมกับการปลูกพืชในบริเวณเดียวกัน ซึ่งจะช่วยให้สามารถลดต้นทุนการผลิตและช่วยให้อาชีพมีความยั่งยืน

2.3 กลุ่มที่มีศักยภาพต่ำ มี 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่ไม่มีที่ดินทำกินหรือมีน้อย ต้องทำงานรับจ้างเป็นหลัก กลุ่มที่สอง คือ กลุ่มทำนาถั่ว ที่ยังคงมีภาระหนี้สินสูง ต้องอาศัยที่ดินของญาติพี่น้องในการเลี้ยงกุ้ง ต้องกู้ยืมเงินสำหรับลงทุน กลุ่มนี้มีประมาณร้อยละ 25 ของครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบเชิงลบทั้งหมด ทั้ง 2 กลุ่มนี้พึ่งลำพังตนเองแล้วไม่สามารถปรับตัวเพื่อสร้างการดำรงชีวิตของครอบครัวที่ดีขึ้นได้ จึงเป็นกลุ่มที่ทุกฝ่ายต้องสนใจแก้ปัญหาเป็นอันดับแรก โดยกลุ่มแรกต้องหาทางสนับสนุนให้มีงานที่มั่นคงและมีรายได้มากขึ้น เช่น การตั้งกลุ่มฝึกอาชีพที่สอดคล้องกับภูมิปัญญาและทรัพยากรในท้องถิ่น การฝึกฝีมือแรงงานเพื่อการเข้าสู่อาชีพรับจ้างที่มีศักยภาพมากขึ้น กลุ่มที่สอง ต้องสนับสนุนให้ออกจากการเลี้ยงกุ้ง เพราะกลุ่มนี้แม้แต่ที่ดิน

ของตนเองก็ไม่มี และต้องสนับสนุนให้สามารถเข้ากองทุนฟื้นฟูหนี้สินของเกษตรกรให้ได้
ต่อจากนั้นก็สนับสนุนให้เกิดอาชีพอื่นๆ เช่นเดียวกับกลุ่มผู้ขายแรงงาน

รหัสโครงการ : RDG4840058

ชื่อโครงการ : กลยุทธ์การปรับตัวของเกษตรกรอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงของระบบ
นิเวศในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง

ชื่อนักวิจัย : ไพรินทร์ รุยแก้ว

E-mail Address : ไม่มี

ระยะเวลาโครงการ : 1 กันยายน 2548 ถึง 28 กุมภาพันธ์ 2550

การศึกษากลยุทธ์การปรับตัวของเกษตรกรอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางเป็นความจำเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังเคยเป็นดินแดนที่มั่งคั่งไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ มีระบบนิเวศที่หลากหลาย ซึ่งล้วนเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจและสังคมมายาวนาน การเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังเป็นเงื่อนไขหนึ่งที่ทำให้ระบบนิเวศเปลี่ยนแปลงไป และส่งผลกระทบต่อการดำรงชีพของคนในพื้นที่ การศึกษาครั้งนี้ต้องการหาคำตอบในด้านลักษณะของผลกระทบการแบกรับต้นทุนที่ไม่เท่าเทียมกันและแนวทางการปรับตัวของคนกลุ่มต่างๆ ที่ได้รับผลกระทบ ผลการศึกษาพบว่า

พื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางอันประกอบด้วยอำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่และอำเภอลेलิมพระเกียรติ แบ่งตามลักษณะทางกายภาพได้เป็น 3 เขต คือ เขตพื้นที่ชายฝั่งทะเล เขตพื้นที่ราบลุ่มและเขตพื้นที่ป่าพรุ จากความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งจากภายในและนอกพื้นที่ ทำให้มีการปรับตัวด้านอาชีพมาเป็นลำดับ คือ การผลิตข้าว การผลิตพืชผักในรูปแบบไร่นาสวนผสม และการผลิตกุ้ง การผลิตสำคัญในช่วงก่อนเกิดโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง คือ การเลี้ยงกุ้งที่ขาดการคำนึงถึงสภาพแวดล้อม จึงมีผลกระทบต่อระบบนิเวศอย่างรุนแรงและรวดเร็ว โครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง มีวัตถุประสงค์หลักเพื่อแก้ปัญหาของชุมชนที่อยู่ในพื้นที่ แต่ผลจากการเกิดขึ้นของโครงการฯ ไม่ได้เป็นไปตามที่คาดหวังทุกประการ ทั้งก่อให้เกิดปัญหาด้านการดำรงชีพซ้ำซ้อนขึ้นเนื่องจากทรัพยากรเปลี่ยนแปลงไป เช่น สัตว์น้ำ ป่าจาก น้ำกร่อย น้ำเค็ม น้ำจืด และน้ำไม่ได้ถ่ายเทตามธรรมชาติ ส่งผลกระทบต่อชุมชนแตกต่างกัน 3 ลักษณะ คือ ลักษณะที่หนึ่ง ชุมชนได้รับผลกระทบในเชิงลบ เป็นเขตพื้นที่ชายฝั่งทะเล ได้แก่ ชุมชนที่อาศัยอยู่บริเวณริมคลองหัวไทรซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของแม่น้ำปากพนัง ลักษณะที่สอง ชุมชนได้รับทั้งเชิงบวกและเชิงลบ เนื่องจากระบบน้ำเปลี่ยนแปลงและถูกปิดกั้นไม่ได้ไหลเวียนตามธรรมชาติของน้ำ กลุ่มที่กระทบอย่างหนัก คือ กลุ่มทำประมงพื้นบ้านเป็นอาชีพหลัก เพราะสัตว์น้ำลดปริมาณลงอย่างรวดเร็ว ชุมชนดังกล่าวคือชุมชนที่อยู่ในพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ทั้งหมด ส่วนด้านที่เป็นผลประโยชน์ที่ทางกลุ่มนี้ได้รับ คือ การมีน้ำจืดในแม่น้ำปากพนังที่จะได้ใช้พื้นฐานการผลิต

ต่อไป ลักษณะที่สาม ชุมชนได้รับผลจากโครงการฯ ในเชิงบวก หมายถึง เขตพื้นที่ที่เคยขาดแหล่งน้ำเพื่อการผลิต แต่เมื่อเกิดโครงการฯ ทำให้มีแหล่งน้ำจัดเพียงพอ สามารถเพิ่มรอบหมุนการผลิตได้เพิ่มขึ้น ชุมชนดังกล่าวนี้คือ เขตพื้นที่ที่ติดกับป่าพรุ เพราะมีการขุดคลองขึ้นใหม่ เรียกกันว่า คลองชะอวด – แพรกเมือง

การปรับตัวด้านอาชีพของคนในพื้นที่ พบว่ามีการผลิต 3 รูปแบบ รูปแบบที่หนึ่ง การปรับตัวในลักษณะการผลิตแบบปฐมภูมิ หมายถึง ครั้วเรือนยังคงเลือกการผลิตทางการเพาะปลูกเป็นหลัก แบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม กลุ่มแรก เป็นกลุ่มทำเกษตรแบบเดิม ได้แก่ ทำนา ปลูกพืชผักหรือทำไร่นาสวนผสม แต่มีการเพิ่มการปลูกพืชเศรษฐกิจขึ้น กลยุทธ์สำคัญที่คนกลุ่มนี้ใช้ คือ การเพิ่มทุนการผลิต การต่อรอง และการปรับความสัมพันธ์ทางสังคม ผลการปรับตัวของกลุ่มนี้ คือ ครั้วเรือนที่มีที่ดินมากสามารถทำการผลิตได้หลายระบบ จึงมีความมั่นคงทั้งรายได้และอาชีพ เพราะสามารถกระจายความเสี่ยงจากการผลิตได้สูง กลุ่มที่สอง เป็นกลุ่มใช้ที่ดินเพื่อทำการเพาะเลี้ยงในเชิงธุรกิจ คือการเลี้ยงกุ้ง กลยุทธ์สำคัญของกลุ่มเลี้ยงกุ้ง คือ การรอโอกาสเพื่อเลี้ยงกุ้งและการต่อรอง ผู้ที่ปรับตัวลักษณะนี้ได้ต้องมี ที่ดินทำกิน มีทุนสำหรับประกอบการ มีแรงงานในครั้วเรือนและต้องมีแหล่งน้ำ แต่กลุ่มเลี้ยงกุ้งยังมีความเสี่ยงสูงจากปัจจัยการผลิต คือระบบน้ำและผลผลิตที่ไม่แน่นอน อีกทั้งต้องเผชิญกับภาวะซ็อก เช่น โรคระบาดของกุ้ง จึงไม่มีความมั่นคงทั้งรายได้และด้านอาชีพ รูปแบบที่สอง การผลิตแบบทฤษฎีภูมิ หมายถึง การนำวัตถุดิบในท้องถิ่นมาแปรรูปเป็นสินค้าต่าง ๆ เพื่อให้มีมูลค่าเพิ่มขึ้น เช่น การแปรรูปกระจุต การแปรรูปปลา เป็นการผลิตเพื่อเสริมรายได้ของครั้วเรือนและปรากฏอยู่เป็นระดับปัจเจก กลยุทธ์สำคัญที่ใช้คือ การพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น รูปแบบที่สาม เป็นการผลิตแบบไม่เป็นทางการ แบ่งเป็น 2 ประเภท คือ ประเภที้อาชีพการค้าขายเป็นหลัก และประเภทใช้แรงงานรับจ้างและการอพยพย้ายถิ่น ครั้วเรือนที่ใช้แรงงานรับจ้างเป็นอาชีพหลัก มักเป็นครั้วเรือนที่มีที่ทำกินน้อยหรือไม่มีที่ทำกิน การใช้แรงงานเป็นอาชีพที่ต้องพึ่งพาภายนอกสูงอีกทั้งรายได้ที่ไม่แน่นอน จึงไม่ค่อยมีความมั่นคงทั้งรายได้และอาชีพนัก

แนวทางแก้ปัญหา ด้านอาชีพควรสนับสนุนด้านอาชีพให้สอดคล้องกับศักยภาพของคนกลุ่มต่าง ๆ คือ กลุ่มที่มีศักยภาพสูง ควรสนับสนุนด้านองค์ความรู้เกี่ยวกับการผลิต ทั้งการผลิตข้าว พืชผัก พืชเศรษฐกิจ และการเลี้ยงกุ้ง กลุ่มที่มีศักยภาพปานกลาง ควรสนับสนุนด้านรูปแบบหรือนวัตกรรมการผลิตที่ใช้พื้นที่น้อยแต่ให้ผลผลิตสูง และการผลิตที่ใช้น้ำเค็มหรือน้ำกร่อยเป็นปัจจัย เช่น การเลี้ยง ปู เป็ยว ปลา เป็นต้น กลุ่มที่มีศักยภาพต่ำ คือ กลุ่มเลี้ยงกุ้งที่ยังคงมีภาระหนี้สินสูง ต้องกู้ยืมเงินสำหรับลงทุน และกลุ่มแรงงานรับจ้าง ควรสนับสนุนให้เข้าสู่กองทุนฟื้นฟูหนี้สินของเกษตรกร ส่งเสริมด้านการผลิตแบบทฤษฎีภูมิเพื่อเพิ่มมูลค่าผลผลิต และ

(8)

ควรให้ชุมชนได้มีส่วนร่วมในการบริหารจัดการน้ำกับโครงการฯ เพื่อลดปัญหาข้อขัดแย้งและ
แสวงหาแนวทางบริหารจัดการน้ำให้มีประสิทธิภาพและสอดคล้องกับสภาพปัญหามากที่สุด
นอกจากนี้รัฐต้องสนับสนุนด้านโครงสร้างพื้นฐานให้กลุ่มที่เข้าไม่ถึงแหล่งน้ำได้ใช้แหล่งน้ำจาก
โครงการฯ ได้เท่าเทียมกัน

คำหลัก : กลยุทธ์การปรับตัว, ศักยภาพการปรับตัว

Project Code : RDG 4840058

Project Title : Adjustment Strategies Affected by the Change of the Ecosystem in the
Middle Part of the Pakpanang Basin

Investigator : Phairin Ruykaew

E-mail Address : kuanchalikschoo@msn.com

Project Period : October 2005-February 2007

The study of the adjustment strategies of the agriculturists who have been affected by the change of the ecosystem in the middle part of the Pakpanang Basin has become very crucial. It used to be rich in natural resources and has ecological diversities, which have been the infrastructure of economic and social stability for the people in this area for a long time. The introduction of the Pakpanang Basin Development Project has become a factor that has contributed to the change of the ecosystem, causing an impact on the way of life and the living conditions of the people in the area.

This study aims at obtaining the solution guidelines in terms of the impact caused by unequal investment cost, and the adjustment strategies of different groups of people who have been affected by the introduction of the project.

The middle part of the Pakpanang Basin is composed of the Districts of Huatrai, Chienyai, and Chalermprakiet. The area is physically divided into three parts : the coastal area, the basin area, and the marshland area. The internal and external changes have caused the constant occupational adjustment, such as growing rice, doing mixed gardens and doing prawn farms. The major products before the introduction of the Pakpanang Basin Development Project were mainly composed of doing prawn farms. However, without the awareness of environmental conservation, the area has become seriously affected. The Pakpanang Basin Development Project was, therefore, introduced to solve the major problems of the people in the community, but the outcome has not been totally expected and also caused the complicated problems of the livelihood existence. The living conditions are still critical due to the changes of the resources, such as aquatic animals, decreasing thickets of nepa palms, brackish water, fresh water and stagnant water. These changes have affected the community in three aspects. The negatively-affected area

consists of the coastal communities along the Hutrai Canal, which is a part of the Pakpnang River. The second characteristic of the affected area which has been positively and negatively affected covers the area where the water system has been changed and obstructed, and it is not able to circulate naturally. The most seriously affected are the groups of the people who earn their living by doing traditional fishery. The number of aquatic animals has rapidly been decreasing. These communities are mostly located in the District of Chienyai. The fresh water in the river has benefited these communities and been regarded as the production base of all products. The third characteristic covers the areas which have been positively affected. These areas used to be short of water which was used for necessary production. However, after the introduction of the project, there has been enough fresh water to be used to increase the productivity circles. These communities are located next to the marshland. There is a newly-dug canal, called the Cha-uad Praekmeung Canal.

The occupation adjustment of the people in the community falls into three aspects. The first one is characterized as the primary occupational adjustment. The families in this group still focus on agricultural activities. There are two types of the families in this group. The first one is the group with traditional agricultural activities. They grow plants and vegetables, and do mixed gardens, but they also increase the number of economic plants. The strategies applied by this group is increasing production costs, making a bargain, and adjusting the social relationship. The outcome of this group is that the families have got more land for conducting more production systems. As a result, their income and occupational activities seem very secure and stable. The second group employs the land use for a commercial animal cultures, which is doing prawn farms. The major strategy of prawn farming is that the farmers have to wait for the upright opportunity for culturing prawns and bargaining for a better sale. The people who are able to adjust are the ones who have their own farming areas, enough investment capital, family labor, and water sources. However, the prawn-farming groups are still taking a high risk due to the production factors, such as the water system and uncertain yields. Besides, they are still facing unexpected incidences, such as the fatality and some epidemic diseases of the

prawns caused by the lack of appropriate knowledge of raising these aquatic animals. Therefore, the income and the occupations of the people of this group do not seem secure and stable.

The second type of the people in this group focuses on the secondary occupational adjustment. They process local materials in order to add value to their products, such as the production of reed, and fish to bring in individual and family income. The strategies employed by this group are relying on natural resources in the locality.

The third type focuses on the unofficial production, which is divided into two groups. The first one is the group of people who earn their living by trading and the other by being manual workers. They always move to places where they can look for work. The families whose members are manual workers mostly own very little farmland or none at all. This group of people has to rely on external factors and their income is not certain, so their well being does not seem to be secure and stable.

The solution guidelines should focus on the provision of occupational opportunities which are relevant to their individual potentiality. For example, the high potential group should be supported and provided with the knowledge about production, such as growing rice, vegetables, economic plants and culturing prawns. The moderately potential group should be supported and provided with the production guidelines and innovation, which can be used to benefit their little farmland to yield higher productivity. They should also be advised to make use of the saline and brackish water as a factor in production, such as culturing crabs, fish, etc. The low potential group consists of manual workers and is heavily indebted. They also have to take loans from official and unofficial sources for their investment. This group should be advised to join the restoration fund for agriculturists, and use the secondary production pattern to increase the value of their products. Besides, the community should co-operate with the project and take part in the management of the water system to lesson the conflicts among the people and make a better and more effective use of the water. In addition, the government should provide the community with the infrastructural project so that the community will be able to access to and equally make use of the water sources.

บทที่ 1

บทนำ

1. ความเป็นมาของปัญหา

มนุษย์รู้จักทำมาหากินมาแต่อดีตและมีวิวัฒนาการตลอดมา จากเริ่มต้นด้วยการล่าสัตว์หาของป่า ต่อมาก็รู้จักการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ มนุษย์มีความสามารถที่จะคิดค้นหาวิธีเพื่อการดำรงชีวิตอยู่ได้ในสภาพแวดล้อมธรรมชาติ ซึ่งในอดีตนั้นไม่จำเป็นต้องคิดค้นวิธีการผลิตมากนักเนื่องจากสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติมีความอุดมสมบูรณ์เพียงพอ และมนุษย์ก็เรียนรู้ที่จะใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างสมดุล แต่มิได้หมายความว่ามนุษย์จะไม่คิดค้นรูปแบบการผลิตแต่อย่างใด เพราะเทคนิควิทยาการที่เกี่ยวกับการผลิตสิ่งที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อการดำรงชีวิตเกี่ยวกับอาชีพแบบต่าง ๆ ของมนุษย์ก็มีวิวัฒนาการมาตามลำดับเช่นกัน ถ้าจะนับตามลำดับตั้งแต่สมัยที่เริ่มแรกของมนุษย์มาจนถึงปัจจุบันอาจเรียงลำดับขั้นต่ำไปจนถึงขั้นสูงดังนี้ คือ การล่าสัตว์ การจับปลา การเลี้ยงสัตว์ การเพาะปลูก การทำป่าไม้ การทำเหมืองแร่ การอุตสาหกรรม และการค้าขาย (สวาท เสนาณรงค์, 2520 : 69) ดังนั้นระบบการผลิตและการพัฒนาเทคนิควิธีการผลิตของมนุษย์จึงขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมหรือระบบนิเวศที่มนุษย์กลุ่มต่าง ๆ อาศัยอยู่ (ยศ สันตสมบัติ, 2540 : 63)

ระบบนิเวศพื้นที่ลุ่มน้ำเป็นบริเวณพื้นที่ที่มีความสำคัญและเป็นแหล่งที่มนุษย์เลือกที่จะตั้งถิ่นฐานอาศัยอยู่ เนื่องจากมนุษย์สามารถแสวงหาและใช้ทรัพยากรธรรมชาติในการดำรงชีวิตทั้งด้านการผลิตอาหาร การติดต่อสัมพันธ์กับกลุ่มอื่น ๆ จึงปรากฏกลุ่มถิ่นฐานใหญ่น้อยเรียงรายอยู่ตลอดลำน้ำทั้งแม่น้ำ และลำคลองสายต่าง ๆ เช่น ลุ่มน้ำเจ้าพระยา ลุ่มน้ำแม่กลอง ลุ่มน้ำไชยา เป็นต้น

ลุ่มน้ำปากพนังก็เป็นพื้นที่หนึ่งที่มียุทธศาสตร์เพื่อทำมาหากินตลอดลำน้ำตั้งแต่พื้นที่ต้นน้ำ ได้แก่ พื้นที่บางส่วนของอำเภอลานสกา พื้นที่อำเภอชะอวด พื้นที่ตอนกลางของลุ่มน้ำ ได้แก่ พื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ อำเภอเฉลิมพระเกียรติ และพื้นที่อำเภอหัวไทร ส่วนพื้นที่ปลายลุ่มน้ำ คือ พื้นที่อำเภอปากพนัง พื้นที่แหล่งนี้เคยเป็นแหล่งที่มีความอุดมสมบูรณ์เหมือนกับพื้นที่ลุ่มน้ำแหล่งอื่น ๆ ทั่วไป มีทรัพยากรธรรมชาติอันเป็นพื้นฐานที่ส่งผลให้ผลผลิตมีความสมบูรณ์ พื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังแห่งนี้จึงเป็นที่รู้จักและยอมรับว่าเป็นอู่ข้าวอู่น้ำที่สำคัญของประเทศแห่งหนึ่ง

ลุ่มน้ำปากพนังมีบทบาทสำคัญในการผลิตข้าวเพื่อเลี้ยงชีวิตของคนในภาคใต้ อีกทั้งยังผลิตเพื่อส่งขายยังต่างประเทศอีกด้วย ดังปรากฏในร่างพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. 2449 ความตอนหนึ่งว่า

...ต่อโรงสีไฟขึ้นไปไม่มากนักถึงปากแพรก ซึ่งเป็นแม่น้ำ ๒ แยก ๆ หนึ่งเลียบไปตามทะเล ถึงตำบลทุ่งพังไกร ซึ่งเป็นที่นาอุดมดี ข้างจีนกล่าวกันว่าดีกว่านาคลองรังสิต... นาทั้งหมดนครศรีธรรมราชไม่มีที่ไหนสู้ คลองอีกแยกหนึ่งแต่ปากแพรกนั้นไปทิศตะวันตก ถึงอำเภอปราน ที่อำเภอปรานนี้มีไม้เลียม ไม้ตะเคียน แล ไม้กะยาเลยต่าง ๆ มาก...(คณะกรรมการโครงการฯ, 2536 : 24)

ข้อความข้างต้นแสดงถึงความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำปากพนังในอดีต ซึ่งมีแม่น้ำสองสาย สายที่หนึ่งผ่านอำเภอชะอวด (ในอดีตคืออำเภอปราน) อำเภอเชียรใหญ่ และต่อไปถึงอำเภอปากพนัง อีกสายหนึ่งแยกจากแม่น้ำสายใหญ่ที่บ้านปากแพรก ผ่านอำเภอหัวไทร (ในอดีตคืออำเภอพังไกร) ถึงอำเภอระโนด จังหวัดสงขลา พื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังนี้นอกจากมีข้าวแล้วยังมี ปลา กุ้ง หอย ๆ ที่ได้จากลำน้ำและทะเล บริเวณลุ่มน้ำปากพนังจึงเป็นแหล่งที่มี ข้าว ปลา อาหารสมบูรณ์ มีผลผลิตเหลือกินเหลือใช้ จึงได้มีการติดต่อสัมพันธ์กันกับกลุ่มอื่น ๆ เช่นกลุ่มต้นน้ำที่สามารถผลิตผลไม้ได้มาก การแลกเปลี่ยนผลผลิตจึงเกิดขึ้นโดยใช้ลำน้ำเป็นเส้นทางไปมาหาสู่กัน และมีความสัมพันธ์กันมาเป็นเวลายาวนาน จากการผลิตอาหารดังกล่าวได้สร้างทักษะประสบการณ์ด้านการทำมาหากิน จนผู้ที่อาศัยอยู่สามารถยึดเป็นอาชีพหลักได้ เช่น ทำนา ประมง เป็นต้น และเป็นเกษตรกรที่มีความเป็นอยู่แบบพออยู่พอกิน หรือในขั้นเกษตรกรผู้มีอันจะกิน

ต่อมาสภาพนิเวศบริเวณลุ่มน้ำปากพนังถูกทำลายทั้งจากธรรมชาติและมนุษย์ จนเกิดการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศ ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติลดลง ส่งผลต่อการทำมาหากินของเกษตรกรบริเวณนี้ ในท่ามกลางความยากลำบาก ความอึดอัดขัดสนของทรัพยากรธรรมชาติที่เคยพึ่งพาอาศัย เกษตรกรในพื้นที่ก็มีการปรับตัวเพื่อความอยู่รอด เช่น การอพยพย้ายถิ่นไปหาที่ทำกินแหล่งใหม่ บ้างก็ปรับเปลี่ยนไปทำการเกษตรแบบยกร่องเพื่อปลูกผัก แต่ก็ยังมีการทำนาแบบเดิมอยู่ด้วย เวลาต่อมาเกษตรกรต้องประสบกับปัญหาด้านผลผลิต เช่น ราคาผลผลิตตกต่ำ คุณภาพของผลผลิตไม่ดีขึ้นตามความต้องการของตลาด เป็นต้น ในช่วงนั้นกระแสการเลี้ยงกุ้งกุลาดำก็เริ่มเข้ามาในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง

จากผลการศึกษาวิเคราะห์สภาพพื้นดินพบว่าพื้นที่ริมฝั่งทะเลของอำเภอหัวไทร มีพื้นที่ที่เหมาะสมกับการเลี้ยงกุ้งกุลาดำมากที่สุด เนื่องจากมีดินเหนียวที่อยู่ติดกับชายฝั่งทะเลและเป็นดินที่มีคุณภาพเหมาะสมกับการเลี้ยงกุ้งกุลาดำมาก การเลี้ยงกุ้งกุลาดำจึงเป็นความหวังด้านเศรษฐกิจที่จะชดเชยกับการทำนาและการปลูกพืชผัก จึงได้มีการขยายพื้นที่เลี้ยงกุ้งไปอย่างรวดเร็ว จนรุกเข้าไปยังพื้นที่ที่เคยทำนาข้าวได้ผล ส่งผลให้เกิดมลภาวะทางสิ่งแวดล้อมอย่างรุนแรง และก่อให้เกิดความขัดแย้งกันระหว่างเกษตรกรผู้ทำนาุ้งและผู้ทำนาข้าว และระหว่างเกษตรกรผู้ทำนาุ้งกับรัฐ

จากสภาพความเดือดร้อนของเกษตรกรดังกล่าวข้างต้น จึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่เป็นที่มาของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ดังพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ฯ เมื่อ พ.ศ. 2536 ความตอนหนึ่งว่า “...ปัจจุบันอำเภอเชียรใหญ่ ซึ่งเป็นอำเภอใหญ่ รวมทั้งหัวไทรและปากพนัง มีพื้นที่ทำนาเป็นแสนไร่ เดิมนี่เวลานี้ทำข้าวไม่ค่อยมาก เพราะเสียด้วยน้ำมากเกินไป หรือน้ำน้อยเกินไป...” และเริ่มมีการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตั้งแต่ปี พ.ศ. 2536 เป็นต้นมา ในระหว่างเวลานี้เกษตรกรก็ได้ปรับเปลี่ยนด้านการทำมาหากินไปตามสภาพแวดล้อมไปด้วย เช่น เกิดอาชีพแรงงานรับจ้าง มีการปรับเปลี่ยนที่ดินไปปลูกพืชเศรษฐกิจ ได้แก่ ไม้สน ฯ และในปี พ.ศ. 2542 ประตุระบายน้ำที่กั้นลำนํ้าปากพนังได้ก่อสร้างสำเร็จและเปิดใช้ ซึ่งจากผลการเปิดปิดประตุระบายน้ำดังกล่าวได้ส่งผลกระทบต่อเกษตรกรที่อยู่ในบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ทั้งที่อาศัยอยู่บริเวณตอนต้น ตอนกลาง และตอนปลายของลุ่มน้ำ แต่ผลกระทบมีความรุนแรงไม่เท่ากัน และมีทั้งในด้านบวกและด้านลบ นอกจากนี้ก็ยังเกิดความขัดแย้งระหว่างเกษตรกรกับหน่วยงานของรัฐที่รับผิดชอบและดำเนินการเกี่ยวกับการเปิดปิดประตุน้ำ จากผลกระทบดังกล่าวเกษตรกรในพื้นที่ก็ได้มีการปรับตัวด้านการทำมาหากินกันอีกครั้งหนึ่ง โดยการปรับเปลี่ยนกระบวนการผลิต ทั้งการทำนาข้าว การปลูกพืชผักแบบยกร่อง การทำนาุ้ง การปลูกพืชเศรษฐกิจ และยังมีอาชีพอื่น ๆ เกิดขึ้น ทั้งที่เป็นอาชีพหลัก อาชีพรองหรืออาชีพเสริมอีกหลายอย่าง เพื่อให้อยู่รอดภายใต้ระบบนิเวศที่เปลี่ยนแปลงไป

ระบบนิเวศใหม่ที่เกิดจากโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังมีความแตกต่างกันตามสภาพพื้นที่ กล่าวคือ โครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังในเชิงโครงสร้างที่มีส่วนทำให้ระบบนิเวศเปลี่ยนแปลงคือ คือ การสร้างประตุระบายน้ำกั้นลำนํ้าสายใหญ่คือแม่น้ำปากพนัง และกั้นลำคลองสายย่อยซึ่งเป็นลำน้ำสาขาที่มีอยู่แต่เดิม โครงสร้างอีกส่วนหนึ่งคือ ลำคลองที่ขุดขึ้นใหม่เพื่อเก็บกักน้ำ และระบายน้ำเมื่อมีภาวะน้ำท่วมขัง โครงสร้างดังกล่าวทำให้ระบบนิเวศลุ่มน้ำเปลี่ยนแปลง คือ จากน้ำที่เคยไหลเวียน มีปรากฏการณ์น้ำขึ้น น้ำลง กลับเป็นน้ำที่หยุดนิ่ง จากลำน้ำที่เป็นระบบนิเวศ 3 น้ำ กลับเป็น ระบบนิเวศน้ำเค็ม ระบบนิเวศน้ำจืด ที่แยกกันเด็ดขาด และจากพื้นที่ที่ไม่เคยมีลำน้ำไหลผ่านกลับมีลำน้ำที่เป็นแหล่งน้ำจืดขนาดใหญ่ ระบบนิเวศที่เปลี่ยนแปลงในลักษณะดังกล่าวจะปรากฏชัดเจนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง เนื่องจากพื้นที่

บริเวณนี้เป็นพื้นที่ขนาดใหญ่ ซึ่งหมายถึงพื้นที่บริเวณอำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอเฉลิมพระเกียรติ พื้นที่บริเวณดังกล่าวนี้ยังประกอบด้วยระบบนิเวศย่อย ๆ อีกหลายลักษณะ จึงส่งผลให้เกษตรกรในบางพื้นที่ได้รับผลดีจากโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง บางพื้นที่ได้รับทั้งผลดีและผลกระทบ บางพื้นที่ได้รับผลกระทบในทางลบและรุนแรง

ดังนั้นจึงควรศึกษาผลกระทบของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังที่เกิดแก่คนกลุ่มต่างๆที่อยู่ในระบบนิเวศย่อยที่ต่างกัน ในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ซึ่งได้รับผลกระทบจากโครงการต่างกันไป และส่งผลต่อเนื่องถึงการปรับตัวของกลุ่มคนในระบบนิเวศย่อยต่างๆที่แตกต่างกันไปด้วย รวมทั้งความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจากกลุ่มคนที่ได้รับผลกระทบจากโครงการที่ต่างกัน ทั้งนี้เพื่อทำความเข้าใจถึงผลกระทบต่าง ๆ ของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังที่เกิดขึ้นต่อคนกลุ่มต่างๆอย่างรอบด้าน ทั้งทางบวกและทางลบลักษณะต่างๆ และเข้าใจถึงกลุ่มคนที่ต้องแบกรับต้นทุนของผลกระทบ ในขณะที่คนบางกลุ่มได้รับประโยชน์จากการแบกรับต้นทุนของคนกลุ่มดังกล่าว รวมทั้งทำให้เข้าใจถึงสภาพปัญหาและแนวทางการปรับตัวของคนกลุ่มต่าง ๆ ซึ่งในที่สุดแล้วก็จะได้ภาพชัดเจนว่า คนกลุ่มไหนที่สมควรได้รับการช่วยเหลือมากกว่าคนกลุ่มอื่น ๆ และควรได้รับการช่วยเหลืออย่างไร

2. คำถามการวิจัย

1. การเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง ส่งผลต่อทรัพยากรและการผลิตของเกษตรกรในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางที่อยู่ในระบบนิเวศที่แตกต่างกันอย่างไร ในแต่ละระบบนิเวศเกษตรกรกลุ่มต่าง ๆ ได้รับผลกระทบต่างกันอย่างไร เงื่อนไขที่ทำให้ได้รับผลกระทบที่ต่างกันคืออะไร ก่อให้เกิดความขัดแย้งของเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบต่างกันทั้งที่อยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน และต่างระบบนิเวศกันอย่างไร

2. ในบริบทการเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังและการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ คนกลุ่มไหนบ้างที่ต้องแบกรับต้นทุนที่เกิดจากผลกระทบ ต้นทุนดังกล่าวคืออะไร เกิดได้อย่างไร การแบกรับต้นทุนดังกล่าวมีลักษณะอย่างไร

3. กลยุทธ์การปรับเปลี่ยนอาชีพของเกษตรกร จากผลกระทบของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังเป็นอย่างไร คนแต่ละกลุ่มในแต่ละระบบนิเวศเลือกใช้กลยุทธ์ หรือผสมผสานกลยุทธ์ การปรับตัวด้านอาชีพอย่างไร เงื่อนไขอะไรที่มีผลต่อการเลือกกลยุทธ์หรือการผสมผสานกลยุทธ์ดังกล่าว

3. วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาผลที่เกิดขึ้นของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังที่มีต่อทรัพยากรและการผลิตของเกษตรกรในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ทั้งผลกระทบเชิงบวกและเชิงลบ ลักษณะผลกระทบที่เกิดแตกต่างกันในแต่ละระบบนิเวศ เงื่อนไขที่ทำให้เกิดผลกระทบต่างกัน และความขัดแย้งของกลุ่มคนในระบบนิเวศต่างๆที่ได้รับผลกระทบต่างกัน

2. เพื่อศึกษาต้นทุนของผลกระทบที่เกิดขึ้นแก่คนบางกลุ่ม ในประเด็นเกี่ยวกับลักษณะของต้นทุน กระบวนการและเงื่อนไขการเกิดต้นทุน และลักษณะการแบกรับต้นทุนของเกษตรกรกลุ่มดังกล่าว

3. เพื่อศึกษากลยุทธ์การปรับตัวด้านอาชีพของเกษตรกรกลุ่มต่างๆในแต่ละระบบนิเวศ อันเป็นผลจากการเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังและการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ทั้งการเลือกใช้กลยุทธ์ การผสมผสานกลยุทธ์ และเงื่อนไขที่มีผลต่อการเลือกกลยุทธ์หรือผสมผสานกลยุทธ์ในการปรับตัวหรือการปรับเปลี่ยนอาชีพดังกล่าว

4. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. งานวิจัยฉบับนี้จะช่วยให้เข้าใจถึงผลกระทบของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังที่เกิดขึ้นต่อระบบนิเวศและชุมชนลักษณะต่างๆอย่างรอบด้าน ทั้งผลกระทบด้านบวกและด้านลบ และความสัมพันธ์ของผู้คนภายใต้ผลกระทบดังกล่าว ทำให้สามารถเข้าใจโครงการนี้ได้โดยตรงกับความเป็นจริงมากที่สุด ไม่มองเพียงด้านบวกหรือด้านลบเพียงด้านเดียว

2. จะเข้าใจและเห็นแนวทางที่ชาวบ้าน ชุมชน และฝ่ายต่างๆจะร่วมมือกันในการแก้ปัญหา และส่งเสริมอาชีพให้ผู้ที่ได้รับผลกระทบทางลบจากโครงการ ให้เขาสามารถอยู่รอดและมีคุณภาพชีวิตที่ดีได้ รวมทั้งสามารถบรรเทาความขัดแย้งของคนกลุ่มต่างๆที่กำลังเกิดขึ้นและที่อาจเกิดขึ้นในอนาคต

3. ชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการเรียนรู้ปัญหาของเขา แสวงหาทางออกร่วมกัน อันเป็นพื้นฐานสำคัญของการเคลื่อนไหวทางสังคมที่ชาวบ้านจะพัฒนาเหตุผลและกลยุทธ์ในการต่อรอง และเรียนรู้ร่วมกับฝ่ายอื่นๆมากขึ้น

5. การทบทวนเอกสาร

การทบทวนเอกสารเพื่อการศึกษาเรื่อง กลยุทธ์การปรับตัวของเกษตรกรอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ผู้ศึกษาได้ศึกษาเอกสารที่เป็นแนวคิดของนักคิดคนสำคัญ และได้ศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อประมวลแนวคิดทั้งสองด้านเข้าด้วยกัน งานวิจัยที่เคยมีผู้ศึกษาไว้บางชิ้นสามารถจัดเข้ากลุ่มแนวคิดได้มากกว่าหนึ่งกลุ่ม เนื่องจากมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน และมีข้อสรุปหรือมีแนวคิดที่สอดคล้องกับกลุ่มแนวคิดด้านต่าง ๆ ส่วนงานวิจัยที่เกี่ยวกับพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังโดยตรงนั้น ได้มีผู้ศึกษาไว้แล้วบ้างพอสมควร โดยมีทั้งงานที่ศึกษานานมาแล้วนับ 20 – 30 ปีที่ผ่านมา และงานที่เพิ่งศึกษาช่วง 2 – 3 ปีนี้ งานศึกษาวิจัยดังกล่าวนี้ นับได้ว่ามีคุณค่าและมีประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าในครั้งนี้อีกทีเดียว เพราะจะทำให้ทราบถึงสภาพทางสังคมและเศรษฐกิจของเขตลุ่มน้ำปากพนังในอดีตและปัจจุบัน ได้เป็นอย่างดี จากการศึกษาและรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับแนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังกล่าว สามารถจัดกลุ่มแนวคิดได้ ดังนี้

1. แนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง
2. แนวคิดความขัดแย้ง
3. แนวคิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจลุ่มน้ำ
4. แนวคิดเรื่องการปรับตัวด้านอาชีพของครัวเรือน

5.1 แนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง

นิเวศวิทยาการเมืองเป็นแนวคิดที่พัฒนาขึ้นมาใหม่ ได้มีผู้ให้ความหมายของคำว่า นิเวศวิทยาการเมืองไว้แตกต่างกัน ผู้ศึกษาจึงจำเป็นต้องศึกษาเพื่อทำความเข้าใจแนวคิดด้านนิเวศวิทยาการเมืองให้ชัดเจน ผู้ที่กล่าวถึง นิเวศวิทยาการเมืองไว้อย่างน่าสนใจ คือ อานันท์ กาญจนพันธุ์ ซึ่งได้กล่าวถึงการศึกษาแนวนิเวศวิทยาการเมืองไว้ดังนี้ นิเวศวิทยาการเมืองจะศึกษาความสัมพันธ์ใน 3 ด้านหลัก ๆ อย่างเชื่อมโยงเข้าด้วยกัน พร้อม ๆ กับการให้ความสำคัญกับพลวัตของชุมชนท้องถิ่นอย่างมาก ความสัมพันธ์ 3 ด้านคือ ความสัมพันธ์ในเชิงโครงสร้างทางเศรษฐกิจการเมืองของการใช้อำนาจ ความสัมพันธ์ที่ขัดแย้งกันเกี่ยวกับอำนาจและสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร และความสัมพันธ์ด้านความเคลื่อนไหวของอำนาจที่เห็นได้จากกระบวนการทางสังคมของการสร้างและการนิยามความหมาย พร้อมทั้งการต่อรองเกี่ยวกับความชอบธรรมในการเข้าถึงทรัพยากร ในระยะแรก ๆ แนวนิเวศวิทยาการเมืองจะเน้นการศึกษาด้านความสัมพันธ์ที่ขัดแย้งเกี่ยวกับอำนาจและสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร ซึ่งส่งผลกระทบด้านลบต่อการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ รวมถึงความขัดแย้งที่เกี่ยวกับความเข้าใจความหมายของสิทธิที่แตกต่างกัน

และการซ้อนทับของสิทธิต่าง ๆ เช่น ระหว่างสิทธิตามกฎหมายและสิทธิตามจารีตประเพณีของท้องถิ่น การกีดกันสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรของชนบางกลุ่ม ระยะต่อมาแนวนิเวศวิทยาการเมืองจะให้ความสนใจความสัมพันธ์เกี่ยวกับกระบวนการความเคลื่อนไหวทางสังคมของผู้ที่ได้รับผลกระทบจากโครงสร้างทางเศรษฐกิจการเมือง ในการสร้างและการนิยามความหมายตลอดจนการต่อรองในด้านความชอบธรรมของอำนาจในการเข้าถึงทรัพยากร โดยเน้นการศึกษาถึงพลวัตและมุมมองของชุมชนท้องถิ่น ผ่านปฏิบัติการและกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมและวัฒนธรรม เพื่อเปิดเวทีในการแสดงความคิดเห็น และการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร ทั้งยังให้ความสำคัญกับการศึกษาพลวัตของปฏิบัติการต่างๆ ในท้องถิ่นที่แสดงถึงศักยภาพของชุมชน ในการสร้างกฎเกณฑ์ขึ้นมาใช้ในการอนุรักษ์ทรัพยากร พร้อมๆกับการศึกษาถึงกระบวนการสร้างและนิยามความหมายของสิทธิประเภทใหม่ๆที่จะช่วยสร้างความชอบธรรมในการเข้าถึงทรัพยากร โดยผ่านวาทกรรมหรือการโต้เถียงเชิงอุดมการณ์และศีลธรรมสังคม บนหลักการที่ต้องรักษาทรัพยากรของส่วนรวม และเคารพในอำนาจและสิทธิของความแตกต่างทางสังคมและวัฒนธรรมที่มีอยู่อย่างหลากหลายในสังคม และยังเสนอให้สังคมร่วมกันพยายามผลักดันให้เกิดการพัฒนากฎเกณฑ์ขึ้นมาใหม่ เพื่อเปิดพื้นที่ให้กลุ่มชนต่างๆ ในสังคมมีส่วนร่วมอย่างจริงจังในการจัดการทรัพยากรของส่วนรวม พร้อมทั้งพัฒนากลไกในการตรวจสอบและถ่วงดุลระหว่างกลุ่มอำนาจต่างๆ ในสังคม (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2543 : 21-23)

ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ ได้กล่าวถึงนิเวศวิทยาการเมืองซึ่งสรุปได้ว่า เมื่อเกิดวิกฤติด้านระบบนิเวศที่เกิดจากการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย โลกธรรมชาติถูกทำลายมากขึ้นทุกทีๆ จากสาเหตุหลายประการ เช่น จากโครงการก่อสร้างเขื่อนชลประทาน จากโครงการสร้างถนน จากการรุกรานของการตั้งถิ่นฐานมนุษย์ จากการพัฒนาเกษตรกรรมแผนใหม่ จากการพัฒนาการท่องเที่ยว การขยายตัวของสังคมเมืองและการพัฒนาอุตสาหกรรม ได้นำไปสู่ความหายนะทางนิเวศอย่างใหญ่หลวง จึงมีขบวนการเคลื่อนไหวทางสิ่งแวดล้อมเกิดขึ้น และได้มีการวิเคราะห์แนวคิดใหม่ขึ้น เรียกว่า นิเวศวิทยาการเมือง นิเวศวิทยาการเมืองทำหน้าที่เสนอยุทธศาสตร์การเคลื่อนไหวต่อต้านทุนนิยม และเสนอภาพสังคมนิยมในอุดมคติ (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2543 : 29)

นิเวศวิทยาการเมือง มีหลักคิดว่าการกระทำและความคิดของคนเราย่อมมีความหมายทางการเมืองทั้งสิ้นดังนั้นการแสดงออกเกี่ยวกับปัญหาและการแก้ไขเรื่องสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติก็ย่อมมีผลในการสนับสนุนขบวนการเคลื่อนไหวไม่มากนักน้อย การวิเคราะห์โครงสร้างอำนาจเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งในระบบเศรษฐกิจการเมืองสมัยใหม่ เนื่องจากการตัดสินใจทางการเมืองมักจะสะท้อนผลประโยชน์ของกลุ่มธุรกิจทุนนิยมมากกว่าที่จะสนองความ

ต้องการของประชาชน ระบบการผลิตสมัยใหม่มีพลังสูงในการหล่อหลอมค่านิยมของประชาชน ประชาชนจึงมักตกอยู่ภายใต้การครอบงำของระบบอย่างมาก และระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่มีความสลับซับซ้อนสูง จนกลุ่มคนที่อยู่ในขบวนการสิ่งแวดล้อมไม่สามารถจะมองเห็นด้วยความเข้าใจทั้งหมดได้ (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2541 : 143)

แนวคิดดังกล่าวสามารถอธิบายได้ด้วยข้อสรุปของ ยศ สันตสมบัติ ที่กล่าวว่า การพัฒนาประเทศเข้าสู่ความทันสมัย และการดำเนินนโยบายของรัฐได้ตอบสนองต่อการขยายตัวของระบบทุนนิยม รัฐจึงเข้ามามีบทบาทสำคัญในการพัฒนาชนบท เช่น การสร้างถนน การพัฒนาระบบชลประทาน เป็นต้น การพัฒนาระบบชลประทานของรัฐได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบการจัดการน้ำของชุมชนอย่างมีนัยสำคัญ แต่เดิมชุมชนเคยมีอำนาจตัดสินใจในการจัดการน้ำ แต่เมื่อรัฐเข้ามาแทรกแซง โดยนำเอารูปแบบการจัดการแบบใหม่เข้าไปแทนที่ ทำให้กระบวนการตัดสินใจทั้งหมดขึ้นอยู่กับเจ้าหน้าที่ของรัฐ และเกิดการรวมศูนย์อำนาจในการจัดการทรัพยากรเข้ามาแทนที่ระบบกระจายอำนาจแบบเดิม (ยศ สันตสมบัติ, 2543 : 122)

ส่วนด้านปัญหาทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้กล่าวถึงปัญหาเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรไว้ว่า ปัญหาอันเกิดจากการเปลี่ยนการใช้ทรัพยากรในทุกเรื่อง ทรัพยากรที่เคยถูกใช้เพื่อการเกษตรกรรมกำลังถูกทอดทิ้ง หรือไม่ขยายไปรองรับความต้องการของประชาชน เช่น ระบบชลประทานใหม่ หรือแม้แต่วัสดุชลประทานเก่าก็เสื่อมโทรมลง ไม่มีการบำรุงรักษา อีกด้านหนึ่งทรัพยากรถูกนำไปใช้เพื่อการพาณิชย์และธุรกิจอุตสาหกรรมมากขึ้น ส่งผลกระทบต่อการใช้ทรัพยากรของคนเล็ก ๆ ที่ยังใช้ทรัพยากรในวิถีการผลิตตามประเพณี แต่ก่อนนี้การใช้ทรัพยากรทำกันในขีดจำกัดเพราะไม่มีกำลังทางเทคโนโลยี และใช้ทรัพยากรไปในทิศทางเดียวกัน เช่นทั้งคนจนคนรวยต่างใช้น้ำไปในทางเกษตรกรรมเหมือนกัน แต่บัดนี้การใช้ทรัพยากรแตกต่างกันและขัดแย้งกัน อีกทั้งมีกำลังทางเทคโนโลยีมากจนคุกคามความยั่งยืนของทรัพยากร (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543 : 17-18)

นักนิเวศวิทยาและนักสิ่งแวดล้อม มองว่าการพัฒนาแบบยั่งยืนที่แท้จริงต้องคิดคำนึงถึงความยั่งยืนของชุมชนท้องถิ่น ซึ่งถ้ามองจากความหมายนี้แล้วการพัฒนาก็คือ กระบวนการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมท้องถิ่น ที่มีประชาชนเป็นเป้าหมายและศูนย์กลางของการพัฒนา การพัฒนาแบบนี้สนองความต้องการของท้องถิ่น โดยคำนึงถึงความยั่งยืนของทรัพยากรท้องถิ่น ในการพัฒนาแบบนี้ประชาชนท้องถิ่นมีสิทธิและอำนาจในการจัดการกับทรัพยากรของตนเองอย่างเต็มที่ ในประเด็นเดียวกันนี้ เสน่ห์ จามริก ก็ได้แสดงทัศนะไว้ว่า ทุกโครงการ ทุกการพัฒนาด้านส่งผลกระทบ จึงขอให้ยึดมั่นในหลักการ 3 ประการ คือ 1) สร้างความมั่นคงของระบบนิเวศ ซึ่งเป็นฐานชีวิตที่ต้องฟื้นกลับมาให้ได้ 2) ต้องเป็นระบบนิเวศที่ต้อง

เอื้อต่อทุกอาชีพ ซึ่งต้องยึดมั่นในหลักการ 3) ต้องยึดหลักการประสานงานเพื่อให้ได้ประโยชน์สูงสุด โดยยึดมั่นอยู่ในความพอเพียงตามพระราชดำรัสของในหลวง (เสน่ห์ จามริก, 2547: 194)

นักสิ่งแวดล้อมมีความเห็นว่า รัฐในระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ไม่ค่อยจะเป็นกลางเท่าใดนัก รัฐเป็นตัวแทนของธุรกิจเอกชนมากกว่า จะเห็นว่าการวางนโยบายคุ้มครองสิ่งแวดล้อมในกรณีขัดกับผลประโยชน์ของธุรกิจทุนนิยมรัฐจะมีความระมัดระวังมาก โดยวิตกว่าถ้ามีการเข้มงวดทางด้านนโยบายและมาตรการมากเกินไปการขยายตัวทางเศรษฐกิจอาจถูกกระทบกระเทือนได้ นักนิเวศวิทยาการเมืองมองว่าในการแสวงหาผลประโยชน์และกำไรสูงสุดของกลุ่มอำนาจทางเศรษฐกิจการเมือง จะมีสถาบันบางอย่างทำหน้าที่สนับสนุนให้บรรลุเป้าหมาย คือมีการสร้างระบบชนชั้น และการแบ่งแยกสังคมโดยการลำดับชั้น อาศัยระบบนี้กลุ่มอำนาจทางเศรษฐกิจการเมืองจึงสามารถทำการขูดรีดประชาชนผู้ใช้แรงงาน ชาวนา ชาวไร่ได้ในทางเดียวกันก็ขูดรีดธรรมชาติด้วยระบอบอุตสาหกรรมนิยม แนวทางแก้ปัญหาประการหนึ่งคือใช้ความยุติธรรมทางนิเวศ ซึ่งหลักการ ความยุติธรรมทางนิเวศ ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแนวคิด 3 ประการ คือ 1) ปัญหาทางสิ่งแวดล้อมจะไม่ถูกนำไปเชื่อมโยงกับปัญหาความยากจนอย่างเดียว แต่ปัญหาช่องว่างทางชนชั้นก็เป็นเรื่องสำคัญด้วย ฉะนั้นความยั่งยืนทางนิเวศจะมีขึ้นได้ก็ต่อเมื่อในสังคมของเราได้มีการลดความเหลื่อมล้ำระหว่างชนชั้นลงไป 2) การปฏิบัติทางการเมืองเพื่อแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมจะถูกเคลื่อนย้ายจากปริมณฑล"รัฐ" ไปสู่ "ชุมชนท้องถิ่น" พื้นบ้านย่อมรู้จักปัญหาพื้นฐานของตนเองได้ดีที่สุด และอยู่ในฐานะที่จะจัดการตนเองได้ 3) ประชาธิปไตย ไม่ใช่เป็นเรื่องของการครอบงำจากกลุ่มธุรกิจการเมือง แต่เป็นขบวนการของท้องถิ่นที่ต่อสู้เพื่อประสิทธิภาพ รวมทั้งความอยู่รอดของชุมชนและธรรมชาติ เอกวิทย์ ฌ กลาง ก็ได้กล่าวถึงรัฐกับปัญหาสิ่งแวดล้อมไว้ว่า ที่ผ่านมารัฐแสดงอำนาจตามกฎหมายเกี่ยวกับป่า ที่ดิน และน้ำ แต่รัฐไม่เคยประสบความสำเร็จในการบำรุงรักษาป่า ดิน และน้ำให้ดำรงสภาพดีเป็นปกติ นอกจากออกกฎหมายบังคับประชาชนให้ปฏิบัติตามแล้ว เจ้าหน้าที่ของรัฐยังแอบรู้เห็นเป็นใจกับคนโลกละเมิดกฎเกณฑ์ที่ประกาศใช้เสียเอง รัฐมองเห็นทุกอย่างเป็นทรัพยากร ที่ต้องคักตวงเอามาใช้ในการพัฒนาเศรษฐกิจ (เอกวิทย์ ฌ กลาง, 2543 : 108 -109)

วอลเดน เบลโล และคณะ ได้ให้ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับความยั่งยืนทางนิเวศวิทยา ว่าต้องผสานเข้ากับประเด็นที่ใหญ่กว่านั้น สิ่งที่เชื่อมโยงกับประเด็นการเรียกร้องทางสังคมและสิ่งแวดล้อม เนื่องจากการที่ผู้นำหลงติดอยู่กับอัตราการเติบโตที่สูงขึ้น ส่วนหนึ่งเกิดจากความต้องการที่จะได้ส่วนแบ่งของความร่ำรวยมากกว่าเพื่อน ในขณะเดียวกันปล่อยให้ความร่ำรวยนิด ๆ หน่อย ๆ รินไหลสู่ประชาชน ทางเลือกอันได้แก่การกระจายความร่ำรวยนั้นเห็นได้ชัดว่าถูกขัดขวางจากชนชั้นปกครองของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และไทย แต่ทางเลือกนี้ก็เป็นหัวใจสำคัญ

ต่อแนวทางการพัฒนาที่รวมเอาการเติบโตทางเศรษฐกิจ ความมีเสถียรภาพทางการเมือง และ ความยั่งยืนทางนิเวศวิทยาเข้าด้วยกัน (วอลเดน เบลโล และคณะ, 2542 : 370)

ในสังคมไทย ขบวนการเคลื่อนไหวทางนิเวศวิทยาไม่อาจเน้นแต่เรื่องสิ่งแวดล้อม และ ธรรมชาติได้ เพราะในสังคมไทยช่องว่างระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ กับช่องว่างระหว่างคนจน กับคนรวยเป็นเรื่องเดียวกัน เกี่ยวพันกันและกัน และเกิดขึ้นบนพื้นฐานร่วมกัน ปัญหาความยากจนเป็นผลผลิตอันเกิดขึ้นจากความไม่เท่าเทียมกันในการครอบครองทรัพยากรธรรมชาติและ ปัจจัยการผลิต การผูกขาดทรัพยากรธรรมชาติของคนกลุ่มน้อยมีผลทำให้คนส่วนใหญ่ต้องมีชีวิต อยู่แบบไร้ทรัพยากร ผลักดันให้มีการบุกรุกทำลายป่าต่อไป สิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรม ยิ่งทำให้ ปัญหาความยากจนมีความรุนแรงขึ้น ดังนั้น นิเวศวิทยาการเมืองแนวนิเวศสังคมนิยมจึงเป็นเรื่องที่ เกี่ยวกับธรรมชาติและประชาชน ที่ดำเนินการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องหาความยุติธรรมทางนิเวศ และทางสังคม การที่พวกเขาทำเช่นนั้นไม่ใช่เพราะกลัวว่าธรรมชาติกำลังถูกคุกคาม การ เคลื่อนไหวมีเป้าหมายเพื่อพิทักษ์รักษาป่า ที่ดิน ต้นน้ำลำธาร อันเป็นเงื่อนไขการดำรงชีวิตและ ความอยู่รอดของชุมชน การต่อสู้ทางนิเวศนี้มีมิติทางสังคมด้วย ไม่ใช่ให้ชุมชนอยู่รอดเท่านั้น หากแต่ว่าทั้งธรรมชาติและชุมชนต้องเป็นอิสระเสรี หลุดพ้นจากการครอบครองและการครอบงำ ของอำนาจนิยม และระบอบการใช้ทรัพยากรแบบทำลายล้างผลาญจากกลุ่มผลประโยชน์ทาง ธุรกิจการเมือง นี่คือ หลักปรัชญาและเป้าหมายของนิเวศสังคมนิยมแห่งยุคต่อต้านความทันสมัย

งานศึกษาวิจัยที่อาจจัดเป็นแนวนิเวศวิทยาการเมือง มักเป็นการศึกษาเกี่ยวกับปัญหาการ จัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เนื่องจากปัญหาความเสื่อมโทรมของ ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ถูกมองว่ามีสาเหตุเกี่ยวข้องกับสังคม เช่นความสัมพันธ์ทาง อำนาจที่ไม่เท่าเทียมกันของกลุ่มชั้นทางสังคมในการเข้าถึงทรัพยากร ภาวะปัญหาทางเศรษฐกิจ อาจไปตกกับคนด้อยโอกาสในสังคม ในขณะที่ชนชั้นนำสามารถใช้ทรัพยากรเชิงอำนาจและ อิทธิพลทางการเงินเอาตัวรอดไปได้ งานวิจัยในแนวนี้นี้ดังนี้

วัฒนา สุกัณสีล ศึกษาวิจัย เรื่อง ชุมชนกับการจัดการทรัพยากรสัตว์น้ำทะเลชายฝั่งภาคใต้ : ปัญหาและทางเลือก พบว่า ปัญหาความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากรสัตว์น้ำในอ่าวปัตตานีมีความ สลับซับซ้อน ความเสื่อมโทรมและความร่อยหรอของสัตว์น้ำในอ่าวปัตตานีไม่ได้เป็นผลพวง ของพฤติกรรมที่ต่างคนต่างแสวงหาประโยชน์สูงสุด แต่เราต้องพิจารณาถึงสาเหตุปัจจัยเชิง โครงสร้าง และเงื่อนไขที่ผลักดันให้ชาวบ้านใช้ทรัพยากรอย่างเข้มข้นด้วย เช่นการขยายตัวของ ตลาด และการจับสัตว์เพื่อขาย การพัฒนาเครื่องมือเทคโนโลยี การขยายตัวของประมงพาณิชย์ ระบบการควบคุมดูแลทรัพยากรโดยรัฐห่อนยานในการบังคับใช้กฎหมาย นโยบายพัฒนาที่เอนเอียงเข้าข้างภาคธุรกิจอุตสาหกรรม ตลอดจนเครือข่ายอำนาจ อิทธิพลและผลประโยชน์ระหว่าง

เจ้าหน้าที่รัฐ กลุ่มนายทุนธุรกิจ และกลุ่มอิทธิพลในท้องถิ่น เจื้อนไขและปัจจัยเชิงโครงสร้างเหล่านี้ ส่งผลกระทบต่อความเข้มข้น และความไม่เท่าเทียมกันในการใช้ประโยชน์ทรัพยากรในอ่าว ขณะเดียวกันก็ส่งผลกระทบทั้งทางตรงและทางอ้อมต่อความเสื่อมโทรมของทรัพยากรสัตว์น้ำ และปัญหาข้อขัดแย้ง เกิดการแย่งชิงการใช้ทรัพยากรสัตว์น้ำในอ่าวระหว่างกลุ่มผู้ใช้ประโยชน์ต่าง ๆ มากขึ้น (วัฒนา สุกัณศีล, 2543 : 101)

จากผลการวิจัยสิทธิชุมชนท้องถิ่นฯ 7 โครงการ ซึ่ง ชลธิรา สัตยาศุภวัฒนา เป็นหัวหน้าโครงการ มีข้อสรุปที่สำคัญตอนหนึ่งว่า สิทธิในการกำหนดเจตจำนงตนเอง โดยพื้นฐานของชุมชนท้องถิ่นที่แท้จริงคือ สิทธิในการจัดการทรัพยากร ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งขัดแย้งกับแนวทางนโยบายของรัฐบาล โดยเฉพาะที่เป็นโครงการขนาดใหญ่ของรัฐ ความขัดแย้งก็ขยายตัวรุนแรงและกว้างขวางระหว่างรัฐบาลกับประชาชนและชุมชนท้องถิ่น ในเรื่องการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ไม่ว่าจะเป็นที่ดิน ป่า เขา น้ำ ทะเล ทรัพยากรประมง และทรัพยากรอื่น ๆ เหตุเพราะรัฐบาลมองปัญหานี้ผิดมาแต่ต้น คือยังเชื่อมั่นในสิทธิการกำหนดนโยบายการพัฒนาของรัฐแต่เพียงฝ่ายเดียว (Top Down Policy and Decision-making) โดยเชื่อว่าจะชี้แจงให้ประชาชนเข้าใจและยอมรับได้ หรือนำวิธีการบางอย่างมาใช้เพื่อปิดเบือนประเด็นปัญหา ทั้งที่แท้จริงแล้วปัญหาอยู่ที่การไม่ยอมรับสิทธิในการจัดการทรัพยากรของชุมชนโดยชุมชนนั่นเอง (ชลธิรา สัตยาศุภวัฒนา, 2546 : 71)

งานวิจัยเรื่อง องค์การชุมชนกับการจัดการทรัพยากรชายฝั่งเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน ของสมาคมหยาดฝน พบว่า เมื่อทรัพยากรชายฝั่งทะเลถูกทำลายลงอย่างรวดเร็ว การประมงพื้นบ้านก็ตกต่ำลงไปด้วย เมื่อสัตว์น้ำชายฝั่งลดน้อยลง ชาวประมงก็ต้องลงกู่หนี้ยึดสินเพิ่มขึ้นเพื่อซื้อเรือยนต์และเครื่องมือจับสัตว์น้ำที่มีประสิทธิภาพมากขึ้น ออกหาปลาห่างจากฝั่งมากขึ้น และต้องแข่งขันกับเรือประมงพาณิชย์ ชุมชนประมงบางแห่งล่มสลายไป พื้นที่หมู่บ้านหลายแห่งถูกกว้านซื้อเพื่อทำนาุ้งและรีสอร์ท ชาวประมงพื้นบ้านต้องไปเป็นแรงงานรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรม

ขจรจบ กุสุมาวดี ศึกษาวิจัย เรื่อง ความขัดแย้งระหว่างรัฐ ทุน และท้องถิ่น : ศึกษาจากการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ บริเวณตำบลเกาะเพชร และตำบลท่าซอม อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช มีข้อสรุปประเด็นหนึ่งว่า การพัฒนาโครงการลุ่มน้ำปากพนัง ทำให้ความอุดมสมบูรณ์ของสภาพแวดล้อมในบริเวณนี้เปลี่ยนแปลงไปอย่างสิ้นเชิง การพึ่งพิงธรรมชาติเหมือนเมื่อครั้งอดีตจึงไม่สามารถกระทำได้อีกต่อไป เช่น อาชีพจับปลาในหนอง ต้องประสบกับภาวะที่สาหร่ายน้ำถูกจัดระบบใหม่ การแบ่งแยกระหว่างน้ำเค็มกับน้ำจืดเปลี่ยนสาหร่ายน้ำที่เคยไหลเวียนขึ้นลงตามฤดูกาลนำพาสัตว์น้ำที่แตกต่างกันออกไปให้สูญหาย (ขจรจบ กุสุมาวดี, 2547)

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยรัฐ ที่ส่งผลให้เกิดความไม่ยุติธรรมในการเข้าถึงและการ

ใช้ทรัพยากรของชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่น ที่เคยเข้าถึงและใช้ทรัพยากรเหล่านั้นด้วยความเข้าใจ ธรรมชาติอย่างแท้จริง ซึ่งในการศึกษากลยุทธ์การปรับตัวของเกษตรกรอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางครั้งนี้ จะใช้แนวคิดด้านนิเวศวิทยา การเมืองที่ให้ความสำคัญกับความเป็นธรรมในการเข้าถึงและการใช้ทรัพยากร หลังเกิดโครงการ พัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง ที่มีประจวบระบายน้ำกันแม่น้ำ ลำคลองสายต่างๆ ในบริเวณพื้นที่

5.2 แนวคิดเกี่ยวกับความขัดแย้ง

ความขัดแย้งเกิดขึ้นจากหลากหลายสาเหตุ แต่ในที่นี้จะมุ่งศึกษาในประเด็นความขัดแย้งที่เกิดจากการใช้ทรัพยากร ซึ่ง นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้กล่าวไว้สรุปได้ว่า ที่ผ่านมามีความขัดแย้งในเรื่อง ทรัพยากรของสังคมชาวนาหรือเกษตรกร ไม่ได้เป็นปัญหามากในสังคมไทย ทั้งนี้เพราะสังคม มีสภาพการดำรงชีวิตอยู่ค่อนข้างใกล้เคียงกัน และมีการประกอบอาชีพที่คล้ายคลึงกัน อีกทั้งยังมี ขนบธรรมเนียมประเพณีซึ่งคอยทำหน้าที่เข้ามาไกล่เกลี่ยในเรื่องความขัดแย้งด้วย และยังมี กฎหมายที่มีลักษณะที่เป็นการป้องกันเหตุอันทำให้เกิดความขัดแย้งด้วย เช่น มีข้อห้ามไม่ให้ทำไร่ ข้างเจ้าติดกับไร่ข้างเหนียว เป็นต้น

ปัจจุบันปัญหาเกี่ยวกับกรณีความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากรในประเทศไทยที่สังคมรับรู้ นั้นมีมากมายหลายเรื่อง และในปัญหาที่ไม่ปรากฏเป็นข่าวมีจำนวนมากกว่านั้น ทั้งนี้เป็นเพราะ สังคมได้พัฒนาเปลี่ยนแปลงไปในหลายๆ ด้าน ทั้งจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้น อาชีพที่หลากหลาย และสถานการณ์ต่างๆ ทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป เช่น ทางด้านเศรษฐกิจ และการเมือง สังคมไทยมีความสลับซับซ้อนและผลประโยชน์ที่แตกต่างกันเพิ่มมากขึ้น กลไกทางสังคมในการ ระวังความขัดแย้ง เช่น ขนบประเพณีที่มีมาแต่เดิมใช้ไม่ได้ผล ปัญหาต่างๆ เกี่ยวกับทรัพยากรจึง ทวีคูณขึ้นเป็นลำดับ ทั้งในเชิงปริมาณและในการใช้ความรุนแรงเข้ามาแก้ปัญหา ในส่วนของคน ชั่นกลางเอง ซึ่งเป็นชนชั้นที่มีอำนาจทางการเมืองในสังคมปัจจุบัน ก็ได้เข้ามามีส่วนในการ บริโภคทรัพยากรอย่างมหาศาล นอกจากนี้ยังใช้ทรัพยากรในรูปของทรัพยากรที่มองไม่เห็นและ ไม่รู้สึกตัวว่าตนกำลังใช้ทรัพยากรอยู่ เช่น น้ำ ไฟฟ้า เป็นต้น ทั้งนี้เพราะผลผลิตเหล่านี้ที่ได้นำมา อุปโภคและบริโภค มาจากต้นทุนทรัพยากรที่ต้องทำลายที่อยู่อาศัยและที่ทำกินของชาวบ้านนับ พันนับหมื่นครอบครัว อันได้แก่ไฟฟ้าที่ได้มาจากเขื่อน นิธิ ยังให้ความเห็นไว้ด้วยว่า โครงการ ของรัฐต่าง ๆ ที่ได้มีการตัดสินใจดำเนินโครงการ ส่วนใหญ่จะตัดสินใจไปตามความต้องการของ นักลงทุนมากกว่าชาวบ้าน ซึ่งได้มีส่วนในการตัดสินใจการใช้ทรัพยากรด้วย และเป็นที่มาของ ปัญหาความขัดแย้ง (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2545 : 51-52)

แนวคิดดังกล่าวนี้สอดคล้องกับ อภิชัย พันธเสน ซึ่งได้กล่าวไว้ว่า ที่ผ่านมามีในอดีต สถานการณ์ที่ประเทศไทยยังมีทรัพยากรไม่จำกัด ประกอบกับสภาวะแวดล้อมตามธรรมชาติยังไม่เสื่อมโทรม ชนชั้นนำจะดำเนินการใด ๆ ก็ได้โดยไม่ถูกต่อต้านหรือคัดค้าน แต่เมื่อประชาสังคมตื่นตัว และได้เริ่มตระหนักถึงภัยที่เกิดขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งภัยจากมลภาวะ และการเสื่อมโทรมของทรัพยากรตลอดจนสภาพแวดล้อม และประชาชนที่คิดว่าจะได้รับผลกระทบโดยตรง เริ่มมีการตื่นตัวและคัดค้าน ซึ่งอภิชัยได้แสดงทัศนะว่า ความขัดแย้งในลักษณะเช่นนี้เป็นการทอนกำลังมากกว่าเป็นการเสริมกำลัง (อภิชัย พันธเสน, 2545 : 2)

อานันท์ กาญจนพันธุ์ กล่าวถึงสาเหตุของความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรไว้ว่า ความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรส่วนใหญ่จะเกิดจากการเข้าใจความหมายของสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรต่างกัน ด้านหนึ่งจะมีวิถีคิดเกี่ยวกับสิทธิที่ผูกติดอยู่กับตัวทรัพยากรและพื้นที่ บนพื้นฐานของความเป็นเจ้าของ ซึ่งมักจะหมายถึงหน่วยที่เป็นปัจเจกบุคคลและรัฐ ขณะที่ให้ความสำคัญกับวิธีการจัดการในเชิงเดี่ยว และจะใช้วิธีการเดียวกันกับทรัพยากรทุกชนิด ขณะที่อีกด้านหนึ่งจะมีวิถีคิดเกี่ยวกับสิทธิในแง่ของการเข้าถึงทรัพยากร ซึ่งอาจเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอตามบริบทและเงื่อนไขทางระบบนิเวศ วัฒนธรรม สังคม การเมืองและเศรษฐกิจที่มีความหลากหลายและซับซ้อน (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2543 : 89)

มีงานศึกษาวิจัยที่เกี่ยวกับความขัดแย้งอันมีผลมาจากการเข้าถึงและการแย่งชิงทรัพยากรหลายเรื่องที่น่าสนใจ เช่น

โอภาส ปัญญาและคณะ ได้ศึกษา เรื่อง ชุมชนกับการจัดการทรัพยากร : ภาควะวันออกพบว่า รูปแบบของความขัดแย้ง มี 4 ประเภท คือ ความขัดแย้งเชิงโครงสร้าง ความขัดแย้งเชิงนโยบาย/ฐานคิด/แนวคิดในการพัฒนา ความขัดแย้งเชิงผลประโยชน์ และความขัดแย้งเชิงความเชื่อและวัฒนธรรม สาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดความขัดแย้ง คือ ความขัดแย้งอันเนื่องมาจากโครงการของรัฐ และมักมีแนวโน้มไปสู่ความรุนแรง สาเหตุที่มักพบอยู่เสมอคือ การปกปิดข้อมูลและความไม่โปร่งใสของโครงการ ทั้งนี้เกือบทุกโครงการที่ดำเนินการโดยรัฐ มักถูกคัดค้านใจดำเนินการไปเรียบร้อยแล้ว โดยไม่ผ่านการรับรู้และเห็นชอบจากคนในท้องถิ่นหรือผู้ได้รับผลกระทบ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2543 : 307)

อีกกรณีหนึ่งที่เกิดความขัดแย้งจากการสร้างเขื่อน ซึ่ง วอลเดน เบลโลและคณะ กล่าวถึงการต่อสู้ระหว่างชาวบ้านกับข้าราชการ โดยเผยให้เห็นว่านอกจากจะมีได้มีการสำนึกถึงผลกระทบทางสังคมที่เกิดจากการสร้างเขื่อนแล้ว ยังไม่มีการศึกษาเรื่องผลกระทบทางสิ่งแวดล้อม นักสิ่งแวดล้อมชี้ให้เห็นว่า เป็นไปได้มากที่สุดที่ความหลากหลายทางชีวภาพของอุทยานแห่งชาติแม่ยมจะได้รับผลกระทบทางลบ นอกจากนี้ผลจากการสร้างเขื่อนน้ำโจนของ

กฟผ. และเกิดการต่อสู้ขึ้น เผยให้เห็นถึงความหละหลวมของสมุฏฐานที่อยู่เบื้องหลังการสร้างเขื่อนพลังน้ำขนาดใหญ่ เพื่อผลิตพลังงานไฟฟ้า อีกทั้งยังขาดการวิเคราะห์ทางสิ่งแวดล้อมอย่างจริงจัง กรณีของเขื่อนน้ำโจนยังแสดงให้เห็นว่า การต่อต้านของประชาชนที่ได้รับการจัดตั้งและมีข้อมูลที่ดีนั้น สามารถมีพยานภาพที่เหนือกว่าของฝ่ายราชการ (วอลเดน เบลโลและคณะ, 2542 : 307)

จากกรณีดังกล่าวข้างต้นจะพบว่าความขัดแย้งที่เกิดขึ้น เป็นการเผชิญหน้ากัน 2 ฝ่าย แต่ละฝ่ายต่างก็มีสถานภาพต่างกัน ซึ่งผลการศึกษาของ อภิชัย พันธเสน เรื่อง “ความขัดแย้งกับการแก้ปัญหา : การวิเคราะห์แนวเศรษฐศาสตร์การเมือง ของโครงการพลังงานในประเทศไทย” กล่าวถึง สาเหตุสำคัญของการเผชิญหน้า คือ การมีส่วนได้ส่วนเสียทั้ง 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายเสนอถอยไม่ได้เพราะได้ลงทุนไปมากแล้ว ฝ่ายคัดค้านก็ถอยไม่ได้ เพราะฝ่ายตนก็สูญเสียไปมากแล้วเช่นกัน เริ่มจากการสูญเสียเวลาในการประกอบอาชีพ สูญเสียสภาพสังคมในชนบทที่เคยรักใคร่ปรองดองกัน และยังเกรงความสูญเสียอาชีพและโอกาสที่เคยมีมาแต่อดีต ส่วนสถานภาพของฝ่ายคัดค้านหรือต่อต้านจะเข้มแข็งมากน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับความคาดหวังของสาธารณชนต่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ต่อสังคมโดยรวมของโครงการ ถ้าหากสาธารณชนมีความคาดหวังที่จะได้รับผลประโยชน์จากโครงการสูง ก็อาจจะบีบให้แรงต่อต้านซึ่งเป็นเรื่องของผลกระทบในทางลบเฉพาะท้องถิ่นต่ำ อีกประการหนึ่งที่สำคัญคือ ฝ่ายต่อต้านคาดว่าความสูญเสียจะรุนแรงมากน้อยเพียงใด ถ้าเชื่อว่าความสูญเสียที่จะเกิดขึ้นกับฝ่ายตนสูงมาก เช่นผลกระทบที่จะมีต่อการประกอบอาชีพ และคุณภาพของท้องถิ่นที่อยู่อาศัย ฝ่ายต่อต้านย่อมพยายามที่จะต่อสู้ให้ถึงที่สุด อภิชัย พันธเสน ยังได้สรุปว่า ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในประเทศไทยในกรณีโครงการพลังงานขนาดใหญ่เป็นความขัดแย้งที่เกิดขึ้นโดยไม่จำเป็น นักเศรษฐศาสตร์เรียกความขัดแย้งชนิดนี้ว่าเป็นความขัดแย้งที่มีเหตุผล เนื่องจากเป็นความขัดแย้งที่มีผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ซึ่งโดยปกติสามารถนำไปสู่ข้อยุติได้ ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจึงย่อมมีทางออกเสมอ (อภิชัย พันธเสน, 2545 : 9,14) นิธิ เอียวศรีวงศ์ เสนอแนะทางออกความขัดแย้งไว้ว่า ทางออกประการหนึ่งของการระงับความ ขัดแย้ง คือ การสร้างทางเลือกความรู้ ให้เกิดทางเลือกเชิงนโยบาย เนื่องจากปัจจุบันองค์กรเกือบทุกองค์กรในสังคมไทยยากจนทางเลือก จนดูเหมือนว่ามีอยู่ทางเลือกเดียว แต่ในความเป็นจริงก็คือ สังคมยังไม่ค่อยได้แสวงหากัน เพราะในโลกนี้ต้องมีทางเลือกมากกว่าหนึ่งเสมอ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2545 : 53)

ทางออกของปัญหาความขัดแย้งอาจถูกเสนอโดยชุมชน หรือชุมชนได้มีการปรับตัวเพื่อลดความขัดแย้ง ในกรณีนี้ก็มิได้มีผู้ศึกษาไว้ คือ ณรงค์ บุญสวยขวัญ ศึกษาเรื่อง ความขัดแย้งในกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจระดับท้องถิ่น : ศึกษาเฉพาะกรณีหมู่บ้านแห่งหนึ่งในอำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช ผลการศึกษา พบว่า ประเด็นการต่อสู้เรียกร้องของชาวนา แสดงถึง

ความซับซ้อนของปัญหา เช่น การไม่เรียกร้องค่าเสียหายจากกลุ่มผู้ทำนาถุ้งที่อาศัยอยู่ในชุมชน ข้อเสนอบางอย่างเป็นผลประโยชน์ร่วมกันทั้งกลุ่มนาข้าว และกลุ่มนาถุ้ง นอกจากนี้สภาพการล้มละลายและการขาดทุนของกลุ่มนาถุ้ง ยังทำให้ปัญหาขัดแย้งเนื่องจากน้ำเค็มลดลงไปด้วย ความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนนี้ทำให้รัฐและหน่วยงานข้าราชการกลายเป็นเป้าหมายหลักของการเรียกร้องมากกว่า แทนที่จะเป็นกลุ่มทำนาถุ้งโดยตรง

และผลการศึกษาของ เลิศชาย ศิริชัยและคณะ ศึกษาวิจัย เรื่อง สิทธิชุมชนภาคใต้ พบว่า กระบวนการตอบโต้ของชุมชนประการหนึ่งคือ ระบบอำนาจของชุมชนมีความยืดหยุ่น ยอมรับอำนาจอื่นให้อยู่ร่วมกันในชุมชนได้ เห็นได้จากชุมชนไม่ได้รังเกียจอำนาจของรัฐ รัฐจะลงมาควบคุมชุมชนในเรื่องทรัพยากรอย่างไรก็ได้ ชุมชนยินดีปฏิบัติตาม เพียงแต่รัฐต้องยอมรับในเรื่องสิทธิชุมชนด้วย ซึ่งสามารถเห็นได้ทั้งกรณีชุมชนประมงพื้นบ้านและชุมชนในป่า ที่ยอมรับให้รัฐเข้ามาควบคุมป่าและทะเลได้ เพียงแต่รัฐต้องไม่ให้ประมงพาณิชย์เข้ามารุกรานสิทธิชุมชนประมงพื้นบ้าน และให้ชุมชนอยู่กับป่า ดูแลรักษาป่า ใช้ประโยชน์จากป่าได้เช่นเดิม (เลิศชาย ศิริชัยและคณะ, 2546 : 64)

อย่างไรก็ตามความขัดแย้งทางสังคมในสังคมไทยก็ยังปรากฏขึ้นเป็นระยะ ๆ และมีกระบวนการต่อสู้ที่พัฒนาขึ้น ดังที่ เสน่ห์ จามริก มีข้อสังเกตว่า มีกระบวนการต่อสู้มากมายในเรื่องของการพยายามที่จะยื่นหยัดในเรื่องของสิทธิชุมชนต่าง ๆ ที่จะตอบสนองต่อการคุกคามจากภายนอก (เสน่ห์ จามริก, 2545 : 100) ดังบทเรียนที่อาจสรุปได้จากการเคลื่อนไหวของ สมัชชาคนจน คือ 1) ประชาชนต้องเคลื่อนไหวมวลชน เมื่อมีความเดือดร้อน หรือมีข้อขัดแย้งเกิดขึ้น 2) ประชาชนต้องมีการจัดตั้งองค์กรของตนเอง ซึ่งเป็นอิสระไม่ถูกครอบงำจากภายนอก และไม่ยอมปล่อยให้อำนาจอิทธิพลจากภายนอกเข้าไปแทรกแซงได้ และข้อเตือนใจจากสมัชชาประชาชนที่รัฐควรจะต้องเอาไปขบคิด และปฏิบัติ คือ 1) รัฐต้องฟังเสียงของชุมชน มิฉะนั้นแล้วโครงการของรัฐมีแต่จะสร้างความเดือดร้อน และความทุกข์ยากให้แก่ประชาชนผู้ยากไร้ การวางแผนพัฒนาต่อไปจะต้องทำด้วยความระมัดระวังสูงสุด 2) รัฐต้องยอมรับความผิดพลาดเกี่ยวกับแผนพัฒนา ซึ่งมีส่วนทำให้ชุมชนชนบทและสิ่งแวดล้อมต้องล่มสลาย ดังนั้นผู้ทำลายจะต้องเป็นผู้จ่ายค่าชดเชยสำหรับความเสียหายนี้ด้วย 3) ต้องมีการกระจายอำนาจไปสู่ประชาชนท้องถิ่น ซึ่งหมายความว่า ชุมชนต้องมีอำนาจในการควบคุมชะตากรรมของตนเอง และสามารถจัดการทรัพยากรธรรมชาติด้วยตนเองได้

งานวิจัยเกี่ยวกับความขัดแย้ง มักจะเป็นการศึกษาเรื่องที่เกี่ยวข้องกับผลที่เกิดจากการพัฒนาของรัฐ และส่งผลกระทบต่อชุมชนในด้านการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งเป็นความขัดแย้งที่เกิดขึ้นระหว่างประชาชนด้วยกันเอง และระหว่างประชาชนกับรัฐ แต่ในความขัดแย้งที่ย่อมมี

ทางออก แม้จะต้องใช้การเคลื่อนไหวของกลุ่มมวลชนต่าง ๆ ก็ตาม บางปัญหาบางความขัดแย้ง ชุมชนเองก็สามารถปรับตัวเพื่อนำไปสู่การแก้ปัญหาได้

5.3 แนวคิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจลุ่มน้ำ

แนวคิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจในระดับท้องถิ่นมีหลายลักษณะ เช่น แนวคิดเศรษฐกิจชานา แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน แต่แนวคิดเหล่านี้ก็มีความสอดคล้องใกล้เคียงกัน เศรษฐกิจลุ่มน้ำจึงอาจกล่าวรวมเข้ากับเศรษฐกิจชานา หรือเศรษฐกิจชุมชน เนื่องจากเศรษฐกิจลุ่มน้ำก็เศรษฐกิจชุมชนประเภทหนึ่ง คือชุมชนที่อาศัยอยู่บริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำต่าง ๆ ซึ่งมักมีวิถีทำมาหากินคล้ายคลึงกัน เช่นมีการทำนา ทำสวน ทำไร่ ทำประมง เป็นต้น และในปัจจุบันได้เพิ่มการทำนาทฤษฎีขึ้นอีกอย่างหนึ่งด้วย การผลิตซึ่งเป็นกระบวนการขั้นมูลฐานทางเศรษฐกิจ มีความสัมพันธ์กันหลายด้าน ซึ่ง ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ได้อธิบายแนวคิดของ ฮาร์ริสัน ได้สรุปไว้ดังนี้

การได้มาของผลผลิตขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันของที่ดิน แรงงาน และเครื่องมือการผลิต การเพิ่มจำนวนของประชากร เป็นการกดดันที่ดินของชานา จะทำให้มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการเพาะปลูก มีการใช้แรงงานที่เข้มข้นขึ้นและใช้ทุนอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น การเพิ่มพลังการผลิตบนที่ดินมีแนวโน้มที่จะเกิดขึ้น ทำให้สามารถลดการใช้เวลาทำงาน และการลดขนาดการผลิตให้อยู่ในระดับที่เหมาะสมที่สุด ด้วยการเคลื่อนย้ายเข้าสู่เทคโนโลยีที่เข้มข้นขึ้น ปัญหาสำคัญของชานา คือการขาดการยกระดับพลังการผลิต ชานาต้องใช้แรงงานอย่างหนักหน่วง และการบริโภคของครอบครัวของเขาต้องถูกควบคุมอยู่ตลอดเวลา ฉัตรทิพย์ มองว่า พื้นฐานด้านปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจแบบพอเพียงชีพของไทย คือแรงงานและทรัพยากรธรรมชาติโดยเฉพาะที่ดิน เนื่องจากระดับเทคโนโลยีการผลิตอยู่ในระดับต่ำ แรงงานมนุษย์จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดในการผลิตของหมู่บ้านภายใต้ระบบศักดินา ไม่ว่าจะเป็นการหาอาหารจากธรรมชาติ การทำนา การทอผ้า และการหาของป่า ล้วนแต่ใช้แรงงานเป็นปัจจัยการผลิตทั้งสิ้น จึงนับได้ว่าเป็นการผลิตที่พึ่งอยู่กับธรรมชาติ และดำรงอยู่ได้ด้วยความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา , 2540, 2541 : 18, 113)

ส่วนแนวคิดเศรษฐกิจชุมชน มีลักษณะสำคัญคือ ครอบครัวเป็นหน่วยการผลิต แรงงานของสมาชิกของครอบครัวเป็นปัจจัยสำคัญที่สุด เพราะแรงงานเป็นสิ่งที่ครอบครัวมีอยู่โดยธรรมชาติ โดยทั่วไปครอบครัวคิดถึงการอยู่ให้รอดก่อนแล้วจึงสะสมและค้าขาย การค้าขายก็จะขายในตลาดใกล้ตัว ตลาดภูมิภาค ตลาดภายในประเทศ กล่าวโดยสรุปตามแนวคิดของเศรษฐกิจชุมชน ชุมชนเป็นตัวของตัวเองและมีพลวัตของตัวเอง มีความสามารถที่จะอยู่รอดได้ด้วยตัวเอง พัฒนาได้ มีเส้นทางชีวิตของตัวเอง บทสรุปภาพเศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต 3 ประการ คือ 1) เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยสามารถผลิตเลี้ยงตัวเองได้ ปลูกข้าว ทอผ้า และหาอาหาร

ได้จากธรรมชาติ ความสามารถเลี้ยงตัวเองมีพื้นฐานมาจากทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ และระบบสังคมวัฒนธรรมที่มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน มีการแลกเปลี่ยนกันเองระหว่างชุมชน ทำให้แต่ละชุมชนมีความพอเพียง 2) เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยมีน้ำใจเป็นพื้นฐาน เป็นลักษณะ เศรษฐกิจชุมชน ไม่ใช่เศรษฐกิจปัจเจกชน สถาบันหมู่บ้านมีเสถียรภาพ คงตัวอยู่ได้ตลอดมา 3) เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยสามารถอยู่ได้โดยปราศจากรัฐ สามารถปกครองตัวเองได้ พวกเขาไม่เห็น ว่ารัฐได้เคยมาทำประโยชน์อะไรให้ มาถึงหมู่บ้านครั้งใดก็มาเรียกเอาแรงงานและผลผลิต (ฉัตร ทิพย์ นาถสุภา, 2540, 2544 : 116, 43)

ส่วนในด้านการศึกษาค้นคว้าเศรษฐกิจชาวนานั้น ฉัตรทิพย์ ได้กล่าวไว้ว่า ภารกิจแท้ ๆ ของเศรษฐศาสตร์ชาวนา คือ การทำความเข้าใจการทำมาหากินของชาวนาตามความเป็นจริง ทิศทางการพัฒนาครอบครัวและชุมชนชาวนา และความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจชาวนากับ เศรษฐกิจแห่งชาติ ด้านเศรษฐกิจท้องถิ่นนี้จะต้องจัดการสำรวจเศรษฐกิจของเขต ณ ระดับ ครัวเรือน เพื่อจะได้รู้จักรูปพรรณพื้นฐานของเขตท้องถิ่น ข้อมูลสำคัญมี 3 ประเภท คือ 1) สถานภาพของเขตเศรษฐกิจท้องถิ่น 2) ปฏิทินการผลิตและการใช้แรงงานของชาวนาตลอดปี 3) บัญชีรายรับ-รายจ่ายของครัวเรือนใน 1 ปี ฉัตรทิพย์ มองว่าเศรษฐกิจเกษตรกรรมของชาวนาแต่ละเขตเศรษฐกิจไม่ได้้อยู่อย่างโดดเดี่ยว เศรษฐกิจเกษตรกรรมชาวนาเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจ แห่งชาติ สัมพันธ์กับเศรษฐกิจเกษตรกรรมในเขตเศรษฐกิจอื่นด้วยกันเอง สัมพันธ์กับสาขาอื่นอีก หลายสาขา โดยเฉพาะกับอุตสาหกรรม (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2541: 262-268)

พรพิไล เลิศวิชา กล่าวถึงระบบเศรษฐกิจ ไว้ว่า ระบบเศรษฐกิจไทยประกอบด้วยระบบทุนที่กำลังเติบโตอยู่ในส่วนกลางและอยู่บนส่วนหัว กับระบบเศรษฐกิจไทยซึ่งประกอบด้วยคนประมาณร้อยละ 60 ซึ่งเป็นระบบเศรษฐกิจในหมู่บ้านที่ยังเป็นระบบกสิกรรม เตรียมตัวจะเข้าสู่ระบบทุนเท่านั้นเอง ด้วยเหตุนี้ระบบทุนที่เคยนำเอาเทคโนโลยีเข้าไปในหมู่บ้าน มันเข้าไปในลักษณะที่ชาวบ้านจะบริโภค แต่ไม่ได้เข้าไปในลักษณะที่เป็นวิธีการผลิตโดยสมบูรณ์ เช่น ระบบการผลิตในภาคใต้ ชาวบ้านต่อสู้กับการปลูกยางแบบ plantation คือยังคงต้องการปลูกยาง ปลูกผลไม้ ปลูกข้าวไปด้วย ไม่ทำเป็นสวนยางทั้งหมดคือเป็นแบบผสมผสาน อีกประการหนึ่งคือรูปแบบหรือวิธีการผลิตของชาวนามีที่มาจากการศึกษาที่ดั่งของภูเขา ของลำน้ำ การจะเปลี่ยนให้เข้าสู่สิ่งใหม่จะต้องเปลี่ยนหรือทำลาย logic ของการตีความภูเขา และลำน้ำของเขาก่อน ซึ่งโดยมากแล้วทำลายไม่ได้ ก็จะเกิดภาวะที่ว่า หันไปปลูกมัน 7 ปี แล้วเลิกหมด กลับไปปลูกอย่างอื่นเหมือนเดิม เพราะ logic ที่ฝังแน่นอยู่ คือ ภูเขาอย่างนี้ ลำน้ำอย่างนี้ ผืนดินอย่างนี้ ต้องปลูกพืชอย่างนี้ logic เก่าแก่โบราณ เพราะฉะนั้น logic ใหม่แบบทุนนิยมที่จะมาแทนที่ไม่ใช่เรื่องง่าย แม้แทนที่ได้ก็ยังไม่ใช้สิ่งถาวร (พรพิไล เลิศวิชา 2538 142-143)

จากผลการศึกษาของ นัทรทิพย์ นาดสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา เมื่อ พ.ศ. 2537 ได้กล่าวถึงสภาพการทำมาหากินของชุมชนหนึ่งในภาคใต้ว่า ทุกครัวเรือนนอกจากมีส่วนยางพาราแล้วยังปลูกผลไม้และทำนาปลูกข้าว โดยอาศัยน้ำจากธรรมชาติ คนที่ไม่มีน้ำยังเช่านาเพราะไม่ต้องการซื้อข้าวกิน นอกจากนี้ชาวบ้านเลี้ยงวัวพันธุ์พื้นเมืองเพื่อให้แรงงานและเลี้ยงไว้ขาย (นัทรทิพย์ นาดสุภาและพรพิไล เลิศวิชา, 2541 : 149)

ในการศึกษาเศรษฐกิจลุ่มน้ำโดยตรงนั้นพรพิไล เลิศวิชา ได้ศึกษาเรื่องพลวัตเศรษฐกิจชุมชนลุ่มน้ำไชยา กล่าวถึงกรอบครัวในฐานะหน่วยผลิตว่า กรอบครัวยังเป็นหน่วยการผลิตโดยมีการปรับตัว และปรากฏแบบแผนของการจัดการหน่วยการผลิต ดังนี้ 1) กรอบครัวยังเป็นหน่วยการผลิตหลัก ใช้แรงงานแบบเข้มข้นเพื่อรักษาการผลิตข้าว 2) กรอบครัวยังเป็นหน่วยการผลิตจัดสรรแรงงานในกรอบครัวกระจายออกไปตามภาระการผลิต 3) กรอบครัวยังเป็นหน่วยการผลิตจ้างแรงงานนอกครัวเรือนชดเชยแรงงานในกรอบครัวที่ไม่พอเพียง หรือแทนแรงงานที่ขาดแคลนมาก 4) กรอบครัวยังเป็นหน่วยการผลิตหลักในงานสำคัญ งานที่เหลือใช้ระบบให้เช่า หรือจ้างแรงงานบางส่วน 5) กรอบครัวเป็นหน่วยการผลิตในระบบหนึ่ง งานที่เหลือใช้ระบบจ้างแรงงานล้วน ๆ 6) กรอบครัวยังเป็นหน่วยการผลิต แต่ลดพื้นที่การผลิตลง 1 ระบบ เพื่อจะรักษาการผลิตไว้หลายระบบ 7) กรอบครัวไม่ใช่หน่วยการผลิต แรงงานรับจ้างเป็นที่มาของการผลิต พรพิไล ยังได้แสดงทรรศนะเกี่ยวเศรษฐกิจชาวนาลุ่มน้ำไชยาว่า ยังคงเป็นการไม่สมเหตุสมผลที่จะสรุปว่า ชาวนาลดพื้นที่ทำนาและบางกรณีเลิกทำนา เพราะราคาข้าวหรือเพราะต้นทุนทางการผลิตสูง เนื่องจากชาวนาไทยมีความอดทนอย่างไม่น่าเชื่อในเรื่องราคาข้าว ชาวนาจำนวนมากเริ่มหาทางเลือกเพิ่มขึ้น เพื่อนำมาสนับสนุนการเลี้ยงครอบครัวและงบประมาณรายจ่ายของครัวเรือน จึงพบว่าได้ขยายเป็นอาชีพหลากหลายบนพื้นฐานของการใช้ที่ดินและทรัพยากรที่เปลี่ยนไปตามความเหมาะสมของระบบนิเวศ ความเข้าใจของชาวนา ชาวไร่ ชาวนสวนต่อระบบนิเวศ จะทำให้เขาสามารถผลิตและแปรรูปผลผลิตจากธรรมชาติได้อย่างหลากหลาย ภาพของการผลิตไม่ปรากฏตัวออกมาแบบมหภาคที่ง่ายต่อความเข้าใจ เศรษฐกิจเหล่านี้จึงมักอยู่นอกบัญชีประชาชาติ และยังพบว่าพลังอำนาจของระบบตลาดทุนไม่ได้สูงกว่าเศรษฐกิจชุมชนเสมอไป มีจุดอ่อนดำรงอยู่ในระบบทุนเอง ในวิกฤติราคาข้าวของไชยา ผู้เลี้ยงเป็ดส่วนมากก็เป็นชาวนาสามารถเสนอราคารับซื้อสูงกว่าพ่อค้า แสดงว่าถ้าสามารถจัดระบบผลิต ระบบแปรรูป ระบบตลาดได้ลงตัว ชุมชนสามารถจัดการกับทุนหมุนเวียนในชุมชนได้ (พรพิไล เลิศวิชา, 2545)

และจากการศึกษาของ เลิศชาย ศิริชัย และ นฤทธิ์ ดวงสุวรรณ เรื่อง พัฒนาการใช้ทรัพยากรในทะเลสาบสงขลา : ศึกษากรณีชุมชนประมงพื้นบ้าน พบว่า กลุ่มทำประมงเป็นอาชีพเลี้ยงครอบครัวของคนในชุมชนประมงพื้นบ้าน สามารถจัดออกเป็น 4 กลุ่ม คือ 1) ประเภทที่มีการอาชีพการทำประมงอย่างเดียว โดยจะทำการประมงด้วยเครื่องมือหลายชนิด 2) ประเภทที่ทำ

การประมงเป็นอาชีพหลักและมีอาชีพรองหลังจากเสร็จกิจการประมง 3) ประเภทที่มีอาชีพประมงร่วมกับอาชีพอื่น 4) ประเภทที่ทำการประมงเป็นอาชีพรอง โดยมีอาชีพหลัก คือ ทำนา ค้าขายและรับจ้าง (เลิศชาย ศิริชัย และ นฤฤทธิ์ ดวงสุวรรณ, 2545)

ปก แก้วกาญจน์ ศึกษาเรื่อง วัฒนธรรมการทำงานในการประกอบอาชีพของชาวนาภาคใต้ พบว่า ชาวนามีรายได้อื่นที่นอกเหนือจากการทำนา ดังนี้ มีรายได้จากการรับจ้างทั่วไป และได้รับจากลูกซึ่งไปทำงานรับจ้างที่อื่น จำนวนร้อยละ 36 รายได้จากการเลี้ยงสัตว์ เช่น วัว ไก่ เป็ด หมู ปลา จำนวนร้อยละ 26 รายได้จากการทำสวนและปลูกพืชไร่ ร้อยละ 25 รายได้จากการทำธุรกิจเล็ก ๆ น้อย ๆ ร้อยละ 11 และรายได้มาจากการกู้ยืม ร้อยละ 2 จากการวิเคราะห์ทัศนคติของชาวนาต่ออาชีพทำนา พบว่า ชาวนาภาคใต้ประมาณร้อยละ 62 มีความคิดที่จะเปลี่ยนอาชีพไปประกอบอาชีพอื่น ด้วยเหตุผล ดังนี้ ราคาข้าวเปลือกต่ำ การทำนามีความเสี่ยงสูง ผลผลิตไม่แน่นอน ขึ้นอยู่กับธรรมชาติ ต้นทุนในการผลิตสูง ชาวนาต้องเหน็ดเหนื่อย ลำบากตรากตรำ รัฐให้การสนับสนุนชาวนาน้อย และไม่มีสวัสดิการเหมือนอาชีพอื่น ชาวนาจึงมีความคิดที่จะเปลี่ยนอาชีพไปทำอย่างอื่น เช่น อาชีพทำสวน ได้แก่ สวนยางพารา สวนผลไม้ ไร่นาสวนผสม ปลูกผัก ฯ อาชีพเลี้ยงสัตว์ ได้แก่ เลี้ยงปลา เลี้ยงกุ้ง ฯ อาชีพค้าขาย ได้แก่ ขายของชำ ธุรกิจขนาดเล็ก ฯ อาชีพรับจ้าง ได้แก่ รับจ้างทั่วไป ก่อสร้าง โรงงานอุตสาหกรรม ฯ แต่ก็ยังมีชาวนาอีกประมาณร้อยละ 38 ต้องการประกอบอาชีพทำนาต่อไป ด้วยเหตุผลดังนี้ อายุมากและไม่มีความรู้หรือความถนัดที่จะประกอบอาชีพอื่น มีทรัพย์สินที่ดินซึ่งเหมาะกับการทำนาและจะได้มีข้าวกินโดยไม่ต้องซื้อ หากมีรายได้ไม่พอก็พยายามหารายได้ทางอื่นมาเสริม(ปก แก้วกาญจน์, 2538: 84-85)

วุฒิ ประภาวดี ศึกษาเรื่อง ความสัมพันธ์ระหว่างสภาพการถือครองที่ดินกับประสิทธิภาพในการผลิตข้าว ตำบลเชียรเขา อำเภอเชียรใหญ่ จังหวัดนครศรีธรรมราช สรุปว่า ชาวนาในตำบลเชียรเขามักตกอยู่ใต้อิทธิพลของพ่อค้าข้าว ราคาข้าวที่ชาวนาได้รับจะเป็นราคาที่พ่อค้ากำหนดให้ทั้งสิ้น ยิ่งเป็นข้าวหน้าลาน คือ ข้าวที่เพิ่งเก็บเกี่ยวใหม่ ๆ ราคาจะยิ่งต่ำลงมาก เพราะเป็นระยะที่ชาวนาต้องการใช้เงิน และชาวนาไม่มีทางอื่นที่จะเอาข้าวไปขายให้ได้ราคาดี นอกจากขายให้พ่อค้าซึ่งมารับถึงที่ นอกจากนี้ยังพบว่า ระบบการตลาด การซื้อขาย เป็นสาเหตุจูงใจให้ชาวนาเพิ่มประสิทธิภาพในการผลิตข้าว (วุฒิ ประภาวดี, 2521 : 48-50)

ครรชิต โพธิศิริ ศึกษาเรื่อง การวางแผนการใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรในบริเวณลุ่มน้ำปากพนัง ผลการวิจัยพบว่า การใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรมีปัญหาด้านความสัมพันธ์ระหว่างที่ดินกับการเพิ่มของประชากร ในขณะที่ที่ดินมีอยู่จำนวนจำกัด แต่ประชากรเพิ่มมากขึ้น ส่งผลให้ประชากรต้องอพยพออกจากพื้นที่กระจายไปทั่วภาคใต้ ทำการบุกรุกป่าสงวนโดยไม่คำนึงว่าพื้นที่เหล่านั้น

มีความเหมาะสมกับการเกษตรหรือไม่ ก่อให้เกิดปัญหาที่ดินทั้งทางกายภาพเศรษฐกิจและสังคม แนวทางแก้ปัญหาในอนาคตโดยวิธีการเพิ่มผลผลิต โดยการทำการเกษตรแบบเข้มข้น การใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรต้องเป็นไปอย่างมีระเบียบแบบแผน (ครรชิต โพธิ์ศิริ, 2530)

สำราญ รัตนวงศ์ ศึกษาเรื่อง ที่ดิน ทุน และแรงงานที่ส่งผลต่อประสิทธิภาพในการปลูกผักเพื่อการค้า : ศึกษาเฉพาะเขตลุ่มน้ำปากพนัง จังหวัดนครศรีธรรมราช พบว่า เกษตรกรในเขตลุ่มน้ำปากพนังมีขนาดพื้นที่ปลูกผักอยู่ในระดับต่ำ เนื่องจาก ผักเป็นพืชมีอายุสั้นสามารถปลูกและเก็บเกี่ยวได้หลายครั้งในรอบปี และการปลูกผักเป็นอาชีพที่ต้องใช้แรงงานมากใช้ทุนมาก ต้องมีเครื่องมือ เครื่องทุ่นแรงที่มีประสิทธิภาพ แต่การใช้พื้นที่ปลูกผักนั้นขึ้นอยู่กับดุลยพินิจของเกษตรกรเองว่าหากขยายพื้นที่ปลูกผักมากขึ้น ต้องมีแรงงาน เงินทุนเพียงพอ นอกจากนี้ยังพบว่าเกษตรกรที่ใช้น้ำจากลำคลองและน้ำจากบ่อใต้ดินสามารถปลูกผักได้ตลอดปี ส่วนเกษตรกรที่อยู่บริเวณที่มีทำนบกั้นน้ำเค็ม และใช้น้ำจากคลองสายย่อย สามารถปลูกผักได้ 8-9 เดือน เนื่องจากมีน้ำท่วมขัง (สำราญ รัตนวงศ์, 2533 : 84-85)

สนธิ มณีคุณย์ ศึกษาเรื่อง ผลกระทบของอุตสาหกรรมกุ้งที่มีความสัมพันธ์ทางการผลิตของชุมชนชาวนา : ศึกษากรณีอำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช พบว่าเมื่อมีการทำนา กุ้ง ความสัมพันธ์ทางการผลิตที่เป็นเอกลักษณ์ของชุมชนเปลี่ยนมาเป็นทุนนิยมแบบปลาใหญ่กินปลาเล็ก เนื่องจากการผลิตเป็นแบบทุนนิยมอุตสาหกรรม พ่อค้านายทุนผูกขาดปัจจัยการผลิตและตลาด ชาวนาต้องการความช่วยเหลือจากรัฐสูงมาก แต่พบว่าบริการพื้นฐานของรัฐยังมีความขาดแคลนและเลือกปฏิบัติ กระบวนการเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตและความสัมพันธ์ทางการผลิตของชุมชนชาวนา เริ่มจากนายทุนต่างชาติและพ่อค้านายทุนท้องถิ่นซึ่งประสบปัญหาการเลี้ยงกุ้งที่อื่นได้กว้านซื้อที่ดินและเช่าที่ดินเพื่อย้ายแหล่งผลิตมาลงทุนในชุมชนชาวนา เจ้าหน้าที่ของรัฐอำนวยความสะดวกให้กับนายทุนที่เข้ามา และออกชักชวนชาวนาให้เลิกทำนาข้าวหันมาเลี้ยงกุ้งแทน โดยคิดว่าจะช่วยให้ชาวนามีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น สำหรับชาวนาทั่วไปมีทั้งที่ต้องการทำนาข้าวต่อไป และต้องการทำนากุ้ง แต่สู้กระแสทำนากุ้งไม่ได้จึงต้องหยุดอาชีพเดิมไปเกือบสิ้นเชิง แยกตัวเข้าสู่อาชีพใหม่ที่แตกต่างกัน (สนธิ มณีคุณย์, 2539)

จากการศึกษาแนวคิดและงานวิจัยเกี่ยวกับเศรษฐกิจลุ่มน้ำ อาจสรุปได้ว่า ในอดีตบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำมีการทำงานในภาคเกษตรกรรม ต่อมาแม้มีการเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากเงื่อนไขทั้งที่เป็นภายใน เช่น ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ ระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม การขาดแรงงาน เป็นต้น และเงื่อนไขจากภายนอก เช่น การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบตลาด การจัดการทรัพยากรโดยรัฐ การพัฒนาไปสู่ความทันสมัย เป็นต้น แต่ก็พบว่าบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำก็ยังเป็นพื้นที่ภาคเกษตรอยู่เป็นส่วนใหญ่ แต่ละกลุ่มที่ทำอาชีพอาจแบ่งเป็นลักษณะย่อย ๆ อีกหลายลักษณะ และครอบครัวก็ยังเป็นหน่วยการผลิตหลักอยู่ในท้องถิ่น โดยมีความเชื่อมโยงกับระบบ

อื่น ๆ โดยเฉพาะระบบอุตสาหกรรม แต่ก็มีข้อสังเกตอยู่หลายประการ เช่น ในงานวิจัยบางงานที่ได้ศึกษาในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง มานานกว่า 15 ปี มีการเสนอแนะให้เกษตรกรใช้วิธีการเพิ่มผลผลิต โดยการทำการเกษตรแบบเข้มข้น ซึ่งในปัจจุบันเกษตรกรหลายพื้นที่ก็ได้ทำการเกษตรแบบเข้มข้น แต่การทำการเกษตรแบบเข้มข้นกลับส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศ เช่น ทำให้ดินเสื่อมโทรม ทำให้ขาดแคลนน้ำ เป็นต้น การเกิดปรากฏการณ์เช่นนี้ไม่ได้หมายความว่า ข้อเสนอแนะนั้นไม่ถูก เพราะข้อเสนอแนะเหล่านั้นขึ้นอยู่กับสถานการณ์ในช่วงเวลานั้นๆ แต่ก็เป็นข้อสังเกตได้ว่าไม่ว่าจะเป็นเวลาที่ผ่านมานานแล้วหรือในปัจจุบันระบบเศรษฐกิจชุมชนหรือเศรษฐกิจลุ่มน้ำก็อยู่ภายใต้กระแสระบบทุนนิยมทั้งสิ้น

5.4 แนวคิดเรื่องการปรับตัวด้านอาชีพ

แนวคิดเรื่องการปรับตัวด้านอาชีพมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับแนวคิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจชุมชนมาก เนื่องจากการทำมาหากินหรือการทำอาชีพภายในชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจของชุมชน และเป็นพื้นฐานของเศรษฐกิจชาติ การปรับตัวด้านอาชีพของชุมชนมีอยู่ตลอดเวลา อันันท์ กาญจนพันธุ์ กล่าวถึงงานของ Sidney Mintz และ Florencia Mallon ซึ่งศึกษากระบวนการเปลี่ยนผ่านของระบบเศรษฐกิจท้องถิ่น ว่าเกิดจากความขัดแย้งในความสัมพันธ์ทางการผลิตเกี่ยวกับการจัดการที่ดินและแรงงาน โดยที่ท้องถิ่นไม่ได้้อย่างโดดเดี่ยว หากแต่มีความสัมพันธ์กับระบบภายนอก เช่น ระบบตลาดการค้า และรัฐ ภายใต้ความสัมพันธ์ดังกล่าวชาวบ้านแต่ละคนและกลุ่มต้องต่อสู้อย่างต่อเนื่อง เพื่อแสวงหาทางเลือกในการผลิตอย่างเป็นอิสระ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงรูปแบบความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคม (อันันท์ กาญจนพันธุ์, 2543 : 117)

จากการที่ท้องถิ่นต้องมีความสัมพันธ์กับระบบภายนอก ไม่ว่าจะเป็นระบบตลาดการค้า และระบบการจัดการทรัพยากรโดยรัฐ ฯ อีกทั้งการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมในท้องถิ่น ทำให้ชาวบ้านต้องปรับตัวด้านอาชีพอยู่ตลอดเวลาเพื่อให้สามารถอยู่รอดได้ เบญพรณ เอกะสิงห์ ได้สรุปผลการศึกษาของนักวิชาการเกี่ยวกับกลยุทธ์การปรับตัวไว้ดังนี้ กลยุทธ์การปรับตัวมีรูปแบบที่คล้ายคลึงกัน คือ ชาวนา ชาวประมง หรือชาวบ้านมีการปรับตัวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดมากขึ้น มีการปลูกพืชเพื่อขายสู่ตลาด มีการผลิตเพื่อตนเองน้อยลง ยกเว้นการผลิตข้าว มีการแสวงหาอาชีพอื่นๆ ที่ให้รายได้ ในบางท้องถิ่น เช่นภาคกลางการเปลี่ยนแปลงมีมากจนกระทั่งถึงการเกษตร และมองเห็นเป็นอาชีพค้าขาย อย่างไรก็ตามเมื่อมีความยากลำบากในภาวะเศรษฐกิจ ระบบเครือญาติ ระบบองค์กรชุมชน ก็มีส่วนรองรับความแปรปรวนทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้น ในบางชุมชนมิได้สร้างความเข้มแข็งด้านนี้เอาไว้ เมื่อเศรษฐกิจเปลี่ยนไปก็ทำให้มีปัญหาในการปรับตัวได้ นอกจากนั้นยังชี้ให้เห็นปัญหาความไม่สามารถปรับตัวได้ของคน

บางกลุ่ม โดยเฉพาะคนจนและผู้หญิงที่อาจไม่มีทรัพย์สิน ที่ดิน ที่สามารถใช้ในการยกฐานะและความรู้ของตนเองให้อยู่ได้ในระบบเศรษฐกิจแข่งขันเช่นนี้ (เบญจพรหม เอกะสิงห์, 2543: 181)

การปรับตัวของแต่ละครัวเรือนนั้นขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายประการ ซึ่ง เลิศชาย ศิริชัย ได้สรุปไว้เป็น 3 ด้าน คือ เงื่อนไขทางเศรษฐกิจ ได้แก่ ทรัพยากรที่มีอยู่ของแต่ละครัวเรือน เช่น ขนาดของที่ดินทำกิน แรงงาน และทรัพย์สินอื่นๆ เงื่อนไขประการที่สอง คือ เงื่อนไขทางสังคมวัฒนธรรม ได้แก่ ระบบเครือญาติ ระบบอุปถัมภ์ และความสัมพันธ์อื่นๆ รวมถึงการฝึกอบรมด้านอาชีพของหน่วยงานราชการและเอกชน นอกจากนี้ก็เป็นเงื่อนไขอื่นๆ ได้แก่ ลักษณะทางกายภาพของชุมชน เช่น ถนน ไฟฟ้า ระบบชลประทาน ฯ

ผลการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องการปรับตัวด้านอาชีพมีดังนี้ อकिन รพีพัฒน์ ได้ศึกษาชุมชนตามลุ่มน้ำแม่กลอง ซึ่งเป็นงานวิจัยที่ต่อเนื่อง ทำให้เห็นการปรับตัวของชุมชนว่า ชุมชนภาคตะวันตกมีความสามารถ มีศักยภาพในการเลือกสรร เลือกใช้ความรู้ เทคโนโลยีใหม่ ๆ จากคณะนักวิชาการและนักวิจัย เพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตของตนเองและครอบครัว การเปลี่ยนแปลงของชุมชนในลักษณะนี้จึงเป็นไปในเชิงบวก (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 327)

ณรงค์ บุญสวยขวัญ ศึกษา เรื่อง วิถีชีวิตของประชาชนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง อันเนื่องมาจากการพัฒนาของรัฐ ในระยะแผนพัฒนาฉบับที่ 1-8 ผลการศึกษพบว่า อุปสรรคและความขาดแคลนด้านต่าง ๆ ทำให้ประชาชนมีการคิดค้น เลือกสรรแนวทางการดำเนินชีวิต ในการปรับตัวด้านอาชีพประการหนึ่ง คือ การย้ายถิ่น ซึ่งในระยะแรกเป็นการย้าย “หนีนาหาสวน” ต่อมา เป็นการย้าย “หนีนาหาเมือง” มากขึ้น และเป็นการย้ายที่รักษาสมดุลของจำนวนแรงงานในครัวเรือนให้เหมาะสมกับจำนวนการถือครองที่ดิน จากกรณีดังกล่าวทำให้เข้าใจได้ว่า การปรับตัวด้านอาชีพของครัวเรือนนั้นเป็นการปรับตัวโดยการเปลี่ยนฐานทรัพยากรธรรมชาติ และเปลี่ยนบริบททางสังคม (ณรงค์ บุญสวยขวัญ, 2542)

ประมาณ เทพสงเคราะห์ ได้ศึกษา เรื่อง การศึกษาลักษณะสัณฐานชายฝั่งทะเลที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ เพื่อการเกษตรบริเวณสันดอนสงขลา อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา พบว่าเกษตรกรได้เปลี่ยนแปลงพื้นที่ชายฝั่ง ดังนี้ 1) เกษตรกรขายที่ดินที่มีพื้นที่ติดกับนาทุ่ง 2) เกษตรกรให้เช่าพื้นที่ทำนาเพื่อเลี้ยงกุ้ง 3) เกษตรกรปล่อยที่ดินร้างปลูกข้าวไม่ได้ ได้ขอค่าเสียหายจากเจ้าของบ่อเลี้ยงกุ้ง 4) เกษตรกรยังทำนาแต่ได้รับผลกระทบ ได้ร้องเรียนต่อหน่วยงานราชการและขอเงินชดเชย 5) เกษตรกรเปลี่ยนนาข้าวเป็นนาทุ่ง 6) เกษตรกรรับจ้างเลี้ยงกุ้ง และได้สรุปว่า การเปลี่ยนแปลงสภาพพื้นที่ชายฝั่งทะเลที่มีความเหมาะสมระหว่างการทำนากับการเลี้ยงกุ้ง แต่ทำให้เกษตรกรเปลี่ยนแปลงสภาพการถือครองที่ดิน จนทำให้เกิดมลภาวะจากเกษตรกรรายย่อย (ประมาณ เทพสงเคราะห์, 2539 : 273)

งานศึกษาด้านนี้อีกหนึ่งเรื่องหนึ่ง คือ งานของ เลิศชาย ศิริชัย ศึกษา เรื่อง การสูญเสียที่ดิน และการตอบสนองด้านอาชีพของชาวนา : ศึกษากรณีหมู่บ้านภาคกลาง ได้สรุปเงื่อนไขที่ครัวเรือนชาวนาเลือกใช้กลยุทธ์ในการตอบสนองด้านอาชีพ เป็น 3 ด้าน คือ เงื่อนไขทางเศรษฐกิจ ได้แก่ ทรัพยากรที่มีอยู่ของครัวเรือนชาวนาแต่ละครัวเรือน เช่น แรงงาน ขนาดของที่ดินทำกิน ทรัพยากรอื่น ๆ ด้านที่สอง คือเงื่อนไขทางสังคมวัฒนธรรม ได้แก่ ระบบเครือข่ายความสัมพันธ์ของคนที่มีอิทธิพลต่อการตอบสนองทางอาชีพของครัวเรือนชาวนา เช่น ระบบเครือญาติ ระบบอุปถัมภ์ และความสัมพันธ์อื่น เช่น ความสัมพันธ์กับเพื่อนบ้าน ความสัมพันธ์กับพ่อค้า ฯลฯ การฝึกอบรมด้านอาชีพของหน่วยราชการและเอกชน ส่วนอีกเงื่อนไขหนึ่ง คือเงื่อนไขอื่น ๆ ได้แก่ ลักษณะทางกายภาพของชุมชน เช่น ถนน ไฟฟ้า ระบบชลประทาน ฯลฯ และพบว่า กลยุทธ์ในการตอบสนองต่อการสูญเสียที่ดินด้านอาชีพที่ชาวนาบ้านน้ำว้าใช้ ประการแรก คือ การทำนาเช่า ซึ่งเป็นกิจกรรมที่ชาวนากระทำได้โดยไม่ต้องอาศัยเงื่อนไขใดเป็นพิเศษ เพราะเป็นกิจกรรมที่ชาวนาทำอยู่เดิมแล้ว แต่การทำนาเช่านี้ไม่สามารถจะสร้างความมั่นคงให้กับครอบครัวได้ ประการที่สอง การกระจายชนิดของผลผลิต ได้แก่ การปลูกพืชในฤดูแล้ง การเลี้ยงสัตว์ การทำไร่นาสวนผสม แต่มีเพียงส่วนน้อยเท่านั้น เนื่องจากต้องอาศัยทุนและพื้นที่ที่เหมาะสม และไม่มีกิจกรรมใดที่สร้างความมั่นคงได้ ประการที่สาม การทำงานรับจ้าง ทั้งในและนอกพื้นที่ แต่ต้องอาศัยความแข็งแรงของร่างกาย เป็นงานที่ไม่มั่นคง เพราะเป็นงานเฉพาะฤดูกาล ส่วนงานรับจ้างนอกพื้นที่ มักเป็นงานรับจ้างในเมืองทั้งแบบชั่วคราวและแบบถาวร งานรับจ้างแบบถาวรมักต้องเป็นผู้ที่มีการศึกษาและอาศัยเครือข่ายผู้รู้จักชักนำเข้าสู่งาน ซึ่งสามารถสร้างความมั่นคงได้ ประการที่สี่ การทำอุตสาหกรรมในครัวเรือน ซึ่งยังมีน้อย ประการที่ห้า การค้าขาย ซึ่งมีน้อยเช่นเดียวกัน เนื่องจากต้องอาศัยทุนและความสามารถในการค้าขาย ประการที่หก คือ การขับรถจักรยานยนต์รับจ้าง ซึ่งมีรายได้เพียงเล็กน้อยและไม่แน่นอน จากการตอบสนองด้านอาชีพดังกล่าว พบว่าไม่มีอาชีพใดที่สามารถสร้างความมั่นคงให้กับครัวเรือนได้เพียงอาชีพเดียว ชาวนาต้องใช้กลยุทธ์ในลักษณะทำงานหลาย ๆ อาชีพในเวลาเดียวกัน จึงพอจะนำครอบครัวให้อยู่รอดได้ (เลิศชาย ศิริชัย, 2538 : 411-414)

พรพิไล เลิศวิชา ศึกษา เรื่อง พลวัตเศรษฐกิจลุ่มน้ำโขง ได้กล่าวถึง เศรษฐกิจชาวนาลุ่มน้ำโขงว่าจำเป็นต้องมีการปรับตัวครั้งสำคัญ อันปรากฏชัดเจนในระบบที่ควรกล่าวถึง 4 ประการ คือ 1) ชาวนาหันมาผลิตข้าวเพื่อเลี้ยงตนเองเป็นหลัก การขายเป็นเป้าหมายรอง ลดพื้นที่การผลิตลง เปลี่ยนแปลงที่นาบางส่วนเป็นสวนปาล์ม และยอมให้ที่นาบางส่วนรกร้าง 2) ชาวนาหันมาเชื่อมโยงการผลิตข้าวกับตลาดชาวนา แทนที่จะเชื่อมโยงกับตลาดภายนอก 3) ชาวนาได้ผลิตข้าวระบบการโซแรง เพื่อรองรับการกดดันของค่าแรงที่สูงขึ้น และการขาดแคลนแรงงาน 4) ชาวนาได้เปลี่ยนแปลงระบบค่าเช่าให้ต่ำลง เพื่อให้การทำนายังคงเป็นไปได้ (พรพิไล เลิศวิชา,

2545:) ซึ่งสอดคล้องกับงานของ อะภัย วณิชประดิษฐ์ ที่ได้ศึกษา เรื่อง พลวัตความรู้ท้องถิ่นในฐานะของการอ้างสิทธิเหนือทรัพยากรบนที่สูง : กรณีศึกษาชุมชนม้งแม่สะ อำเภอมะริม จังหวัดเชียงใหม่ พบว่า ชุมชนท้องถิ่นหลังถูกรัฐกำหนดเขตพื้นที่ทำกิน ชาวบ้านต้องปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตจากการทำการเกษตรแบบดั้งเดิมที่ต้องใช้พื้นที่จำนวนมากมาเป็นการปลูกพืชเศรษฐกิจแทน หรือการทำงานนอกภาคเกษตรทั้งงานรับจ้าง งานหัตถกรรม

งานศึกษาวิจัย เรื่อง ชุมชนกับการจัดการทรัพยากรสัตว์น้ำทะเลชายฝั่งภาคใต้ : ปัญหาและทางเลือก ของ วัฒนา สุกัณสีล งานวิจัยชิ้นนี้แม้ไม่ได้ศึกษาเกี่ยวกับการปรับตัวด้านอาชีพโดยตรง แต่จากผลพวงของความเสื่อมโทรมร่อยหรอของทรัพยากรสัตว์น้ำ ทำให้ชาวประมงต้องปรับตัวด้านอาชีพ ซึ่งพบว่า ปฏิบัติการและการปรับตัวของชาวบ้านคาโตะที่เผชิญหน้ากับสถานการณ์ของทรัพยากรที่จำกัดและร่อยหรอ ภายใต้เงื่อนไขความต้องการและปัญหาการแย่งชิงจับสัตว์น้ำที่ทวีความรุนแรงมากขึ้นทุกขณะ มีหลายลักษณะด้วยกัน ได้แก่ การรวมกลุ่มต่อต้านและเรียกร้องให้รัฐจับกุมอวนรุน อวนลากที่กระทำการผิดกฎหมาย จนถึงขั้นมีการเผชิญหน้าและใช้ความรุนแรง การกู้หนี้ยืมสิน และการทำงานหรือกิจกรรมหารายได้เสริมจนเกือบครบถ้วนอาชีพการงานในหมู่บ้านหลากหลายมากขึ้น งานรับจ้างกลายเป็นอาชีพหลักของบางครอบครัวหนุ่มสาวต้องออกไปทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้าน (วัฒนา สุกัณสีล, 2543 : 50)

การปรับตัวด้านอาชีพของครัวเรือนจากแนวคิดข้างต้นแสดงให้เห็นว่ามีเงื่อนไขหรือปัจจัยที่เป็นเหตุให้ครัวเรือนเกิดการปรับตัวด้านอาชีพ และเงื่อนไขในการเลือกอาชีพใหม่ซึ่งฉัตรทิพย์ นาถสุภา มีความเห็นว่าคนไทยมีความขัดแย้งในการดำรงชีวิตอยู่ในสภาพแวดล้อมปัจจุบันนี้และที่กำลังจะมีมา แม้คนมีจินตนาการและความฝันที่จะได้อยู่ภายใต้สภาพแวดล้อมอันหรูหรา สะดวกสบาย จินตนาการและความฝันนี้จะมุ่งใจและสอดคล้องกับการผลิตในระบบทุนนิยมมาก จนกระทั่งความหมายของโลกานุวัตรก็มีความหมายแนวโน้มไปในทิศทางว่า โลกทั้งโลกจะได้สัมผัสและรับเอาความทันสมัยของนวัตกรรมใหม่ให้เป็นเหมือนกันหมดทั้งโลก แต่ในด้านกลับกันคนจะต้องปรับตัวอย่างรวดเร็วและรุนแรง เพื่อจะเข้าสู่สภาพแวดล้อมใหม่ ๆ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา, 2538 : 106 – 109)

จากการศึกษางานวิจัยดังกล่าวทำให้เข้าใจแนวคิดการปรับตัวด้านอาชีพได้ว่า 1) การปรับตัวด้านอาชีพของครัวเรือนเกษตรกรนั้นย่อมใช้เหตุผล และมีเป้าหมายเพื่อครัวเรือนและสมาชิกให้สามารถอยู่รอดได้นั้น 2) เกษตรหรือครัวเรือนใดจะเลือกกลยุทธ์ใดในการปรับตัวด้านอาชีพ ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขต่าง ๆ ของครัวเรือนที่มีอยู่ เช่น ความเคยชิน ระบบนิเวศ เศรษฐกิจภายในครัวเรือน เป็นต้น ส่วนเงื่อนไขที่ทำให้เกษตรกรเปลี่ยนอาชีพนั้นมีทั้งเงื่อนไขด้านเศรษฐกิจ ด้านสังคมวัฒนธรรม และด้านอื่น ๆ เกษตรมีรูปแบบการปรับตัวหลากหลายรูปแบบ ซึ่งมีทั้งการรวมกลุ่มต่อต้านและการทำงานหลากหลายขึ้น

จากการศึกษาแนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังกล่าวข้างต้น สามารถสรุปได้ดังนี้ ชุมชนที่อาศัยอยู่บริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำมีวิธีการผลิตที่อาศัยทรัพยากรธรรมชาติ ต่อมาทรัพยากรและสภาพแวดล้อมเปลี่ยนแปลง สาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้สภาพแวดล้อมเปลี่ยนไป คือ เกิดจากโครงการของรัฐที่มุ่งพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย โดยเร่งความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ส่งเสริมให้ทำการเกษตรแบบเข้มข้นเพื่อการค้า ส่งเสริมการปลูกพืชเชิงเดี่ยว และการเข้าแทรกแซงในด้านการจัดการทรัพยากร สิ่งที่เกิดขึ้นควบคู่กันมาบ่อยครั้งคือความขัดแย้งที่เกิดจากการแย่งชิงทรัพยากร ทั้งความขัดแย้งที่เกิดจากการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างประชาชนด้วยกันเอง และความขัดแย้งระหว่างประชาชนกับรัฐ และมีแนวโน้มว่าจะมีความขัดแย้งเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะการแย่งชิงทรัพยากรน้ำอันเป็นหัวใจสำคัญของเกษตรกรรม ปัจจุบันความต้องการน้ำเพื่อใช้ประกอบอาชีพไม่ได้มีเพียงน้ำจืดอย่างเดียว เพราะสภาพเศรษฐกิจบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำ มีการทำนา กุ้งเพิ่มขึ้นอีกอาชีพหนึ่งด้วย จึงทำให้เกษตรกรต้องการน้ำเค็มเพื่อการเลี้ยงกุ้ง แต่ปัจจุบันการประกอบอาชีพของเกษตรกรให้มันคงยั่งยืนนั้น ไม่ได้มีเพียงส่วนประกอบ คือ น้ำเพียงอย่างเดียว เพราะแม้มีน้ำทำสมบูรณ์หากแต่ราคาผลผลิตตกต่ำ ขายได้ไม่คุ้มทุน ก็ทำให้มีปัญหาด้านการประกอบอาชีพเหมือนกัน จึงอาจสรุปได้ว่าปัญหาของเกษตรกรนั้นมีความสลับซับซ้อนทั้งทางระบบเศรษฐกิจ ระบบนิเวศ ฯ อันเป็นแรงกดดันให้เกษตรกรก็ต้องการหาแนวทางในการปรับตัวด้านอาชีพให้ได้ ทั้งเพื่อความอยู่รอด และเพื่อความสะดวกสบายภายใต้ระบบทุนนิยมที่ได้ครอบคลุมอยู่ทุกพื้นที่ และจะเพิ่มความเข้มข้นขึ้นทุกขณะ บริบทดังกล่าวจึงเป็นส่วนที่จะทำความเข้าใจเกี่ยวกับกลยุทธ์การปรับตัวของเกษตรกรอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง

กรอบความคิดคิดพื้นฐานในการวิจัย

การศึกษา เรื่อง กลยุทธ์การปรับตัวของเกษตรกรอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ผู้วิจัยได้ศึกษาและรวบรวมแนวคิดด้านนิเวศวิทยา การเมือง แนวคิดเกี่ยวกับความขัดแย้ง แนวคิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจลุ่มน้ำ และแนวคิดเรื่องการปรับตัวด้านอาชีพ เพื่อใช้เป็นกรอบความคิดคิดพื้นฐานการวิจัยครั้งนี้ ซึ่งสรุปได้ดังนี้

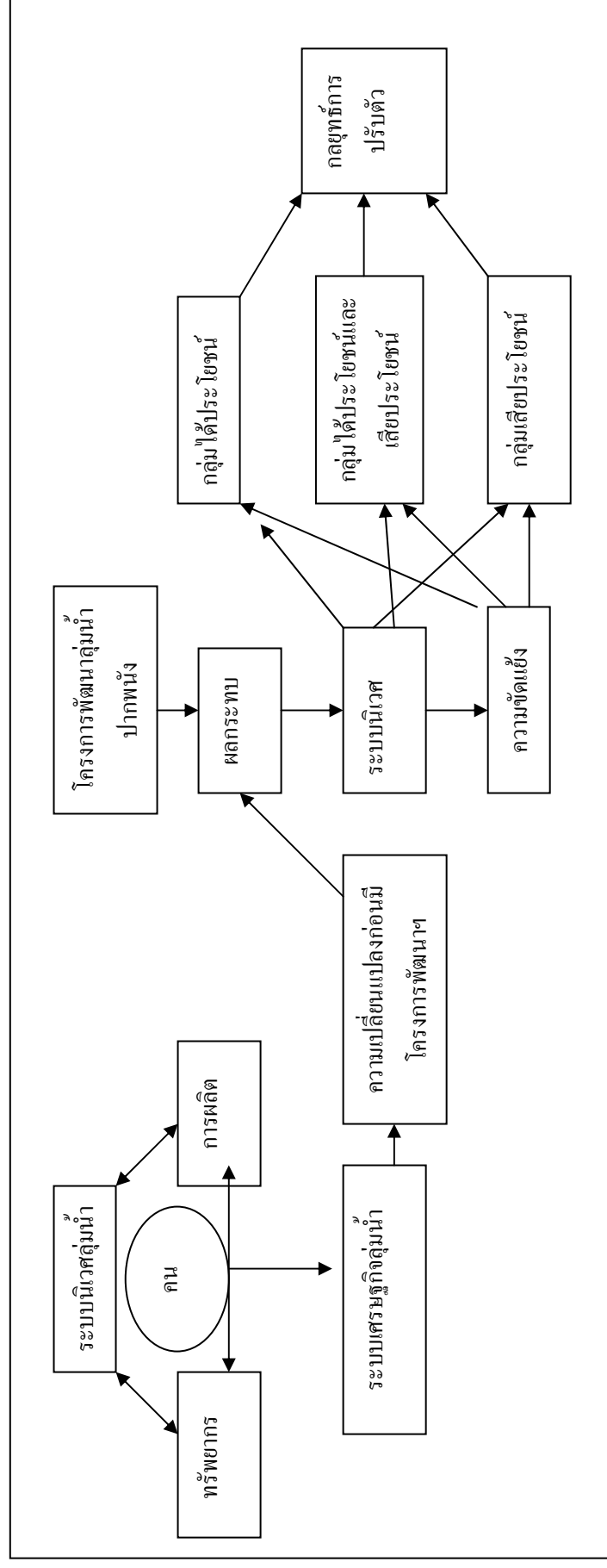
กลุ่มคนหรือชุมชนที่มีถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่บริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ย่อมมีวิธีการทำมาหากินภายใต้ระบบนิเวศลุ่มน้ำที่ตนอาศัยอยู่ซึ่งก็มีระบบนิเวศย่อยหลายระบบ โดยอาศัยกระบวนการผลิตที่นำเอาทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่มาใช้ให้เกิดประโยชน์ ก่อเกิดเป็นระบบเศรษฐกิจลุ่มน้ำที่มีหลากหลายระบบการผลิต และเป็นวิถีชีวิตที่ยั่งยืนมาช้านาน แต่เมื่อกาลเวลาผ่านพ้น ความเปลี่ยนแปลงทางบริบทเกิดขึ้นมากมาย ทั้งที่เกิดจากธรรมชาติ และเกิดจากการกระทำของมนุษย์ที่เป็นผลพวงมาจากนโยบายของรัฐ และเกิดจากการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบตลาด ระบบเศรษฐกิจลุ่มน้ำก็ได้เปลี่ยนแปลงไปตามกระแสทุนนิยม ซึ่งล้วนส่งผล

ต่อทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมอันเป็นแหล่งก่อเกิดและเลี้ยงชีวิตผู้คนในบริเวณนั้นๆ ผู้คนจึงต้องปรับตัวเปลี่ยนแปลงวิถีการทำมาหากินไปตามสภาพและศักยภาพของครัวเรือน ทางภาครัฐเองก็มีได้นิ่งนอนใจจึงมีหน่วยงานฝ่ายต่าง ๆ ต่างก็ลงมาพัฒนา ปรับปรุง แก้ปัญหา เป็นระยะ ๆ แต่ผลลัพธ์ที่ออกมากลับเป็นว่า ยิ่งพัฒนาก็ยิ่งยากจนลง ทั้งทรัพยากรก็เสื่อมสูญไปเกือบหมดสิ้น ทรัพยากรที่พอมีให้อาศัยเลี้ยงชีวิตอยู่บ้างก็ถูกจัดระบบเสียใหม่ โดยโครงการขนาดใหญ่ คือโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง แต่ก็มีไว้ว่าโครงการนี้จะส่งผลกระทบต่อคนในพื้นที่ในทางลบทั้งหมด คนในพื้นที่หลายพื้นที่หลายกลุ่มได้รับและได้ใช้ประโยชน์จากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ได้อาศัยทำกินเพิ่มขึ้นจากที่ไม่มีโครงการเกิดขึ้น แต่ก็มีกลุ่มคนอีกหลายกลุ่ม หลายพื้นที่ที่ต้องสูญเสียทรัพยากรที่เคยมี และต้องอยู่ในระบบนิเวศอีกระบบหนึ่ง ซึ่งต้องแบกรับต้นทุนที่เกิดจากผลกระทบและปัญหาทางเศรษฐกิจมากกว่าคนอื่น ๆ อย่างไรก็ตามกลุ่มคนทั้งที่ ได้รับผลกระทบทางบวกและทางลบก็ไม่ได้อยู่ในภาวะเรียบง่าย สงบสุข เหมือนในอดีต เนื่องจากทรัพยากรที่เกิดขึ้นใหม่และที่เปลี่ยนแปลงไปจากโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง ทำให้มีความขัดแย้งกันทั้งกลุ่มคนที่อยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน และต่างระบบนิเวศกัน หรือจากกลุ่มเกษตรกรกับหน่วยงานของรัฐ แต่ผลสุดท้ายที่เป็นปรากฏการณ์ คือ เกษตรกรทุกกลุ่มต้องอาศัยกลยุทธการปรับตัวเพื่อให้สามารถอยู่รอดได้ การหาคำตอบว่า เกษตรกรเลือกใช้กลยุทธการปรับตัวอย่างไร วิธีการใด อาศัยเงื่อนไขใด ๆ จึงต้องอาศัยแนวคิดที่ผสมผสานเชื่อมโยงกันหลาย ๆ แนวคิดดังที่กล่าวแล้ว จึงจะสามารถทำความเข้าใจข้อมูลเพื่อตอบโจทย์วิจัยได้อย่างครบถ้วนสมบูรณ์

แผนภูมิกระบวนการคิดพื้นฐานในการวิจัย

การพัฒนาของรัฐ

การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบตลาด

การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศ

6. วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษา เรื่องกลยุทธ์การปรับตัวของเกษตรกร อันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ครั้งนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดวิธีดำเนินการวิจัยไว้ดังนี้

6.1 ขอบเขตการวิจัย

1) หน่วยวิเคราะห์ หน่วยวิเคราะห์ของการศึกษานี้คือ กระบวนการปรับตัวด้านอาชีพของเกษตรกร ในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ในสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศที่เกิดจากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง และการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ

2) พื้นที่ศึกษาข้อมูล แบ่งเป็น 2 ลักษณะ คือ พื้นที่ศึกษาข้อมูลเชิงลึก และพื้นที่ศึกษาข้อมูลทั่วไป

พื้นที่ศึกษาข้อมูลเชิงลึก

ผู้วิจัยเลือกพื้นที่สำหรับศึกษาข้อมูลเชิงลึก 3 ชุมชน โดยแต่ละชุมชนเป็นตัวแทนพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังต่างกัน 3 ลักษณะ คือ

ชุมชนที่ได้รับผลกระทบเชิงบวก คือ บ้านท้ายโนด

บ้านท้ายโนด ตั้งอยู่ที่หมู่ที่ 9 ตำบลแหลม อำเภหั่วไทร มีจำนวนครัวเรือน 125 ครัวเรือน ประชากร 449 คน พื้นที่ทั้งหมดประมาณ 3,435 ไร่ มีอาณาเขตดังนี้ ด้านทิศเหนือติดต่อกับหมู่บ้านที่ 5 ซึ่งเรียกกันว่าบ้านเกาะสำโรง ด้านทิศใต้ติดต่อกับหมู่บ้านที่ 3 เรียกว่าบ้านท่อมหมู่ ทิศตะวันออกติดต่อกับหมู่บ้านที่ 9 ของตำบลเขาพังไกร และทิศตะวันตกติดต่อกับหมู่บ้านที่ 7 และ 8 คือบ้านท่าเตียนและบ้านทองจันทร์ ซึ่งอยู่ในเขตป่าพรุควนเคร็ง

บ้านท้ายโนด แบ่งกลุ่มบ้านย่อยๆ ได้เป็น 3 กลุ่ม คือ บ้านท้ายโนด ซึ่งมีควนที่เรียกกันว่าควนท้ายโนด แต่เดิมผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่รอบควน ปัจจุบันบ้านเรือนดั้งเดิมที่ยังอยู่รอบควนก็ยังคงมีอยู่ แต่บ้านเรือนที่สร้างขึ้นใหม่มักสร้างกระจุกอยู่ในแนวชุมชนบริเวณหน้าวัดศิลาล้อนหรือวัดท้ายโนด กลุ่มที่สองคือ บ้านตกป่า ในอดีตมีป่าไม้และที่ราบที่เป็นทุ่งนา ทุ่งหญ้า ที่มีความอุดมสมบูรณ์ ชาวบ้านจะนำวัวควายไปเลี้ยงให้และเล็มหญ้า นานวันเข้าก็ได้สร้างคอกวัวคอกควาย สร้าง “หนา” สำหรับนอนเฝ้า วัว ควาย ดังกล่าว จึงได้มีการสร้างบ้านที่อยู่อาศัยแบบถาวรขึ้น และใช้ที่ดินบริเวณนั้นเป็นที่ทำกิน จึงกลายเป็นกลุ่มบ้านย่อย ๆ ขึ้น กลุ่มที่สามคือควนเลตัง “เลตัง” เป็นชื่อควนขนาดเล็กอีกแห่งหนึ่ง ห่างจากควนท้ายโนดประมาณ 3 กม. ควนเลตังอยู่ทางทิศตะวันตกของควนท้ายโนด อยู่กลางป่าพรุ บริเวณโดยรอบเป็นป่าพรุ ยกเว้นทางด้านทิศตะวันออกมีพื้นที่ราบลุ่มเป็นทุ่งหญ้า เมื่อถึงฤดูฝนจะมีน้ำท่วมขังทุกปี จึงเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่ไม่ถาวรหลังคาเรือน คำว่า ตัง เพี้ยนมาจากคำว่า “ตัง” ซึ่งเป็นชื่อ

ต้นไม้ชนิดหนึ่งเรียกว่า ไม้ทัง แต่เดิมบนควนนี้มีต้นไม้ทังขึ้นปกคลุมหนาแน่นมาก จึงเรียกว่า ควนเลตัง ปัจจุบันได้ตัดไม้ทังออกเกือบหมดแล้วเปลี่ยนไปปลูกยางพาราแทน พื้นที่ชุมชนบ้านท้ายโนตจึงมีอาชีพของเกษตรกรอีกอย่างหนึ่งคือ ปลูกยางพาราซึ่งมีจำนวน 3 ราย พื้นที่ประมาณ 50 ไร่ แม้ว่ากลุ่มบ้านควนเลตังจะเปลี่ยนไปปลูกยางพาราบนควนแทนไม้ชนิดอื่น ๆ แต่ก็ยังมองเห็นถึงความสมบูรณ์ของควนที่ยังคงสภาพการเป็นควนอยู่ เพราะยังไม่มีการทำลายโดยการขุดดินลูกรังจากควนไปขายมากนัก ผิดกับควนท้ายโนต ซึ่งในปัจจุบันนี้ไม่มีสภาพของควนให้เห็นอีก

สภาพพื้นที่เป็นที่ราบเหมาะแก่การทำนา ในอดีตจึงได้ทำนาข้าวซึ่งเป็นนาปี อาศัยน้ำฝนจากธรรมชาติกันทุกคร้วเรือน ต่อมาประมาณปี พ.ศ. 2535 มีเกษตรกรคนหนึ่งได้ทดลองปลูกผักแบบยกร่อง ปรากฏว่าพืชผักเหล่านั้นมีคุณภาพดีเป็นที่ยอมรับของผู้บริโภค หลังจากนั้นจึงได้มีการขยายพื้นที่เพื่อปลูกผักกันมากขึ้น จนพืชผักกลายเป็นสินค้าที่ทำรายได้ให้แก่เกษตรกรได้มากกว่าการทำนาข้าว แต่เกษตรกรก็ประสบปัญหาขาดปัจจัยการผลิตที่สำคัญคือ น้ำจืด เนื่องจากไม่มีแหล่งน้ำเพื่อรองรับการผลิตได้ เกษตรกรจึงได้ลดพื้นที่การปลูกผักลง

ในหมู่บ้านท้ายโนตไม่มีน้ำประปาใช้ ปัจจุบันจึงใช้น้ำฝนจากคู่มือที่รองรับไว้ตอนหน้าฝนสำหรับใช้ดื่มกิน ส่วนน้ำใช้ได้อาศัยน้ำในสระน้ำที่แต่ละครัวเรือนต้องขุดไว้ใช้เอง ส่วนระบบสาธารณูปโภคอย่างอื่น ๆ เช่น ถนนหนทางเพื่อใช้ติดต่อและลำเลียงผลผลิตยังอยู่ในสภาพไม่สะดวกมากนัก เช่น เป็นถนนดินลูกรัง และดินเหนียว แต่มีถนนลาดยางซึ่งเป็นสายหลักผ่านหมู่บ้านที่เชื่อมกับถนนสายใหญ่ 1 สาย ภายในหมู่บ้านมีวัด 1 แห่ง คือ วัดท้ายโนต และโรงเรียนระดับประถมศึกษา 1 แห่ง คือ โรงเรียนวัดท้ายโนต นอกจากนี้ก็มีศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก 1 แห่ง กลุ่มองค์กรที่จัดตั้งในหมู่บ้าน เช่น กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ กลุ่มเกษตรกร กลุ่มผลิตปุ๋ยชีวภาพ เป็นต้น กลุ่มผลิตปุ๋ยชีวภาพ เป็นกลุ่มที่เพิ่งตั้งขึ้นเพื่อแก้ปัญหาศัตรูพืชในนาข้าว คือ หอยเชอร์รี่ เนื่องจากก่อนหน้านี้ไม่เคยมีหอยเชอร์รี่ระบาดในนาข้าว แต่เมื่อเกิดน้ำท่วมทำให้หอยระบาด และทำความเสียหายแก่นาข้าวอย่างมาก กลุ่มผลิตปุ๋ยชีวภาพจึงตั้งขึ้นเพื่อรับซื้อหอยเชอร์รี่จากเกษตรกรทั่วไป เพื่อแก้ปัญหาด้านการผลิต

เมื่อเกิดโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ได้มีการขุดคลองขึ้นใหม่ กว้าง 150 เมตร ลึก 5 เมตร เรียกว่า คลองชะอวด – แพรกเมือง เป็นคลองสายหนึ่งของโครงการฯ ผ่านพื้นที่บ้านท้ายโนตด้วย ครัวเรือนที่อยู่บริเวณนี้จึงได้อาศัยน้ำจืดจากลำคลองประกอบอาชีพได้อย่างเพียงพอทุกฤดูกาล นอกจากนี้ลำคลองสายนี้ยังสามารถใช้เป็นแหล่งระบายน้ำออกสู่ทะเลในยามเกิดภาวะน้ำท่วมได้อีกด้วย

ชุมชนที่ได้รับทั้งผลกระทบเชิงบวกและลบ คือ บ้านทวยเทพ

บ้านทวยเทพ เป็นชุมชนหนึ่งตั้งอยู่ที่หมู่ที่ 8 ของตำบลบ้านเนิน อำเภอเชียรใหญ่ ห่างจากที่ว่าการอำเภอเชียรใหญ่ประมาณ 8 กิโลเมตร บ้านทวยเทพเป็นหมู่บ้านขนาดเล็ก มี 59 ครัวเรือน สภาพพื้นที่ทั่วไปเป็นที่ราบลุ่ม มีน้ำท่วมขังในฤดูฝน ดินมีความอุดมสมบูรณ์ปานกลาง เนื้อดินเป็นดินเหนียว ดินบนมีสีดำ ส่วนดินล่างมีสีเทาหรือสีน้ำตาลอ่อน การระบายน้ำไม่ดี มักมีเปลือกหอยอยู่ชั้นล่าง

อาณาเขตของบ้านทวยเทพ ด้านทิศเหนือติดต่อกับหมู่บ้านที่ 7 เรียกว่าบ้านหัวไม้ไผ่ ตำบลบ้านเนิน ทิศใต้ติดต่อกับหมู่บ้านที่ 9 เรียกว่าบ้านบางทองคำ ตำบลบ้านเนิน ด้านทิศตะวันออกติดต่อกับหมู่บ้านที่ 3 ของตำบลบ้านกลาง อำเภอเชียรใหญ่ ส่วนด้านทิศตะวันตกติดต่อกับแม่น้ำปากพนังที่ไหลผ่านอำเภอเชียรใหญ่ ลักษณะการตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัยของบ้านทวยเทพ มักตั้งเรียงรายตามแนวของถนนในหมู่บ้าน ซึ่งมีลำบ่างยาวขนานไปกับแนวถนนด้วย บ้านเรือนจึงตั้งอยู่เรียงรายไปตามลำบ่างอีกแนวหนึ่ง

บ้านทวยเทพมีสภาพทางสังคมลักษณะเดียวกันกับสภาพทางสังคมของชุมชนชนบททั่วไป ที่ยังมีการปฏิบัติตามประเพณีที่สืบทอดกันมาแต่อดีต เช่น การทำบุญเดือนสิบ การทำบุญขึ้นบ้านใหม่ วันสงกรานต์ บวชนาค งานศพ เป็นต้น ซึ่งคนในหมู่บ้านยังคงช่วยเหลือกันทั้งด้านแรงงานและเงิน ในหมู่บ้านทวยเทพมีวัด 1 แห่ง และโรงเรียนระดับประถมศึกษา 1 แห่ง นอกจากนี้ก็มีกลุ่มองค์กรชุมชนที่ตั้งขึ้นในหมู่บ้านตามระบบราชการ เช่น กลุ่มแม่บ้าน กลุ่ม อสม. กลุ่ม ชกส. และกลุ่มออมทรัพย์ ซึ่งมักไม่ได้มีกิจกรรมร่วมกันที่นอกเหนือไปจากกิจกรรมที่ทางการกำหนด

ระบบสาธารณูปโภคและการสื่อสาร ในหมู่บ้านมีไฟฟ้าใช้ทุกครัวเรือน มีโทรศัพท์สาธารณะประจำหมู่บ้าน และประปาหมู่บ้าน แต่ทั้งโทรศัพท์และการประปาไม่สามารถใช้งานได้มาเป็นเวลานานแล้วและยังไม่ได้รับการแก้ไข ส่วนการคมนาคมในหมู่บ้านมีถนนติดต่อภายในหมู่บ้านและหมู่บ้านอื่น ๆ สะดวก แต่มีสภาพไม่ดีเท่าที่ควร เนื่องจากถนนบางสายยังเป็นถนนลูกรังผสมหินคลุก นอกจากนี้ยังมีแหล่งน้ำสาธารณะ 2 แห่ง แต่ใช้การไม่ได้ทั้งสองแห่ง และแหล่งน้ำสำคัญของหมู่บ้านคือคลองหรือลำบ่างที่แยกมาจากแม่น้ำเชียรใหญ่ ซึ่งเป็นเส้นทางลำเลียงน้ำเพื่อการเกษตรของคนในหมู่บ้านทวยเทพแห่งนี้ แต่ก็มีสภาพตื้นเขิน และมีวัชพืชประเภทผักตบชวาเต็มลำบ่าง

บ้านทวยเทพมีแม่น้ำปากพนังไหลผ่าน แต่เดิมน้ำในแม่น้ำเป็นน้ำจืดบ้าง น้ำกร่อยบ้าง น้ำเค็มบ้าง ตามกระแสน้ำขึ้นน้ำลงและตามปริมาณน้ำฝน ครัวเรือนบริเวณนี้มีการทำนา ปลูกผัก และทำประมงพื้นบ้าน โดยเฉพาะการทำประมงพื้นบ้านที่อาศัยแม่น้ำปากพนัง สามารถสร้างรายได้เลี้ยงครอบครัวได้เป็นอย่างดี เมื่อมีประตูกั้นน้ำจากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ทำ

ให้น้ำช่วงบริเวณนี้เป็นน้ำจืด และน้ำที่เคยไหลก็กลายเป็นน้ำนิ่ง สัตว์น้ำไม่สามารถขยายพันธุ์ได้ ในปัจจุบันชาวบ้านไม่สามารถทำประมงได้อีกแล้ว แต่ระบบน้ำลักษณะดังกล่าวกลับเป็นผลดีต่อกลุ่มทำนาและปลูกผักบางส่วน

ชุมชนที่ได้รับผลกระทบในเชิงลบ คือ บ้านเสื่อหิง

บ้านเสื่อหิง เป็นชื่อชุมชนที่มักทำให้เกิดความเข้าใจผิดกันว่าเป็นสถานที่ใด เนื่องจากชื่อ บ้านเสื่อหิงในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง มีอยู่ทั้งในเขตพื้นที่ของอำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอหัวไทร โดยที่ชื่อบ้านเสื่อหิงในอำเภอเชียรใหญ่นั้น เป็นชื่อของตำบลตำบลหนึ่ง เรียกว่า ตำบลเสื่อหิง ส่วนชื่อบ้านเสื่อหิง ในอำเภอหัวไทร เป็นชื่อของหมู่บ้านหนึ่ง ตั้งอยู่ในหมู่ที่ 1 ตำบลท่าชอม อำเภอหัวไทร ดังนั้นเพื่อความเข้าใจตรงกัน บ้านเสื่อหิงที่เป็นพื้นที่เป้าหมายในการศึกษาครั้งนี้ เป็นบ้านเสื่อหิง หมู่บ้านที่ 1 ของอำเภอหัวไทร

บ้านเสื่อหิงเป็นชุมชนขนาดเล็ก ที่มีจำนวนครัวเรือนทั้งหมด 57 ครัวเรือน จำนวนประชากร 195 คน มีอาณาเขตด้านทิศเหนือติดต่อกับพื้นที่ตำบลเสื่อหิง อำเภอเชียรใหญ่ ทิศตะวันออก ติดต่อกับลำคลองหัวไทร ทิศใต้ติดต่อกับหมู่บ้านที่ 2 เรียกว่า บ้านท่าเสริม ตำบลท่าชอม และทิศตะวันตกติดต่อกับลำคลองที่เป็นแนวคลองแบ่งเขตระหว่างอำเภอเชียรใหญ่กับอำเภอหัวไทร จากสภาพที่ตั้งของบ้านเสื่อหิง แสดงให้เห็นว่าเป็นหมู่บ้านที่อยู่สุดเขตแดนของอำเภอหัวไทร ห่างจากที่ว่าการอำเภอหัวไทรประมาณ 18 กิโลเมตร และมีพื้นที่ติดต่อกับเขตลำคลอง 2 ด้าน พื้นที่เป็นที่ราบลุ่ม สภาพดินเป็นดินตะกอนจากน้ำทะเลซึ่งเกิดจากการทับถมของตะกอนจากน้ำทะเล เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่น้ำทะเลเคยท่วมถึงมาก่อน เพราะอยู่ห่างจากริมฝั่งทะเลไม่มากนัก เป็นดินที่มีความอุดมสมบูรณ์ปานกลาง

ระบบสาธารณูปโภคในหมู่บ้าน มีถนนลาดยางผ่านหมู่บ้าน 1 สาย ซึ่งเป็นถนนเชื่อมระหว่างอำเภอหัวไทรกับอำเภอเชียรใหญ่ มีถนนภายในหมู่บ้านซึ่งเป็นถนนดินเหนียว 2 สาย มีแหล่งน้ำสำคัญคือ คลองเสื่อหิง ไหลมาจากเขตอำเภอเชียรใหญ่เชื่อมกับคลองหัวไทร ถนนที่เชื่อมต่อมาจากอำเภอเชียรใหญ่ผ่านชุมชนบ้านเสื่อหิง ถนนสายนี้มีแนวขนานไปกับคลองหัวไทร โดยมีระยะห่างจากคลองหัวไทรไม่มากนัก

ทรัพยากรธรรมชาติในอดีตของชุมชนบ้านเสื่อหิง แม้จะมีอยู่ไม่มากนักแต่ทรัพยากรเหล่านี้ล้วนถูกสะสมมาเป็นเวลายาวนาน เพื่อให้ผู้คนที่เข้าไปอยู่อาศัยได้นำมาใช้ทั้งเป็นการใช้ในลักษณะของการครอบครอง เช่น ที่ดิน ป่าจากที่มีเจ้าของ และใช้ในลักษณะของทรัพยากรสินส่วนรวม ที่ผู้ใดก็สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์เพื่อดำรงชีพได้ เช่น สัตว์น้ำในแม่น้ำ ลำคลอง หนอง บึง และป่าจากที่ไม่มีเจ้าของ เป็นต้น แต่ด้วยสภาพพื้นที่ไม่กว้างขวางมากนัก ทั้งยังเป็น ที่ลุ่มลึก ดินโคลนเลนที่มีพื้นที่มากกว่าดินที่เป็นดินดอน ประกอบกับการที่เป็นชุมชนที่อยู่

ระหว่างรอยต่อของสองอำเภอ คือ อำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอหัวไทร จึงเป็นพื้นที่ค่อนข้างห่างไกลจากตัวเมือง ที่เป็นผลให้มีจำนวนครัวเรือนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในชุมชนนี้ค่อนข้างน้อย ลักษณะของการตั้งบ้านเรือนจะตั้งกระจายไปตามริมแม่น้ำปากพนัง และริมคลองเสื่อหิง ต่อเมื่อมีคนตัดผ่านเข้ามาในหมู่บ้านจึงได้มีการย้ายบ้านเรือนมาอยู่ริมถนนบ้าง แต่ก็ไม่มากนัก ความสัมพันธ์ของสังคมภายในหมู่บ้านมีความผูกพันในลักษณะเครือญาติ จึงมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในลักษณะของ เครือญาติ และเพื่อนบ้าน ภายในพื้นที่ของหมู่บ้านที่ 1 บ้านเสื่อหิงไม่มีทั้งโรงเรียนและวัด ดังนั้น คนในหมู่บ้านเสื่อหิงจึงต้องไปปฏิบัติศาสนกิจที่วัดท่าเสริม ซึ่งอยู่ในเขตพื้นที่ของหมู่บ้านที่ 2 ส่วนเด็ก ๆ วัยเรียนในระดับประถมศึกษาต้องเลือกสถานที่เรียนตามสภาพพื้นที่ที่อยู่ใกล้สถานศึกษาใด ซึ่งมี 2 โรงเรียน คือ โรงเรียนบ้านบางปรัง เขตอำเภอเชียรใหญ่ และโรงเรียนวัดท่าเสริม เขตอำเภอหัวไทร

การจัดตั้งกลุ่มองค์กรต่างๆในหมู่บ้านเพื่อยกฐานะทางเศรษฐกิจ และรวมตัวกันทำกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน ที่เกิดจากการกระตุ้นของหน่วยงานต่าง ๆ เช่น กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มปฎิจุลินทรีย์ กลุ่มน่ายาอเนกประสงค์ เป็นต้น โดยใช้บ้านของผู้ใหญ่บ้านเป็นที่พบปะหรือประชุมกลุ่ม เนื่องจากในหมู่บ้านนี้ไม่มีทั้งวัด และโรงเรียน แต่ปัจจุบันได้ก่อสร้างศาลาอเนกประสงค์โดยใช้งบประมาณจากโครงการ SML เพื่อเป็นที่ประชุมกลุ่ม องค์กรต่าง ๆ ของหมู่บ้าน

อาชีพเดิม คือ ทำนา ปลูผัก โดยอาศัยน้ำจาก ลำคลองหัวไทร และลำคลองสายย่อยในบริเวณพื้นที่ ต่อมาเมื่อการเลี้ยงกุ้งเกิดขึ้นมากในกลุ่มน้ำปากพนัง ชาวบ้านส่วนใหญ่ก็เปลี่ยนที่นาเป็นบ่อเลี้ยงกุ้ง เมื่อเกิดโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังได้มีการสร้างประตูกั้นน้ำแยกน้ำจืดจากน้ำเค็ม ที่ตำบลเสื่อหิง อำเภอเชียรใหญ่ น้ำที่ผ่านบ้านเสื่อหิงเป็นน้ำเค็ม ครัวเรือนเกษตรกรบางส่วนสามารถใช้น้ำเค็มในการเลี้ยงกุ้งได้ดีกว่าเดิม แต่บางช่วงเวลาน้ำเค็มมีความเค็มสูงมากจนไม่สามารถใช้เลี้ยงกุ้งได้ แต่ในช่วงนี้ชาวบ้านก็ยังพยายามที่จะเลี้ยงกุ้งอยู่มาก

พื้นที่ศึกษาข้อมูลทั่วไป

เนื่องจากงานวิจัยนี้ต้องการอธิบายผลกระทบลักษณะต่างๆที่เกิดจากโครงการพัฒนาพื้นที่ปากพนังในภาพกว้างทั้งหมด เพื่อให้เห็นถึงสัดส่วนของผลกระทบที่เกิดขึ้นจริงในพื้นที่ทั้งหมด และรายละเอียดที่เกิดขึ้นต่าง ๆ กัน ดังนั้นจึงต้องศึกษาสำรวจในภาพกว้างด้วย โดยผู้วิจัยจะลงไปสัมภาษณ์เพื่อทราบข้อมูลภาพกว้างดังกล่าวในทุกชุมชนที่ประกอบอาชีพโดยอาศัยน้ำจากลุ่มน้ำปากพนังมาแต่เดิมในพื้นที่ 3 อำเภอ คือ อำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอเฉลิมพระเกียรติ

6.2 วิธีศึกษาข้อมูล

ในการศึกษาข้อมูล ผู้วิจัยจะใช้การศึกษาข้อมูลภาคสนามเป็นหลัก โดยมีรายละเอียดดังนี้

1) การสำรวจพื้นที่เพื่อต้องการทราบข้อมูลพื้นฐาน ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ทั้ง 3 อำเภอ คือ อำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่และอำเภอเฉลิมพระเกียรติ โดยใช้วิธีการสังเกต การสัมภาษณ์จากผู้นำชุมชนและผู้รู้ในชุมชน เช่น ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน เกษตรกรอาวุโสเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบจากโครงการโดยตรง และการศึกษาจากเอกสารต่างๆขององค์การบริหารส่วนตำบล

2) การสำรวจข้อมูลของกลุ่มเกษตรกรที่อยู่ในพื้นที่ศึกษาเชิงลึกหรือพื้นที่เป้าหมาย ใช้วิธีการสำรวจจากเอกสารขององค์การบริหารส่วนท้องถิ่น เช่น แผนยุทธศาสตร์การพัฒนาองค์การบริหารส่วนตำบล ทั้ง 3 ตำบล ได้แก่ ตำบลแหลม ตำบลท่าชอม อำเภอหัวไทร และ ตำบลบ้านเนิน อำเภอเชียรใหญ่ นอกจากนี้จะสำรวจจากการสนทนาสอบถามกับผู้นำชุมชน ได้แก่ ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน หรือสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลของพื้นที่ที่กำหนด

3) การสังเกต ใช้การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม โดยการสังเกตลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ที่เกษตรกรประกอบอาชีพต่าง ๆ สังเกตผลผลิต สังเกตการกระทำกิจกรรมต่างๆของคนในชุมชน แล้วบันทึกข้อมูลจากการสังเกต และถ่ายภาพประกอบ

4) การสัมภาษณ์ ใช้การสัมภาษณ์ 2 ลักษณะ คือ การสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง โดยการให้เกษตรกรเล่าประสบการณ์การทำอาชีพของตนตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ผู้วิจัยใช้คำถามกระตุ้นให้ผู้เล่าได้พูดในประเด็นที่ต้องการ ผู้วิจัยและผู้ช่วยผู้วิจัยจดบันทึกข้อมูล ลักษณะที่สอง คือ การสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง โดยผู้วิจัยเตรียมตั้งคำถามไว้ล่วงหน้า แล้วสัมภาษณ์เกษตรกรที่ได้เลือกเป็นตัวแทนในแต่ละพื้นที่ ซึ่งเป็นการสัมภาษณ์รายบุคคล ผู้วิจัยบันทึกข้อมูลจากการสัมภาษณ์ในแบบบันทึกที่เตรียมไว้

5) การสัมภาษณ์ระดับกลุ่ม หมายถึงการประชุมกลุ่มเกษตรกร เพื่อสนทนาแลกเปลี่ยนข้อมูลซึ่งกันและกัน โดยผู้วิจัยจะเป็นผู้นำการสนทนา เปิดประเด็นแลกเปลี่ยนข้อมูล ความคิดเห็น และกระตุ้นให้เกษตรกรได้มีส่วนในการพูดคุยโดยเฉพาะในประเด็นที่ต้องการที่ต้องการให้มากที่สุด ผู้วิจัยและผู้ช่วยผู้วิจัยจะใช้เครื่องบันทึกเสียงเป็นเครื่องมือเก็บข้อมูล โดยการสัมภาษณ์ระดับกลุ่มดังกล่าวนี้ผู้วิจัยจะจัดกลุ่มให้มีความแตกต่างกันเพื่อให้ได้ข้อมูลเชิงลึกอย่างแท้จริง โดยในเบื้องต้นนี้จะใช้ลักษณะอาชีพหรือฐานะทางเศรษฐกิจอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นตัวแปรในการจัดกลุ่ม ตามความเหมาะสมแต่ละชุมชน และอาจเพิ่มการจัดกลุ่มลักษณะอื่นขึ้นอีกหากพบว่ามีความแปรปรวนที่น่าสนใจเป็นพิเศษในพื้นที่นั้นๆ

6) การจัดเวทีชุมชน ผู้วิจัยจะจัดเวทีชุมชน 2 ครั้ง โดยจะเชิญผู้เกี่ยวข้องจาก 3 ชุมชน มาร่วมประชุม เช่น เกษตรกรผู้ได้รับผลกระทบ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน สมาชิกองค์การบริหารส่วน

ตำบล ข้าราชการที่ทำงานอยู่ในพื้นที่ ทั้งนี้จะจัดในช่วง 6 เดือนแรก 1 ครั้ง เพื่อให้ที่ประชุมรับรู้ถึงโครงการวิจัย และให้ข้อคิดเห็นเพิ่มเติมสำหรับปรับปรุงแนวทางการศึกษาวิจัยให้รัดกุมยิ่งขึ้น และจัดประชุมในช่วง 6 เดือนสุดท้ายอีก 1 ครั้ง เพื่อให้ที่ประชุมวิจารณ์และแสดงความคิดเห็นต่อผลการวิจัย สำหรับการปรับปรุงข้อมูลครั้งสุดท้าย

7. การวิเคราะห์และการนำเสนอข้อมูล

ผู้วิจัยจะวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้เก็บรวบรวมจากแต่ละกลุ่มอาชีพของเกษตรกรตั้งแต่เริ่มต้นการเก็บข้อมูลจากแต่ละพื้นที่ นำข้อมูลทั้งหมดมาจัดระบบข้อมูล เพื่อเชื่อมโยงความหมายและสรุปผลการวิเคราะห์

ในระหว่างการศึกษารวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูล ผู้วิจัยจะนำข้อมูลหรือผลการวิเคราะห์ข้อมูลมาแลกเปลี่ยนกับเพื่อนนักวิจัยคนอื่น ๆ ตลอดจนนำเสนอให้ผู้เชี่ยวชาญได้ช่วยตรวจสอบ และแลกเปลี่ยนแนวคิดเพื่อให้ผลการวิเคราะห์ออกมาถูกต้อง เชื่อถือได้และน่าสนใจ

นำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูลแต่ละพื้นที่แต่ละประเด็นให้กลุ่มเกษตรกรทุกกลุ่มได้ตรวจสอบผลการวิเคราะห์ ว่ามีความถูกต้องกับความเป็นจริงหรือไม่ หากมีข้อผิดพลาดหรือบกพร่องผู้วิจัยก็จะศึกษารวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลอีกครั้งหนึ่ง จนมั่นใจว่าถูกต้องและสามารถตอบคำถามวิจัยได้ครบถ้วน

บทที่ 2

ลุ่มน้ำปากพนังยุคพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติ

พื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญของภาคใต้ มีทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์จึงได้ชื่อว่า เป็นอู่ข้าวอู่น้ำของภาคใต้และด้วยปริมาณพื้นที่ที่กว้างใหญ่ ครอบคลุมเขตพื้นที่หลายอำเภอในจังหวัดนครศรีธรรมราช เช่น อำเภอชะอวด อำเภอร่อนพิบูลย์ อำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่และอำเภอปากพนัง แล้วยังมีพื้นที่บางส่วนของอำเภอลานสกา อำเภอเมืองรวมพื้นที่ทั้งหมด ประมาณ 1,937,500 ไร่ เป็นพื้นที่นามากกว่า 500,000 ไร่

ลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังที่มีทั้งที่ราบลุ่ม มีเนินเขา สันทราย มีพื้นที่ลุ่มลึกซึ่งมีน้ำขังตลอดปี และการมีพื้นที่ด้านทิศตะวันออกจดทะเลอ่าวไทย ทำให้มีระบบนิเวศที่หลากหลาย ประกอบด้วยทรัพยากรที่แตกต่างกันในแต่ละระบบนิเวศ ก่อเกิดความหลากหลายทางชีวภาพที่ผู้คนในพื้นที่สามารถใช้เป็นฐานการผลิตเพื่อดำรงชีพมายาวนาน คนในลุ่มน้ำปากพนังผลิตข้าวเพื่อการค้ามาตั้งแต่อดีต ดังหลักฐานในใบบอกของพระยาสุโขมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช เมื่อ พ.ศ. 2441 ที่ระบุให้ทราบว่า ราษฎรในอำเภอปากพนังและอำเภอหัวไทรนำข้าวเปลือกและข้าวสารมาจำหน่ายที่ปากพนัง ลงเรือไปสิงคโปร์บ้าง เมืองแขกบ้าง กรุงเทพฯบ้าง โดยมีข้าวเปลือก 1,970 เกวียน เป็นเงิน 88,650 บาท ข้าวสาร 6,206 เกวียน เป็นเงิน 496,480 บาท (ไพรินทร์ รุยแก้ว, 2542 : 4)

จากหลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงพลังการผลิตข้าว และเป้าหมายของการผลิตข้าวที่ผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน และผลิตเป็นสินค้ามาแต่อดีต จึงเป็นแหล่งกำเนิดของ “ข้าวหัวไทร” ที่เคยเป็นที่นิยมของคนทั้งในพื้นที่และนอกพื้นที่ นอกจากจะเป็นแหล่งผลิตข้าวแล้ว ยังเป็นแหล่งผลิตอาหารประเภท กุ้ง หอย ปู ปลา ทั้งที่เป็นอาหารสดและอาหารแห้ง เนื่องจากการมีพื้นที่ใกล้กับทะเล และมีลำน้ำสายหลักเชื่อมต่อกับทะเล ทำให้เกิดระบบนิเวศที่หลากหลายทั้งน้ำจืด น้ำกร่อย และน้ำเค็ม ที่เอื้อต่อการเพาะขยายพันธุ์ของสัตว์น้ำแต่ละประเภท การประมงชายฝั่งและการประมงพื้นบ้านจึงเป็นอีกการผลิตหนึ่งที่มีความสำคัญของพื้นที่แห่งนี้ ด้วยสภาพพื้นที่ที่กว้างขวาง และมีความแตกต่างกันไปตามสภาพภูมิประเทศ จึงอาจแบ่งพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังได้เป็น 3 ตอน คือ

ตอนที่หนึ่ง คือ พื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนบน เป็นแหล่งบริเวณของต้นน้ำ ได้แก่ พื้นที่ของอำเภอชะอวด ซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของพื้นที่ลุ่มน้ำ และพื้นที่บริเวณอำเภอลานสกา ซึ่งมีลำน้ำจากเทือกเขานครศรีธรรมราช ไหลมาถึงบริเวณพื้นที่อำเภอปากพนังด้วย

ตอนที่สอง คือ พื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง อยู่บริเวณส่วนกลางระหว่างพื้นที่ตอนบนกับตอนปลาย ได้แก่ พื้นที่บริเวณอำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอเฉลิมพระเกียรติ อำเภอเฉลิมพระเกียรตินี้ เพิ่งแยกตัวมาจากอำเภอเชียรใหญ่ เมื่อปลายปี พ.ศ. 2539

ตอนที่สาม คือ พื้นที่บริเวณอำเภอปากพนัง อยู่ตอนปลายของแม่น้ำปากพนังและเป็นส่วนที่แม่น้ำปากพนังเชื่อมต่อกับทะเล คือที่อ่าวปากพนัง

พื้นที่แต่ละเขตมีความแตกต่างกันทั้งระบบนิเวศและระบบการผลิต การศึกษาในครั้งนี้มุ่งเน้นศึกษาในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง

1. สภาพพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง

พื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ประกอบด้วยพื้นที่ 3 อำเภอ ของจังหวัดนครศรีธรรมราช คือ อำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอเฉลิมพระเกียรติ อำเภอเฉลิมพระเกียรติเพิ่งตั้งขึ้น เมื่อ วันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ. 2539 ซึ่งจัดตั้งขึ้นเป็นกรณีพิเศษ โดยไม่ผ่านการเป็นกิ่งอำเภอ ตามโครงการจัดตั้งอำเภอเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในมหามงคลวโรกาสจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี โดยได้แยกพื้นที่มาจากอำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอร่อนพิบูลย์บางส่วน พื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางจึงมีปริมาณเนื้อที่กว้างขวางกว่าพื้นที่ลุ่มน้ำตอนบน และพื้นที่ลุ่มน้ำตอนปลาย มีเนื้อที่ จำนวนครัวเรือน และจำนวนประชากร ในแต่ละอำเภอ ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 1.1 แสดงจำนวน พื้นที่ ครัวเรือน ประชากร อำเภอหัวไทร เชียรใหญ่
เฉลิมพระเกียรติ ปี พ.ศ. 2548

อำเภอ	พื้นที่/ไร่	จำนวนครัวเรือน	จำนวนประชากร/ คน
หัวไทร	238,252	20,126	68,571
เชียรใหญ่	141,947	9,878	46,674
เฉลิมพระเกียรติ	76,341	8,509	33,478
รวม	456,540	38,513	148,723

แหล่งข้อมูล : เอกสารบรรยายสรุป ของอำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่
อำเภอเฉลิมพระเกียรติ พ.ศ. 2548

อาณาเขตของพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ด้านทิศเหนือ ติดต่อกับพื้นที่อำเภอปากพนัง และอำเภอเมือง ทิศตะวันออก ติดต่อกับทะเลอ่าวไทย ทิศใต้ ติดต่อกับอำเภอชะอวด และอำเภอระโนด จังหวัดสงขลา ทิศตะวันตก ติดต่อกับอำเภอร่อนพิบูลย์

พื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง มีแม่น้ำปากพนังไหลผ่าน โดยมีต้นน้ำมาจากภูเขา ผ่านมาทางอำเภอชะอวด เรียกว่า คลองชะอวด หรือแม่น้ำชะอวด ผ่านต่อมายังอำเภอเชียรใหญ่ เรียกว่าแม่น้ำเชียรใหญ่ หรือ แม่น้ำปากพนัง เมื่อถึงบ้านปากแพรก ซึ่งเป็นเขตรอยต่อระหว่างอำเภอปากพนังกับอำเภอหัวไทร แม่น้ำปากพนังได้แยกเป็น 2 สาย สายที่หนึ่งไหลต่อไปผ่านอำเภอปากพนัง และสู่ทะเลที่อ่าวปากพนัง ส่วนอีกสายหนึ่งที่แยกออกไป ไหลผ่านอำเภอหัวไทร โดยจะขนานไปกับแนวชายฝั่งทะเล ผ่านไปยังอำเภอระโนด และออกสู่ทะเลสาบสงขลา จึงเป็นเหตุให้คลองหัวไทรเป็นคลองน้ำจืด เพราะปลายคลองด้านที่ออกสู่ทะเลเป็นทะเลสาบน้ำจืด ประกอบกับปลายอีกด้านหนึ่งซึ่งเชื่อมกับทะเลที่อ่าวปากพนังนั้นมีระยะทางห่างไกลกับอำเภอหัวไทรมาก ดังนั้นเมื่อเกิดเหตุการณ์น้ำเค็มรุกล้ำ พื้นที่เกษตรในอำเภอหัวไทรจึงไม่ได้รับผลกระทบมากนัก

นอกจากแม่น้ำปากพนังซึ่งเป็นแม่น้ำสายหลักไหลผ่านพื้นที่แล้ว ยังมีลำคลองสายย่อยที่กระจายอยู่ตามพื้นที่ในเขตอำเภอทั้งสามอีกจำนวนมากมาย ซึ่งจะขอยกตัวอย่างเฉพาะสายที่สำคัญ เช่น ในพื้นที่อำเภอเฉลิมพระเกียรติ ได้แก่ คลองค้อง คลองชะเมา คลองเชียรหรือคลองใหม่สุรินทร์ ฯ เขตอำเภอเชียรใหญ่ ได้แก่ คลองค้อง คลองใหม่สุรินทร์ คลองบ้านกลาง คลองบางจันทร์ คลองคชธรรมราช คลองปากคลอง ฯ ส่วนในอำเภอหัวไทร ได้แก่ คลองบางนบ คลองหัวลำภู คลองบางตะพาน คลองควนชะลิก และคลองที่ขุดขึ้นใหม่ คือคลองอาทิตย์ ฯ แม่น้ำ ลำคลองดังกล่าว เป็นแหล่งน้ำที่สำคัญยิ่ง ผู้คนในพื้นที่ได้ใช้ทั้งเป็นเส้นทางคมนาคมขนส่ง เป็นแหล่งน้ำเพื่อบริโภค อุปโภค และเป็นแหล่งทำกินโดยการทำประมงพื้นบ้าน

การประกอบอาชีพของคนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ที่มีความคล้ายคลึงกัน คือ มีการทำนาเป็นอาชีพหลัก เนื่องจากสภาพพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบจึงเหมาะแก่การทำนา ส่วนอาชีพอื่น ๆ ขึ้นอยู่กับสภาพของระบบนิเวศย่อย เช่น เป็นพื้นที่ชายฝั่งทะเล หรือเป็นพื้นที่ป่าพรุ จึงมีอาชีพทำประมงชายฝั่ง ประมงในแม่น้ำ ลำคลอง ประมงในป่าพรุ การปลูกพืชผัก และการปลูกปาล์มน้ำมัน ปลูกสน ฯ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของสภาพพื้นที่ และสภาพทางเศรษฐกิจของระดับครัวเรือน อย่างไรก็ตามการประกอบอาชีพทุกประเภทยังคงประสบปัญหาอยู่มาก อย่างเช่น ในอำเภอเฉลิมพระเกียรติ ที่มีอาชีพหลักคือการทำนา ส่วนใหญ่เป็นการทำนาปี เนื่องจากขาดแหล่งน้ำ แต่มีการทำนาปีละ 2 ครั้งอยู่บ้างในเขตชลประทาน รายได้เฉลี่ยต่อคน/ปี จำนวน 14,108 บาท หากเฉลี่ยเป็นรายเดือน จะมีรายได้เดือนละประมาณ 1,175 บาท (เอกสารบรรยายสรุป อำเภอเฉลิมพระเกียรติ, 2548) ซึ่งนับว่าเป็นรายได้ที่ต่ำมาก

ด้วยสภาพพื้นที่ลุ่มน้ำปากพองตอนกลางที่มีอาณาเขตกว้างขวาง และมีความหลากหลายของลักษณะทางกายภาพ จึงแบ่งเป็นระบบนิเวศได้น้อย 3 พื้นที่ คือ พื้นที่ชายฝั่ง พื้นที่ราบลุ่ม และพื้นที่ป่าพรุ แต่ละพื้นที่ล้วนมีแหล่งทรัพยากรธรรมชาติอันเกิดจากระบบนิเวศของแต่ละเขตพื้นที่ ทำให้ผู้ที่อาศัยอยู่ได้ใช้เป็นฐานเพื่อการดำรงชีพสืบต่อกันมายาวนาน สภาพของพื้นที่แต่ละระบบนิเวศ มีลักษณะสำคัญ ดังนี้

1.1 พื้นที่ชายฝั่ง พื้นที่ชายฝั่งในบริเวณลุ่มน้ำปากพองตอนกลาง เป็นพื้นที่ที่มีเฉพาะในเขตอำเภอหัวไทรเท่านั้น เนื่องด้วยมีพื้นที่ด้านทิศตะวันออก ติดต่อกับทะเลอ่าวไทย พื้นที่ชายฝั่งมีอาณาเขต ดังนี้คือ ทิศเหนือ ติดต่อกับ พื้นที่ของตำบลขนานนก อำเภอปากพนัง ทิศใต้ ติดต่อกับพื้นที่ของตำบลคลองแดน อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา ทิศตะวันออกติดต่อกับทะเลอ่าวไทย และทิศตะวันตกติดต่อกับพื้นที่ของตำบลท่าชอม ตำบลบางนบ ตำบลหัวไทร ตำบลเขาพังไกร และตำบลรามแก้ว

พื้นที่ชายฝั่งมีความยาวของเขตที่ติดต่อกับชายฝั่งทะเล ประมาณ 27 กิโลเมตร ประกอบด้วย 2 ตำบล คือ ตำบลเกาะเพชร ซึ่งประกอบด้วย 9 หมู่บ้าน และตำบลหน้าสตน มี 9 หมู่บ้านเช่นเดียวกัน พื้นที่ส่วนหนึ่งของตำบลหน้าสตน คือ หมู่ที่ 3 และหมู่ที่ 7 จัดอยู่ในเขตเทศบาลตำบลหัวไทร ขนาดพื้นที่และจำนวนประชากรของ 2 ตำบล มีจำนวนพื้นที่ 35,666 ไร่ จำนวนครัวเรือน 4,670 ครัวเรือน จำนวนประชากร 17,961 คน และมีชาวไทยมุสลิมอาศัยอยู่ในแนวชายฝั่งนี้ด้วย จึงมีศาสนา 2 ศาสนา คือ ศาสนาพุทธ และศาสนาอิสลาม โดยมีจำนวนผู้นับถือศาสนาพุทธ คิดเป็น ร้อยละ 65 ศาสนาอิสลาม ร้อยละ 35

เนื่องจากแนวชายฝั่งทะเลในเขตอำเภอหัวไทรนี้ ได้มีลำคลองซึ่งแยกมาจากแม่น้ำปากพองเลียบขนานกับชายฝั่งทะเลด้วย ในพื้นที่บางตอนมีลำคลองคดเคี้ยวเข้าไปใกล้กับทะเลมาก คือ ระยะห่างระหว่างชายฝั่งกับลำคลองห่างกันไม่ถึงหนึ่งกิโลเมตร ส่วนที่ห่างมากที่สุดประมาณ 7 กิโลเมตร ดังนั้นพื้นที่ของอำเภอหัวไทรที่แม้จะไม่อยู่ในตำบลเกาะเพชรและตำบลหน้าสตน ก็อาจจัดอยู่ในประเภทพื้นที่ชายฝั่ง เช่น ตำบลท่าชอม ตำบลบางนบ ตำบลหัวไทร ตำบลรามแก้ว เป็นต้น นอกจากนี้มีลำคลองหัวไทรที่ขนานไปกับชายหาดแล้ว ยังมีถนนซึ่งสร้างขึ้นใหม่เป็นถนนเลียบชายหาด เริ่มต้นจากแหลมตะลุมพุก อำเภอปากพนัง เลียบชายหาดมาบรรจบกับถนนสาย นครศรีธรรมราช – สงขลา ที่บ้านหน้าศาล อำเภอหัวไทร จึงมีบ้านเรือนที่ปลูกสร้างใหม่ตั้งเรียงรายตามแนวถนนทั้งสองข้างตลอดแนว

จากความเปลี่ยนแปลงด้านการผลิต ในพื้นที่ชายฝั่งได้ปรับเปลี่ยนจากที่ทำนาข้าวเป็นบ่อกุ้ง จึงทำให้พื้นที่ชายฝั่งทะเลแปรสภาพเป็นบ่อกุ้งทั้งหมด บางตอนยังได้ขยายไปถึงเขตชายหาดทีเดียว พื้นที่ที่เหลือโดยไม่ได้ถูกเปลี่ยนสภาพให้เป็นบ่อกุ้งจึงมีเพียงที่ดินที่เป็นที่ตั้งบ้านเรือนที่

อยู่บนชายฝั่งทะเลเท่านั้น ซึ่งยังคงมีต้นมะพร้าวอยู่บ้าง ส่วนต้นไม้ชนิดอื่นๆ ถูกตัดทิ้งไปหมด หรือไม่ก็ยืนต้นตาย เนื่องจากทนสภาพของน้ำเค็ม ดินเค็มจากบ่อเกลือไม่ได้

อาชีพส่วนใหญ่ของคนในพื้นที่ชายฝั่งจึงเป็นการเลี้ยงกุ้ง เลี้ยงปลา และทำประมงชายฝั่ง ส่วนการเลี้ยงสัตว์นั้นมีอยู่จำนวนหนึ่ง ได้แก่ เป็ด ไก่ วัว แพะ ฯ

1.2 พื้นที่ราบลุ่ม พื้นที่ราบลุ่มเป็นพื้นที่โดยทั่วไปและเป็นพื้นที่ส่วนใหญ่ของกลุ่มน้ำปากพนัง พื้นที่ทั้งในเขตอำเภอหัวไทร เชียรใหญ่ และเฉลิมพระเกียรติ ต่างก็มีสภาพเป็นพื้นที่ราบลุ่ม เนื่องจากมีแม่น้ำปากพนังผ่านช่วงบริเวณส่วนกลางของพื้นที่ทั้งหมด ทั้งยังมีลำคลองสาขาอีกจำนวนมาก จึงทำให้มีที่นาอันกว้างใหญ่ไพศาล ซึ่งหากไม่คิดถึงระบบนิเวศย่อย อย่างเช่น พื้นที่ชายฝั่งและพื้นที่ป่าพรุแล้ว ก็อาจกล่าวได้ว่าพื้นที่กลุ่มน้ำปากพนังมีลักษณะเป็นพื้นที่ราบลุ่มทั้งหมด ในส่วนของบริเวณที่เป็นที่ราบดังกล่าวนี้ ยังมีพื้นที่บางแห่งมีลักษณะเป็นเนินเขา หรือเนินควนขนาดเล็ก กระจายอยู่ในเขตอำเภอต่าง ๆ เช่น เขาแก้ววิเชียร ในพื้นที่อำเภอเฉลิมพระเกียรติ เทือกเขาพระบาท ซึ่งมีขนาดใหญ่และสูงกว่าเนินเขาอื่น ๆ มีความยาวประมาณ 10 กิโลเมตร ทอดเป็นแนวยาวแบ่งเขตระหว่างอำเภอหัวไทรกับอำเภอเชียรใหญ่ ส่วนในพื้นที่อำเภอหัวไทรมีควนขนาดเล็กหลายแห่ง เช่น เขาพังไกร ซึ่งเป็นที่ตั้งและเป็นชื่ออำเภอก่อนที่จะเป็นชื่ออำเภอหัวไทร นอกจากนี้ก็มีความชะลิค ควนทะเลมอง ควนโต๊ะ ควนเล้ง เป็นต้น

การตั้งบ้านเรือนในพื้นที่ราบลุ่มน้ำปากพนัง กระจายอยู่ทั่วไปทุกพื้นที่ และกระจุกตัวอยู่ในแหล่งชุมชนขนาดใหญ่ย่อยลดหลั่นกันไป แต่โดยทั่วไปมักเรียงรายตามแนวของถนน ไม่ว่าจะเป็นถนนสายหลัก สายรองหรือสายย่อยในหมู่บ้าน ส่วนแปลงนาอยู่ด้านหลังของแนวบ้านเรือน แปลงนาจะติดต่อกันเป็นทุ่งกว้าง

ด้านการคมนาคมขนส่งซึ่งแต่เดิมใช้ทางน้ำเป็นหลัก แต่ต่อมามีถนนตัดผ่านหลายสาย และเชื่อมต่อกันระหว่างตัวจังหวัด คือ ถนนสายนครศรีธรรมราช – สงขลา ซึ่งผ่านอำเภอเฉลิมพระเกียรติ อำเภอเชียรใหญ่ และหัวไทรตามลำดับ เส้นทางที่เป็นถนนสายนคร – สงขลา มีลักษณะพิเศษเป็นที่สังเกตได้ชัดคือ แนวถนนตั้งแต่เขตอำเภอเมืองนครศรีธรรมราชไปจนถึงเขตอำเภอเชียรใหญ่ มีลักษณะพื้นที่ที่เป็นเนินสูง ซึ่งเป็นแนวสันทรายมาแต่โบราณ จึงเป็นแหล่งที่ตั้งของชุมชนต่าง ๆ ส่วนพื้นที่ข้างถนนทั้งสองด้านหลังที่ตั้งบ้านเรือน เป็นที่ลุ่มต่ำลงไปจากแนวสันทราย ซึ่งเป็นที่ทำกิน คือแปลงนาข้าว ถนนติดต่อระหว่างอำเภอก็มีอยู่ทุกอำเภอ จึงทำให้การคมนาคมขนส่งมีความสะดวกสบายมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขนส่งผลผลิตจากชุมชนไปยังตลาดต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นตลาดหัวอิฐ อันเป็นตลาดพืชผลทางการเกษตรที่ใหญ่ที่สุดของภาคใต้ หรือตลาดในจังหวัดสงขลา หรือตลาดเมืองหาดใหญ่ ก็ล้วนมีความสะดวกสบาย เนื่องจากพื้นที่กลุ่มน้ำปากพนังตั้งอยู่ระหว่างกลางของตลาดดังกล่าว การประกอบอาชีพของคน

ส่วนใหญ่เป็นการทำนา และมีการปลูกพืชผัก การเลี้ยงสัตว์ ปลูกปาล์มน้ำมัน ปลูกสน ซึ่งปรากฏอยู่เป็นระยะ ๆ ในพื้นที่ราบลุ่ม

1.3 พื้นที่ป่าพรุ พื้นที่ป่าพรุ มีบริเวณกว้างครอบคลุม 3 จังหวัด คือ จังหวัดสงขลา จังหวัดพัทลุง และจังหวัดนครศรีธรรมราช เรียกกันโดยรวมว่า พรุควนเคร็ง คำว่า “ควนเคร็ง” เป็นชื่อของพื้นที่แห่งหนึ่งที่มีลักษณะทางกายภาพเป็นเนินเขาขนาดเล็กซึ่งทางภาคใต้เรียกกันว่า “ควน” ควนเคร็ง อยู่ในเขตอำเภอชะอวด ตั้งอยู่บริเวณส่วนกลางของพื้นที่ป่าพรุทั้งหมด และอยู่ในเขตพื้นที่จังหวัดนครศรีธรรมราช จึงเรียกพื้นที่ที่เป็นป่าพรุทั้งหมดว่า พรุควนเคร็ง พื้นที่พรุทั้งหมดมีประมาณ 195,545 ไร่ มีตำแหน่งที่ตั้งพอสองเขปดังนี้ ทิศตะวันออก ห่างจากชายฝั่งทะเลอ่าวไทยประมาณ 14 กิโลเมตร ทิศตะวันตกห่างจากเทือกเขาบรรทัดประมาณ 50 กิโลเมตร ทิศเหนือ ติดต่อกับพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำปากพนัง

ด้วยความกว้างของพื้นที่ และมีพื้นที่ครอบคลุมหลายตำบล หลายอำเภอ การใช้ประโยชน์จากป่าพรุก็มีอยู่ทุกพื้นที่ ในแต่ละพื้นที่จึงได้เรียกชื่อป่าพรุย่อย ๆ อีกหลาย ๆ ชื่อ ดังเช่น พรุท่าช้างข้าม พรุคลองค้อ อยู่ในอำเภอเชียรใหญ่ พรุคอนทรายและพรุปากลอง อยู่ในเขตพื้นที่อำเภอเฉลิมพระเกียรติ พรุควนเคร็ง ในอำเภอหัวไทร เป็นต้น

สภาพทั่วไปของพื้นที่ป่าพรุ แบ่งได้เป็น 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นป่าไม้ คือ ป่าเสม็ด ป่าเสม็ดเจริญงอกงามอยู่เต็มพื้นที่และติดต่อกันเป็นผืน ลำต้นของเสม็ดมีขนาดแตกต่างกัน โดยต้นที่อยู่รอบนอกของเขตป่าพรุส่วนมากจะมีขนาดเล็ก เนื่องจากเป็นต้นที่งอกขึ้นใหม่แทนที่ต้นเดิมที่ถูกตัดไป ความหนาแน่นของต้นไม้ก็ไม่มากนัก ส่วนป่าไม้ที่อยู่ลึกเข้าไปด้านในป่าพรุ มีความหนาแน่นมากกว่า ลำต้นมีขนาดโตกว่า ภายในพื้นที่ป่าพรุจะมีพืชขนาดเล็กขึ้นอยู่ชั้นล่างระดับพื้นดิน เช่น กระจูด เฟิร์น หญ้า และเถาวัลย์ชนิดต่าง ๆ ส่วนที่สองคือ เป็นพื้นที่ราบไม่มีต้นเสม็ด แต่จะมี หญ้าชนิดต่าง ๆ และกระจูด ทุ่งหญ้าเหล่านี้เป็นที่ว่างเปล่า ไม่สามารถทำการเพาะปลูกได้ เนื่องจากเป็นดินเปรี้ยว และน้ำเปรี้ยว บ้านเรือนของผู้คนตั้งอยู่ในพื้นที่รอบนอกของป่าพรุ ซึ่งอาจตั้งอยู่ตามแนวของลำคลองหรือถนนภายในหมู่บ้าน ที่สร้างขึ้นใหม่โดยองค์การส่วนท้องถิ่น

แต่ด้วยสภาพที่ตั้งของพื้นที่ป่าพรุที่อยู่ระหว่างอำเภอชะอวด กับอำเภอหัวไทร เชียรใหญ่ และเฉลิมพระเกียรติ จึงได้มีการตัดถนนเชื่อมต่อระหว่างอำเภอขึ้นหลายสาย เช่น ถนนสายเชียรใหญ่ – ชะอวด ผ่านป่าพรุ ผ่านหมู่บ้านกุ่มแปะ ถึงอำเภอชะอวด ถนนสายหัวไทร- ชะอวด ผ่านตำบลแหลม บ้านท่าเตียน บ้านควนเคร็ง ถึงอำเภอชะอวด นอกจากนี้ยังมีถนนสายย่อยที่เชื่อมต่อระหว่างหมู่บ้านในเขตป่าพรุกับถนนสายหลัก เช่น ถนนสายทุ่งขวัญแก้ว ไปยังบ้านเนินขั้มมั่ง บ้านศาลาตะเคียน เป็นต้น การเกิดขึ้นของถนนเป็นแรงจูงใจให้ผู้คนเข้ามาตั้งบ้านเรือนทำมาหา

กินอยู่ใกล้ป่าพุ่มมากขึ้น จึงพบว่าในพื้นที่ป่าพุ่มมีการก่อสร้างบ้านเรือนขนาดใหญ่มากขึ้น และมีแปลงปาล์มน้ำมันนับหมื่นไร่ในเขตพื้นที่ป่าพรุ

การผลิตในแต่ละระบบนิเวศในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังมีความเปลี่ยนแปลงมาโดยตลอด แต่ในช่วงแรก ๆ ที่ยังคงมีทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ การผลิตในแต่ละชุมชนมักเป็นการผลิตที่อาศัยโครงสร้างของสังคมเกษตรกรรม เป็นการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติอย่างเกื้อกูล ทำให้เกิดความสมดุลของระบบนิเวศมาเป็นเวลายาวนาน ตั้งแต่สมัยที่มีการขายข้าวเป็นสินค้าออกนอกพื้นที่ จนถึงช่วงที่การผลิตข้าวเริ่มประสบปัญหา คือก่อนปี พ.ศ. 2505 ซึ่งจะได้นำเสนอถึงการผลิตในแต่ละระบบนิเวศ คือ

2. การผลิตในพื้นที่ชายฝั่ง (ก่อน พ.ศ. 2505)

พื้นที่ชายฝั่งทะเลในลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางมีลักษณะสำคัญประการหนึ่ง คือ มีแม่น้ำปากพนังที่แยกออกมาจากแม่น้ำสายใหญ่ และไหลขนานไปกับแนวชายฝั่งทะเล จึงเป็นทำเลที่เหมาะสมสำหรับการตั้งถิ่นฐานเพื่อทำกินในแถบดินนี้

2.1 กลุ่มคนและการตั้งถิ่นฐาน กลุ่มคนที่ตั้งบ้านเรือนอยู่พื้นที่ชายฝั่งแบ่งได้แบ่ง 3 กลุ่ม คือ กลุ่มไทยพุทธ กลุ่มไทยมุสลิม และกลุ่มคนจีน การตั้งบ้านเรือนมักตั้งเป็นหย่อมบ้านแต่ละเชื้อสาย เช่น หย่อมบ้านกลุ่มคนไทยพุทธ มักตั้งอยู่ห่างจากฝั่งทะเลออกมา ซึ่งเป็นแถบทุ่งนา เช่น บ้านเกาะยาว ส่วนกลุ่มไทยมุสลิมมักตั้งบ้านเรือนอยู่ติดกับชายฝั่งทะเล เช่น บ้านหน้าศาล ส่วนกลุ่มคนจีนมักตั้งอยู่ในแหล่งชุมชน เช่น ปากกระวะ ที่เคยเป็นแหล่งซื้อขายข้าวมาก่อน ซึ่งสอดคล้องกับลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ชายฝั่งทะเลในเขตอำเภอหัวไทร เมื่อ พ.ศ. 2445 จาจดหมายระยะทางไปตรวจราชการแหลมมลายู ซึ่งเป็นพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เมื่อครั้งเดินทางไปยังพื้นที่ต่าง ๆ และได้บันทึกเหตุการณ์ตลอดจนสถานที่ต่าง ๆ ที่พบเห็น ไว้ดังนี้

... 3.45 ถึงโรงภาษีปากกระวะ... มีหาดทรายเดี่ยวเป็นที่น้ำ ในหาดมีคลองน้ำสามแยก ...ริมหาดมีโรงสินค้าอยู่ 10 หลัง ต่อไปก็เป้นทุ่งหญ้า... ขี่ม้าเดินบนทุ่งริมเสาบ้างในหาดบ้างไกลนักหนาจะย่ำค่ำ 22 นาที จึงถึงหัวไทร... เวลาเช้า 2.35 ออกจากที่พักพังไกร...เดินตามคันริมทะเล...ข้างซ้ายเป็นทุ่ง...เห็นไม้ชายคลองพนังอยู่ไกล 40 – 50 เส้น มีโคปล่อยอยู่มาก ว่าทุ่งนี้แห่งเดียวซึ่งเป็นที่เลี้ยงโคได้ มีกันคนละสองสามร้อย ฟากคลองพนังข้างโน้นเป้นนาหมดปล่อยไม่ได้ เป็นนาหมด... ถึงบ้านบางเคย ตั้งอยู่เป็นแถวไปตามริมทะเลมีไร้ติดอยู่กับบ้าน 4.10 ถึงบ้านหน้าสตน บ้านนี้คอยครึกครื้นที่มีสวน

ติดบ้าน สวนนั้นมีมพร้าว ตาล เป็นต้น บ้านตั้งเรียงรายริมทะเลเหมือนกันแต่จัดเป็น
หมู่ไม่ราย...พื้นหมู่บ้านน่าสนทน เปนทุ่งเกลี้ยงเห็นบ้านใหญ่ริมคลองอีกหมู่หนึ่ง เรียก
บ้านบางโตนด ๕.๒๐ ถึงเนินหนองบอน เปนเนินอยู่กลางทุ่ง เวลาเช้า ๕.๔๐ ถึงที่พัก
ร้อนเป็นเนินหนองหงส์...เนินหนองหงส์เปนเนินอยู่กลางทุ่งมีสวนแลบ้านอยู่บนเนิน...
(กรมศิลปากร, 2540 : 64-65)

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่า การเข้ามาอาศัยและทำกินในแถบชายฝั่งเป็นการอยู่กัน
เป็นหย่อมบ้าน และยังคงมีพื้นที่ว่างอยู่มาก แต่เวลาต่อ ๆ มาได้ขยายครัวเรือนหรือมีครัวเรือนเข้า
มาอยู่เพิ่มขึ้น

2.2 การใช้ชายฝั่งทะเลเป็นฐานการผลิต การผลิตของกลุ่มคนแถบพื้นที่ชายฝั่งทะเลได้
อาศัยทรัพยากรธรรมชาติจากระบบนิเวศชายฝั่งเป็นฐานในการผลิต และฐานการค้ารังชีพ ซึ่ง
ทรัพยากรเหล่านี้ล้วนมีความอุดมสมบูรณ์ทั้งด้านปริมาณและคุณภาพ ที่สามารถรองรับการผลิต
และการดำรงชีพได้เป็นเวลายาวนาน

ประเภทของทรัพยากร พื้นที่ชายฝั่งอยู่ติดต่อกับทะเลจึงมีทรัพยากร 2 ลักษณะ คือ
ทรัพยากรส่วนรวม และทรัพยากรส่วนตัว

ทรัพยากรส่วนรวม คือ ท้องทะเลอันกว้างใหญ่ไพศาล ที่อุดมไปด้วยสัตว์ทะเลนานา
ชนิด ทั้ง ปลา ปู หอย กุ้ง กุ้ง สัตว์ทะเลดังกล่าวมีมาก และจะมีมากเป็นพิเศษแต่ละช่วงฤดูกาล
เช่น ช่วงเดือน มกราคมถึงเมษายน สัตว์น้ำประเภทกุ้งขนาดเล็ก เรียกกันว่า “กุ้งเคย” มีมาก
ในช่วงเดือนสิงหาคมถึงเดือนตุลาคม มีปลาทูว้ายเข้ามาหาฝั่งเป็นจำนวนมาก เรียกกันว่า “ปลา
ออ” ส่วนในเดือนพฤศจิกายน ธันวาคม ชาวประมงหยุดหาปลาระยะหนึ่ง เพราะเป็นช่วงคลื่นลม
แรง

ทรัพยากรส่วนตัว ทรัพยากรส่วนตัวเป็นทรัพยากรที่เคยมีอยู่ตามธรรมชาติ แต่เมื่อผู้คน
เข้ามาตั้งบ้านเรือน จึงได้จับจองพื้นที่ไว้เพื่อเป็นที่ทำกิน ทรัพยากรส่วนตัวจึงเป็นที่ดินชายฝั่ง
ทะเลที่ผู้เข้าไปอยู่อาศัยได้จับจองเป็นที่ตั้งบ้านเรือนและที่ทำกิน มีทั้งผืนดินที่เป็นเนินทราย
ชายหาด และผืนดินที่ถัด ๆ ต่อไปจนถึงริมฝั่งคลองหวัไทร ที่ดินชายฝั่งยังมีพืชจำพวกมะพร้าว
ขึ้นอยู่เป็นแนวตลอดชายฝั่ง พื้นที่ชายฝั่งจึงเป็นทั้งที่นาและที่ปลูกพืชผัก

การผลิตที่สำคัญ หากแบ่งกลุ่มคนบริเวณแถบพื้นที่ชายฝั่งทะเลออกตามเป้าหมายการ
ผลิต จะพบว่า มีกลุ่มการผลิตอยู่ 2 กลุ่ม คือ กลุ่มคนที่ทำอาชีพประมงเป็นหลัก ส่วนการผลิต
อื่น ๆ เป็นรอง เช่น การทำนาข้าว เลี้ยงสัตว์ ปลูกพืชผัก เป็นต้น และกลุ่มคนที่ทำนาข้าวเป็น
อาชีพหลักและมีการผลิตอื่น ๆ เป็นรอง แต่ละกลุ่มมีสภาพดังต่อไปนี้

1) กลุ่มหาปลาชายฝั่ง กลุ่มคนที่ทำประมงชายฝั่งมีทั้งกลุ่มคนไทยพุทธและคนไทยมุสลิม ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ชายฝั่งทะเล การหาปลาในทะเลมีเป้าหมายเพื่อบริโภคในครัวเรือนส่วนหนึ่ง และเพื่อใช้แลกเปลี่ยนกับอาหารประเภทอื่น เช่น ข้าว มัน ทั้งมันสำปะหลังและมันเทศ กลุ่มประมงชายฝั่งทั้งประเภทที่ทำประมงเป็นอาชีพหลักและเป็นอาชีพรอง มีความแตกต่างกัน คือ กลุ่มที่ยึดทำประมงเป็นอาชีพหลัก มักเป็นกลุ่มคนที่เป็นชาวมุสลิม มีบ้านเรือนอยู่ติดกับชายฝั่งทะเล ส่วนกลุ่มที่ยึดการทำนาเป็นอาชีพหลัก ส่วนมากเป็นคนไทยพุทธ ซึ่งมีบ้านเรือนอยู่ห่างจากชายฝั่งมากกว่ากลุ่มมุสลิม

เครื่องมือเครื่องใช้เพื่อประกอบการประมง มักทำขึ้นใช้เองโดยเลือกวัสดุที่มีในท้องถิ่น นำมาประดิษฐ์ให้เป็นเครื่องมือจับสัตว์น้ำ เช่น ตาข่ายสำหรับรุนกุ้ง ผลิตจากใบลานโดยการจักเป็นตอกเล็ก ๆ ฝั่งแคดให้แห้งแล้วจึงนำไปทอเป็นตาข่าย นำไปประกอบกับไม้ที่ทำได้จากท้องถิ่นกลายเป็นเครื่องมือสำหรับรุนกุ้ง แต่ก็มีเครื่องมือบางประเภทที่ต้องหาซื้อวัสดุมาประกอบ เช่น แห ซึ่งต้องซื้อด้ายมาถักทอให้เป็นแห หรือ อวนและเบ็ด ที่ต้องหาซื้ออุปกรณ์บางอย่างมาประกอบให้เป็นเครื่องมือ เป็นที่น่าสังเกตว่า เครื่องมือเครื่องใช้สำหรับจับสัตว์น้ำในยุคนี้นักเรือนต่างก็จัดทำหรือประกอบขึ้นใช้เองเป็นส่วนใหญ่

เครื่องมือสำคัญอีกประเภทหนึ่ง คือ เรือ ที่มีขนาดเล็กใหญ่ไม่เท่ากัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับว่าผู้หาปลาต้องออกไปหาชายฝั่งมากน้อยแค่ไหน เพราะหากเป็นการหาสัตว์น้ำแถวริมฝั่งอาจใช้เรือขนาดเล็ก แต่ถ้าต้องออกไปไกลจากชายฝั่งมากต้องใช้เรือขนาดใหญ่ขึ้น การจับสัตว์น้ำในทะเลอาจไม่ต้องใช้เรือออกไปนอกชายฝั่งก็ได้ ถ้าหากบางช่วงของฤดูกาลที่มักมีสัตว์น้ำประเภทต่าง ๆ ล่องเข้ามาถึงชายฝั่ง ได้แก่ การหาปลากระเบน ชาวบ้านเล่าว่า ปลากระเบนในสมัยนี้มีขนาดโตมากอาจกว้างถึง 1 วา ก็มี วิธีการจับปลากระเบนชายฝั่งเพียงใช้ฉลุมวกแทงก็ได้ปลาแล้ว ปลากระเบนมักนำไปใช้ปรุงเป็นอาหารในกิจกรรมสำคัญต่าง ๆ ของสังคม เช่น งานบวชนาค งานศพ เป็นต้น นอกจากการหาปลากระเบนแล้ว การหาปลาหมึก การจับกุ้งเคย การจับปลาชนิดต่าง ๆ ที่เมื่อถึงฤดูกาลจะมีปริมาณมาก มากันเป็นฝูงได้แก่ ปลาทุง ปลาอุกเมล่ ก็สามารถหาได้มากโดยไม่ต้องออกเรือไปในทะเล

การใช้เรือออกทะเลมักออกไปตอนเย็นใกล้ค่ำ แล้วล่องเรือไปหาสัตว์น้ำตอนกลางคืน และกลับเข้าฝั่งในตอนเช้าของวันรุ่งขึ้น การจับสัตว์น้ำลักษณะนี้ผู้ออกไปกับเรืออาจออกไปเพียงคนเดียว หรือสองคนก็ได้ และเป็นบุคคลในครอบครัว เช่น บิดาและลูกชาย ดังนั้น เด็กผู้ชายอายุ 9 – 10 ปี ขึ้นไป มักได้ติดเรือออกไปหาสัตว์น้ำกับผู้เป็นบิดาอยู่เป็นประจำ เด็ก ๆ แถบชายฝั่งทะเลจึงมีความสามารถว่ายน้ำ จับปลา และใช้เครื่องมือได้อย่างคล่องแคล่ว โดยได้เรียนรู้จากการสังเกตและได้ปฏิบัติจริงในตอนที่ต้องออกเรือไปกับบิดา การจับสัตว์น้ำโดยใช้เรือออกไปในทะเลต้องมีเครื่องมือไปด้วย เช่น เบ็ดราว หรือเบ็ดเบน (เบ็ดตกปลากระเบน) อวน แห เป็น

ต้น หากเป็นเรือลำขนาดใหญ่มักใช้ใบเรือเพื่อแล่นสู่ทะเลได้ ระยะทางระหว่างชายฝั่งกับเรือชาวประมงใช้การสังเกตชายฝั่งจากเรือที่ออกไปในทะเล ประมาณ “พอดลิ่งจม” หมายถึงเรือประมงออกไปจากริมหาดห่างไกลไปเรื่อย ๆ จนมองเห็นดลิ่งจมหรือเสมอกับน้ำ มักเป็นเรืออวนลาก หรือเรืออวนลอย ซึ่งมักจอดลอยลำนอยู่เป็นกลุ่ม ๆ กลุ่มละ 4 – 5 ลำ เพื่อจะได้ช่วยกันลากอวนการออกไปหาปลาในทะเลที่ค่อนข้างห่างจากฝั่ง ชาวประมงมีวิธีการเพื่อไม่ให้เสียเวลาในการเคาะสุมหาปลา ในแต่ละลำจึงต้องมีผู้ที่มีความชำนาญการในการฟังเสียงปลา เรียกกันว่า “คูหล่า” คูหล่าประจำเรือ มีหน้าที่ดำน้ำลงไปเพื่อฟังเสียงปลาว่า บริเวณไหนมีปลามาก เป็นปลาชนิดใด และกำลังว่ายไปทางทิศไหน เพื่อจะได้วางอวนได้ถูกทิศทาง และสามารถล้อมวงปลาได้แม่นยำ แต่ละครั้งที่ออกเรือจึงสามารถจับปลาได้จำนวนมาก จนในบางครั้งถึงกับต้องปล่อยทิ้งไปส่วนหนึ่งเพราะบรรทุกในลำเรือไม่หมด

แม้ว่าสัตว์น้ำในทะเลจะมีปริมาณมากและมีอยู่ตลอดเวลา แต่ชาวประมงมักหยุดการหาปลาในเดือนพฤศจิกายน – ธันวาคม เนื่องจากลมแรง คลื่นสูง ชาวบ้านเรียกว่า คลื่นใหญ่ หรือ “ทะเลบ้า” แต่ผู้ที่อยู่แถบชายฝั่งทะเลก็ได้ใช้เวลาที่คลื่นใหญ่ซัดสาตชายหาดเพื่อหาสิ่งของต่าง ๆ ที่คลื่นซัดมาติดชายหาด ซึ่งจะหากันในตอนกลางคืน สิ่งของที่มีมักพบเจอได้แก่ เชือก ไม้กระดาน ไม้ไผ่ ถังน้ำมัน พลาสติก และสิ่งของอีกชนิดหนึ่งที่ทุกคนอยากได้มาก คือ ขวดแก้ว เรียกว่า “ขวดขาว” เพราะเป็นสิ่งที่หายากไม่มีขายในท้องตลาด ดังนั้นหากผู้ใดพบขวดขาวก็จะพอใจมาก สิ่งของเหล่านี้ชาวบ้านจะนำไปใช้ประโยชน์ได้ทุกประเภท เช่น ไม้กระดาน ไม้ไผ่ นำไปซ่อมบ้านเรือนหรือทำโรงเรือน เชือกเส้นโต ๆ นำไปแกะออกเป็นเส้นด้ายแล้วนำไปถักทอเป็นเครื่องมือเครื่องใช้จับปลา หรืออาจนำไปขายได้ ส่วนขวดขาวนำไปบรรจุ น้ำ น้ำมัน ๆ ทุกคนจึงตื่นตื่นเมื่อถึงหน้าฝนคลื่นลมแรง เพราะอาจไปพบสิ่งของต่าง ๆ ตามที่คาดหวังเอาไว้

การแบ่งปันและขายปลา ตลาดปลาในอดีตไม่ได้มีมากมายเหมือนในปัจจุบัน ปลาหรือสัตว์น้ำชนิดต่าง ๆ ที่หาได้จึงใช้บริโภคในครัวเรือน และแบ่งปันให้กับเพื่อนบ้านที่ไม่ได้ออกหาปลา อีกทั้งการกู้ยืม การเก็บปลาจากอวน ต้องอาศัยแรงงานของคนในครอบครัวและเพื่อนบ้านใกล้เคียง สัตว์น้ำที่หามาได้แต่ละครั้งจึงถูกแบ่งปันให้กับผู้ที่มาช่วยเหลือส่วนหนึ่ง ส่วนที่เหลือนำไปขายตามแหล่งชุมชนที่มีตลาดนัด เช่น ตลาดหัวไทร ตลาดเขาพังไกร ตลาดปากพฐ เป็นต้น ผู้ที่รับผิดชอบด้านการขายปลาส่วนมากเป็นผู้หญิงซึ่งเป็นแม่บ้าน นำปลาไปขายโดยการใส่ปลาในภาชนะ เช่น กะละมัง เจีย แล้วทูนบนศีรษะเดินไปจนถึงตลาด ซึ่งอยู่ห่างค่อนข้างไกลกับชายฝั่งทะเล ประมาณ 3 – 5 กิโลเมตร ต่อมาได้แปรรูปผลผลิต ปลา กุ้ง เป็นอาหารพร้อมรับประทานได้ทันที อาหารแปรรูปที่สำคัญเป็นที่รู้จักและนิยมกันโดยทั่วไป คือ ปลาทุบปี๊บ ชาวบ้านเรียกว่า “ปลาลังดิบ” กุ้งส้ม จึงจั้ง

ความสัมพันธ์กับบุคคลนอกพื้นที่ การมีบ้านเรือนและมีที่ดินอยู่ริมฝั่งทะเล แม้จะมีพื้นที่ส่วนหนึ่งเป็นที่นาใช้ทำนาข้าวได้แต่ด้วยเงื่อนไขด้านแรงงาน และปริมาณที่ดินที่จำกัดจึงทำให้ต้องมีการพึ่งพาอาหารจากภายนอก การคบหากับคนต่างพื้นที่ในลักษณะของเกลอจึงเกิดขึ้น และยังมีการคบหากันแบบคนที่รู้จักกันไปมาหาสู่กันเป็นประจำ เพื่อแลกเปลี่ยนผลผลิตซึ่งกันและกัน เช่น แลกอาหารทะเลกับข้าว หรือ เผือกมัน เป็นต้น

นอกจากแลกเปลี่ยนผลผลิตกันแล้วยังมีการพึ่งพาอีกลักษณะหนึ่งที่คนจากที่ราบลุ่ม เช่น แถบคลองหัวไทรไปขอออกทะเลเพื่อหาอาหารประเภท กุ้ง หอย ปู ปลา เพื่อบริโภคในครัวเรือน ส่วนในหน้าน้ำที่มึนน้ำนอง ชาวบ้านแถบฝั่งทะเลก็ได้ล่องเรือไปตามลำคลองสายย่อย สู่ลำคลองหัวไทรแล้วแยกเข้าสู่คลองสายย่อย เพื่อเข้าไปตัดไม้ในป่าพรุเพื่อนำมาใช้ในการครัวเรือน เช่น สร้างโรงเรือน ทำฟืน เป็นต้น

การป้องกันภัยจากทะเล คลื่นลมแรงในช่วงเดือนพฤศจิกายน เดือนธันวาคม ของทุกปี ครัวเรือนที่ตั้งอยู่แนวชายฝั่งต้องประสบกับปัญหาลมแรงที่พัดเข้าหาฝั่งเป็นเวลานาน ประมาณ 1 – 2 เดือน แม้มลแรงจะไม่ได้ก่อให้เกิดความเสียหายแก่ทรัพย์สินของครัวเรือนมากนัก แต่ก็เป็นการอุปสรรคต่อการดำเนินชีวิตประจำวันเพราะเสียงและกระแสนลมรบกวนอยู่ตลอดเวลา ชาวประมงจึงได้ใช้วัสดุที่มีอยู่มาปรับใช้เป็นเกราะกำบังคลื่นลม คือ ทางมะพร้าว โดยนำทางมะพร้าวมาทากันเป็นแผงเรียกวิธีการนี้ว่า “โล่บัง” ซึ่งทุกบ้านเรือนจะต้องทำโล่บังลักษณะดังกล่าว

2) กลุ่มทำนาข้าว พื้นที่ที่ถัดมาจากชายหาดที่มีลักษณะเป็นที่ราบลุ่ม บางพื้นที่มีเนินสูงขึ้นจากพื้นดินเล็กน้อย ชาวบ้านได้ใช้เป็นแหล่งทำนาผลิตข้าว โดยมีเป้าหมายหลักคือ เพื่อบริโภคในครัวเรือน แต่ก็อาจขายในส่วนที่เหลือบ้าง รูปแบบการทำนาข้าวก็เหมือนกับพื้นที่อื่น ๆ ทั่วไป ซึ่งกลุ่มคนที่ทำนาข้าวในแถบนี้มีทั้งกลุ่มคนไทยมุสลิม และกลุ่มคนไทยพุทธ เมื่อมีการทำนาข้าวและมีการขายข้าวที่เหลือจากบริโภคในครัวเรือน จึงมีกลุ่มพ่อค้าปลีกในชุมชนเกิดขึ้นและรับซื้อข้าวจากชาวนา แล้วพ่อค้าปลีกนำไปขายต่อให้กับโรงสีไฟอีกทอดหนึ่ง

2.3 ครัวเรือนชายฝั่งกับระบบการผลิตที่หลากหลาย การผลิตอื่น ๆ ในครัวเรือน การผลิตของครัวเรือนในแถบชายฝั่งทะเลมีการผลิตหลัก 2 ประเภท คือ การทำประมงชายฝั่ง และการทำนา ซึ่งบางครัวเรือนอาจประกอบการผลิตหลักทั้ง 2 ประเภท คือ ทั้งทำนาและทำประมงชายฝั่งด้วย บางครัวเรือนเลือกทำนาหรือทำประมงชายฝั่งเพียงอย่างเดียว แต่ในครัวเรือนยังมีการผลิตประเภทอื่น ๆ ซึ่งเป็นการผลิตเสริมหรือผลิตประกอบ เช่น การเลี้ยงสัตว์ การปลูกพืชผัก การทำน้ำตาล การจักสาน เป็นต้น

การเลี้ยงสัตว์ สัตว์ที่นิยมเลี้ยงกันนอกจากวัวซึ่งเลี้ยงไว้ใช้แรงงานเพื่อการทำนาแล้ว แต่ละครัวเรือนยังได้เลี้ยงไก่ เป็ด หากเป็นครัวเรือนของคนไทยพุทธอาจมีการเลี้ยงหมู เรียกว่า

“หมูจีพ๊รา” ด้วย สัตว์เลี้ยงเหล่านี้เลี้ยงไว้เพื่อเป็นอาหาร ยกเว้น วัว ซึ่งไว้สำหรับทำนา การเลี้ยงสัตว์เหล่านี้ไม่มีค่าใช้จ่ายไม่ว่าจะเป็นค่าอาหารหรือค่าพันธุ์สัตว์ สัตว์เลี้ยงต่าง ๆ เหล่านี้ต้องหาอาหารเอง เช่น ไก่ เป็ด วัว หมู หรือหากต้องการอาหารให้สัตว์เหล่านี้ก็ใช้สิ่งที่มีอยู่ในท้องถิ่น เช่น ข้าว ลูกปลา หอยกกล้วย เป็นต้น

จึงอาจกล่าวได้ว่า ในการดำรงชีวิตของผู้คนที่ตั้งรกรากถิ่นฐานอยู่แถบชายฝั่งทะเล ได้อาศัยทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นสภาพแวดล้อม ได้แก่ ทะเลที่มีสัตว์น้ำมากมาย หรือท้องนาที่มีดินดี มีทั้งน้ำท่าสมบูรณ์ ถึงหากในบางโอกาสจะเกิดความขาดแคลนสิ่งของเพื่อบริโภคและอุปโภค ก็ได้อาศัยความสัมพันธ์กับกลุ่มคนต่างพื้นที่ เพื่อแลกเปลี่ยนผลผลิตซึ่งกันและกันเพื่อขับเคลื่อนวิถีชีวิตให้สืบต่อมา

2.4 ชาวประมงกับบทบาทการลอบซื้อขายข้าว แม้ว่าการผลิตข้าวบนพื้นที่ชายฝั่งมีปริมาณน้อยกว่าผลิตจากพื้นที่ราบลุ่ม แต่ด้วยสภาพพื้นที่ที่ติดต่อกับทะเล อันเป็นเส้นทางการเดินเรือสำเภาของเรือสินค้าทั้งจากต่างชาติ เช่น จีน มลายู สิงคโปร์ อินโดนีเซีย และเรือสินค้าภายในประเทศ ในช่วงสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง ทางกรมไทยได้ออกประกาศเพื่อควบคุมการค้าและการเคลื่อนย้ายข้าว เพื่อป้องกันการขาดแคลนข้าวในประเทศ ในช่วงนั้นผลผลิตข้าวในประเทศอื่น ๆ ตกต่ำลงมาก จึงมีความขาดแคลนและเดือดร้อนกันทั่วไป ในขณะที่ข้าวในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังยังคงมีผลผลิตมากมาย จึงเกิดการลักลอบค้าขายข้าวแถบชายฝั่งทะเลขึ้น โดยเรือสำเภาหรือชาวบ้านเรียกว่า เรือแจก เข้ามาจอดลอยลำอยู่นอกชายฝั่ง แล้วติดต่อกับเรือประมงในท้องถิ่นที่หาปลาในตอนกลางคืน เพื่อขนข้าวจากพ่อค้าหรือชาวนาที่ต้องการขายข้าวให้กับเรือแจกเหล่านั้น การลักลอบค้าขายข้าวในช่วงนี้ได้ประโยชน์กันทั้งสองฝ่าย คือผู้ซื้อสามารถนำข้าวไปขายเพื่อบรรเทาความเดือดร้อนจากการขาดแคลนอาหาร ส่วนผู้ขายข้าวหากเป็นพ่อค้าข้าวก็ได้กำไรจากการขายข้าว ชาวนารายย่อยสามารถขายข้าวได้เงินมาใช้จ่าย แต่ที่สำคัญกว่า คือ การขายข้าวในช่วงนี้มักเป็นการแลกเปลี่ยนสินค้าที่เรือแจกนำมาเพื่อแลกกับข้าว เพราะเป็นช่วงที่คนไทยก็กำลังขาดแคลนในด้าน เสื้อผ้า เครื่องนุ่มห่ม หรือสิ่งของเครื่องใช้จำเป็น เนื่องจากอยู่ในภาวะสงคราม นอกจากการลักลอบค้าขายข้าวกับต่างชาติแล้ว ก็ยังมีการลักลอบขายข้าวให้กับพ่อค้าที่นำเรือมาจากต่างพื้นที่ เช่น จากเกาะสมุย ที่เคยมาซื้อข้าวจากลุ่มน้ำปากพนัง แต่เมื่อทางการไทยสั่งห้ามเคลื่อนย้ายข้าวออกต่างจังหวัด จึงต้องใช้วิธีการลักลอบซื้อขายในลักษณะเดียวกันกับเรือต่างชาติ

การอาศัยเส้นทางทะเลเพื่อลักลอบซื้อขายข้าวในภาวะสงคราม เป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าทั้งของชาวนาในลุ่มน้ำปากพนัง และปัญหาความขาดแคลนอาหารอย่างหนักของคนต่างพื้นที่ การถูกทางการสั่งห้ามขายข้าวและเคลื่อนย้ายข้าวออกนอกจังหวัด ทำให้ราคาข้าวตกต่ำลงเนื่องด้วยพ่อค้าต้องเสียค่าใช้จ่ายสูงขึ้น ผู้ที่ได้รับผลกระทบคือผู้ผลิตข้าว และการลักลอบซื้อขาย

ข้าวไม่ว่าจะเป็นพ่อค้าหรือชาวนารายย่อย นับเป็นการปรับตัวเพื่อความอยู่รอด ในรูปแบบการต่อต้านต่อระเบียบของทางการรูปแบบหนึ่งที่กำหนดขึ้นเพื่อควบคุมการผลิตของชาวนาทั่วไป ในยุคที่ยังคงมีทรัพยากรธรรมชาติที่สมบูรณ์ การดำรงชีพของกลุ่มคนบนพื้นที่ชายฝั่งในยุคนี้ จึงอาศัยทรัพยากรชายฝั่งและปรับตัวทั้งในลักษณะของการอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติ การใช้ทรัพยากรธรรมชาติเพื่อความอยู่รอด

3. ระบบการผลิตในพื้นที่ราบลุ่ม

ในอดีตพื้นที่ในลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางเคยเป็นที่ตั้งของชุมชนใหญ่มาก่อนหลาย ๆ แห่ง ซึ่งเรียกกันว่าเมืองและบ้าน จากเอกสารทำเนียบศักดินาของข้าราชการมีชื่อเมืองต่าง ๆ ดังนี้ เมืองรามธานี บ้านพังไกร เมืองพนัง เมืองพิเชียร เป็นต้น แต่ละเมืองมีบรรดาขุนนางกรรมการเมืองที่มีศักดินาทุก ๆ เมือง อันแสดงถึงพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังเป็นแหล่งทำนามาแต่เริ่มมีกลุ่มคนเข้ามาตั้งถิ่นฐาน ต่อมาเมื่อมีการจัดตั้งเป็นอำเภอ จังหวัด พบว่าใน ร.ศ. 116 จังหวัด นครศรีธรรมราชประกอบด้วย 9 อำเภอ อำเภอหัวไทร (เขาพังไกร) เป็นอำเภอที่มีพลเมืองมากเป็นลำดับที่ 3 รองจากอำเภอเมือง และอำเภอเบ็ญตึ๊ก (อำเภอปากพนัง) โดยมีจำนวนประชากร 26,630 คน ซึ่งในสมัยนั้นอำเภอพังไกรประกอบด้วยตำบลจำนวน 18 ตำบล และหมู่บ้านจำนวน 240 หมู่บ้าน โดยมีพื้นที่ของอำเภอระโนดส่วนหนึ่งกับพื้นที่ของอำเภอควนขนุนส่วนหนึ่งมาอยู่ในเขตปกครองของอำเภอพังไกรด้วย ต่อมาในราว พ.ศ. 2467 ได้แยกตำบลจำนวน 9 ตำบลไปขึ้นกับอำเภอในจังหวัดสงขลาและจังหวัดพัทลุง และยุบตำบลในอำเภอพังไกรเหลือเพียง 8 ตำบล

การผลิตหลักของคนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางทั้งสามระบบนิเวศ คือ การทำนา แม้ในแต่ละระบบนิเวศอาจมีความแตกต่างกันบ้างในเรื่องของระบบการผลิต ระบบการค้าข้าว แต่ในภาพรวม ๆ แล้วในยุคนี้ถือว่าเป็นยุคที่นาข้าวของลุ่มน้ำปากพนังมีชื่อเสียงและสามารถผลิตได้ปริมาณมาก ระบบการทำนาจึงเป็นที่น่าสนใจทั้งในแง่ระบบการผลิต ระบบการค้าข้าว ระบบการจัดการทรัพยากรฯที่ทำให้สามารถผลิตข้าวได้เหลือกินเหลือใช้จนส่งขายไปต่างประเทศได้เป็นจำนวนมากดังที่ปรากฏอยู่ในเอกสารทางประวัติศาสตร์

3.1 การผลิตและการใช้ทุนการค้าข้าว การทำนาในบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังถือเป็นการผลิตหลัก และเป็นที่รู้จักของคนทั่วไป เพราะการผลิตข้าวในบริเวณลุ่มน้ำปากพนังเป็นการผลิตทั้งเพื่อเป็นอาหารและเป็นสินค้าตลอดมานับหลายทศวรรษ แต่ยุคที่การค้าข้าวรุ่งเรืองมากที่สุดจะอยู่ในช่วงรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา การทำนาในอดีตเป็นการทำนาโดยอาศัยฐาน

ทรัพยากรในท้องถิ่น และอาศัยธรรมชาติ ได้แก่ ลม ฟ้า อากาศ เป็นสำคัญ ซึ่งเป็นการทำนาปี เพื่อให้สอดคล้องกับธรรมชาติ มีประเด็นที่น่าสนใจดังนี้

ระบบการผลิตข้าว การผลิตข้าวในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังในยุคที่ถือกันว่าเป็นยุคที่นาข้าวรุ่งเรือง ชาวนาทั้งหลายคงมีระบบการผลิตที่มีขั้นตอนต่าง ๆ คล้ายคลึงกับขั้นตอนการผลิตข้าวของคนในลุ่มน้ำอื่น ๆ ในประเทศไทย คือการทำนาโดยอาศัยธรรมชาติเป็นหลัก ที่สามารถทำนาได้ปีละ 1 ครั้ง ระยะแรก เป็นการทำนาหว่าน ต่อมาได้ปรับเปลี่ยนเป็น การทำนาดำ แล้วเปลี่ยนเป็นการทำน่าน้ำตม เพื่อปลูกข้าวอายุสั้นที่สามารถทำนาได้ปีละมากกว่า 1 ครั้ง แต่การทำนาในลักษณะนี้ไม่ได้มีทั่วทุกพื้นที่ เนื่องจากบางที่พื้นไม่มีแหล่งน้ำอย่างเพียงพอ การทำนาในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังอาจมีขั้นตอนพิเศษที่มีความแตกต่างไปจากผลิตข้าวในแหล่งผลิตข้าวอื่น ๆ ซึ่งระบบการผลิตแต่ละพื้นที่อาจมีความเข้มข้นของกิจกรรมต่าง ๆ ไม่เหมือนกันไม่ว่าจะเป็นลักษณะของแรงจูงใจในการผลิต การเข้าถึงทรัพยากรการผลิต ได้แก่ ที่ดิน น้ำ ฯ การจัดการเกี่ยวกับแรงงาน การใช้เทคโนโลยีการผลิต หรือลักษณะอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการผลิตข้าว เนื่องจากลักษณะต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนส่งผลต่อระบบการผลิตที่สามารถทำให้เกิดผลผลิตที่มีคุณค่าทั้งด้านปริมาณและคุณภาพ

เงื่อนไขสำคัญที่ทำให้การทำนามีลักษณะเฉพาะของลุ่มน้ำปากพนัง ลักษณะเฉพาะของการทำนาบริเวณลุ่มน้ำปากพนัง ที่โดดเด่นและเป็นที่ยอมรับของคนทั่วไป ว่ามีเหตุปัจจัยใดบ้างที่ทำให้ลุ่มน้ำปากพนังเป็นแหล่งผลิตข้าวที่ยิ่งใหญ่ มีผลผลิตที่มากมายมหาศาล สามารถผลิตเป็นสินค้าตั้งแต่ก่อนสัญญาเบาริง และเมื่อหลังสัญญาเบาริงก็ยังสามารถส่งข้าวเป็นสินค้าไปทั้งภายในและต่างประเทศมาได้เป็นเวลานานร้อยปี จากผลการศึกษาพบว่าเงื่อนไขทั้งที่เป็นเงื่อนไขทั่วไปและเงื่อนไขเฉพาะดังนี้

เงื่อนไขแรก เป็นเงื่อนไขทั่วไป ในอดีตเกษตรกรทำนาเป็นหลัก การทำนาปลูกข้าวและได้ผลผลิตข้าวเป็นสัญลักษณ์อันหนึ่งที่แสดงถึงความมั่นคงในชีวิต เพราะแต่ละครัวเรือนสามารถผลิตข้าวเพื่อเป็นอาหารไว้ได้ตลอดปีจึงเป็นหลักประกันการรอดตายได้อย่างถาวร นอกจากจะมีข้าวไว้เป็นอาหารแล้ว ยังสามารถใช้เป็นสิ่งแลกเปลี่ยนกับสิ่งของอื่น ๆ ที่จำเป็นสำหรับการดำรงชีวิต ไม่ว่าจะเป็นเสื้อผ้า ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค หรือเครื่องมือเครื่องใช้ที่จำเป็น ข้าวจึงเป็นชีวิตของเกษตรกรทั่วไปที่ต้องอาศัยแหล่งการผลิตที่มีระบบนิเวศที่สมดุล

ความสมดุลของระบบนิเวศ ทำให้การทำนาข้าวได้อาศัยทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญหลาย ๆ ประการ ประกอบกับแม่น้ำปากพนังที่มีต้นน้ำจากหลายแหล่ง เช่น จากเทือกเขาบรรทัด ไหลผ่านอำเภอชะอวด อำเภอเชียรใหญ่ อีกแหล่งหนึ่งของต้นน้ำคือ เทือกเขาในอำเภอลานสกา ไหลผ่านอำเภอร่อนพิบูลย์ อำเภอเมือง แหล่งต้นน้ำทั้ง 2 ทำให้เกิดเป็นลำคลองสายสาขาของ

แม่น้ำปากพนังเป็นจำนวนถึง 117 สาย ต่างไหลลงสู่แม่น้ำปากพนังและออกสู่ทะเลที่อำเภอปากพนัง ลำน้ำสายสาขาเหล่านี้มีทั้งประเภทที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติและเกิดจากการขุดขึ้นใหม่เพื่อประโยชน์ทั้งทางด้านการประกอบอาชีพ และเป็นเส้นทางคมนาคม การมีลำน้ำสายหลัก คือ แม่น้ำปากพนัง ที่เปรียบเสมือนเส้นเลือดใหญ่หล่อเลี้ยงชุมชนน้อยใหญ่ที่เรียงราย แยกขยายตั้งถิ่นฐานบ้านช่องอยู่บริเวณริมแม่น้ำลำคลองทุกสาย จึงยังเป็นการขยายพื้นที่สำหรับทำนาออกไปมากขึ้น อีกทั้งน้ำที่ไหลลงมาจากเทือกเขาได้ชะล้างอินทรีย์วัตถุที่มีประโยชน์ต่อความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำเป็นประจำทุกปี กล่าวคือ ในช่วงเดือนพฤศจิกายน – ธันวาคมของทุกปีจะมีปรากฏการณ์น้ำท่วม ในท้องลุ่มน้ำปากพนังเรียกว่า “น้ำพะ” หมายถึง เมื่อถึงช่วงดังกล่าวจะเป็นฤดูฝนของภาคใต้ ฝนจะตกตลอดทั้ง 2 – 3 เดือน ทำให้น้ำเอ่อล้นท่วมแปลงนา ถ้าเป็น “น้ำพะใหญ่” หมายถึง น้ำมีระดับสูงมากกว่าการท่วมธรรมดา โดยอาจท่วมพื้นที่ที่ตั้งบ้านเรือนด้วย แต่การที่น้ำพะหรือน้ำพะใหญ่นี้กลับทำให้ต้นข้าวออกงามดี มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้นจากอินทรีย์วัตถุที่ได้ชะล้างลงมาจากภูเขา ปรากฏการณ์ดังกล่าวจึงเป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศในเขตลุ่มน้ำปากพนัง นอกจากนี้ การที่ลุ่มน้ำปากพนังมีชายฝั่งทะเลที่ทอดยาวไปตลอดทั้งพื้นที่ตั้งแต่พื้นที่ในเขตอำเภอปากพนังไปจนถึงเขตอำเภอระโนด ซึ่งเป็นแหล่งก่อเกิดระบบนิเวศชายฝั่งที่สามารถใช้ทรัพยากรธรรมชาติต่าง ๆ เป็นฐานการผลิตได้ทั้งการทำนาและการจับสัตว์น้ำบริเวณชายฝั่งทะเล พื้นที่ชายฝั่งจึงอุดมไปด้วยข้าว ปลา อาหารที่สมบูรณ์บนความสมดุลของระบบนิเวศดังกล่าว

เงื่อนไขที่สอง เป็นเงื่อนไขเฉพาะ เงื่อนไขที่มีลักษณะเฉพาะที่ทำให้การทำนาผลิตข้าวในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังมีหลายประการ คือ

ประการที่ 1 การเป็นเมืองท่า การที่เมืองปากพนังเป็นเมืองท่าตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำปากพนังเป็นศูนย์กลางการขนส่ง แลกเปลี่ยน ซื้อขายสินค้า โดยเฉพาะการซื้อข้าวเปลือกและข้าวสารจึงเป็นข้อได้เปรียบที่แตกต่างจากแหล่งผลิตข้าวบริเวณอื่น ๆ ที่ไม่มีเมืองท่าที่มีเรือสินค้า ทั้งของไทยและต่างประเทศ เช่น จีน แวก อินโดนีเซีย สิงคโปร์ อินเดีย อังการี เป็นต้น การผลิตข้าวในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังจึงมีความหวังได้ 2 ทาง คือ ผลิตเพื่อบริโภคภายในครัวเรือน ส่วนผลผลิตที่เหลือสามารถขายได้

ประการที่ 2 การมีพ่อค้าหรือนักลงทุน นักลงทุนคนแรกที่เข้ามาลงทุนซื้อข้าวและตั้งโรงสีไฟขึ้น คือ พ่อค้าคนจีน ชื่อ ไคว้งกหัง และญาติพี่น้อง เข้ามาตั้งโรงสีไฟโรงที่ 1 และโรงที่ 2 ซึ่งเรียกกันว่า โรงสีหนึ่ง โรงสีสอง การมีคนจีนเข้ามาตั้งโรงสีไฟขนาดใหญ่เพื่อรับซื้อข้าวเปลือกได้ตลอดไป เวลาต่อมาก็ยังมีการขยายตัวของโรงสีไฟไปยังพื้นที่ต่าง ๆ มากขึ้นโดยจะเลือกทำเลที่ตั้งของโรงสีไฟอยู่ริมฝั่งแม่น้ำปากพนังตลอดสาย เช่น ที่ปากแพรก ที่เขียรใหญ่ ที่หัวไทร และชะอวด

ประการที่ 3 ความเหมาะสมทั้งความสะดวกและระยะทางของเมืองท่า การเกิดเมืองท่าค้าข้าวที่อำเภอปากพนังยังมีส่วนได้เปรียบกว่าการค้าข้าวที่อื่น ๆ คือ การติดต่อค้าข้าวกับมลายู ส่องกง สิงคโปร์ ที่ลุ่มน้ำปากพนัง ไม่ต้องไปถึงเมืองท่าแถบภาคกลางทำให้การขนส่งสินค้ามีความสะดวก ย่นระยะทางได้มาก ทำให้ต้นทุนข้าวถูกกว่าข้าวที่ไปจากกรุงเทพฯ จึงเป็นอีกเงื่อนไขหนึ่งที่มีผลต่อการทำนาค้าข้าวในบริเวณนี้

การเข้าถึงที่ดิน การทำนาข้าวในระยะแรก ๆ คือ ประมาณหนึ่งศตวรรษที่ผ่านมา การเข้าถึงที่ดินในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ยังอยู่ในลักษณะที่เป็นการจับจองที่ดินเพื่อทำกิน ผู้ที่เข้ามาอยู่ในยุคแรก ๆ มักจับจองที่ดินที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำ คือ ริมฝั่งแม่น้ำ ลำคลอง และสามารถเลือกที่ดินที่มีความอุดมสมบูรณ์ได้ โดยการสังเกตจากธรรมชาติที่อยู่บริเวณนั้น เช่น สังเกตจากคันพืชที่เจริญงอกงามอยู่บริเวณนั้น ซึ่งมีหลักสังเกตดังนี้ ถ้าบริเวณพื้นที่ใดที่มีพืชชนิดปรือ กก เปียน เจริญงอกงามดี ถือได้ว่าบริเวณนั้นมีเนื้อดินที่อุดมสมบูรณ์ ถ้ามีพืชชนิดกระจุจขึ้นงอกงามอยู่ถือว่าเป็นเนื้อดินที่ไม่ดีไม่เหมาะสำหรับปลูกข้าว ส่วนการเลือกที่ดินสำหรับตั้งบ้านเรือนที่อาศัย มักยึดตามสำนวนที่ว่าไว้ คือ “แก่น้ำ แก่ท่า แก่นา แก่วัด” คำว่า “แก่” เป็นภาษาถิ่นได้แปลว่า ใกล้ ดังนั้นจึงหมายความว่า ในการเลือกที่อยู่อาศัยต้องเลือกพื้นที่ที่อยู่ใกล้น้ำ ใกล้ท่าใกล้ แก่น้ำ ใกล้ท่า ใกล้วัด จากสำนวนที่ใช้เป็นหลักปฏิบัติในการเลือกที่ดิน จึงสะท้อนวิถีคิดของคนในอดีตว่า ให้ความสำคัญหรือให้คุณค่ากับแหล่งน้ำ เพื่อใช้เป็นฐานในการดำรงชีวิต ทำนาหรือเมืองท่า เพื่อใช้เป็นฐานสำหรับการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้า ที่ทำนาซึ่งเป็นทรัพย์สินส่วนตัวจะต้องอยู่ไม่ไกลจากบ้านมากนัก เพื่อความสะดวกและความปลอดภัยของทรัพย์สินและผลผลิต ส่วนวัดนั้นเป็นศูนย์รวมจิตใจ และชาวบ้านต้องมีหน้าที่ทะนุบำรุงวัด ทั้งยังเป็นแหล่งพบปะทำกิจกรรมทางศาสนาด้วยกันภายในชุมชนหรือหมู่บ้านอีกด้วย

การเข้าถึงที่ดินในระยะหลัง ๆ ของยุคนี้ได้เปลี่ยนแปลงมาเป็นลำดับเนื่องด้วยพื้นที่ ที่เหมาะสมถูกจับจองไปหมดแล้ว จึงมีวิธีการเข้าถึงที่ดินจากระบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจของผู้ปกครองบ้านเมือง เช่น กรณีการเกณฑ์แรงงานของชาวบ้านเพื่อขุดคลองสายต่าง ๆ โดยให้ผู้ถูกเกณฑ์แรงงานสามารถเลือกจับจองที่ดินบริเวณที่ริมคลองที่ขุดใหม่ได้ตามความต้องการ การจับจองที่ดินในอดีตผู้จับจองไม่ได้จับจองเป็นจำนวนมาก ๆ เพราะจุดประสงค์การจับจองที่ดินก็เพื่อใช้ทำนา แต่การทำนาในยุคแรกนี้ใช้แรงงานคนเป็นหลัก ดังนั้นแม้จะจับจองไว้จำนวนมาก แต่ก็ไม่สามารถทำนาได้หมดเพราะไม่มีแรงงาน ดังคำพูดที่ว่า “ทำนาแต่พอแรง” อีกทั้งต้องจ่ายเงินเป็นค่าภาษีนาตามจำนวนพื้นที่นาที่ได้จับจองไว้ ชาวนาจึงมองว่าเป็นการจ่ายภาษีโดยเปล่าประโยชน์เพราะไม่ได้รับประโยชน์จากการจับจองที่นาไว้มาก ๆ

ความหลากหลายของที่นาและพันธุ์ข้าว จากผลของการเข้าถึงที่ดินไม่เสมอภาคกันด้วยเหตุที่ผู้เข้ามาในพื้นที่ก่อนจะสามารถเลือกพื้นที่ทำนาได้ก่อน ทำให้ผู้ที่มาจับจองระยะหลัง ๆ จึงต้องได้รับที่นาที่มีความแตกต่างกัน ลักษณะของที่นาในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง แบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ คือ

ลักษณะที่หนึ่ง คือนาลุ่ม นาลุ่มจะปรากฏในบริเวณพื้นที่ที่เป็นที่ราบลุ่ม ซึ่งส่วนมากมักอยู่ในบริเวณริมแม่น้ำปากพนังทั้ง 2 ฟาก และริมฝั่งลำคลองสายสาขาต่าง ๆ นอกจากนี้ลุ่มยังปรากฏอยู่ในพื้นที่ที่เป็นที่ลุ่มมากกว่าปกติ เรียกว่า “นาพรุ” ซึ่งไม่จำเป็นต้องอยู่ในเขตพื้นที่ป่าพรุ แต่อาจปรากฏอยู่ในพื้นที่ราบลุ่มทั่วไป

ลักษณะที่สองคือ นาดอน หมายถึงพื้นที่นาที่อยู่ในพื้นที่ค่อนข้างสูง เช่น เนินสันทราย เนินแถบภูเขา หรือควน ซึ่งในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางจะปรากฏพื้นที่ที่มีลักษณะเป็นเนินสันทรายภูเขา หรือ ควน ก็มีปรากฏอยู่ทั้งในพื้นที่ทั้ง 3 อำเภอ เช่น แถบเนินเขาพระบาทที่กั้นเขตแดนระหว่างอำเภห้วยไทรกับอำเภอเชียรใหญ่ พื้นที่นาดอนอาจปรากฏอยู่ในพื้นที่ราบลุ่มทั่วไปก็มีซึ่งอาจมีระดับพื้นที่ค่อนข้างสูงกว่าปกติ เรียกกันว่าเป็นที่ดอน ชื่อบ้านนามเมืองของชุมชน หมู่บ้านต่าง ๆ ที่มีคำว่า ดอน เขา ควน พรุ บาง มาบ ฯ ย่อมสะท้อนถึงสภาพพื้นที่ว่าเป็นที่ราบลุ่มหรือที่ดอนส่วนหนึ่งด้วย

พื้นที่นาลุ่มกับนาดอน ไม่ได้มีความได้เปรียบ เสียเปรียบในเชิงของการใช้ทำนามากนัก เพราะผลผลิตข้าวไม่ได้ขึ้นกับสภาพของพื้นที่ทำนาลุ่ม หรือนาดอนเพียงปัจจัยเดียว ในบางช่วงฤดูกาล พื้นที่นาดอนอาจมีความได้เปรียบ เช่น ในปีที “น้ำทะเลใหญ่” เพราะน้ำจะท่วมข้าวในนาดอนด้วย และน้ำลดระดับได้เร็วกว่านาลุ่ม ส่วนนาลุ่มก็มีข้อได้เปรียบนาดอน ในฤดูที่ฝนตกน้อย เพราะนาลุ่มสามารถรองรับน้ำไว้ได้ดีกว่านาดอน เป็นต้น หากแต่ความนิยมของชาวนาในยุคนี้ นิยมนาลุ่มมากกว่านาดอน ด้วยเหตุที่ว่านาลุ่มสามารถเก็บกักน้ำไว้เลี้ยงต้นข้าวไว้ได้ดีกว่านาดอน แต่การที่ชาวนามีที่นาประเภทนาลุ่มหรือนาดอน ก็ไม่ได้เป็นอุปสรรคต่อการผลิตข้าวมากนัก เนื่องด้วยชาวนาสามารถเลือกพันธุ์ข้าวให้เหมาะสมสอดคล้องกับพื้นที่นา และเหมาะสมกับฤดูกาลได้เป็นอย่างดี โดยการอาศัยประสบการณ์จากการสังเกต และเรียนรู้สืบทอดต่อกันมา

ส่วนความหลากหลายของพันธุ์ข้าว การเลือกพันธุ์ข้าวที่จะปลูกในอดีตชาวนาไม่ได้คำนึงถึงตลาดเป็นสำคัญ แต่ชาวนาจะเลือกพันธุ์ข้าวที่จะปลูกในแต่ละปีหรือแต่ละสถานการณ์ไม่เหมือนกัน วิธีคิดของชาวนาในการเลือกพันธุ์ข้าวคือ เลือกพันธุ์ข้าวที่สามารถให้ผลผลิตได้ดี สอดคล้องกับภาวะของลม ฟ้า อากาศ โดยเฉพาะน้ำฝน กล่าวคือ ชาวนาต้องพิจารณาว่าปีที่ปลูกข้าวน้ำฝนจะมาช้ากว่าฤดูกาลตามปกติ หรือมาเร็วกว่าปกติ หรือน้ำท่วมมาก หรือน้ำท่วมน้อย การเลือกพันธุ์ข้าวที่มีอย่างหลากหลายให้เหมาะกับฤดูกาลและสภาพพื้นที่นาจึง เป็นกลยุทธ์สำคัญที่ส่งผลให้ชาวนาที่ผลิตข้าวสามารถลดทอนความสูญเสียลงได้ส่วนหนึ่ง ชาวนาจึงมีข้าวไว้กินและ

ขายได้ทุกปี พันธุ์ข้าวที่นิยมใช้ปลูกกันในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางแบ่งเป็น 3 ประเภท คือ ประเภทข้าวเบา ประเภทข้าวกลาง และประเภทข้าวหนัก แต่ส่วนมากจะนิยมเรียกอยู่ 2 ประเภท คือ ข้าวเบาและข้าวหนัก

ประเภทที่หนึ่ง คือ ข้าวเบา ข้าวเบาเป็นพันธุ์ข้าวที่มีอายุสั้นกว่าข้าวหนัก คือ มีอายุประมาณ 4 – 5 เดือน มีชื่อเรียกตามชนิดของพันธุ์ข้าวเบา เช่น ข้าวบัวซ้อนช่อ ข้าวมะลิเลื้อย ข้าวนางหมวย ข้าวจำปาทอง ข้าวกาบดำ เป็นต้น ชาวนาจะเลือกใช้พันธุ์ข้าวเบา เมื่อฝนตกซ้ำไปจากเวลาที่เคยตกปกติ ทำให้เหลือเวลาช่วงหว่านและปักดำน้อย ซึ่งเรียกกันว่า “หยาบล้ำ” จึงต้องแก้ปัญหาโดยการใช้พันธุ์ข้าวเบาเพราะสามารถเจริญเติบโตได้ทันเวลากับน้ำฝนที่เก็บกักไว้ได้

ประเภทที่สอง คือ ข้าวหนัก ข้าวหนักเป็นพันธุ์ข้าวที่มีอายุยาวประมาณ 8 – 10 เดือน มีชื่อเรียกหลายพันธุ์ เช่น ข้าวนางฝ้าย ข้าวนางญา ข้าวนาทอง ข้าวสีก ข้าวไฉ่แดง ข้าวช่อไม้ไผ่ ข้าวไข่มดรีน ข้าวกลีบเมฆ เป็นต้น ชาวนานิยมปลูกข้าวหนักมากกว่าข้าวเบา เนื่องจากพื้นที่นาส่วนมากเป็นนาลุ่ม สามารถผลิตให้สอดคล้องกับฤดูกาลได้ ส่วนฤดูกาลในอดีตก็เอื้ออำนวยต่อการปลูกข้าวพันธุ์ข้าวหนัก ฉะนั้นเมื่อการทำนาตรงตามฤดูกาล เรียกว่า “ชอบหยาบ” ชาวนาส่วนใหญ่จึงนิยมใช้ข้าวพันธุ์หนัก

การเป็นเจ้าของที่ดิน ที่ดินนับเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญที่สุดของชาวนา การเป็นเจ้าของที่ดินยุคแรกในระยะต้น ๆ ที่ยังมีผู้คนอาศัยอยู่น้อยแต่มีที่ดินมากที่เป็นที่รกร้างว่างเปล่า การจับจองที่ดินในระยะนั้นจึงเป็นการจับจองที่ไม่มีขั้นตอนมากนัก ผู้ที่อพยพเข้ามาจับจองที่ดินในระยะแรกเริ่มจะจับจองที่ดินสำหรับสร้างบ้านเรือนที่อาศัยอยู่ก่อน แล้วจึงเริ่มจับจองที่ดินสำหรับทำกิน ซึ่งหมายถึงการทำนา การทำนาในบริเวณนี้เริ่มต้นมาหลายร้อยปีแล้ว โดยใช้วิธีการหักร้างถางพงตามตำนานเมือง เมื่อครั้งขยายเป็นเมืองนครคอนพระ เล่ากันว่าเจ้าเมืองนครได้บัญชาให้ “ถางป่าให้เป็นนาในทุกที่” เมื่อแต่ละครอบครัวมีที่นาเป็นที่ทำกิน บางครอบครัวก็ได้ชักชวนญาติพี่น้องให้เข้ามาอยู่ด้วย เนื่องจากยังมีพื้นที่ว่างเปล่าอยู่อีกมาก เมื่อได้จับจองที่ดินไว้ได้แล้วผู้จับจองต้องสร้างสัญลักษณ์เพื่อให้เป็นที่รู้กันว่าที่ดินผืนนั้น ๆ ได้ถูกจับจองแล้ว ซึ่งสามารถทำให้หลายวิธี เช่น การใช้ไม้ปักเป็นหลักบอกเขตแดน หรือใช้ต้นไม้ที่มีอยู่เดิมเป็นสิ่งบอกเขตแดนของที่ดิน หรือใช้วิธีการขุดแนวเขตที่ดินไว้ที่มูนนาทั้งสี่ด้าน เรียกว่า “ขุดรางมูน” มักขุดเป็นมูนคล้ายรูปตัว L

ต่อมาเมื่อมีผู้คนเข้ามาอาศัยอยู่มากขึ้น และมีครอบครัวที่ขยายออกจากครอบครัวเดิมมากขึ้น การจับจองที่ดินจึงมีความยากลำบากขึ้น ผู้ที่ต้องการจับจองที่ดินเพื่อใช้เป็นแหล่งทำกินต้องไปจับจองที่ดินที่ห่างไกลออกไปจากเขตชุมชน หรือห่างไกลไปจากแหล่งน้ำ พื้นที่ที่ถูกขยายเขตการจับจองจึงมักเป็นเขตพื้นที่ริมป่าพรุ ซึ่งยังมีบริเวณที่กว้างขวาง แต่ถึงกระนั้นการจับจองก็ค่อนข้างยากลำบาก เพราะต่างคนต่างต้องการจับจองผืนนา จึงมีเทคนิคการจับจองโดยการอ้างอิง

ผู้ที่มีอำนาจปกครองในแต่ละพื้นที่นั้น ๆ เช่น เมื่อผู้ใดไปจับจองที่ดินว่างเปล่าก็จะบอกว่าที่ดินตรงนี้เป็นของผู้ใหญ่บ้าน หรือ กำนัน ด้วยส่วนหนึ่ง ซึ่งเป็นผลให้ผู้ที่จะเข้าไปจับจองตอนหลังไม่กล้าเข้าไปจับจองทับซ้อนได้ ด้วยความเกรงกลัวผู้ใหญ่หรือกำนัน ดังนั้นในอดีตผู้ที่มีที่ดินในครอบครัวยาวมากจึงมักเป็นผู้มีอำนาจ ดังที่กล่าวแล้ว ในขณะที่บางครั้งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันไม่ได้รับรู้จากการแอบอ้าง ทำให้ที่ดินทั้งหมดตกเป็นของผู้จับจอง

การจับจองที่ดินอีกลักษณะหนึ่งของยุคแรกนี้ คือ การที่ผู้คนเข้าไปทำประโยชน์อยู่ในพื้นที่นั้น ๆ ตามฤดูกาล ดังกรณีการจับจองพื้นที่ในเขตป่าพรุไว้เป็นที่สำหรับเลี้ยงควัว ควาย ในหน้าน้ำ ผู้ที่เข้าไปจะสร้างโรงเรือนสำหรับเป็นที่พักของวัว ควาย เรียกกันว่า “หน้าวัว” “หน้าควาย” ซึ่งแต่ละคนอาจจับจองไว้ประมาณ 20 – 50 ไร่ และมักจะจับจองกันหลาย ๆ คน ส่วนมากจะเป็นญาติหรือคนที่สามารถพึ่งพาอาศัยกันได้ในการช่วยดูแลวัว ควาย การจับจองที่ดินในลักษณะนี้ต่อมาทำให้เกิดการแย่งชิงซื้อขาย และบุกรุกป่าพรุกันมากขึ้นจนมาถึงปัจจุบัน การจับจองที่ดินหลาย ๆ ลักษณะดังที่กล่าวมาแล้วไม่ได้เกิดขึ้นทั่วไปทุกพื้นที่ในบริเวณลุ่มน้ำปากพนัง เพราะในบางพื้นที่ ที่ดินถูกจับจองและจัดทำเอกสารสิทธิ์ในลักษณะของ สก. 1 นส.3 และ โฉนด ไปหมดแล้ว แต่ในบางพื้นที่ที่ยังคงมีพื้นที่รกร้างจึงมีการจับจองใหม่กันขึ้น

การใช้ที่ดิน การใช้ที่ดินสำหรับทำนาข้าว้นั้นนอกจากชาวนาใช้ที่ดินที่เป็นของตนเองแล้วยังมีการใช้ที่ดินและรูปแบบของการผลิต ดังนี้

ลักษณะที่ 1 การเช่านา การเช่านาเริ่มเกิดขึ้นในช่วงปลายของยุคนี้ ด้วยสาเหตุหลายประการ คือ ประการที่ 1 การเพิ่มขึ้นของประชากรในแต่ละชุมชนทำให้ที่นาถูกแบ่งแยกโดยครอบครัวเดิมจะแบ่งแยกที่นาที่มีอยู่ให้กับบุตร ทำให้บางครอบครัวมีที่นาลดลง ในขณะที่ความต้องการผลผลิตข้าวยังมีมาก การเพิ่มผลผลิตข้าวให้ได้มากวิธีการหนึ่ง คือ การขยายพื้นที่ทำนาจึงมีบางครอบครัวที่ต้องเช่าที่นาของคนอื่น ประการที่ 2 ที่นาของบางครอบครัวมีมากจนไม่สามารถทำนาได้ทันกับฤดูกาล การให้คนอื่นเช่าที่นาจะเป็นการดีกว่าการปล่อยที่นาให้รกร้าง เพราะในปีต่อ ๆ ไปอาจทำให้การใช้ที่นาผืนนั้น ๆ มีความยากลำบากมากขึ้น เพราะมีหญ้าปกคลุมหนาแน่น จึงพยายามที่จะให้คนอื่นมาเช่านาของตนเอง ส่วนอัตราค่าเช่านาขึ้นอยู่กับราคาลงระหว่างผู้เช่ากับผู้ให้เช่า ที่อาจจ่ายค่าเช่านาเป็นข้าว หรือเป็นเงินสด ผู้เช่าจ่ายค่าเช่าก่อนหรือหลังการผลิต ซึ่งส่วนมากผู้เช่าจะจ่ายค่าเช่าหลังการผลิต ส่วนในด้านของการเลือกพื้นที่นาเช่า ผู้เช่าพิจารณาถึงระยะทางระหว่างบ้านที่อาศัยกับที่นาที่จะเช่า โดยเลือกที่นาที่อยู่ใกล้บ้าน หรือใกล้กับที่นาของตนเองที่มีอยู่แล้ว เพื่อความสะดวกในการเดินทางไปทำนาและการเก็บรักษาผลผลิตข้าว ส่วนผู้ให้เช่านาพิจารณาผู้เช่าจากญาติพี่น้องของตนเองก่อนที่จะพิจารณาคนนอกให้เข้ามาเช่านาของตนเอง ซึ่งในกรณีที่ญาติพี่น้องใกล้ชิดผู้ให้เช่าที่นาอาจให้ญาติทำนาโดยไม่คิดค่าเช่าก็มี อัตราค่าเช่านาในระยะแรก ๆ จะคิดเป็นเงินประมาณไร่ละ 50 บาท ซึ่งในเวลาต่อ ๆ มามีการ

เพิ่มค่าเช่าที่นาสูงขึ้นเป็นลำดับ แต่ในบางสถานการณ์ก็มีการลดค่าเช่านาลง การให้ผู้อื่นมาทำนาในที่นาของตนอีกลักษณะหนึ่งที่เรียกกันว่า “การทำนาหะ”

ลักษณะที่ 2 การทำนาหะ เป็นการแก้ปัญหาการทำนาวิธีการหนึ่งใช้ในกรณีที่ผู้มีที่ดินมาก มีแรงงานน้อย แต่ต้องการทำนาในที่นาของตนเองและไม่ต้องการให้ผู้อื่นเช่าที่นา หรือไม่มีผู้มาขอเช่าที่นา จึงใช้วิธีการ “การทำนาหะ” การทำนาหะขึ้นอยู่กับข้อตกลงระหว่างเจ้าของนา กับผู้ที่มาร่วมทำนา ข้อตกลงมีหลายลักษณะ เช่น ทำนาหะโดยเจ้าของนาเป็นผู้ลงทุนบางส่วน เช่น พันธุ์ข้าวสำหรับปลูก ส่วนผู้เข้าร่วมทำนาเป็นผู้ใช้แรงงานตั้งแต่การไถ หว่าน ปักดำ เก็บเกี่ยว เมื่อได้ผลผลิตแล้วจึงแบ่งครึ่งกันระหว่างเจ้าของที่นากับผู้เข้ามาทำนาหะ อีกลักษณะหนึ่งปฏิบัติกันในกรณีที่ผู้ทำนาคือ เจ้าของที่นา ได้ทำนาไปจนถึงขั้นตอนการเก็บเกี่ยวแต่เก็บเกี่ยวไม่ทัน จึงให้คนอื่นมาช่วยเก็บเกี่ยวข้าวโดยการแบ่งผลผลิตข้าวกันคนละครึ่งกับเจ้าของนา จึงอาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า “การทำนาหะ” ขึ้นอยู่กับข้อตกลงระหว่างเจ้าของนา กับผู้ที่มาร่วมทำนา ซึ่งอาจเป็นแต่ละขั้นตอนหรือทุกกระบวนการของการทำนา ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสถานการณ์แต่ละช่วงเวลาเป็นสำคัญ แต่การเช่านาหรือการทำนาหะก็เป็นรูปแบบการจัดการที่นาเพื่อเพิ่มผลผลิตรูปแบบหนึ่งที่ส่งผลให้ผลผลิตข้าวในพื้นที่ลุ่มน้ำมีปริมาณมาก และเป็นรูปแบบหนึ่งของการเปิดโอกาสให้ผู้ที่ไม่มีที่นาหรือไม่มีที่ดินทำกินสามารถเข้าถึงที่นาได้

3.2 สถาบันและการจัดการแรงงาน การทำนาในอดีตเป็นการทำนาที่ใช้แรงงานเป็นหลัก จึงมีคำกล่าวที่ว่า “ทำนาแต่พอแรง” ดังนั้นแม้ว่าดินแดนแห่งลุ่มน้ำปากพนังจะมีความอุดมสมบูรณ์เพียงใด มีระบบนิเวศที่หลากหลายและสมดุลแค่ไหน แต่การที่จะให้ได้มาซึ่งผลผลิตข้าวที่ยังต้องใช้แรงงานของมนุษย์และสัตว์เป็นหลัก ต้องมีสถาบัน มีการจัดการแรงงานที่เป็นเลิศ และถือปฏิบัติสืบทอดต่อกันมาที่ยาวนาน จึงปรากฏการณ์ของผลผลิตข้าวจำนวนมหาศาล ทั้ง ๆ ที่มีหลักฐานทางเอกสารเมื่อ ร.5 ที่ระบุว่าขาดกำลังคนในการผลิตข้าวในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ดังนั้นผลการศึกษาถึงสถาบันและการจัดการแรงงาน จึงน่าจะเป็นคำตอบได้ว่า จำนวนผลผลิตข้าวอย่างมหาศาลแต่ละ “ทุ่ง” ที่ชาวบ้านเรียกกันว่า “ข้าวกองทุ่ง” เกิดจากการจัดการแรงงานของคนในลุ่มน้ำปากพนังอย่างไร ซึ่งอาจแบ่งสถาบันในการจัดการแรงงานออกเป็น 3 ส่วน คือ สถาบันครอบครัว กลุ่มเครือข่าย และการใช้เทคโนโลยีการผลิต

ครอบครัวกับการจัดการแรงงาน ครอบครัวชาวนาในลุ่มน้ำปากพนังมีทักษะและประสบการณ์ที่เกิดจากการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ โดยวิธีการสังเกตและปฏิบัติจริงจนเกิดการเรียนรู้แล้วปฏิบัติสืบทอดมาหลายชั่วอายุคน ซึ่งสามารถสรุปถึงการจัดการแรงงานของครอบครัวได้ดังนี้ ประการที่ 1 การแบ่งบทบาทหน้าที่ภายในครัวเรือน เนื่องจากครอบครัวชาวนามีการทำมาหากินโดยการทำนาเป็นหลัก การทำนาจึงเป็นวิถีชีวิตของชาวนา สมาชิกในครัวเรือนจึงต้อง

ร่วมด้วยช่วยกันทำมาหากิน เพื่อให้อยู่รอดเป็นอันดับแรก ดังนั้นทุกขั้นตอนของการทำนาจึงเป็นแรงงานส่วนร่วมของสมาชิกทุกคน กล่าวคือ ขั้นตอนการเตรียมพื้นที่หรือเตรียมดิน หัวหน้าครอบครัวหรือผู้ชายต้องเป็นผู้ใช้แรงงานทั้งขั้นการ “หว่านเปียน” และการไถนา ขั้นตอนการหว่านเปียนซึ่งหมายถึง การตัดหญ้าประเภทวัชพืชนานาข้าว และการไถนา หากครอบครัวใดไม่สามารถทำได้ทันก็จะใช้วิธีการ “ออกปาก” หมายถึง การขอแรงงานเพื่อนบ้านไปช่วยเหลือ ทั้งขั้นตอนการหว่านเปียนและการไถนา ส่วนผู้หญิงและเด็กก็มีหน้าที่เตรียมอาหาร เด็ก ๆ จะช่วยจูงวัวเล็มหญ้า จูงวัวเข้าคอก

ขั้นตอนการหว่านข้าว ซึ่งผู้หญิงจะมีหน้าที่คัดเลือกพันธุ์ข้าวอย่างพิถีพิถัน และนำไปหว่านในนา การหว่านข้าวไม่นิยมออกปากให้คนอื่นช่วย เนื่องจากเป็นแรงงานที่ไม่หนักและไม่ใช้เวลานาน แรงงานในครัวเรือนจึงสามารถทำได้โดยไม่ต้องพึ่งพาคนอื่น

ขั้นตอนการปักดำ มักใช้แรงงานทั้งผู้ชาย ผู้หญิง และแรงงานของลูก ๆ ที่สามารถปักดำได้แล้ว ขั้นตอนการปักดำนี้ก็สามารถ “ออกปาก” เพื่อนบ้านให้ช่วยเหลือได้หากทำไม่ทัน

ขั้นตอนการเก็บเกี่ยวและการขนข้าว ขั้นตอนนี้จะใช้แรงงานของทุกคนในครอบครัวทั้งเด็กและผู้ใหญ่ แม้กระทั่งเด็กอ่อนโดย แม่ก็จะนำลูกอ่อนไปเลี้ยงที่ขนาบนา เพื่อใช้เวลาที่เหลือเก็บเกี่ยวข้าว ส่วนผู้ชายจะทำหน้าที่ขนข้าวจากที่นาไปเก็บยังโรงเรือนสำหรับเก็บรักษาข้าว เรียกกันว่า “เร็นข้าว” หรือ “ห้องข้าว” ขั้นตอนการเก็บเกี่ยวมักใช้แรงงานนอกเหนือจากแรงงานในครอบครัวมากขึ้น เพราะการเก็บเกี่ยวในอดีตเป็นการเก็บทีละรวง จึงต้องใช้รูปแบบการขอแรงงานจากภายนอกครอบครัวหลายรูปแบบ เช่น ออกปาก ซอมมือ จ้างเก็บ เป็นต้น

ขั้นตอนการนวดข้าวและการดำหรือสีข้าว หากเป็นการนวดข้าวครั้งละไม่มากนัก มักใช้แรงงานผู้หญิงหรือเด็ก การดำข้าวหรือสีข้าวมักใช้แรงงานผู้หญิง แต่ถ้าเป็นการนวดเพื่อขายในหน้าน้ำจะช่วยกันทั้งครอบครัว เพราะเป็นการนวดครั้งเดียวจนหมดข้าวที่ต้องการขาย

การจัดการแรงงานในการทำนาในครอบครัวดังกล่าว สะท้อนให้เห็นว่าในอดีตมีการจัดระบบแรงงานไว้อย่างเหมาะสม สมาชิกทุกคนมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนของการทำนา ครอบครัวที่มีสมาชิกหรือมีลูกมากจะสามารถใช้แรงงานทำนาได้มาก และทำนาได้ทันตามฤดูกาล

กลุ่มเครือข่ายชาวนา จากการใช้แรงงานของครอบครัวในการทำนาที่ส่วนมากแล้วจะทำไม่ทัน เนื่องด้วยตัวแปรสำคัญที่มีผลต่อความสำเร็จของชาวนาคือ สภาพของลมฟ้าอากาศที่ตรงตามฤดูกาล เช่น การไถนา ชาวนาไถนาได้ก็ต่อเมื่อมีฝนตกเพื่อให้ดินชุ่มและอ่อนตัว ชาวนาจึงต้องไถนาให้ทันในช่วงเวลานี้ การปักดำข้าวกล้าต้องทันในช่วงของน้ำนองท่วมคันกล้า ส่วนการเก็บเกี่ยว แม้ไม่ต้องรอฤดูกาลแต่สภาพของข้าวระยะสุกมีเวลาจำกัดแน่นอน เพราะหากเก็บเกี่ยวไม่ทันทำให้ผลผลิตข้าวเสียหายไม่มีคุณภาพ คือ “ข้าวยับ” การจัดการแรงงานจึงต้องมีความเข้มข้น ซึ่งสังเกตได้จากการจัดการแรงงานของครอบครัวข้างต้นแล้ว พบว่าเกือบทุกขั้นตอนต้อง

อาศัยเครือข่าย เพื่อแลกเปลี่ยนแรงงานซึ่งกันและกันทั้งภายในครอบครัว ภายในชุมชน ภายในท้องถิ่น และอาจต้องสร้างเครือข่ายต่างพื้นที่ออกไป

เครือข่ายต่างพื้นที่ ชาวนาในลุ่มน้ำปากพนังจะมีกลุ่มที่คบหากันมาเนิ่นนานกับกลุ่มคนที่อยู่ต้นน้ำ เรียกว่า “ชาวเหนือ” เช่น ชาวนาในอำเภอหัวไทรที่มีการคบหากับกลุ่มชาวสวนในพื้นที่อำเภอชะอวด ชาวนาในอำเภอเชียรใหญ่คบหากับกลุ่มชาวสวนแถบอำเภอลานสกา เป็นต้น ในการคบหากันนั้น ได้มีการพึ่งพาอาศัยแลกเปลี่ยนผลผลิตซึ่งกันและกัน โดยชาวเหนือใช้เรือบรรทุกผลไม้ มหาชาวนาและพักอาศัยอยู่กับชาวนาเพื่อช่วยเก็บเกี่ยวข้าว และได้รับข้าวจากชาวนาไปเพื่อบริโภค จากการคบหากันทำให้เกิดระบบเกลอขึ้น ระบบเกลอ这不仅จากการเป็นการสร้างขึ้นเพื่อความมั่นคงปลอดภัยของทรัพย์สินแล้วยังสามารถแลกเปลี่ยนช่วยเหลือแรงงานกันด้วย เครือข่ายภายในชุมชนที่อาจเกิดขึ้นจากความสัมพันธ์กันเป็นการส่วนตัวแล้ว ยังมีระบบเครือข่ายที่เป็นทั้งญาติฝ่ายเขย ฝ่ายสะใภ้ กลุ่มเครือญาติเหล่านี้ก็สามารถใช้ในการแลกเปลี่ยนแรงงานเพื่อการผลิตข้าวได้ส่วนหนึ่ง การแลกเปลี่ยนแรงงานดังกล่าวข้างต้นจึงมีหลายลักษณะ แต่ละลักษณะมีกฎเกณฑ์ที่ยึดถือและปฏิบัติกันมาช้านาน ไม่ว่าจะเป็นการ “ออกปาก” “ซอมมือ” หรือช่วยเหลือแบบให้เปล่า

การใช้เทคโนโลยีการผลิต การผลิตข้าวในยุคแรกเป็นยุคที่อาศัยธรรมชาติเป็นฐานในการผลิต เทคโนโลยีการผลิตจึงเป็นการใช้ทรัพยากรธรรมชาติมาประดิษฐ์และจัดทำเป็นเครื่องใช้สำหรับการผลิตข้าว เช่น การทำเครื่องไถ ที่มีส่วนประกอบหลาย ๆ ส่วน การทำเครื่องมือสำหรับขนลากข้าวที่เรียกว่า “हनวน” การทำครกสีข้าวที่สีด้วยแรงงานคน เรียกว่า “ครกสีมือ” เป็นต้น

นอกจากชาวนาจะใช้การผลิตเครื่องมือเครื่องใช้ด้วยวัสดุที่มีอยู่ในท้องถิ่นแล้ว ซึ่งมีปรากฏออกมาเป็นรูปธรรมจับต้องได้ ยังมีเทคโนโลยีอีกประเภทหนึ่งที่เป็นนามธรรม แต่เป็นเทคนิคที่ชาวนาต้องใช้ประกอบกับกระบวนการผลิตข้าว คือ ความเชื่อต่าง ๆ ความเชื่อนี้เป็นสิ่งที่ชาวนายึดถือเพื่อเป็นประกันความมั่นคงด้านผลผลิต เช่น การสังเกตปรากฏการณ์ธรรมชาติและทำนายสภาพลมฟ้าอากาศ เพื่อปรับเปลี่ยนระบบการผลิตทำให้สอดคล้องกับสภาพของธรรมชาติได้ทันกาล เช่น การสังเกตการออกดอก ออกผลของพืชชนิดต่าง ๆ ในท้องถิ่นก็สามารถระบุได้ว่า ฝนจะมากหรือน้อย หรือฝนจะตกลงมาอีก หรือจะหมดหน้าฝนไปแล้ว การสังเกตพฤติกรรมของสัตว์บางชนิดในท้องถิ่นก็สามารถบอกสภาพของน้ำได้เหมือนกัน จึงอาจกล่าวได้ว่าการผลิตข้าวในอดีตนั้นชาวนาต้องอาศัยเทคโนโลยีตามธรรมชาติเพื่อจะได้ใช้ประกอบการตัดสินใจการผลิตข้าว และทำให้ได้รับผลผลิตข้าวมาก ที่เหลือกินเหลือใช้แล้วนำไปสู่ระบบการค้าขายข้าวได้

3.3 ระบบการจัดการทรัพยากร ทรัพยากรในอดีตมีอยู่อย่างมากมายและหลากหลายที่ผู้คนต่างก็นำมาใช้เป็นฐานการดำรงชีวิต จึงต้องมีการจัดการทรัพยากรที่ชาญฉลาดและมีวิธีคิดที่ให้ความสำคัญกับทรัพยากรในฐานที่ทรัพยากรเป็นฐานการดำรงชีวิต ทรัพยากรที่มีความสำคัญในยุคแรกนี้ คือ ทรัพยากรดิน และทรัพยากรน้ำ ที่คนได้นำมาใช้โดยผ่านการจัดการที่เหมาะสมดังนี้

การจัดการที่ดิน ชาวนาเริ่มระบบการจัดการที่ดินตั้งแต่เริ่มจับจองที่ดิน เพราะผู้จับจองจะเว้นที่ดินไว้เพื่อเป็นทางเดินสาธารณะเรียกกันว่า “หมอน” หรือ “ทางหลวง” เพื่อใช้ร่วมกัน ส่วนการแบ่งที่ดินให้กับลูก ๆ พ่อแม่จะมีแนวปฏิบัติดังนี้ เช่น ยกที่ดินที่อยู่ห่างไกลออกไปให้กับลูกชายหรือไม่ก็ลูกคนโต ส่วนที่นาใกล้ ๆ มักยกให้กับลูกหญิง หรือลูกคนสุดท้อง หรืออาจยกที่ดินที่อยู่บริเวณกลาง ๆ ให้กับลูกหญิง ทั้งนี้เพื่อต้องการให้พี่ ๆ ได้ช่วยเหลือและป้องกันการเอาเปรียบจากคนอื่น ๆ ชาวนาไม่นิยมขายที่นาเพราะการขายที่นาถือกันว่าเป็นเรื่องเสียเกียรติ เสียศักดิ์ศรีอย่างยิ่ง แต่เมื่อถึงคราวจำเป็นที่จะต้องใช้เงินจำนวนมาก ชาวนาก็มีวิธีการเพื่อให้ได้เงินมาโดยไม่ต้องขายที่นา คือ “การหรานา”

การหรานา หมายถึง การจำนองที่นา ในกรณีผู้มีที่นาต้องการใช้เงินจำนวนมาก เช่น ครอบครัวชาวนาที่ส่งให้ลูกไปเรียนหนังสือต่างจังหวัด หรือเมื่อต้องการซื้อทรัพย์สินเพิ่มเติมได้แก่ ซื้อที่ดิน ซื้อวัว ควาย หรือหรานา เพื่อใช้เงินสำหรับงานแต่งงาน หรือหรานาในกรณีที่บุคคลในครอบครัวถูกคดีข้อหาต่าง ๆ เช่น ข้อหาลักทรัพย์ ข้อหาทำร้ายร่างกาย หรือหรานาเพื่อเป็นค่าใช้จ่ายเมื่อมีโรคภัยไข้เจ็บเกิดขึ้นของคนในครอบครัว เป็นต้น ดังนั้นจึงสังเกตได้ว่า การหรานาจะเกิดขึ้นเมื่อชาวนามีความจำเป็นต้องใช้เงินเร่งด่วน ข้อตกลงหรือค่าหรานาจึงขึ้นอยู่กับสถานการณ์และจำนวนเวลาที่ผู้ให้หรือผู้รับหรานาต้องการ ซึ่งอาจอยู่ในระหว่าง 1 – 10 ปี ส่วนมากผู้รับหรานาต้องการเวลาที่ค่อนข้างยาว เพราะจะได้ทำนาได้นานหลายปี

การจัดการน้ำ ในอดีตที่ชาวนาอาศัยน้ำฝนเป็นปัจจัยพื้นฐานการผลิต การมีฝนที่ตกต้องตามฤดูกาลก็สามารถทำนาได้ ดังนั้นการจัดการน้ำจึงเป็นการจัดการเพื่อการขนส่งมากกว่าเพื่อการผลิตข้าว เช่น การขุดคลอง ส่วนการขุดเหมือง หมายถึงการที่ชาวนาช่วยกันขุดลำน้ำขึ้นใหม่เพื่อเป็นช่องทางระบายน้ำออกจากนาในยามมีน้ำท่วม หรือฝนตกลงมามากจึงต้องระบายน้ำออกจากแปลงนาลงสู่เหมืองน้ำ และไหลสู่ลำคลองสายหลักต่อไป ส่วนในแปลงนา ชาวนามักจัดการเก็บกักน้ำในช่วงการปักดำโดยการขุดดินทำคันนาให้มั่นคง เพื่อป้องกันการรั่วไหลของน้ำในแปลงนา ข้อสังเกตอีกลักษณะหนึ่ง คือ ที่นาในอดีตมักมีหนองน้ำอยู่ส่วนหนึ่ง อาจจะอยู่ตรงกลางนา หรือชายคันนา หนองน้ำดังกล่าว ชาวนาจะใช้น้ำในหนองสำหรับค้ำในยามที่อยู่ในนา โดยเฉพาะตอนเก็บเกี่ยวข้าว และยังใช้เป็นแหล่งน้ำของวัว ควาย ที่อยู่ในทุ่งนาตอนเก็บเกี่ยวข้าว

ด้วย หนองน้ำนั้นนอกจากเป็นที่ขังน้ำแล้ว ยังเป็นที่อยู่อาศัยของปลาอีกด้วย ดังนั้นเมื่อเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จแล้วน้ำแห่งวดลงจึงมีการ “วิดหนอง” เพื่อจับปลาไว้เป็นอาหารในครัวเรือนได้

แต่ในพื้นที่ที่อยู่ใกล้ทะเล เช่น ลำคลองที่บ้านปากกระวะ อำเภอสหัสขันธ์ เมื่อเกิดอุทกภัยที่ทำให้น้ำจากที่ราบไหลทะลักสู่ทะเลจนชายหาดที่ปากกระวะแตกออก แต่เมื่อถึงหน้าแล้งน้ำทะเลได้ซัดสาดทรายมาปิดทางน้ำ น้ำจึงไม่สามารถไหลออกสู่ทะเลได้ ต่อเมื่อถึงฤดูฝนซึ่งน้ำจะท่วมทุกปี แนวทรายที่ปิดปากน้ำก็จะเปิดออกตามความแรงของกระแสน้ำ จึงเป็นการปิด – เปิดประตูน้ำตามธรรมชาติ แต่จากปรากฏการณ์นี้เป็นที่มาของความคิดริเริ่มสร้างเขื่อนกั้นน้ำที่คลองปากกระวะ เพื่อเก็บน้ำจืดและป้องกันน้ำเค็มเข้าสู่ลำคลอง ซึ่งเป็นการจัดการน้ำโดยภาครัฐ คือ กรมชลประทาน

3.4 ระบบการค้าข้าวและการเอาเปรียบชาวนา การค้าข้าวในกลุ่มน้ำปากพนังเกิดขึ้นมานานนับหลายร้อยปี ยุคที่มีการค้าข้าวเริ่มเฟื่องฟูอยู่ในช่วงหลังสัญญาเบาริง พ.ศ. 2398 แต่ยุคการค้าข้าวมีความรุ่งเรืองมากที่สุด เห็นจะอยู่ในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ที่สามารถศึกษาได้จากเอกสารต่าง ๆ ที่ระบุถึงปริมาณโรงสี การค้าข้าวในยุคนี้มีทั้งเป็นการค้ากับต่างประเทศ และภายในประเทศที่มีระบบของการค้าข้าวอย่างครบถ้วนสมบูรณ์ จึงมีกระบวนการของการค้าข้าว การเกิดซื้อข้าวหัวไร่ ในระบบการค้าข้าวระหว่างชาวนากับพ่อค้า มีการเอารัดเอาเปรียบชาวนาในกลุ่มน้ำปากพนังเกิดขึ้น ดังนี้

กระบวนการค้าข้าว กระบวนการค้าข้าวเริ่มต้นจากชาวนาผู้ผลิตข้าวที่กำหนดจุดจุดหมายการผลิตไว้สองประการ คือ ผลิตเพื่อบริโภคและผลิตเพื่อขาย ดังนั้นชาวนาจึงเป็นเจ้าของผลผลิตข้าวเป็นลำดับแรก ขั้นตอนต่อมาเป็นการซื้อขายข้าวกันระหว่างพ่อค้ากับชาวนา รูปแบบของการซื้อขายข้าวในยุคแรก ๆ พ่อค้าจะซื้อข้าวเป็นข้าวเลียงโดยการเหมาทั้งห้องแล้วขนข้าวไปยังที่เก็บข้าวของตนเอง แต่ระยะต่อ ๆ มามีโรงสีเกิดขึ้นมาก จึงมีความต้องการข้าวสูง และต้องการข้าวที่สามารถนำไปสีได้เลย จึงเปลี่ยนจากการขายข้าวแบบเหมาห้องเป็นการขายแบบซั้งหรือดวง ในขั้นตอนนี้จึงเกิดกลุ่มพ่อค้าข้าวรายย่อยที่รับซื้อข้าวเปลือกเกิดขึ้นด้วย และเกิดมีระบบนายหน้าที่เป็นผู้ประสานติดต่อกันระหว่างชาวนากับโรงสี

ขั้นตอนต่อไปเป็นการค้าข้าวระหว่างนายทุนหรือเจ้าของโรงสีข้าว ซึ่งในระยะแรกเป็นการค้าข้าวระหว่างโรงสีไปกับพ่อค้าข้าวจากต่างประเทศ หรือต่างจังหวัด การค้าข้าวในระยะนี้มีทั้งการค้าข้าวเปลือก และข้าวสาร โดยแบ่งแยกได้ว่าการค้าขายข้าวเปลือกจะเป็นการค้าขายกันระหว่างชาวนากับพ่อค้าข้าวรายย่อยหรืออาจนำข้าวไปขายให้กับโรงสีโดยตรง ส่วนการค้าขายระดับถัดไปมีทั้งการค้าขายข้าวเปลือกและข้าวสาร ซึ่งเป็นการค้าขายระหว่างเจ้าของโรงสีกับพ่อค้าต่างถิ่น จากระบบการค้าข้าวที่กล่าวนี้เป็นช่องทางให้เกิดกลุ่มผลประโยชน์จากระบบการค้า

ข้าว ดังที่ ขวลิขิต อังวิทย์ยาธร กล่าวถึงระบบการค้าข้าวช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 มีการห้ามชนข้าวข้ามเขต การห้ามส่งข้าวออกทางทะเลก่อนได้รับอนุญาต การผูกขาดการค้าข้าวในระดับชาติโดยผ่านการจัดตั้งสมาคมต่าง ๆ ได้แก่ สมาคมโรงสีข้าวไทย สมาคมพ่อค้าข้าว และสมาคมผู้ส่งข้าวออกต่างประเทศ เป็นอุปสรรคต่อการเจริญเติบโตทางการค้าข้าวเปลือกจากชาวนาอีกทอดหนึ่ง (ขวลิขิต อังวิทย์ยาธร, 2544 : 23)

กำเนิดตัวตน “ข้าวหัวไทร” ยุคนาข้าวรุ่งเรืองในพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำปากพนัง ผลิตผลข้าวที่ผ่านการสีข้าวจากโรงสีแล้วส่งข้าวสารไปเป็นสินค้าไปขายทั้งภาคใต้และภาคกลาง ผลิตผลข้าวสารของอำเภอหัวไทรเป็นข้าวที่มีคุณภาพ คือ เมล็ดยาว ไม่หัก เมล็ดข้าวสารสีขาว ใส มีมันมาก ข้าวที่ผลิตในอำเภอหัวไทรจึงเป็นที่นิยมบริโภคของคนทั่วไป จึงเรียกข้าวสารที่มีคุณภาพดีดังกล่าวว่า “ข้าวหัวไทร” และเรียกกันติดปากต่อ ๆ กันมา ข้าวหัวไทรจึงมีชื่อเสียงโด่งดังไปทั่ว จนทำให้เป็นที่สงสัยว่าข้าวหัวไทรเป็นชื่อของพันธุ์ข้าวชนิดหนึ่งหรือไม่ ซึ่งในความเป็นจริงแล้วข้าวหัวไทรไม่ได้เป็นชื่อพันธุ์ข้าว แต่เป็นพันธุ์ข้าวหนักหรือข้าวเบา ประเภทที่ชาวนานิยมปลูกกันโดยทั่วไป แต่ผลิตผลข้าวสารที่มีคุณภาพแตกต่างไปจากข้าวสารที่มาจากแหล่งอื่น ๆ จึงทำให้ข้าวหัวไทรเกือบจะกลายเป็นพันธุ์ข้าวชนิดหนึ่ง พันธุ์ข้าวที่นิยมปลูกกันมาในอำเภอหัวไทรคือ พันธุ์ข้าวสีกัก ข้าวนางพญา ข้าวจังหวัด เป็นต้น เมื่อข้าวหัวไทรเป็นที่ต้องการของตลาด ข้าวสารจากภาคกลางเริ่มขยายตัวลงมาทางภาคใต้ ข้าวหัวไทรจึงลดความนิยมลงไปด้วย

การเอารัดเอาเปรียบชาวนา ระบบการค้าข้าวระหว่างชาวนากับโรงสีซึ่งเป็นการค้าขั้นพื้นฐานระหว่างผู้ผลิตกับพ่อค้า ทำให้ชาวนาเสียเปรียบเชิงการค้าหลายลักษณะ ดังนี้ การเอารัดเอาเปรียบด้านการชั่ง ตวง วัด ซึ่งเริ่มตั้งแต่ยังเป็นการซื้อขายข้าวเลียงแบบเหมาห้อย ซึ่งพ่อค้าคนจีนจะเป็นผู้วัดขนาดความกว้าง ยาว ของลอมข้าว แล้วคำนวณราคาค่าข้าวโดยที่ชาวนาไม่ได้เป็นผู้คำนวณเอง อีกทั้งเครื่องมือที่ใช้สำหรับวัดขนาดของ “เร็นข้าว” พ่อค้าก็ได้จัดหามาเอง ชาวนาไม่มีความรู้ด้านเครื่องมือวัดระยะดังกล่าว แต่ปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้ชาวนาที่มีความรู้อยู่บ้างอาจไม่ตกลงราคาจากการคำนวณของพ่อค้าข้าว แต่ต้องรองให้พ่อค้าข้าวนับจำนวนเลียงข้าวแล้วคิดราคากันเป็นเลียงก็ได้

ต่อมาเมื่อเลิกวิธีการขายข้าวเลียงแบบเหมาห้อย เปลี่ยนมาเป็นขายข้าวที่นวดแล้วบรรจุกระสอบ นำไปตวงด้วยทะนานหรือถัง ชาวนาก็ถูกเอารัดเอาเปรียบจากกระบวนการตวงอีก แม้กระทั่งถึงวิธีการชั่งด้วยเครื่องชั่ง พ่อค้าก็เป็นผู้ดำเนินการชั่งข้าวเองทั้งหมด ชาวนาเจ้าของข้าวเพียงแต่ดูกระบวนการชั่ง ตวง แต่ไม่ได้ให้ความสนใจในรายละเอียด จึงถูกเอารัดเอาเปรียบเป็นอันดับแรก

ขั้นตอนการค้าข้าวอีกขั้นตอนหนึ่ง คือ การขายข้าวผ่านนายหน้า เนื่องจากโรงสีในอดีตต้องการข้าวปริมาณมาก เพื่อป้อนให้กับโรงสีผลิตเป็นข้าวสาร จึงต้องมีระบบนายหน้าเพื่อ

ติดต่อประสานกับชาวนาผู้ผลิตข้าว นายหน้าไม่ต้องลงทุนซื้อข้าวเอง เพียงแต่ติดต่อประสานงาน เท่านั้น ซึ่งทางโรงสีเป็นผู้จ่ายเงินเป็นค่าประสานงาน อาจคิดราคาจากปริมาณของข้าวที่นายหน้าสามารถติดต่อมาได้ กระบวนการนี้โรงสีจึงต้องกดราคาข้าวลงเพื่อใช้เป็นค่าติดต่อประสานงานของนายหน้า แต่ระบบนายหน้านี้หากมีโรงสีมาก มีนายหน้ามาก ก็อาจทำให้มีการแข่งขันกัน และราคาข้าวสูงขึ้นได้บ้างเหมือนกัน

การเสียเปรียบด้านราคาข้าวอีกลักษณะหนึ่ง คือ การที่โรงสีข้าวหรือผู้ส่งออกข้าวกดราคาข้าวจากชาวนา เพื่อชดเชยกับค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ที่ต้องจ่ายให้กับหน่วยงาน ดังกรณี การค้าข้าวในสมัยที่รัฐควบคุมไม่ให้ส่งข้าวไปขายต่างประเทศ แต่การค้าข้าวในกลุ่มน้ำปากพนังก็ยังคงมีการลักลอบขายกันอยู่ พ่อค้าข้าวหรือเจ้าของโรงสีจึงต้องจ่ายเงินเพื่อเป็นค่าผ่านทาง เช่น จ่ายให้ทางอำเภอกระสอบละ 50 บาท จ่ายให้สุลตากร กระสอบละ 50 บาท จ่ายให้ตำรวจ กระสอบละ 50 บาท รวมจ่ายในส่วนนี้ 150 บาทต่อกระสอบ ในขณะที่ต้นทุนซื้อข้าวเพียงกระสอบละ 155 บาท เมื่อรวมเป็นต้นทุนออกจากท่าเป็นเงินกระสอบละ 305 บาท ราคาข้าวที่นำไปขายที่กลั่นตันได้กระสอบละ 600 บาท ตรังกานู กระสอบละ 800 บาท สิงคโปร์ กระสอบละ 1,000 บาท และหากเลยไปถึงอินโดนีเซีย จะได้กระสอบละ 1,200 บาท (ขวลิต อังวิทย์ฯ, 2540 : 19)

การขายข้าวอีกลักษณะหนึ่ง คือ การขายข้าวระบบเงินเชื่อซึ่งเกิดขึ้นระหว่างชาวนากับโรงสี ในยุคที่มีโรงสีขนาดเล็ก ขนาดกลางมีในหมู่บ้านมากขึ้น หากโรงสีใดมีทุนไม่เพียงพอ ก็มักใช้ระบบเงินเชื่อ บางครั้งชาวนาต้องรอเงินค่าข้าวนานเป็นหลายปีกว่าจะได้เงินค่าข้าวคืนมา และมีหลายรายที่ถูกเบี้ยวค่าข้าว สาเหตุดังกล่าวข้างต้นล้วนแสดงให้เห็นว่าชาวนาถูกเอารัดเอาเปรียบมาตั้งแต่แรกเริ่มของการปลูกข้าวเพื่อขาย และยังคงดำเนินการต่อมาจนถึงปัจจุบัน จึงเป็นข้อมูลส่วนหนึ่งที่สนับสนุนผลที่ปรากฏอยู่ทั่วไปว่า ชาวนาส່วนมากเป็นผู้ยากจน

3.5 การแตกตัวทางชนชั้น ในยุคนาข้าวรุ่งเรืองที่สังคมชาวนาในกลุ่มน้ำปากพนังมีการผลิตข้าว และมีกลุ่มโรงสีข้าว เพื่อสีข้าวส่งไปขายเป็นสินค้าหลักของพื้นที่แห่งนี้ เป็นยุคที่ชาวนาโดยทั่วไปไม่ค่อยมีความแตกต่างกันในด้านฐานะทางเศรษฐกิจมากนัก เนื่องจากชาวนาเกือบทุกคนครอบครัวยังมีปัจจัยการผลิตคือที่ดินเป็นของตนเอง แต่ก็พบว่าในกลุ่มของชาวนายังมีความแตกต่างกันอยู่บ้าง ซึ่งอาจแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มชาวนาผู้มีอันจะกิน และชาวนาจน ข้อสังเกตได้ระหว่างชาวนา 2 กลุ่ม นี้คือ จำนวนที่ดินที่ครอบครอง ผู้ที่มีที่ดินมากกับที่ดินน้อย ประการที่ 2 คือ จำนวนสมาชิกในครัวเรือน หากสมาชิกในครัวเรือนมากถือได้ว่าเป็นครอบครัวใหญ่ มีแรงงานสำหรับการผลิตมาก และต่อไปจะมีเครือข่ายเกี่ยวค้องมากขึ้นด้วย สิ่งที่สามารถบ่งบอกได้ถึงฐานะทางเศรษฐกิจครัวเรือนชาวนา คือ ขนาดและปริมาณของ “เรินข้าว” และจำนวนข้าวที่บรรจุอยู่ในเรินข้าว และอีกประการหนึ่งคือ ชาวนาผู้มีอันจะกินมักนิยมส่งให้ลูก

โดยเฉพาะลูกชายได้ไปเรียนหนังสือในตัวจังหวัดหรือไปเรียนที่กรุงเทพฯ จังหวัดที่คนนิยมส่งลูกไปศึกษาเล่าเรียนในสมัยนี้ได้แก่ จังหวัดพัทลุง จังหวัดสงขลา จังหวัดนครศรีธรรมราช ส่วนชาวนาจนมักเป็นครอบครัวที่มีที่ดินไม่มากนัก มีสมาชิกในครัวเรือนน้อยจึงผลิตข้าวได้น้อย ลูกของชาวนาจนจึงมักไม่ได้เรียนต่อในระดับสูง ๆ

ส่วนกลุ่มคนที่แตกตัวมาจากชาวนาอีกพวกหนึ่งคือ พ่อค้าข้าว ส่วนมากจะเป็นคนจีนที่เข้ามาอาศัยอยู่ในชุมชนทั่วไปในกลุ่มน้ำปากพนัง พ่อค้าคนจีนเหล่านี้บางคนก็ไม่ได้รับซื้อข้าวเพียงอย่างเดียว แต่มีการขายสินค้าประเภทอื่น ๆ ด้วย เช่น จำพวกอาหาร เครื่องใช้ในครัวเรือน เครื่องมือต่าง ๆ เสื้อผ้า ขนมหั้ เป็นต้น ต่อมาในระยะหลัง ๆ ได้มีคนไทยได้ตั้งตัวเป็นพ่อค้ารับซื้อข้าวเปลือก แล้วส่งขายยังโรงสีด้วย กลุ่มพ่อค้าข้าวจึงเป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่เกิดขึ้นในยุคนี้ กลุ่มพ่อค้าข้าวเหล่านี้ติดต่อซื้อขายกับโรงสีไฟทั้งในอำเภอปากพนัง อำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่ และต่อมาได้พัฒนาตนเองขึ้นเป็นเจ้าของโรงสีเอง ซึ่งเป็นโรงสีขนาดเล็กตั้งอยู่ตามชุมชนหมู่บ้านต่าง ๆ แม้จะมีความแตกต่างระหว่างชนชั้น มีการแตกตัวทางชนชั้น มีการเอารัดเอาเปรียบกันระหว่างชาวนากับพ่อค้าอยู่บ้าง แต่ฐานะทางเศรษฐกิจในยุคนี้มีความแตกต่างกันไม่มากนัก ประการสำคัญในยุคนี้ชาวนาส่วนใหญ่ไม่มีหนี้สิน

3.6 ความหลากหลายการผลิตของครัวเรือนชาวนา แม้ในยุคที่มีการผลิตข้าวเพื่อเป็นอาหารและเป็นสินค้ามีเงื่อนไขปัจจัยที่เอื้ออำนวยต่อการผลิตข้าว แต่ชาวนาในกลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง โดยเฉพาะพื้นที่ราบลุ่ม ก็ไม่ได้มีการผลิตเฉพาะข้าวเท่านั้น ครอบครั้วชาวนาส่วนมากจะมีระบบการผลิตมากกว่าหนึ่งระบบ ได้แก่

1) การจับปลา การหาปลาหรือการทำประมงพื้นบ้าน เป็นการผลิตของครัวเรือน เพื่อใช้บริโภค หรืออาจเป็นที่มาของรายได้ส่วนหนึ่งของครัวเรือน แหล่งการผลิต คือ แม่น้ำ ลำคลอง ในทุ่งนา ผลผลิตที่หาได้ไม่มีเฉพาะเพียงปลาชนิดต่าง ๆ อย่างเดียว แต่ยังมี ปู หอย กุ้ง เต่า อีกด้วย ทรัพยากรสัตว์น้ำเหล่านี้มีมากเป็นบางช่วงฤดูกาล แต่ชาวนาก็สามารถหาสัตว์น้ำเหล่านี้และเก็บถนอมอาหารไว้ใช้บริโภคได้ตลอดปี นอกจากจะเป็นอาหารภายในครัวเรือนแล้วยังสามารถแลกเปลี่ยนหรือขายเป็นสินค้าได้ จึงเป็นการลดรายจ่ายและเพิ่มรายได้ให้แก่ครอบครัวส่วนหนึ่ง

2) การเลี้ยงสัตว์ มักเป็นสัตว์ที่เลี้ยงไว้เพื่อใช้งาน ซึ่งจะมีเลี้ยงทุกบ้าน คือ วัว หรือควาย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับว่าชุมชนในพื้นที่ได้นิยมใช้วัวหรือใช้ควายเพื่อไถนา วัว ควายจึงเป็นทั้งทรัพย์สินและเป็นทั้งเครื่องมือประกอบการทำนา แต่ละครอบครั้วจะเลี้ยงวัวควายไม่เท่ากัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบุคคลที่สามารถไถนาได้ หากมีผู้ไถนาเพียงคนเดียวก็เลี้ยงไว้เพียง 2 – 3 ตัว แต่ถ้ามีผู้สามารถไถนาได้ 3 – 4 คน อาจเลี้ยงวัวถึง 10 ตัว เพราะแรงงานหลักของวัว ควายมีไว้สำหรับไถนา ชาวบ้านไม่นิยมขาย วัว ควายที่ใช้สำหรับไถนา แต่จะปล่อยให้แก่และตายไปเอง ทั้งยังได้เก็บเขา

ของวัวไว้เป็นอุปกรณ์ประกอบพิธีทำขวัญข้าวอีกด้วย ส่วนสัตว์เลี้ยงประเภทอื่น ๆ อาจมีเลี้ยงบ้าง แต่ไม่ได้เลี้ยงทุกครอบครัว เช่น เป็ด ไก่ หมู เป็นต้น สัตว์เลี้ยงเหล่านี้มักเลี้ยงไว้เป็นอาหาร ยกเว้นหมูที่เลี้ยงเพื่อจำหน่าย

3) การจักสาน ชาวนาในอดีตสามารถผลิตเครื่องมือ เครื่องใช้ ภายในครัวเรือนเอง ทั้งเครื่องมือ เครื่องใช้เกี่ยวกับการทำนา เช่น กระด้ง กระสอบ เสื่อ เป็นต้น โดยใช้วัสดุที่เป็นทรัพยากรในท้องถิ่น แต่ละท้องถิ่นอาจมีไม่เหมือนกัน แต่ชาวบ้านแต่ละท้องถิ่นก็สามารถนำมาประดิษฐ์เป็นเครื่องมือเครื่องใช้ได้เหมาะสม เช่น ไม้ไผ่ กระจุค กก คล้า ลาน ตาล เป็นต้น นอกจากเครื่องใช้ในการทำนา ยังจัดทำเครื่องมือเครื่องใช้สำหรับหาปลาด้วย เช่น ไซ ลัน ชุด แตรง เขี่ย ถักยอ ถักอวน ถักแห เป็นต้น เครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ เหล่านี้มักผลิตไว้ใช้ในครัวเรือน

4) การแปรรูปอาหาร เช่นทำน้ำส้ม น้ำผึ้ง น้ำตาล ซึ่งเป็นการผลิตอีกระบบหนึ่งของครัวเรือนชาวนาจากพืช 2 ชนิด แต่ละชนิดเจริญงอกงามอยู่ในพื้นที่ต่างกัน พืช 2 ชนิดนี้ คือ ต้นจาก และต้นตาล ต้นจากมักเจริญงอกงามอยู่บริเวณริมแม่น้ำลำคลอง ส่วนต้นตาลมักขึ้นอยู่ทั่วไปในทุ่งนา แต่พื้นที่ที่มีต้นตาลมาก คือ พื้นที่ทางทิศใต้ของอำเภอหัวไทร ชาวนามักใช้ต้นตาลและต้นจาก เพื่อผลิตเป็นน้ำส้ม น้ำหวาน และเกี้ยวเป็นน้ำผึ้ง น้ำผึ้งจากต้นจากและต้นตาล จะใช้มากในช่วงเดือนสิบที่ประเพณีของคนภาคใต้จะทำขนมพอง ขนมลา ขนมบ้า ขนมดีซำ น้ำผึ้งจึงเป็นสิ่งจำเป็นมาก และเป็นสินค้าที่ผู้ผลิตนำไปเร่ขายตามบ้านเรือนริมลำคลองสายต่าง ๆ ทั่วไป

นอกจากการผลิตต่าง ๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว บ้านเรือนของชาวนาในอดีตมักปลูกพืชผักไว้บริเวณบ้าน เช่น พริก มะละกอ บอน มะระ มะเขือ เป็นต้น ซึ่งพืชผักเหล่านี้ชาวนาปลูกไว้เพื่อเป็นอาหาร ที่สามารถแบ่งปันขอกันกินขอกันใช้ได้ตลอดมา ส่วนในแปลงนานั้นหลังจากการเก็บเกี่ยวชาวบ้านบางรายจะใช้ที่นาสำหรับปลูกพืชผักประเภทต่าง ๆ เช่น ถั่วเขียว แตงไทย มัน เป็นต้น การปลูกพืชผักเหล่านี้มีทั้งปลูกเพื่อบำรุงดิน และปลูกเพื่อบริโภคและแบ่งปันหรือขายในบางโอกาส การผลิตอื่น ๆ ที่กล่าวมาข้างต้นเป็นการผลิตเสริมและการผลิตประกอบที่จะคล้ายคลึงกันแต่ละครอบครัว เพราะผลผลิตดังกล่าวไม่ได้มีการวางขายกันโดยทั่วไป ผู้ใช้จึงต้องผลิตขึ้นใช้เองเป็นส่วนใหญ่ เว้นแต่ครอบครัวใดที่ไม่มีปัจจัยการผลิต เช่น การทำน้ำส้ม น้ำผึ้ง ถ้าหากไม่มีต้นจากหรือต้นตาล ก็อาจไม่ต้องผลิตในครัวเรือน แต่อาจขอหรือซื้อจากผู้ผลิตคนอื่น ๆ ได้ การผลิตของครัวเรือนชาวนาในยุคนี้สะท้อนให้เห็นว่าชาวนามีการผลิตที่หลากหลายโดยมีข้าวเป็นการผลิตหลัก ส่วนการผลิตอื่น ๆ เป็นการผลิตประกอบหรือเสริม เพื่อให้ครอบครัวดำรงอยู่ได้ในยุคนี้

4. การผลิตและการใช้ทรัพยากรส่วนรวมในพื้นที่ป่าพรุ

พื้นที่ป่าพรุซึ่งอยู่ระหว่างพื้นที่เชิงเขาอันเป็นพื้นที่ต้นน้ำ ในอำเภอลานสกา อำเภออ่อนพิบูลย์ อำเภอละโวด กับพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำปากพนัง ทำให้พื้นที่ป่าพรุเป็นแอ่งรองรับน้ำและกรองตะกอนที่ไหลลงมาจากแหล่งต้นน้ำ ก่อนที่น้ำจะระบายลงทะเลน้อยสู่ทะเลสาบสงขลา และระบายออกคลองควนคู่มแม่น้ำปากพนัง และออกสู่อ่าวไทยในที่สุด จากสภาพดังกล่าวก่อให้เกิดความสมบูรณ์ในพื้นที่ป่าพรุที่ประกอบไปด้วยพืช และสัตว์หลากหลายชนิด จึงมีการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าพรุหลากหลายรูปแบบ ทั้งการเข้ามาอยู่ในพื้นที่ป่าพรุและเข้ามาใช้ประโยชน์จากป่าพรุเป็นครั้งคราว มีประเด็นน่าสนใจ ดังนี้

4.1 ลักษณะการตั้งบ้านเรือนบริเวณป่าพรุ ในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางมีระบบนิเวศที่เป็นเขตพื้นที่ป่าพรุอยู่ทุกพื้นที่ทั้ง 3 อำเภอ แต่จากสภาพของพื้นที่ที่มีความแตกต่างกันของแต่ละเขตของพื้นที่ป่าพรุ จึงเป็นผลให้มีความแตกต่างทางลักษณะทางกายภาพของแหล่งชุมชนกับป่าพรุ ซึ่งจำแนกได้เป็น 2 ลักษณะ คือ ลักษณะที่ 1 แหล่งชุมชนห่างไกลจากป่าพรุ และลักษณะที่ 2 แหล่งชุมชนตั้งอยู่ติดกับป่าพรุ

ลักษณะที่ 1 แหล่งชุมชนห่างไกลจากป่าพรุ แหล่งชุมชนตั้งอยู่ห่างจากพื้นที่ป่าพรุ สภาพพื้นที่ลักษณะดังกล่าวนี้ปรากฏอยู่บริเวณ เขตป่าพรุแถบอำเภอหัวไทร ได้แก่ พื้นที่ตำบลควนชะลิก ตำบลแหลม สาเหตุที่ชุมชนไม่สามารถเข้าไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในเขตป่าพรุได้เนื่องจากสภาพทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่ป่าพรุบริเวณนี้ คือ เป็นพื้นที่ที่ลุ่มต่ำมาก เพราะเป็นบริเวณที่ใกล้กับทะเลสาบและทะเลน้อย ในเขตจังหวัดสงขลาและจังหวัดพัทลุง จากสภาพที่เป็นที่ลุ่มต่ำมากจึงไม่สามารถตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัยอย่างถาวรได้ แต่ก็มีครัวเรือนจำนวนหนึ่งได้อาศัยลักษณะที่ดินบางส่วนที่เป็นเนินสูงขึ้นเล็กน้อยในเขตป่าพรุ เรียกกันว่า “พังการ” เช่น พังการท่อม พังการทราย พังการไม้ไผ่ เป็นต้น ครัวเรือนเหล่านี้ได้สร้างบ้านและอาศัยอยู่บริเวณนี้ ในอดีตมักเป็นครัวเรือนหลังเดียวหรืออาจมีครัวเรือนของบุตรที่แยกบ้านออกมาสร้างใหม่ ครัวเรือนในพื้นที่พังการเหล่านี้จึงเป็นครัวเรือนที่อยู่ระหว่างพื้นที่ที่เป็นป่าพรุ กับแหล่งชุมชนที่มีบ้านเรือนตั้งอยู่เป็นกลุ่ม หรือห้อมบ้าน ครัวเรือนที่อยู่ในพังการไม่อาจเรียกว่าเป็นชุมชนได้ เนื่องจาก แต่ละพังการอาจมีแค่ 1-2 หลังเท่านั้น และแต่ละพังการก็ห่างไกลกัน การคมนาคมติดต่อกันไม่ว่าจะระหว่างแหล่งชุมชนกับป่าพรุหรือแหล่งชุมชนกับครัวเรือนในพังการ มีทางเดียวกัน คือ ทางน้ำ โดยใช้เรือเป็นพาหนะ มีลำคลองสายหลักที่เชื่อมระหว่างคลองชะอวดมาสู่คลองหัวไทร เช่น คลองควนชะลิก - คลองแดน เป็นต้น

ลักษณะที่ 2 แหล่งชุมชนตั้งอยู่ติดกับป่าพรุ พื้นที่ลักษณะนี้ปรากฏอยู่ทั้งในเขตของอำเภอหัวไทรได้แก่ ตำบลแหลม เขตอำเภอเชียรใหญ่ ได้แก่ ตำบลการเกด ตำบลแม่เจ้าอยู่หัว

และเขตอำเภอเฉลิมพระเกียรติ ได้แก่ ตำบลสวนหลวง ตำบลทางพูน ซึ่งมีพื้นที่ถัดขึ้นไปทางทิศเหนือ ระดับความสูงของพื้นที่จึงสูงกว่าพื้นที่ในแถบอำเภอหัวไทร จึงทำให้สามารถตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัยได้ แม้ว่าสภาพของพื้นที่จะมีลักษณะเป็นพังการอยู่บ้าง แต่เป็นพังการที่มีขนาดกว้างใหญ่ และปริมาณมากกว่าแถบอำเภอหัวไทร หย่อมบ้านต่าง ๆ จึงสามารถเข้าไปตั้งและใช้พื้นที่ได้มากขึ้น จึงเกิดแหล่งชุมชนและมีโรงเรียนเกิดขึ้น เช่น โรงเรียนบ้านท่าเตียน ในตำบลแหลมอำเภอหัวไทร โรงเรียนบ้านสาละเตียน ในตำบลกระแจะ อำเภอเชียรใหญ่ เป็นต้น

4.2 การเข้าถึงทรัพยากรส่วนรวม ทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ป่าพรุ มีทั้งประเภทพืชและสัตว์นานาชนิด ป่าไม้ในป่าพรุในอดีตมีสภาพเป็นป่าขึ้นคงคิบที่ชาวบ้านเรียกกันว่า “ป่าเขียว” ป่าเขียวมีพื้นที่นับหมื่นไร่ ป่าเขียวบางแห่งมีน้ำขังตลอดปี มีพืชพันธุ์ไม้หลายประเภท ประเภทที่หนึ่ง เป็นไม้ยืนต้น เช่น ไม้ตะเคียน เสม็ดแดง เสม็ดขาว เสม็ดขุน หว้าน้ำ ไม้เทียะ ไม้เตียว ไม้หว้าหิน เป็นต้น ประเภทที่สอง พืชล้มลุก ที่พบมากได้แก่ กระจุตหนู กระจุตเหว้ ทรงกระเทียม หวายลิง บัวชนิดต่าง ๆ ประเภทที่สาม พืชประเภทเฟิร์น ได้แก่ กูดยาง กูดขม ลำเพ็ง และลิเกา

ด้วยสภาพนิเวศที่สมบูรณ์ของพื้นที่ป่าดังกล่าวแล้ว ทำให้เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของบรรดาสัตว์ป่าอีกหลายประเภท ทั้งประเภทสัตว์สี่เท้า ได้แก่ ช้าง เสือ กวาง กระเจง หมูป่า ควายป่า โดยเฉพาะช้างป่านั้นเป็นสัตว์ที่เป็นศัตรูของนาข้าวที่สำคัญ เพราะจากปริมาณที่มากและอยู่ร่วมกันเป็นโขลง ชาวบ้านเรียกว่าเป็นฝูงช้าง แต่ละฝูงมีประมาณ 30 – 100 ตัว ประเภทสัตว์เลื้อยคลาน เช่น ตะกวด เขี้ย กิ้งก่า เต่า เป็นต้น ประเภทสัตว์น้ำจำพวกปลาชนิดต่าง ๆ ปลาที่สำคัญ คือ ปลาดุกลำพัน ซึ่งมีอยู่มากที่สุดในป่าพรุ และมีจำนวนมากยิ่งขึ้นในบริเวณพื้นที่ป่าที่มีต้นไม้มะเดื่อ เนื่องจากผลของไม้เตียวมีเมล็ดที่มีน้ำมันเป็นอาหารของปลาดุกลำพันได้ดี ประเภท สัตว์ปีก ทั้งจำพวกนก และผึ้งป่า นกเหล่านี้ทำรังอยู่บนต้นไม้ทุกประเภทในเขตป่าพรุ ไม่เว้นแม้กระทั่งในป่าปรีอ กก เปียน นกบางชนิดก็สามารใช้ทำรังได้

ทั้งป่าไม้และสัตว์ป่านานาชนิดในพื้นที่ป่าพรุจึงเป็นแหล่งทรัพยากรส่วนรวม เพราะเป็นแหล่งรวบรวมและก่อให้เกิดความหลากหลายทางชีวภาพ จนมีคำกล่าวกันในปัจจุบันที่เปรียบเทียบกับป่าพรุว่า เปรียบเสมือนห้างสรรพสินค้า ที่ผู้ใดต้องการสิ่งใดก็สามารถเข้าไปหยิบฉวยเอามาใช้ได้อย่างเพียงพอต่อความต้องการ ลักษณะการใช้พื้นที่ป่าพรุในยุคนี้นี้มี 2 ลักษณะ ดังนี้

ลักษณะแรก การจับจองพื้นที่ป่าพรุ การจับจองพื้นที่ป่าพรุสืบเนื่องมาจากชาวนาที่ทำนาอยู่ในบริเวณใกล้เคียง มีปัญหาในด้านการเลี้ยงวัว ควายในช่วงฤดูฝน เพราะหลังจากฤดูไถหว่านแล้ว วัวควายของแต่ละครอบครัวมักขาดแหล่งหญ้าที่เป็นอาหาร เนื่องจากทุ่งนาที่วัวควายเคยและเล็มหญ้าหลังการเก็บเกี่ยว ต้องกลับเป็นแหล่งปลูกข้าวที่มีต้นกล้าข้าวอยู่เต็มแปลงนาทุกแปลง เจ้าของวัวควายจึงต้องหาพื้นที่ใหม่สำหรับให้วัว ควายพักอาศัยและกินหญ้า พื้นที่ป่าพรุจึง

เป็นแหล่งที่เหมาะสม เพราะมีหญ้าสำหรับเป็นอาหารของวัวควายอย่างพอเพียง มีป่าเสม็ดให้เป็นที่พักอาศัยตอนกลางวันได้ ชาวนาจิงได้ไปจับจองพื้นที่สำหรับสร้างเป็นโรงเรียนสำหรับเลี้ยงวัว และเป็นที่พักอาศัยของเจ้าของในช่วงเวลาที่ต้องดูแลวัวควาย เรียกโรงเรียนนี้ว่า “หน้าวัว”

การจับจองที่ดินบริเวณป่าพรุ ผู้จับจองไม่ได้เข้าไปจับจองเพียงลำพัง แต่จะมีการชักชวนเพื่อนบ้านหรือเครือญาติที่มีปัญหาเหมือนกัน คือ ขาดแหล่งที่พักของวัวควายหลังการไถหว่าน ดังกล่าวแล้ว การที่เจ้าของวัวควายต้องไปพักอาศัยเพื่อดูแล วัว ควาย อยู่ที่หน้าวัวเป็นเวลานาน คือ ปีละประมาณ 6 – 7 เดือน ตั้งแต่เดือนสิงหาคมถึงเดือนกุมภาพันธ์ ทำให้มีเวลาว่างมาก จึงได้จับจองที่ดินที่อยู่บริเวณใกล้ ๆ กับหน้าวัว เพื่อเป็นที่สำหรับทำกิจกรรมต่าง ๆ การจับจองปริมาณที่ดินขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของครัวเรือน เช่น ถ้าในครอบครัวที่มีบุตรหลายคนก็อาจจับจองที่ดินจำนวนมากถึง 100 ไร่ ส่วนครอบครัวที่มีบุตรไม่มากนักก็จับจองที่ดินน้อยลงเป็นลำดับประมาณ 20 - 50 ไร่

วิธีการจับจองที่ดินบริเวณป่าพรุไม่ได้กระทำเป็นลายลักษณ์อักษร และไม่ได้แจ้งความประสงค์ต่อผู้ใด มีเพียงแต่ผู้ที่เข้าไปจับจองได้จัดสรรปันส่วนกันเองว่าของใครอยู่บริเวณใดแล้ว จึงแสดงสัญลักษณ์ แสดงความเป็นเจ้าของสิทธิ์โดยการขุดรางมุมไว้ทั้ง 4 ด้าน และไม่มีการวัดระยะว่ากว้างยาวเท่าไร แต่ได้คาดคะเนจากสายตาว่าเป็นจำนวน 20 ไร่ 50 ไร่ หรือ 100 ไร่ ซึ่งในเวลาต่อมาทำให้มีที่ดินเหลือจากเอกสารสิทธิ์จำนวนมาก จึงสรุปได้ว่า การจับจองที่ดินป่าพรุแบ่งเป็น 2 ส่วน คือ จับจองที่ดินที่ใช้สำหรับให้วัวควายพักอาศัย และส่วนที่เป็นพื้นที่สำหรับทำกิน ที่ดินส่วนที่จับจองไว้ทำกิน ได้นำมาใช้ประโยชน์หลายประการ ดังนี้

ประการแรก ใช้เป็นที่ทำนา ผู้จับจองได้ใช้เวลาว่างช่วงที่พักอยู่ที่หน้าวัวจัดการกับที่ดินที่ได้จองไว้โดยการตัดไม้ ซึ่งส่วนมากเป็นไม้เสม็ด และขุดต่อไม้ออกจนหมด พื้นที่ที่เคยเป็นป่าเสม็ดกลายเป็นที่ว่าง ดังนั้นเมื่อถึงหน้าแล้งช่วงเดือนเมษายนถึงมิถุนายน ผู้จับจองบางรายได้ไถพื้นที่บริเวณนั้นและหว่านเมล็ดข้าวลงไป ปล่อยให้ทิ้งไว้ จนถึงเดือนมีนาคม จึงลงไปเก็บเกี่ยวข้าว นางจวน วัฒนพรหม เล่าว่า “ต้นข้าวปนอยู่ในป่าหญ้าจำพวก เปียน ปรีอ แต่ข้าวสวย รวงใหญ่ หนักมากจึงเก็บข้าวได้มาก จนจี่คร้านจะเก็บ” การทำนาในป่าพรุลักษณะดังกล่าวมีข้อสังเกตคือ ทุกแปลงนาจะไม่มีคันนาเพื่อขังน้ำ หรือเพื่อแสดงความเป็นเจ้าของ เนื่องจากพื้นที่บริเวณนี้เป็นที่ลุ่มค่อนข้างลึก เมื่อถึงหน้าน้ำ น้ำจะท่วมแปลงนาทั้งหมดและท่วมขังอยู่เป็นเวลานาน พอที่จะทำให้ต้นข้าวต้นข้าวเจริญเติบโตตามวงจรของต้นข้าว จึงไม่จำเป็นต้องทำคันนา เมื่อถึงหน้าแล้งน้ำแห้งหมด ประมาณเดือนเมษายน ข้าวสุกพอดี เจ้าของจึงไปเก็บเกี่ยว

ประการที่ 2 ใช้เป็นที่ขุดบ่อล่อปลา เนื่องจากพื้นที่ป่าพรุมักมีสภาพเป็นหลุมบ่อตามธรรมชาติอยู่แล้ว หลุมบ่อเหล่านี้เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์น้ำนานาชนิดและมีปริมาณมาก หลุมบ่อเหล่านี้ชาวบ้านเรียกกันว่า “หนอง” ซึ่งนอกจากหนองที่มีอยู่ตามธรรมชาติแล้ว ผู้จับจองยังได้มี

การขุดหนองขึ้นใหม่เพื่อล่อปลาให้ลงไปอยู่ เนื่องจากในหน้าแล้ง น้ำแห้งงวดลง ปลาทั้งหลายต่างลงไปอยู่ในหนองน้ำ จึงมีกิจกรรม “วิดหนอง” ขึ้น

กิจกรรมวิดหนอง เกิดขึ้นในช่วงหน้าแล้งหลังการเก็บเกี่ยวข้าว ประมาณเดือนเมษายน ผู้ที่มีหน้าวัว จะนำลูก เมีย ไปวิดหนองและจับปลาในหนองที่ขุดไว้ที่ป่าพรุ เพราะเมื่อน้ำแห้งงวดลงบรรดาปลาน้อยใหญ่จะลงไปอยู่ในหนองน้ำ เนื่องจากยังมีน้ำขังอยู่เต็มหนอง เดือนเมษายนน้ำยิ่งแห้งและงวดลงมากทำให้สามารถวิดหนองได้สะดวก ผู้ไปวิดหนองจะต้องนำเครื่องมืออุปกรณ์ เครื่องใช้ ไปอย่างครบครัน เช่น โพง เจ็ย กระด้ง แตรง ไซ เจียง มีด หม้อ กะละมัง เป็นต้น การไปวิดหนองจับปลานี้ หากวิดและจับปลาเสร็จภายในวันเดียว ก็นำปลากลับมาที่บ้านได้ แต่หากบ่อยครั้งที่มีปลาจำนวนมากจนไม่สามารถจับได้ทันในวันเดียว ทุกคนจึงต้องนอนค้างคืนกันที่หน้าวัว ซึ่งอาจต้องนอนค้าง ๒ – ๓ คืนก็มี บางหนองได้ปลามากเกินไปจนไม่มีภาชนะจะใส่ปลาเพียงพอ จึงต้องแก้ปัญหาโดยขุดดินข้าง ๆ หนอง ทำเป็นหลุมบ่อตื้น ๆ ขนาดเล็ก แล้วนำปลาที่จับได้เทใส่ไว้ในหลุมเพื่อไม่ให้ปลาตายก่อนที่จะได้นำปลากลับบ้าน บางครอบครัวต้องทำปลาและตากแห้งไว้ที่หน้าวัวก่อนนำกลับมาบ้าน บางครอบครัวที่มีหนองน้ำหลาย ๆ ลูก สามารถจับปลาได้มากและใช้กินในครอบครัวไม่ทัน จึงทำเป็นปลาแห้ง ปลาธำไว้เมื่อมีกิจกรรมตามประเพณีขึ้นที่บ้าน ไม่ว่าจะเป็นงานบุญ งานบวช งานศพ ฯ ก็ได้ใช้ปลาแห้งเหล่านั้นประกอบอาหารเลี้ยงแขกได้ตลอดงาน การวิดหนองนี้บางครั้งก็มีการแอบวิดหนองของคนอื่น หากเจ้าของหนองทราบตอนหลัง ผู้วิดมักอ้างว่าจำหนองของตนเองไม่ได้

นอกจากสองประการดังกล่าว ผู้จับจองหรือผู้ที่อยู่ที่หน้าวัวยังมีกิจกรรมอีกประการหนึ่งที่ไม่ได้ใช้เฉพาะในที่ดินที่จับจองไว้เท่านั้น แต่ได้ใช้เวลาว่างออกไปตัดไม้จากป่าพรุทั่วไปสำหรับนำไปใช้ในครัวเรือน เมื่อมีเวลาว่างขณะที่อยู่ที่หน้าวัว ทุกคนก็จะเข้าไปเลือกตัดไม้เสม็ดในป่าพรุ โดยจะเลือกเฉพาะต้นที่สวยงาม ๆ หมายถึง ลำต้นตรง และโตขนาดพอเหมาะกับการที่จะนำไปทำไม้ไปใช้ เมื่อตัดแล้วอาจกองไว้ในป่าพรุ หรือนำมาไว้ที่หน้าวัว แต่ละคนจะตัดไม้เท่าที่จำเป็นที่จะนำไปใช้ในระยะเวลา ๑ ปี เพราะเมื่อถึงหน้าวัวปีต่อไปก็ต้องมาตัดอีก ทำให้ป่าไม้เจริญงอกงามได้ดี และมีจำนวนมาก เนื่องจากในเวลาหนึ่งปีที่คนหยุดตัด ต้นไม้ก็เจริญงอกงามต่อไป ต้นเล็กจะขึ้นมาแทนที่ต้นใหญ่ที่ถูกตัดไปใช้ ไม้ที่ตัดมักเอาไปใช้ทำ ฟืน หรือซ่อมแซมบ้านเรือน คอกไก่ คอกหมู คอกวัว ฯ เมื่อตัดได้แล้วต้องรอให้น้ำท่วมจึงนำเรือไปบรรทุก อาจเป็นเรือพาย เรือแจว หรือเรือถีบ บรรทุกไม้กลับมาที่บ้าน แต่ละบ้านจึงมีเรือไว้ประจำบ้านทุกบ้าน เมื่อนำไม้เสม็ดมาถึงบ้าน ลูกหลานก็จะช่วยกันปอกเปลือกและตัดเป็นท่อน ๆ ตากให้แห้งเพื่อนำมาผ่าเป็นฟืนเก็บไว้ใช้ตลอดทั้งปี

ลักษณะที่สอง การใช้ป่าพรุเป็นครั้งคราว การใช้ป่าพรุลักษณะที่สองนี้เป็นการเข้าถึงทรัพยากรส่วนรวมของบุคคลทั่วไป ไม่ว่าจะอยู่ใกล้หรือไกลก็สามารถเข้ามาใช้ประโยชน์จากป่า

พรุได้ จึงอาจแบ่งกลุ่มคนที่ใช้ป่าพรุได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มคนที่อยู่ใกล้พื้นที่ป่าพรุ และกลุ่มที่อยู่ไกลป่าพรุ หากจำแนกกิจกรรมการใช้ป่าพรุแล้วแยกได้เป็น 2 ประเภท คือ กิจกรรมการใช้ป่าพรุที่คนนอกพื้นที่เข้ามาใช้ประโยชน์ ได้แก่ การตัดไม้ อีกประเภทหนึ่ง คือ กิจกรรมที่คนในพื้นที่ใช้ประโยชน์ได้แก่ การตัดไม้ การจับปลา ถอนกระชูด และการหาของป่า ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

การตัดไม้ในป่าพรุของคนที่อยู่ห่างไกลไปจากเขตป่าพรุ คือ กลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในบริเวณพื้นที่ราบลุ่มหรือชายฝั่งทะเล ได้เข้ามาใช้ประโยชน์จากป่าพรุ กลุ่มคนดังกล่าวได้แก่ กลุ่มคนจากบ้านท่าซอม บ้านราม บ้านหัวไทร บ้านทะเลปิง บ้านรามแก้ว บ้านคลองแดน เขตอำเภอหัวไทร และกลุ่มคนในเขตอำเภอระโนด จังหวัดสงขลา อีกส่วนหนึ่ง ที่ได้เข้ามาตัดไม้ในป่าพรุช่วงเวลาที่มีการตัดไม้ คือ ช่วงน้ำนอง ประมาณเดือนพฤศจิกายน - ธันวาคม ของทุกปี ผู้คนจากพื้นที่ต่าง ๆ ได้เข้ามาในป่าพรุโดยใช้เรือเป็นพาหนะ มีขั้นตอนการตัดไม้ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 ผู้ใช้ต้องมีเป้าหมายการใช้ไม้ เช่น ต้องการนำไปแปรรูปเป็นไม้กระดานสำหรับสร้างบ้านเรือน หรือต้องการทำเสาบ้านเรือน หรือทำโรงเรือน ทำฟืน เป็นต้น ทั้งนี้ก็เพื่อเลือกไม้ในป่าพรุได้เหมาะสม ไม่ต้องเสียเวลาและเสียไม้ไปโดยเปล่าประโยชน์

ขั้นตอนที่ 2 เตรียมอุปกรณ์เครื่องมือต่าง ๆ ให้เหมาะสมทั้งประเภทพาหนะขนส่งประเภทอุปกรณ์ตัดไม้ ได้แก่ ขวาน เชือก เรือ หรืออาจต้องใช้แรงงานคนหลายคนจึงต้องขอความช่วยเหลือจากเครือญาติหรือเพื่อนบ้านไว้เป็นการล่วงหน้า

ขั้นตอนที่ 3 เมื่อถึงเวลา คือ ช่วงน้ำฝน มีน้ำนอง ซึ่งมักอยู่ในระหว่างเดือนพฤศจิกายน - ธันวาคม ของทุกปี การเลือกเวลาในช่วงน้ำฝนซึ่งมีน้ำมาก ทำให้มีความสะดวกในการขนส่งลำเลียงไม้ออกจากป่า เพราะสามารถนำเรือเข้าไปในป่าพรุได้ทุกพื้นที่ เมื่อพบไม้ที่ต้องการตามที่กำหนดเป้าหมายไว้ ก็ตัดไม้เหล่านั้นให้เพียงพอกับการนำไปใช้ ไม่ตัดไม้เหลือจากต้องการใช้ เพราะนอกจากไม่มีความจำเป็นในการใช้แล้ว การตัดและการลำเลียงมีความยุ่งยากลำบากและต้องใช้เวลาเนิ่นนาน คือ ผู้ตัดไม้ต้องไปเตรียมที่ปักเพื่อตัดไม้ซึ่งอาจต้องใช้เวลา 5 - 7 วัน ส่วนการลำเลียงไม้กลับสู่บ้านเรือนอาจใช้เวลาถึง 3 วัน กับทั้งปริมาณไม้ในป่าพรุยังมีอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งสามารถเข้าไปตัดเอาออกมาใช้ได้ทุกปี

ขั้นตอนที่ 4 การลำเลียงไม้จากป่าพรุ การลำเลียงไม้มีหลายวิธีทั้งนี้ขึ้นอยู่กับประเภทและปริมาณของไม้ที่จะลำเลียงออกมา เพราะหากตัดไม้ปริมาณไม่มากนักอาจบรรทุกเรือออกมาจากป่าจนกระทั่งถึงบ้านเรือนได้ แต่หากไม้มีปริมาณมากก็อาจใช้วิธีการมัดเป็นแพซุง โดยต้องลากไม้ซุงออกมาจากป่าพรุสู่ลำคลองก่อน แล้วจึงมัดให้เป็นแพซุงล่องลงมาตามลำคลองสู่บ้านเรือน

จากขั้นตอนดังกล่าวต้องใช้แรงงานคนเป็นหลัก ผู้ที่อยู่ในพื้นที่ห่างไกลจึงอาจตัดไม้ไปใช้ประโยชน์ได้ปีละหนึ่งครั้งเท่านั้น ส่วนผู้ที่อยู่ใกล้ป่าพรุอาจตัดได้มากกว่า การตัดไม้จากป่าพรุ

ไปใช้ประโยชน์ในยุคนี้ไม่ได้เป็นการตัดเพื่อขาย แต่เป็นการตัดเพื่อใช้ในครัวเรือนเท่านั้น ทำให้ป่าไม้เจริญงอกงามและมีความสมบูรณ์มาเป็นเวลายาวนาน

การใช้ประโยชน์จากพืชชนิดอื่น ๆ พืชชนิดอื่นในป่าพรุได้แก่ กระจูด กก ปรีอ ฯลฯ ผู้ที่เข้าไปหาพืชเหล่านี้มักใช้เวลาว่างจากการทำนาไปหากระจูด กก หรือปรีอ โดยการถอน กระจูดและกก ส่วนปรีอจะใช้วิธีการตัดด้วยมีด พร้า พืชเหล่านี้ต้องนำไปแปรรูปก่อน เช่น กระจูด ในการแปรรูปกระจูดนั้น กระจูดจะถูกนำมาผ่านขั้นตอนหรือกรรมวิธีหลายขั้นตอน เช่น ผึ่งแดด คลุกโคลน ตากแห้ง ทิ่มหรือตำให้แบน คัดเลือกขนาดแล้วจึงนำไปสานให้เป็น ผลิตภัณฑ์ที่ต้องการ ได้แก่ เสื่อสาด กระสอบ ฯ ส่วนมากใช้ผลิตภัณฑ์เหล่านี้ในครัวเรือน แต่หากมีผลผลิตมากก็สามารถขายได้ ส่วนกก ก็มีขั้นตอนการแปรรูปในลักษณะเดียวกัน และผลผลิตที่ได้ก็คือ เสื่อกก และกระสอบกก ส่วนหญ้าประเภทปรีอซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก ได้นำมาแปรรูปเป็นวัสดุสำหรับมุงหลังคาแทนการเย็บด้วยจาก เนื่องจากแถบพื้นที่ป่าพรุมักไม่ปรากฏป่าจากมากนัก นอกจากพืชยืนต้น พืชล้มลุกดังกล่าวแล้ว พืชน้ำประเภท บัว ลำเท็ง กูด หรือผักชนิดอื่น ๆ ชาวบ้านก็นำมาประกอบอาหารบริโภคในครัวเรือน

จึงอาจกล่าวได้ว่า การใช้ประโยชน์จากพืชป่าพรุในยุคนี้เป็นการใช้เพื่อความมั่นคงทางด้านที่อยู่อาศัย และด้านอาหารตลอดจนเครื่องมือเครื่องใช้ที่จำเป็นของครัวเรือน เป็นลักษณะของการเลือกและใช้ให้มีประโยชน์คุ้มค่า โดยที่ยังคงรักษาความอุดมสมบูรณ์ของป่าไว้ตลอดไป

ส่วนการหาปลาในป่าพรุ ผู้ที่เข้ามาหาปลาในป่าพรุมักเป็นกลุ่มที่อาศัยอยู่ในเขตป่าพรุ หรืออาศัยอยู่บริเวณใกล้เคียงกับป่าพรุ การหาปลาในป่าพรุมีทั้งในช่วงฤดูฝนและฤดูแล้ง การหาปลาในฤดูฝนที่มีน้ำนอง จากการที่น้ำท่วมพื้นที่ป่าพรุทั้งหมดทำให้ปลาชนิดต่าง ๆ ออกนอกพื้นที่ป่าพรุ จึงเป็นโอกาสของผู้ที่ต้องการหาปลาซึ่งใช้เรือเป็นพาหนะ เครื่องมือที่ใช้จับปลาหรือสัตว์น้ำ ได้แก่ ไซ ลัน เบ็ด สุ่ม ฯ สัตว์น้ำที่หาได้นำไปใช้บริโภคในครัวเรือน และบางส่วนของเหลือจากการบริโภคอาจขายได้บ้าง สำหรับการหาปลาในฤดูแล้งนั้นเกิดขึ้นเมื่อน้ำในพื้นที่ป่าพรุแห้งลง สัตว์น้ำจึงลงไปอาศัยอยู่ในหนองน้ำ ทั้งหนองน้ำที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติและหนองน้ำที่ขุดขึ้นใหม่ ผู้ที่ต้องการหาปลาจึงเข้าไปหาปลากันในป่าพรุอีกช่วงหนึ่ง การหาปลาในช่วงแรกนี้ผู้จับก็เลือกจับเฉพาะตัวโต ๆ เท่านั้น

นอกจากสัตว์น้ำประเภทปลาแล้ว ยังมีสัตว์ประเภทอื่น ๆ ที่มีมาก ได้แก่ เต่า และปลาไหล ที่ผู้คนมักเข้าไปหาในหน้าแล้ง การหาปลาหรือเต่าในหน้าแล้ง ผู้หาจะใช้วิธีการจุดไฟเผา ต้นหญ้าหรือป่าไม้ที่อยู่บนพื้นดินที่แห้งแล้ง เพื่อเป็นการไล่ต้อนให้บรรดาสัตว์น้ำทั้งหลายลงไปอยู่ในหนอง บ่อ เพื่อให้สะดวกในการจับ การจุดไฟเผาลักษณะนี้เป็นสาเหตุหนึ่งการเกิดไฟไหม้ป่าพรุในยุคต่อมา เพราะในยุคต้นนี้แม้จะมีการเผาป่า เผาหญ้าในป่าพรุก็ตาม แต่จากระดับน้ำที่ยังคงมีอยู่ จึงยังรักษาความชุ่มชื้นผิวดินได้ ไฟจึงไหม้ไปไม่ถึง บริเวณที่ถูกไฟไหม้ยังสามารถคืน

สภาพได้เหมือนเดิมอีกในปีต่อไป นอกจากนี้ยังมีการดักจับนก การหาน้ำผึ้งป่า การหาไข่มดแดง ในป่าพรุ ซึ่งเป็นการใช้ทรัพยากรจากป่าพรุอีกลักษณะหนึ่ง ผลผลิตที่ได้จากป่าพรุไม่ว่าจะเป็น น้ำผึ้งป่า ไข่มดแดง หรือนกชนิดต่าง ๆ ล้วนนำไปใช้บริโภคในครัวเรือน หรือแบ่งปันให้กับเพื่อนบ้านทั้งสิ้น เพราะในโอกาสต่อไปก็จะได้รับสิ่งเหล่านี้กลับมาเป็นการตอบแทน นับได้ว่าเป็นการแลกเปลี่ยนต่างตอบแทนที่ไม่ได้มีเจตนาเพื่อการค้าขายหรือการหวังผลอื่นใด

จุดผกผันในพื้นที่ป่าพรุ พื้นที่ป่าพรุดำรงอยู่ให้เป็นฐานดำรงชีพที่สำคัญ อันมีลักษณะเป็นทรัพยากรส่วนรวมมายาวนาน ความเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญที่เกิดจากภัยธรรมชาติ คือ ในปี พ.ศ. 2486 เกิดพายุใหญ่ที่สร้างความเสียหายแก่บ้านเรือน ทรัพย์สิน ตลอดจนพื้นที่ป่าพรุ ทำให้ต้นไม้ขนาดใหญ่ เช่น ไม้ตะเคียน และไม้ขนาดย่อมล้มหักโค่นประมาณได้ถึง 70 % ของพื้นที่ป่าพรุ และถัดมาไม่นานเกิดภาวะฝนแล้ง ทำให้เกิดไฟป่าขึ้น ไฟป่าเกิดในหน้าแล้งราวเดือนเมษายน บางปีไหม้อยู่นานนับเดือน ไฟได้เผาลึกลงไปถึงหน้าดินชั้นล่าง ซึ่งมีผลต่อการขยายตัวของดินเสม็ดอย่างรวดเร็ว ทำให้ไม้เสม็ดเจริญเติบโตขึ้นแทนต้นไม้ขนาดใหญ่จนเต็มพื้นที่ ไฟป่าเกิดขึ้นเกือบทุกปี ทั้งที่มีสาเหตุมาจากธรรมชาติและเกิดจากการเข้าไปล่าหาสัตว์ป่าในป่าพรุ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการจุดไฟเผาหญ้าเพื่อหาเต่า และคนก็ชอบเข้าไปหาเพื่อนำมาปรุงเป็นอาหาร วิธีการหาเต่าให้ได้มากและสะดวกที่สุดในสมัยนี้ คือการจุดไฟเผาป่าเพื่อไล่เต่าให้ลงไปหลบอยู่ในหลุมเล็กหลุมน้อย ผู้ที่เคยหาเต่าในป่าพรุเล่าว่า “เมื่อจุดไฟเผาป่า เต่าต่างก็หนีไปอยู่ในหลุมรอยตีนช้าง พวกเราเต่าจึงไปจับมาจากรอยตีนช้าง ก็ได้เต่าเป็นกระสอบแล้ว”

เมื่อเกิดไฟป่าหลายปีติดต่อกัน และจากความแห้งแล้งในป่าพรุ จึงทำให้เกิดดินเปรี้ยว เมื่อถึงหน้าน้ำ น้ำที่ขังอยู่ในป่าพรุก็กลายเป็นน้ำเปรี้ยวไปด้วย ซึ่งในยุคต่อมาแปลงนาข้าวที่ชาวหน้าวัวเคยได้ปลูกข้าวแล้วได้ผลผลิตมาก กลับต้องปล่อยทิ้งเป็นที่ร้างเนื่องจากไม่สามารถใช้ทำนาได้อีกต่อไป

5. ปัญหาของยุคพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติเป็นฐานการผลิต

การดำรงชีวิตของคนในทุกยุคทุกสมัยย่อมมีทั้งปัญหา ผลกระทบ มีการแก้ปัญหาต่าง ๆ เพื่อความอยู่รอดของครอบครัวและชุมชน ในยุคที่มีทรัพยากรธรรมชาติอุดมสมบูรณ์ ก็มีปัญหาดังต่าง ๆ เกิดขึ้นและมีผลกระทบต่อคนกลุ่มต่าง ๆ ในพื้นที่หลายประการ คือ

ประการที่ 1 ปัญหาการถือครองที่ดิน ซึ่งในระยะต้นของยุคนี้ชาวนาสามารถจับจองที่ดินได้ตามความพอใจ แต่ต่อมาตอนสุดท้ายของยุคที่ดินที่ว่างเปล่าให้จับจองลดลงหรือเกือบจะไม่มีที่ดินว่างเปล่า ผู้จับจองในระยะแรกต้องแบ่งปันที่ดินให้แก่ลูก ๆ จึงทำให้ครอบครัวใหม่ที่แยกออกมามีที่ดินทำกินน้อยลง ซึ่งทำให้มีผลผลิตข้าวน้อยลงด้วย

ประการที่ 2 ปัญหาการเปลี่ยนแปลงระบบการค้าข้าวในกลุ่มน้ำปากพนัง จากการค้าข้าวเสรี กลับถูกควบคุมไม่ให้ส่งข้าวไปต่างประเทศหลังสงครามโลกครั้งที่สอง แม้ในบริเวณกลุ่มน้ำปากพนังยังคงมีการลักลอบค้าขายข้าวอยู่แต่ก็มีส่วนทำให้ระบบการค้าข้าวต่างไปจากการค้าข้าวอย่างเสรี ซึ่งมีผลกระทบต่อชาวนาในกลุ่มน้ำปากพนังในด้านราคาข้าวตกต่ำลงอย่างมาก

ประการที่ 3 ปัญหาภัยธรรมชาติ เนื่องจากภาคใต้เป็นพื้นที่ที่มีทะเลขนานทั้ง 2 ด้าน อยู่ในร่องของลมมรสุมทั้ง 2 ด้าน จึงมีความเสี่ยงต่อภัยธรรมชาติ เช่น ในปี 2485 เกิดอุทกภัยครั้งใหญ่ ที่ทำให้ผลผลิตและทรัพย์สินตลอดจนทรัพยากรธรรมชาติได้รับความเสียหายเป็นจำนวนมาก

ประการที่ 4 ปัญหาเรื่องโจรสลัด โจรสลัดเป็นปัญหาที่ชาวนาต้องประสบและเป็นความทุกข์ของชาวนาที่ยิ่งใหญ่ที่สุด เพราะโจรในยุคนี้มีปรากฏอยู่ทั่วไป การลักขโมยของโจรสลัดมักจะลักขโมยทรัพย์สินที่มีค่า หรือเป็นเครื่องมือประกอบการทำนา เช่น วัว ควาย เรือ และยังมีลักขโมยข้าวในนาอีกด้วย การป้องกันวัว ควาย ของชาวนา เช่น การทำคอกให้มั่นคง แข็งแรง การพืงคาถาอาคม และการเฝ้าระวังอย่างเข้มงวด เช่น การตื่นขึ้นมาในเวลากลางคืนเพื่อดูว่า วัว ควาย ยังอยู่ในคอกหรือถูกขโมยไปแล้วเพราะหากถูกโจรลักขโมยวัวควายไป เจ้าของจะต้องตามไปไล่ถอนขอวัวควายคืน ซึ่งทำให้ต้องเสียค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้น หรือหากสืบหาไม่เจอทำให้ต้องสูญเสียวัวควาย ซึ่งเป็นการสูญเสียเครื่องมือทำมาหากินที่สำคัญ จากปัญหาของยุคนี้ที่ชาวนาได้ใช้ภูมิปัญญาเพื่อแก้ปัญหา และสามารถอยู่ได้สืบต่อกันมา

จากระบบการผลิตที่ชุมชนในพื้นที่ต่าง ๆ เลือกใช้ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว อาจสรุปได้ว่าทุกพื้นที่ต่างได้เลือกใช้การผลิตที่อาศัยทรัพยากรทั้งที่เป็นทรัพยากรส่วนรวม และทรัพยากรส่วนบุคคล แต่การผลิตภายใต้สังคมนเกษตรที่ยังต้องพึ่งพาตนเองไปพร้อม ๆ กับการพึ่งพาธรรมชาติ ประกอบกับอัตราการบริโภคภายในครัวเรือนยังไม่ได้ถูกกระตุ้นให้ต้องบริโภคมากนัก ทรัพยากรธรรมชาติยังคงเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญของครัวเรือนทุกระดับ แต่เมื่อเวลาผ่านไป ความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ เริ่มเกิดขึ้น ส่งผลให้การผลิตต้องมีการเปลี่ยนแปลงไปด้วย

บทที่ 3

ยุคการผลิตที่ใช้ทรัพยากรอย่างเข้มข้น

การดำรงชีพในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังได้อาศัยฐานทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ ไม่ว่าจะเป็นเขตพื้นที่ชายฝั่ง พื้นที่ราบลุ่ม และพื้นที่ป่าพรุ โดยการเลือกกระบวนการผลิตตามบริบทของแต่ละพื้นที่ ทั้งยังได้มีการพึ่งพาอาศัยแลกเปลี่ยนผลผลิตระหว่างกันของกลุ่มคนที่อยู่ต่างนิเวศ ทำให้เกิดความสมดุลของการดำรงชีพ แม้จะมีปัญหาอุปสรรคในการดำรงชีพอยู่บางประการ แต่จากการใช้วิธีการปรับตัวจากการใช้ประสบการณ์ และหลักการของการอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติ ทำให้มีความทนทานต่อธรรมชาติอยู่มากกว่าผลประโยชน์ส่วนตน กาลต่อมาไปความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ เกิดขึ้นเป็นลำดับ ซึ่งล้วนส่งผลกระทบต่อการดำรงชีพของคนกลุ่มต่าง ๆ มากขึ้น ทรัพยากรธรรมชาติที่เคยได้ใช้เป็นการผลิตเพื่อดำรงชีพมีอันต้องเปลี่ยนแปลงไปด้วยความสมบูรณ์ลดลง เหตุที่เกิดขึ้นจากพื้นที่หนึ่งส่งผลกระทบต่ออีกพื้นที่หนึ่ง ระบบนิเวศที่เคยมีความสมดุลจึงเปลี่ยนแปลงเป็นขาดความสมดุล แต่การดำรงชีวิตของคนในพื้นที่ยังคงดำรงอยู่ต่อไป โดยต้องอาศัยการปรับตัวภายใต้ระบบนิเวศที่เปลี่ยนแปลง ซึ่งแบ่งเป็น 2 ช่วง คือ ช่วง พ.ศ. 2505 – 2530 และช่วงปรับเปลี่ยนการผลิตที่ใช้ทรัพยากรอย่างเข้มข้นยิ่งขึ้น พ.ศ. 2531 - 2542

1. การผลิตที่ใช้ทรัพยากรอย่างเข้มข้น (พ.ศ. 2505 – 2530)

ในช่วงเวลานี้ มีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นหลายประการที่ทำให้เกษตรกรทั่วไปในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ต่างต้องปรับเปลี่ยนระบบการผลิตของครัวเรือน แม้ว่าครัวเรือนยังต้องใช้แนวทางการผลิตที่ยังคงพึ่งทรัพยากรธรรมชาติ แต่ในด้านของการใช้ปัจจัยเพื่อประกอบการผลิตมีแนวโน้มไปในทางการใช้ทรัพยากรที่เข้มข้น ซึ่งมีประเด็นที่สำคัญ คือ ความเปลี่ยนแปลงทางบริบท ผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลง การเข้ามาของรัฐ และการปรับตัว ดังต่อไปนี้

1.1 การเปลี่ยนแปลงทางบริบท ในช่วงเวลาประมาณ 2 – 3 ทศวรรษ ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมากหลายด้าน ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ซึ่งแบ่งเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงเป็น 2 ด้าน คือ เหตุที่เป็นปัจจัยภายนอก และปัจจัยภายใน

1) ปัจจัยภายนอก ปัจจัยภายนอกที่เป็นเหตุและมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงภายในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง มีหลายประการ คือ

ประการที่หนึ่ง การพัฒนาประเทศ การพัฒนาประเทศในช่วงต้นศตวรรษ 2500 เป็นการพัฒนาตามแบบระบบทุนนิยม ที่เน้นความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจโดยรวมของประเทศ จากการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 1- 5 (พ.ศ. 2504 – 2529) เป็นช่วงที่ทรัพยากรธรรมชาติถูกใช้ไปเพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศมาก โดยไม่มีระบบการบริหารจัดการที่ดีและไม่คำนึงถึงสิ่งแวดล้อม จึงทำให้ทรัพยากรที่เคยมีอย่างอุดมสมบูรณ์กลับเสื่อมโทรมลง อีกทั้งการส่งเสริมการผลิตพืชเศรษฐกิจอย่างอื่นนอกเหนือจากข้าว เช่น ยางพารา ทำให้พื้นที่ต้นน้ำที่เป็นแหล่งน้ำสำคัญไหลลงสู่แม่น้ำปากพนัง ผู้ที่อยู่ต้นน้ำเริ่มหันไปปลูกยางพาราโดยการตัดไม้ที่เคยมีอยู่เดิมออกไป ซึ่งเป็นลักษณะของ “สวนสมรม” หรือ “สวนพ่อเฒ่า” อันหมายถึงสวนที่มีต้นไม้หลากหลายชนิดปะปนกันอยู่ในพื้นที่เดียวกัน ทำให้มีผลต่อปริมาณน้ำในแม่น้ำปากพนังด้วย นอกจากนี้ยังมีการส่งเสริมการเลี้ยงสัตว์ และการเน้นการเพิ่มผลผลิต โดยรัฐให้การสนับสนุนด้านชลประทาน การเผยแพร่วิทยาการแผนใหม่ การจัดสรรที่ดิน การส่งเสริมสหกรณ์ การสนับสนุนด้านสินเชื่อ การเพิ่มผลผลิตและประสิทธิภาพการผลิต แทนการขยายพื้นที่การผลิต

นอกจากการขยายตัวจากการพัฒนาบนภาคพื้นดินแล้ว การส่งเสริมและการขยายตัวของอุตสาหกรรมประมง ทั้งการจับสัตว์น้ำเป็นสินค้า การแปรรูปสัตว์น้ำขนาดเล็กที่ไม่สามารถใช้เป็นอาหารของคนได้ ให้เป็นอาหารสัตว์เช่น อาหารไก่ อาหารเป็ด เป็นต้น ทั้งยังมีการเกิดขึ้นของโรงงานน้ำปลาที่ต้องใช้ผลผลิตจากทะเล นโยบายของรัฐเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมเหล่านี้ล้วนส่งผลกระบบการผลิตในพื้นที่ต่าง ๆ ที่มีทั้งด้านบวกและด้านลบ และก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทั้งสิ้น

ประการที่สอง การเกิดภัยธรรมชาติ ภัยธรรมชาติที่เกิดขึ้นบ่อยครั้งและไม่สามารถควบคุมได้ ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในหลายรูปแบบ เช่น พ.ศ. 2505 เกิดพายุไต้ฝุ่นที่อำเภอปากพนัง ซึ่งส่งผลกระทบต่อการผลิตภายในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง นอกจากข้าวในนเสียหายนแล้ว โรงสีข้าวทั้งขนาดใหญ่ ขนาดเล็ก ได้รับความเสียหายจนต้องปิดกิจการไปหลายโรง เนื่องจากไม่มีทุนที่จะปรับปรุง ซ่อมแซม ผู้คนเริ่มอพยพย้ายออกนอกพื้นที่ เพื่อแสวงหาที่ทำกินแห่งใหม่ แต่ผู้ที่ยังคงอยู่ก็ยังทำนาต่อไป

พ.ศ. 2516 เกิดภาวะน้ำท่วมในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังอีกครั้งหนึ่ง ในช่วงเดือนพฤศจิกายน ซึ่งเป็นระยะที่ข้าวกล้าในนากำลังเจริญงอกงาม จึงเกิดการเน่าเสียเกือบทุกพื้นที่ ชาวนาประสบความเดือดร้อนจากการผลิตครั้งใหญ่ ทำให้ผู้คนอพยพไปอยู่ที่อื่นมากขึ้น ช่วงนี้มีการตื่นตัวเรื่อง การเลี้ยงปลานิลที่เป็นการผลิตใหม่ที่เข้ามาในพื้นที่ ชาวนาที่มีทุนจึงได้ขุดบ่อเลี้ยงปลานิล เพื่อขายพันธุ์ปลา และขายปลาเพื่อเป็นอาหาร การเลี้ยงปลานิลช่วงนี้เป็นการพยายามหารายได้เสริมให้กับครัวเรือนอีกช่องทางหนึ่ง และในปี พ.ศ. 2518 เกิดอุทกภัยที่รุนแรงอีกครั้งหนึ่งในพื้นที่ลุ่ม

น้ำปากพนัง น้ำท่วมครั้งนี้ทำให้โรงสีขนาดใหญ่ซึ่งเก็บข้าวเปลือกไว้เป็นจำนวนมากประสบภาวะขาดทุน จนต้องล้มเลิกกิจการไปจากพื้นที่อำเภอปากพนังและอำเภอหัวไทรเกือบหมด ประกอบกับในช่วงเวลาดังกล่าวได้มีโรงสีขนาดเล็กเพิ่มขึ้นเกือบทั่วทุกพื้นที่ การเกิดภัยธรรมชาติแต่ละครั้งส่งผลกระทบต่อครัวเรือน ทั้งด้านการผลิตที่ต้องเปลี่ยนแปลงฤดูกาลผลิต และด้านทรัพย์สิน เช่น บ้านเรือน สัตว์เลี้ยง ผลผลิตอื่น ๆ ที่ต้องถูกทำลายเสียหายเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะปลานิลที่เลี้ยงไว้ก็ถูกน้ำท่วม ปลาออกไปหมดสิ้น กิจการเลี้ยงปลานิลก็ลดลงไป ต่อมาปี พ.ศ. 2524 ได้เกิดอุทกภัยอีกครั้งหนึ่ง ที่ทำให้ผลผลิต และทรัพย์สินของเกษตรกรได้รับความเสียหายอย่างหนักอีกครั้ง

2) ปัจจัยภายใน ปัจจัยที่เกิดขึ้นภายในพื้นที่และทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลง มีหลายด้าน ได้แก่

ด้านโครงสร้างพื้นฐาน โครงสร้างพื้นฐานในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังที่เกษตรกรใช้เป็นพื้นฐานการดำรงชีวิต คือ แม่น้ำ ลำคลอง ที่ใช้ได้อย่างอเนกประโยชน์ ได้แก่ เป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งสินค้าหรือผลผลิต เป็นแหล่งน้ำเพื่อการประกอบอาชีพทางการเกษตร และเป็นแหล่งเพาะพันธุ์สัตว์น้ำที่สามารถนำมาใช้ในการดำรงชีวิตส่วนหนึ่ง แต่ในระยะต่อมาได้มีการก่อสร้างถนนเพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมทางบก ทั้งทางรถยนต์และรถไฟ แม่น้ำ ลำคลอง จึงลดบทบาทลง การคมนาคมทางบกแม้จะสะดวกและรวดเร็วกว่าทางน้ำ แต่ก็ทำให้ต้องเสียค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้น ซึ่งหมายถึงชาวนาจะต้องหารายได้ให้มากขึ้นด้วย ถนนสายหลักที่เป็นสายเชื่อมต่อระหว่างจังหวัดที่ผ่านเขตพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง คือ ถนนสายนครศรีธรรมราช - สงขลา ซึ่งเป็นเส้นทางผ่านจากเมืองนครศรีธรรมราชผ่านอำเภอเฉลิมพระเกียรติ อำเภอเชียรใหญ่ อำเภอหัวไทร ถึงอำเภอระโนด และถึงเมืองสงขลา นอกจากนี้ยังมีการสร้างถนนที่เป็นเส้นทางติดต่อระหว่างอำเภอกับอำเภออีกหลายสาย เช่น ถนนสายอำเภอปากพนัง - อำเภอเชียรใหญ่ สายเชียรใหญ่ - ชะอวด และสายอำเภอปากพนังเลียบชายฝั่งทะเล - อำเภอหัวไทรเพื่อเชื่อมต่อไปยังอำเภอระโนด จังหวัดสงขลา เป็นต้น

และในสมัยของ มรว.คึกฤทธิ์ ปราโมช เป็นนายกรัฐมนตรี มีการผันเงินสู่ท้องถิ่น เรียกกันทั่วไปว่า “ยุคเงินผัน” เงินผันส่วนใหญ่ได้นำมาใช้ในการขุดถนนภายในหมู่บ้าน เพื่อให้เชื่อมต่อกับถนนสายหลัก และต่อมาก็ปรับเปลี่ยนเป็นโครงการ กสช. ก็มักนำไปเพื่อทำถนนและเหมืองน้ำ การเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างพื้นฐานด้านการคมนาคมขนส่งที่เกิดขึ้นอย่างกว้างขวางนี้ เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้โรงสีไฟที่ยังคงมีอยู่ในระยะต้นของยุคนี้ล้มสลายไปด้วย ทั้งจากการเปลี่ยนแปลงเส้นทางการค้าข้าวเป็นทางบกแล้ว ยังเกิดมีโรงสีเครื่องยนต์ขนาดเล็กเกิดขึ้นตามหมู่บ้าน หรือชุมชนทั่วไป โรงสีเหล่านี้มักเลือกทำเลที่ตั้งที่สามารถติดต่อได้ทั้งทางบกและทาง

น้ำ เพราะในระยะต้นของยุคที่ยังมีการใช้ลากล่องอยู่บ้าง แต่เมื่อถึงระยะปลายของยุคนี้เส้นทางน้ำจะหมดสิ้นไป บรรดาโรงสีต่าง ๆ ที่ตั้งขึ้นใหม่จึงเลือกที่ตั้งที่ติดต่อกับถนนเพียงอย่างเดียว

โครงสร้างพื้นฐานอีกประเภทหนึ่งที่เกิดขึ้นในพื้นที่ คือ การสร้างประตุน้ำกั้นลากล่องในเขตพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ 2 แห่ง คือ ประตุน้ำกั้นคลองค้อ สร้างประมาณ พ.ศ. 2513 และประตุน้ำคลองเชียร ประมาณ พ.ศ. 2516 โครงสร้างพื้นฐานดังกล่าวแม้จะมีผลต่อการเก็บกักน้ำได้บางส่วน แต่ผลกระทบก็เกิดขึ้นกับกลุ่มคนบางกลุ่มตั้งแต่การก่อสร้างสำเร็จและเปิดใช้

ด้านความเปลี่ยนแปลงทางสังคม ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังเปลี่ยนไปหลายประการ เช่น

ประการที่ 1 ค่านิยม ค่านิยมที่เกิดขึ้นในพื้นที่ มีหลายด้าน ดังนี้

ค่านิยมด้านการศึกษา แม้ในยุคก่อนหน้านี้จะปรากฏขึ้นของค่านิยมเกี่ยวกับการศึกษาเล่าเรียนของบุตร แต่จากเงื่อนไขหลายประการทำให้ชาวบ้านทั่วไปไม่สามารถส่งบุตรให้ไปศึกษาเล่าเรียนระดับสูงได้ เช่น การไม่มีเครือข่ายหรือความสัมพันธ์กับบุคคลอื่น ๆ เพราะการที่เยาวชนจะไปศึกษาต่อในระดับสูง ๆ นั้นต้องไปศึกษาเล่าเรียนในตัวจังหวัดหรือกรุงเทพฯ โดยต้องไปอาศัยกับญาติ หรืออาศัยวัด แต่หากพ่อแม่ไม่มีเส้นสายความสัมพันธ์ก็ทำให้ขาดโอกาสที่จะให้บุตรไปเล่าเรียนได้ แต่เมื่อมาถึงในยุคนี้ที่เกิดสถาบันการศึกษาระดับต่าง ๆ ขึ้นเกือบทั่วทุกอำเภอทำให้ครอบครัวของชาวนาส่งให้บุตรหลานได้เข้าศึกษาต่อในระดับที่สูงนั้นเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากสาเหตุหลายอย่างเช่น ค่านิยมด้านการศึกษาที่มีมาแต่อดีตและสืบทอดต่อมาถึงยุคนี้ การได้รับรู้ถึงความสำเร็จทางการศึกษาของครอบครัวที่ส่งให้บุตรหลานของตนได้เล่าเรียนระดับสูงขึ้น และจากการที่ครอบครัวชาวนาประสบกับความยากลำบากในการทำนา ยิ่งต่อมาในระยะกลาง ๆ ของยุคนี้ชาวนาต้องประสบภาวะขาดทุนจากการผลิตข้าวก็ยังเป็นแรงผลักดันให้บุตรหลานของตนเองได้ศึกษาเล่าเรียนให้มากขึ้น เพื่อความหวังอย่างเดียว คือ “ไม่ต้องกลับมาทำนา อยู่กับวัวกับควายให้ยากลำบากเหมือนพ่อแม่” ค่านิยมเรื่องการศึกษาจึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ครอบครัวขาดแรงงานทำนา ที่แตกต่างจากอดีตที่สมาชิกในครัวเรือนทุกคนต้องมีส่วนร่วมในกระบวนการผลิตข้าว

ค่านิยมด้านอาชีพ แม้การทำนาผลิตข้าวยังคงมีอยู่ทั่วไปแต่จากสถานะการผลิตข้าวที่แตกต่างจากยุคก่อน ๆ การต้องทนอยู่กับแสงแดดและสายฝน จึงไม่เป็นที่สนใจของวัยรุ่นหรือวัยหนุ่มสาว ประกอบกับสาเหตุของประการแรกที่พ่อแม่พยายามส่งให้ลูก ๆ ได้ศึกษาเล่าเรียนมีงานทำที่ดี ๆ มีรายได้มากกว่าการทำนา ทำให้วัยรุ่นหรือวัยหนุ่มสาวที่ไม่ได้ศึกษาต่อต้องดิ้นรนออกไปทำงานรับจ้างในตัวเมือง หรือออกไปหางานทำนอกภาคเกษตรกันมากขึ้น คนที่ยังคงยึดอาชีพทำนาจึงมักเป็นผู้ที่มีอายุ 40 – 50 ปีขึ้นไป หลายครอบครัวชาวนาที่มีผู้ทำนาเพียง 2 คน

คือ พ่อบ้านและแม่บ้าน ส่วนลูก ๆ ต่างออกไปทำงานนอกบ้านหรือนอกพื้นที่ จากสาเหตุนี้ยังตอกย้ำถึงการขาดแรงงานคนในการทำนามากขึ้น

ค่านิยมการบริโภค ค่านิยมการบริโภคของคนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังก็เหมือนกับพื้นที่ทั่วไปในประเทศ จากกระแสของการพัฒนาเศรษฐกิจการขยายตัวทางการตลาด การกระตุ้นการบริโภคของประชาชนในชาติ ทำให้การบริโภคเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ไม่ว่าจะเป็นด้านอาหาร การกิน ด้านเสื้อผ้า ด้านวัสดุอุปกรณ์ เครื่องมือเครื่องใช้ สิ่งของทั่วไปสิ่งเหล่านี้ครัวเรือนชาวนาต่างไขว่คว้าให้ได้มาอยู่ในครอบครอง จึงต้องใช้จ่ายเพิ่มขึ้นในขณะที่ผลผลิตจากอาชีพหลักลดลง ทำให้รายได้ไม่พอใช้จ่ายในครัวเรือน เกิดภาวะหนี้สินในครัวเรือนที่ต้องจ่ายค่าดอกเบี้ยในอัตราที่สูงและพอกพูนขึ้นเรื่อย ๆ และที่ซ้ำร้ายไปกว่านั้นการนิยมนิยมนบริโภคข้าวที่มาจากต่างถิ่น ได้แก่ ข้าวสารจากภาคกลางที่เรียกกันว่า “สารบางกอก” ที่มีราคาค่อนข้างสูง แต่ด้วยคุณภาพที่เหนือกว่าข้าวสารที่ผลิตได้เอง ชาวนาในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังจำนวนมากจึงนิยมซื้อ “สารบางกอก” เพื่อบริโภคในครัวเรือน

ประการที่ 2 คือ การละเลยวัฒนธรรมประเพณีท้องถิ่น ในพื้นที่ชุมชนชาวนาย่อมมีสถาบันหรือองค์กรที่ได้กำหนดคตินา กฎเกณฑ์ การปฏิบัติโดยเฉพาะการปฏิบัติต่อข้าว ที่สืบทอดต่อกันมายาวนาน แต่วัฒนธรรมหรือประเพณีต่าง ๆ ได้เสื่อมถอยไปอย่างเห็นได้ชัด การปฏิบัติต่อข้าวที่ถือกันว่าเป็นสิ่งที่มีคุณค่าและมีค่าสูงยิ่งต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ การละเลยต่อประเพณีที่สืบทอดกันมา ได้แก่ ความเชื่อเรื่องขวัญข้าว ทำให้ชาวนาปฏิบัติต่อข้าวอย่างสำนักเชิงบุญคุณ ตั้งแต่การรวบข้าว การแรกไถ การแรกเก็บเกี่ยว เป็นต้น ความเชื่อเรื่องขวัญข้าวทำให้ชาวนาเป็นคนประหยัด อดออม ไม่ทิ้งข้าวไม่ว่าจะเป็นข้าวเปลือก ข้าวสาร หรือข้าวสุก ผลผลิตข้าวที่แต่ละครัวเรือนของชาวนาได้รับที่มีมากมายก่ายกอง เป็นผลส่วนหนึ่งของความเชื่อเรื่องขวัญข้าว เพราะชาวนาจะไม่ยอมให้เมล็ดข้าวตกเรียราดอยู่ที่หนึ่งทีใดเป็นอันขาด แต่ในยุคนี้ชาวนาทั่วไปในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังต่างละเลยเรื่องเหล่านี้ไป ทั้งประเพณีวัฒนธรรมด้านอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวนาก็ถูกละเลยเสียส่วนมาก

ประการที่ 3 ความสัมพันธ์ทางสังคม ความเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นในช่วงนี้ ได้แก่ การลดลงของเครือข่ายทางสังคมที่มีมีแต่ก่อน เช่น เกลอ หรือความสัมพันธ์ระหว่างคนที่อยู่ต่างระบบนิเวศเช่น ชาวเหนือ ชาวนอก ซึ่งมีสาเหตุมาจากหลายประการ คือ การเปลี่ยนแปลงเส้นทางคมนาคมจากการใช้ทางน้ำเป็นทางบก ทำให้การไปมาหาสู่กันมีความเป็นไปได้ทั้งสองด้าน คือ ด้านที่เป็นผลดี คือ การไปมาหาสู่กันได้สะดวก รวดเร็ว สามารถไป – กลับได้ภายในวันเดียว จึงไม่ต้องนอนค้างคืน แต่ผลกระทบที่เกิดขึ้นทำให้ความสัมพันธ์คลี่คลายลงไปด้วย เพราะจากการที่ต้องมาอยู่รวมกันเพื่อช่วยเหลือกันในการผลิต เช่น การเก็บเกี่ยวข้าว ทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่แนบแน่น จนเป็นเสมือนหนึ่งเป็นครอบครัว

เดียวกัน ประการที่สอง คือ ความจำเป็นในการแลกเปลี่ยนผลผลิตซึ่งกันและกันนั้นลดลง เพราะต่างฝ่ายต่างหาซื้อข้าวของ อาหารประเภทต่าง ๆ ได้ตามท้องตลาดที่มีตลาดเพิ่มขึ้นในชุมชนหรือหมู่บ้านต่าง ๆ มากขึ้น

ประการที่ 4 โครงสร้างของครัวเรือนเปลี่ยนแปลง ในอดีตครัวเรือนชาวนานิยมมีลูกมาก เพื่อจะได้มีแรงงานสำหรับการผลิตมากขึ้น ครัวเรือนชาวนาจึงเป็นครอบครัวใหญ่ มีสมาชิกในครอบครัวอาศัยอยู่ในบ้านเดียวกัน แต่ต่อมาทางการมีเป้าหมายลดอัตราการเพิ่มของประชากร แม้ครัวเรือนในชนบทยังไม่ได้สนองตอบต่อเป้าหมายของรัฐมากนัก แต่การรณรงค์อย่างต่อเนื่องภายใต้กระแส “ลูกมากจะยากจน” แต่ละครอบครัวจึงมีลูกลดลง ขนาดของครอบครัวเป็นครอบครัวเล็ก ในขณะที่ที่ทำกินซึ่งได้รับการแบ่งปันจากครอบครัวพ่อแม่ก็มีปริมาณลดลงด้วย แต่ค่าใช้จ่ายกลับสูงขึ้น

ด้านโครงสร้างทางเศรษฐกิจในท้องถิ่น ระบบการซื้อขายข้าวได้เปลี่ยนแปลงไป จากการที่ชาวนาต้องขายข้าวให้กับพ่อค้าข้าว หรือขายให้กับโรงสีไฟโดยตรง แต่ในยุคนี้ได้มีชาวนาหรือผู้ที่เคยเป็นพ่อค้ารายย่อยหันมา สร้างโรงสีเครื่องยนต์ขนาดเล็กทั้งชนิดหั่วบดและชนิดโยก และต่อมาได้ขยายเป็นโรงสีขนาดกลาง ซึ่งมีกระจายอยู่ทั่วไปทุกชุมชน การที่โรงสีในท้องถิ่นเกิดขึ้นมากและได้รับซื้อข้าวในท้องถิ่นแล้วสีเป็นข้าวสารขายต่อให้กับพ่อค้าข้าวสารอีกทอดหนึ่ง ด้วยปริมาณของโรงสีที่มากขึ้นและคุณภาพของเครื่องสีข้าวที่ไม่ดีนัก เป็นเหตุให้คุณภาพของข้าวสารลดลง เนื่องจากระบบการสีข้าวไม่มีประสิทธิภาพเท่ากับโรงสีขนาดใหญ่ ซึ่งมีทุนในการลงทุนมากกว่า จึงส่งผลให้ราคาข้าวสารตกต่ำลง เจ้าของโรงสีต่างก็ต้องพยายามระบายข้าวสารออกให้เร็ว พ่อค้าข้าวสารจึงกดราคาข้าวสารให้ตกต่ำลงได้ ซึ่งเจ้าของโรงสีต้องไปกดราคาจากชาวนาต่อไปอีกทอดหนึ่ง

ด้านเทคโนโลยี การใช้เทคโนโลยีเพื่อการผลิตเริ่มมีบทบาทสูงในยุคนี้ ซึ่งก็เป็นผลสืบเนื่องมาจากการขาดแรงงานทำนาในพื้นที่หรือของครัวเรือน เครื่องจักรกลเพื่อการผลิตข้าวขั้นตอนต่าง ๆ จึงเริ่มเข้ามา และขยายตัวเพิ่มขึ้นให้สอดคล้องกับกระบวนการผลิตข้าวของชาวนา เทคโนโลยีต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนมีความสำคัญและมีความจำเป็นต่อการผลิตข้าวมาก แม้จะทำให้ค่าใช้จ่ายที่เป็นต้นทุนของยุคนี้สูงขึ้น เทคโนโลยีที่ใช้เพื่อการผลิต ได้แก่ รถแทรกเตอร์เข้ามาเพื่อไถนาแทนการไถนาด้วยวัวหรือควายที่ต้องใช้คนเป็นผู้ไถ อาจต้องใช้เวลานานถึง 2-3 เดือน ต่อมาได้มีรถไถนาแบบใหม่ที่มีขนาดเล็กลงและราคาถูกกว่า ทำให้ชาวนาบางครอบครัวสามารถซื้อหาไว้ในครอบครองได้มากกว่ารถแทรกเตอร์ซึ่งมีราคาสูง เรียกว่า รถไถนาแบบเดินตาม ส่วนกระบวนการเกี่ยวเกี่ยวก็ได้มีรถเกี่ยวข้าวเข้ามาในพื้นที่ก่อน ในระยะแรก ๆ มักเป็นรถเกี่ยวข้าวจากภาคกลางที่อาศัยนายหน้าในท้องถิ่นเข้ามาบริการเกี่ยวข้าว หลังจากนั้นจะเป็นรถนวดข้าว ซึ่งส่วนมากเป็นเจ้าของเดียวกับรถเกี่ยวข้าว การใช้เทคโนโลยีด้านเครื่องจักรกลดังกล่าว

แม้มีความสะดวก รวดเร็ว และสามารถทดแทนแรงงานคนที่ขาดไป ทั้งยังทำให้กระบวนการผลิตข้าวในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังสามารถอยู่รอดมาถึงปัจจุบันนี้ได้ แต่อีกด้านหนึ่งที่ชาวนาได้รับผลกระทบคือ ต้นทุน ที่เป็นค่าจ้างเครื่องจักรเหล่านี้ และมีแนวโน้มว่าจะสูงขึ้นเรื่อย ๆ เพราะต้องอาศัยน้ำมันเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ ดังนั้นเมื่อน้ำมันขยับราคาสูงขึ้นนั้นหมายถึงเงินที่ชาวนาต้องใช้จ่ายเป็นต้นทุนการผลิตเพิ่มขึ้นด้วย

ด้านความเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรธรรมชาติ การเปลี่ยนแปลงทางบริบทในยุคนี้ทั้งที่เกิดจากเหตุปัจจัยภายในและภายนอก ซึ่งเป็นเป็นผลพวงจากการพัฒนาประเทศที่มุ่งด้านเศรษฐกิจเป็นหลัก จึงทำให้เกิดผลกระทบซึ่งเป็นลูกโซ่ เช่น การตัดไม้แถบป่าเขาที่เป็นต้นน้ำคือ พื้นที่แถบภูเขา อำเภชะอวด อำเภอลานสกา มีการริเริ่มเปลี่ยนจากป่าธรรมชาติเป็นการปลูกยางพารา ทำให้มีการแผ้วถางป่าต้นน้ำ เพื่อปลูกยางพาราหรือผลไม้กันมากขึ้น มีผลทำให้น้ำจากต้นน้ำที่ไหลลงสู่แม่น้ำปากพนังลดลง จึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้น้ำเค็มจากทะเลรุกล้ำเข้ามาตามแม่น้ำปากพนังและไหลเข้าไปยังลำคลองสายสาขา ลึกเข้าไปเรื่อย ๆ แต่การเกิดปรากฏการณ์น้ำเค็มรุกล้ำลักษณะนี้จะเกิดขึ้นตามฤดูกาล เช่น ในฤดูแล้ง ที่มีปริมาณน้ำจืด ลงมาจากต้นน้ำน้อยกว่าปกติ แต่ในฤดูฝนปริมาณน้ำจืดมีมากกว่าจึงสามารถขับไล่น้ำเค็มออกไปยังทะเลได้เหมือนกัน

การเกิดปรากฏการณ์ดังกล่าว เป็นสาเหตุให้รัฐมีนโยบายสร้างระบบชลประทานขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ส่วนระบบนิเวศบริเวณเขตป่าพรุที่เคยมีน้ำท่วมขังตลอดปี ต่อมาเมื่อระดับน้ำลดลง ทำให้พื้นที่ในป่าพรุแห้งจึงก่อให้เกิดสารชนิดหนึ่งสะสมอยู่ในพื้นดิน เมื่อมีฝนตกน้ำท่วมจึงทำให้น้ำในบริเวณป่าพรุเป็นน้ำเปรี้ยวที่ไม่สามารถใช้พื้นที่ทำนาได้ ประกอบกับในยุคนี้มีการตัดไม้ทำลายป่าโดยเฉพาะไม้เสม็ดในป่าพรุกันอย่างเข้มข้น และตัดไม้กันตลอดทั้งปีเนื่องจากมีเส้นทางขนส่งที่สะดวกขึ้นทั้งทางบกและทางน้ำ ผสมกับละเลยของเจ้าหน้าที่ การลักลอบตัดไม้ในป่าพรุนอกจากทำให้ป่าไม้เสียหายมากแล้ว ระบบนิเวศเขตป่าพรุก็เกิดการเปลี่ยนแปลงไปด้วย ทั้งเกิดน้ำเปรี้ยว ดินเปรี้ยว สัตว์น้ำบางชนิดสูญพันธุ์ไปจากเขตป่าพรุ คือ ปลาตุ๊กตาฟัน ความอุดมสมบูรณ์ของสัตว์น้ำลดลงไปพร้อม ๆ กัน การใช้พื้นที่บริเวณรอบนอกป่าพรุทำนาไม่ได้ จึงกลายเป็นที่นาร้างทำให้เป็นแหล่งเพาะและขยายพันธุ์ของหนูนาไปในที่สุด ซึ่งปรากฏว่าในระยะนี้มีศัตรูพืชหรือศัตรูข้าวที่เพิ่มขึ้นและเป็นปัญหากับชาวนามากที่สุด คือ หนู

และจากผลการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตข้าว ที่บางพื้นที่สามารถใช้ระบบชลประทานได้ ทำให้สามารถทำนาปลูกข้าวได้ปีละ 2 ครั้ง และการใช้พันธุ์ข้าวอายุสั้นที่ต้องมีวิธีการผลิตที่แตกต่างไปจากเดิมที่เคยอาศัยน้ำฝนและทำนาด้วยข้าวพันธุ์พื้นเมืองอายุยาวซึ่งทำได้ปีละ 1 ครั้ง ทำให้ชาวนาต้องใช้ปุ๋ยเคมีมากขึ้น ส่งผลต่อคุณภาพของดินในระยะต่อมา ผืนนาที่เคยมีดินดีคือมีความอุดมสมบูรณ์จึงเสื่อมคุณภาพลง และจากการที่ชาวนาใช้พันธุ์ข้าวแบบใหม่ที่ไม่ทนทานต่อ

ศัตรูพืช ประเภทเพลี้ย หนอน แมลงต่าง ๆ ชาวนาจึงต้องใช้ยาปราบศัตรูพืชประเภทสารเคมีที่มีขายตามท้องตลาด ซึ่งนอกจากเพิ่มต้นทุนการผลิตแล้วยังทำให้ระบบนิเวศในนาข้าวเปลี่ยนแปลงไปด้วย สัตว์บางชนิดที่เป็นประโยชน์ต่อต้นข้าวอันที่จะช่วยทำลายศัตรูพืชบางชนิดกลับต้องตายไปด้วย สัตว์จำพวกที่เคยใช้เป็นอาหารของชาวนาเช่น ปลา ปู หอย ก็ไม่สามารถนำมารับประทานได้

การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศทั้งระบบนิเวศในระดับพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง และระดับแปลงนาข้าวแต่ละพื้นที่ ย่อมส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศในภาพรวมของพื้นที่ทั้งหมด การเปลี่ยนแปลงทางบริบทดังที่ได้กล่าวมาแล้วหลาย ๆ ด้าน แต่ละด้านจะมีความเกี่ยวโยงซึ่งกันและกัน และส่งผลกระทบต่อทั้งในเชิงทำให้ดีขึ้น และเชิงที่เป็นผลกระทบต่อการเกษตรในพื้นที่

1.2 ผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลงทางบริบท ความเปลี่ยนแปลงทางบริบทของพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ทั้งที่มีสาเหตุมาจากภายนอกพื้นที่ และเป็นความเปลี่ยนแปลงจากภายในพื้นที่ ย่อมส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศของแต่ละพื้นที่ ซึ่งจะได้อธิบายถึงความเปลี่ยนแปลงในแต่ละนิเวศพื้นที่ย่อย ดังนี้

1) ความเปลี่ยนแปลงการผลิตในพื้นที่ชายฝั่ง ผลกระทบที่กลุ่มคนบนพื้นที่ชายฝั่ง โดยเฉพาะกลุ่มประมงชายฝั่งได้รับ สืบเนื่องมาจากการขยายตัวของระบบอุตสาหกรรมประมง ที่ใช้วิธีการทำประมงอวนลากซึ่งมีประสิทธิภาพในการจับสัตว์น้ำ จึงกลายเป็นเครื่องมือประมงที่ทำกำไรสูงและได้รับการยอมรับอย่างรวดเร็ว ผู้ที่มีทุนทางการเงินจากกลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางได้หันไปลงทุนทำเรือประมงที่เรียกกันว่า “เรือห้องเย็น” กันหลายคน ซึ่งมีทั้งผู้ที่เคยอาศัยอยู่บริเวณชายฝั่งทะเล และพื้นที่ราบลุ่ม การปรับเปลี่ยนอาชีพของผู้ที่มีทุนสูงไปทำประมงเชิงพาณิชย์ ได้รับผลดีมีกำไรสูง จึงมีผู้ที่มีความสนใจสร้าง “เรือห้องเย็น” มากขึ้น บางคนต้องกู้หนี้ยืมสินไปเพื่อลงทุนทำประมง

การทำประมงเชิงพาณิชย์ ไม่ว่าจะเป็นแถบอ่าวไทยหรือแหล่งอื่น ๆ เกิดผลกระทบกับพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังอย่างน้อย 2 ประการ คือ

ประการที่ 1 แรงงานวัยทำงาน หรือวัยรุ่นหนุ่มสาวต่างออกนอกพื้นที่ ละทิ้งการทำนาไปสู่กระบวนการประมงเชิงพาณิชย์มากขึ้น ซึ่งแรงงานที่ออกไปนั้นมีหน้าที่ต่างกัน ดังนี้

แรงงานผู้ชาย ผู้ชายที่มีอายุอยู่ในช่วง 18 – 40 ปี มักเข้าสู่กระบวนการทำประมงโดยไปเป็นแรงงานหรือลูกเรือประมง แรงงานผู้ชายมักเป็นผู้ที่มีความแข็งแรง สุขภาพดี ไม่จำเป็นต้องเป็นผู้ที่มีความรู้หรือมีการศึกษาสูง ดังนั้นจึงมักเป็นแรงงานที่จบการศึกษาเพียง ป.4 หรือไม่จบก็สามารถไปเป็นลูกเรือประมงได้ ซึ่งมาจากชุมชนทั่วไปในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง แต่ผู้ที่มีประสบการณ์หรือผู้ที่เคยทำประมงชายฝั่งมาก่อนย่อมมีความได้เปรียบ ที่พัฒนาขึ้นเป็นได้ทั้งประจำเรือจำนวนหนึ่ง มีค่าแรงที่สูงกว่าลูกเรือมาก และมีอำนาจในการควบคุมลูกเรือคนอื่น ๆ

ด้วย แหล่งที่แรงงานเหล่านี้ไปทำงาน คือ ปากพนัง ปากนคร และสงขลา ลูกเรือประมงออกเรือไปหาปลาครั้งละประมาณ 7–10 วัน จึงกลับเข้าฝั่งครั้งหนึ่ง และได้รับค่าแรงงานทันทีที่เรือเทียบท่าและขายปลาเรียบร้อยแล้ว ซึ่งค่าแรงอยู่ในอัตราที่ค่อนข้างสูง โดยเฉพาะเมื่อเทียบกับรายได้จากการทำนา ดังนั้นจึงเป็นแรงจูงใจที่สำคัญที่ดึงดูดแรงงานจากทุ่งนาสู่ทะเลกันมากขึ้นในระยะแรก ๆ ของการทำเรือห้องเย็น จะได้รับผลตอบแทนที่สูงมาก จึงมีผู้สนใจทำเรือห้องเย็นกันมากขึ้น ความต้องการลูกเรือประมงก็มีมากขึ้นเป็นลำดับ โดยผู้ที่ไปเป็นลูกเรืออยู่ก่อนซึ่งรู้จักกับเพื่อนที่เป็นลูกเรือด้วยกัน หรือรู้จักกับไต่กั้งเรือ จะเป็นผู้ชักชวนญาติหรือเพื่อนฝูงให้ไปทำงานเป็นลูกเรือด้วยกัน

แรงงานผู้หญิง ผู้หญิงที่เข้าสู่กระบวนการทำประมง มักไปทำงานเป็นแรงงานรับจ้างที่ทำเทียบเรือประมง เช่น การคัดแยกสัตว์น้ำจากเรือประมง การชั่งน้ำหนักและบรรจุผลผลิตใส่ลังไม้ เป็นต้น แรงงานผู้หญิงจึงมีน้อยกว่าผู้ชาย และมักเป็นผู้ที่มาทำงานตามความสัมพันธ์ทางเครือญาติ หรือเพื่อนบ้านกันมาก่อน เพราะค่านิยมในช่วงนี้ยังไม่ให้ผู้หญิงออกไปทำงานนอกบ้าน ส่วนรายได้ที่เป็นค่าแรงงานแม้จะได้รับน้อยกว่าผู้ชายแต่ก็ยังนับว่าสูงกว่าการทำนาอยู่ที่บ้าน ที่สำคัญเป็นค่าแรงที่ได้รับเป็นรายวันหรือรายสัปดาห์ ซึ่งแตกต่างกับการทำนาที่จะได้รับเงินก็ต่อเมื่อขายข้าวได้ ซึ่งอาจเป็นรายปี หรือรายครึ่งปี

ประการที่ 2 ทรัพยากรสัตว์น้ำชายฝั่งลดลง ทรัพยากรชายฝั่งที่เคยมีอย่างมากมายเหลือกินเหลือใช้ ผู้ทำประมงชายฝั่งต้องคัดเลือกเฉพาะตัวโต ๆ เพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน แต่การเกิดขึ้นของอุตสาหกรรมประมงจากการทำประมงเชิงพาณิชย์ ทำให้สัตว์น้ำทุกชนิดที่จับขึ้นมาได้กลายเป็นสินค้าได้หมด การสร้างท่าเทียบเรือ การสร้างถนนหนทาง ทำให้การลำเลียงผลผลิตจากทะเลเป็นไปอย่างสะดวก ความต้องการของตลาดเป็นลักษณะของการซื้อขายคล่อง การคิดค้นพัฒนาการใช้เครื่องมือจับปลาเพื่อให้ได้ปลามากที่สุดจึงเกิดขึ้น และเป็นผลให้ทรัพยากรสัตว์น้ำชายฝั่งลดน้อยถอยลงเป็นลำดับ สิ่งเหล่านี้ล้วนส่งผลกระทบต่อการผลิตในพื้นที่ชายฝั่งไปด้วย

แม้จะมีความเปลี่ยนแปลงการผลิตในพื้นที่ชายฝั่งเกิดขึ้น แต่พื้นที่ชายฝั่งยังคงมีการผลิตหลักอยู่ 2 อย่าง คือ การทำประมงชายฝั่ง และการทำนา และมีการผลิตอื่น ๆ ที่เป็นรายได้เสริม

การทำประมงชายฝั่ง กลุ่มคนที่เคยยึดอาชีพทำประมงชายฝั่ง และอาศัยอยู่แถบชายหาด ยังคงยึดอาชีพการทำประมงชายฝั่ง ซึ่งอาจแบ่งกลุ่มคนที่ทำประมงชายฝั่งอย่างคร่าว ๆ ได้ 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่มีทุน และกลุ่มไม่มีทุน กลุ่มที่มีทุน คนกลุ่มนี้ยังพอมองเห็นช่องทางทำกินจากการทำประมง โดยเฉพาะในระยะต้น ๆ ของยุคจนเกือบถึงกลางยุค ที่ยังคงมีทรัพยากรสัตว์น้ำในทะเลค่อนข้างมาก การลงทุนเพิ่มขึ้นเพื่อให้สามารถจับสัตว์ได้มากขึ้นจึงเป็นสิ่งที่คนกลุ่มนี้กล้าลงทุน เช่น การสร้างเรือประมงขนาดใหญ่กว่าเดิมเพื่อให้ออกทะเลได้ไกลฝั่งมากขึ้น การลงทุนสร้าง

เครื่องยนต์ การสร้างเครื่องมือ เช่น อวน และการจ้างลูกเรือโดยหาคนในหมู่บ้าน เป็นต้น จึงสามารถจับสัตว์น้ำได้มากขึ้น แม้ในระยะต่อมาจะจับสัตว์น้ำได้น้อยลง แต่บางรายก็สามารถสะสมทุนได้จำนวนหนึ่ง เพราะการสะสมทุนที่ได้รับจากกิจกรรมทำประมงไม่ได้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของปริมาณผลผลิตที่ได้รับแต่เพียงอย่างเดียว แต่พฤติกรรมการใช้จ่าย การบริโภค การเก็บเงิน เหล่านี้มีส่วนอย่างมากสำหรับการสะสมทุน ส่วนกลุ่มไม่มีทุน การไม่มีทุนของคนกลุ่มนี้ หมายถึงการไม่มีทุนพอที่จะลงทุนเพื่อทำการประมงได้เพิ่มขึ้นเหมือนกับคนกลุ่มแรก แต่ยังคงมีเครื่องมือเครื่องใช้สำหรับทำประมงที่เคยทำมาก่อนอยู่แล้ว ดังนั้นจึงยังคงทำการประมงชายฝั่งที่ใช้แรงงานตนเองหรือบุตรหลานในครอบครัว เพื่อออกทะเลหาปลา เพื่อบริโภคในครัวเรือนหรืออาจขายได้บ้างภายในหมู่บ้าน แต่ครัวเรือนของคนกลุ่มนี้ต้องการรายได้เสริม เช่น การรับจ้าง ในหมู่บ้านจากกิจการประมงของกลุ่มมีทุน

การทำนา พื้นที่นาแถบชายฝั่งทะเลยังคงใช้เป็นแหล่งผลิตข้าวอยู่อย่างเดิม แต่การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตข้าวก็เหมือนกับการผลิตข้าวในพื้นที่ราบลุ่ม เพียงแต่การผลิตข้าวแถบพื้นที่ชายฝั่งไม่มีระบบชลประทานเหมือนอย่างพื้นที่ราบลุ่ม จึงเป็นการทำนาปีอาศัยน้ำจากธรรมชาติตลอดมา การทำนาในช่วงกลางจนถึงปลายยุคจึงประสบปัญหาอย่างหนัก ทั้งผลผลิตที่ลดต่ำลง เนื่องจากขาดน้ำเพราะความแปรปรวนของสภาพดินฟ้าอากาศ ราคาข้าวไม่แน่นอน แต่คนกลุ่มนี้ก็มียู 2 ประเภทเหมือนกับกลุ่มประมง คือ กลุ่มที่มีทุน กับกลุ่มไม่มีทุน การผลิตข้าวไม่เหมือนกับการทำประมงที่สามารถเพิ่มทุนได้ กลุ่มผลิตข้าวประสบปัญหาและไม่สามารถแก้ปัญหาได้ แต่ไม่ทำให้กลุ่มผลิตข้าวเลิกทำนา เพราะการทำนายังคงเป็นการสร้างความมั่นคงด้านอาหารอยู่ อย่างน้อยที่สุดกลุ่มทำนาก็ไม่ต้องซื้อข้าวสาร แต่ส่วนที่แตกต่างของกลุ่มทำนามีทุนกับไม่มีทุน คือ ในช่วงกลางยุคถึงปลายยุคมีการซื้อขายที่ดินกันมาก จากสาเหตุหลายประการ เช่น การอพยพย้ายถิ่น การขายที่ดินเพื่อใช้หนี้ ขายที่ดินเพราะมีมากจนเหลือไม่ได้ทำประโยชน์ สถานการณ์ราคาที่ดินในช่วงนี้มีราคาต่ำมาก เพราะไม่มีช่องทางทำกินจากที่ดินแถบชายฝั่งทะเลได้ เมื่อการทำนาไม่ได้ผล ปลูกพืชผักไม่ได้ดี ที่ดินจึงไม่มีค่าจนมีคำกล่าวกันว่า “อย่าว่าแต่ซื้อเลย ยกให้ฟรี ๆ ก็ไม่เอา เพราะไม่รู้จะเอาไว้ทำอะไร เอาไว้ให้รกเปล่า ๆ” ดังนั้นผู้ที่มีทุนอยู่บ้างก็มีโอกาสซื้อที่ดินราคาถูก ๆ เอาไว้ ในขณะที่ผู้ที่ไม่มีทุนไม่สามารถที่จะซื้อที่ดินเหล่านี้ไว้ ทั้งยังอาจต้องขายที่ดินบางส่วนให้กับผู้มีทุนอีกด้วย

จากสภาพของการประกอบอาชีพทั้งการทำประมงและการทำนา ที่ไม่สามารถสร้างความมั่นคงทางรายได้ให้กับครอบครัวได้ การผลิตของครัวเรือนจึงมีการผลิตในลักษณะอื่น ๆ อยู่ด้วย เช่น การเป็นแรงงานรับจ้าง เนื่องจากการจ้างงานเกิดขึ้น เช่น การออกทะเล การทำปลา ปอกกุ้ง การตากกุ้ง เป็นต้น นอกจากนี้บางครัวเรือนที่มีมะพร้าวอยู่เป็นจำนวนมาก ได้ขายผลผลิต

มะพร้าว นอกจากนี้มีการเลี้ยงสัตว์เพิ่มขึ้น ได้แก่ เป็ด ไก่ ส่วนการเลี้ยงวัว ลดลง เนื่องจากไม่ได้ใช้ไถนาอีกต่อไป

2) ความเปลี่ยนแปลงการผลิตในพื้นที่ราบลุ่ม ครัวเรือนในพื้นที่ราบลุ่มยังคงมีการทำนาเป็นหลัก และมีการผลิตอื่น ๆ เป็นการเสริมรายได้แก่ครอบครัว โดยมีระบบการผลิตที่สำคัญดังนี้

ระบบการผลิตข้าว แม้ว่าการผลิตข้าวมีกระบวนการเหมือนกันในยุคแรก แต่จากความเปลี่ยนแปลงด้านต่าง ๆ ทำให้ระบบการผลิตมีความแตกต่างกันอยู่บ้าง ซึ่งแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะคือ

ลักษณะแรก การผลิตข้าวในพื้นที่ที่มีระบบชลประทาน การผลิตข้าวที่เคยออาศัยน้ำฝนจากธรรมชาติมาแต่เดิมกลับต้องเปลี่ยนแปลงไปจนมีผลต่อผลผลิตของข้าว เพราะฝนที่ไม่ตกตามฤดูกาลจึงทำความเสียหายให้แก่ชาวนาบ่อยครั้ง การแก้ปัญหาแหล่งน้ำวิธีหนึ่ง คือ การใช้ระบบชลประทาน แต่ระบบชลประทานในระยะต้น ๆ นั้นไม่ได้จัดให้มีโครงสร้างที่สมบูรณ์ ทั้งยังไม่มีทั่วถึงหรือไม่ครอบคลุมพื้นที่ทั้งหมดในลุ่มน้ำปากพนัง จึงทำให้บางพื้นที่ที่มีระบบชลประทานซึ่งในลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางมีอยู่ที่บริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำริมคลองเชียร และบริเวณพื้นที่ริมคลองค้องในเขตอำเภอเชียรใหญ่ ส่วนอำเภอหัวไทรมีอยู่ในบริเวณพื้นที่ตำบลควนชะลิก ซึ่งมีบริเวณติดต่อกับเขตชลประทานทุ่งระโนด ของจังหวัดสงขลา การผลิตข้าวในเขตพื้นที่ชลประทาน ได้เพิ่มรอบการผลิตข้าวเป็นปีละ 2 ครั้ง คือ การทำนาปี และทำนาปรัง

การทำนาปี มักเริ่มต้นหว่าน ไถ ในเดือนกันยายน – ตุลาคม และเก็บเกี่ยวในเดือนมกราคม – กุมภาพันธ์ ซึ่งใช้เวลาประมาณ 4 – 6 เดือน มีความสัมพันธ์กับการเลือกใช้น้ำขี้ข้าว เพราะต้องเป็นพันธุ์ข้าวอายุสั้น พันธุ์ข้าวที่ได้รับการส่งเสริมจากหน่วยงานภาครัฐ ได้แก่ ข้าว ก.ข. ประเภทต่าง ๆ การทำนาข้าวนาปีในรอบนี้ ชาวนายังคงอาศัยน้ำจากธรรมชาติอยู่เป็นส่วนใหญ่ ยกเว้นเกิดกรณีฝนไม่ตกจึงต้องอาศัยน้ำจากแหล่งน้ำ คือ แม่น้ำ ลำคลอง เหมือง ซึ่งได้ขุดเชื่อมต่อกันจากโครงสร้างของระบบชลประทาน

การทำนาปรัง การทำนาปรังเป็นการเพิ่มรอบการผลิตข้าวในพื้นที่ดินเดิม ซึ่งที่นาจะต้องอยู่ในเขตระบบชลประทานเพื่อให้ใช้น้ำได้ตามเวลาที่ต้องการ การทำนาปรังเริ่มการไถ หว่าน ประมาณเดือนพฤษภาคม และเก็บเกี่ยวประมาณเดือนกันยายน กระบวนการทำนาปรังเหมือนกับทำนาปีทุกประการ แต่การใช้น้ำเพื่อเป็นปัจจัยการผลิตมีความแตกต่างกับการทำนาปี คือ ในการทำนาปียังสามารถอาศัยน้ำฝนที่ตกลงมาได้ แม้ในบางครั้งจะเกิดอาการฝนทิ้งช่วงบ้างก็ตาม แต่การทำนาปรังก็ต้องอาศัยน้ำจากแหล่งน้ำที่ถูกเก็บกักไว้ตามแม่น้ำ ลำคลอง คลองส่งน้ำ ลำเหมืองต่าง ๆ เกือบทุกขั้นตอนของการผลิต

การใช้แรงงานและเทคโนโลยีวิธีการผลิต การทำนาโดยใช้พันธุ์ข้าวอายุสั้นเกิดขึ้นจากบริบทของการขาดแคลนแรงงาน และความต้องการเพิ่มผลผลิตข้าว โดยเพิ่มรอบหมุนในการผลิต ดังนั้นแรงงานที่ใช้ทำนาจึงมักเป็นแรงงานจากเครื่องจักรกลเสียเป็นส่วนใหญ่ เช่น การไถนาที่ต้องใช้รถแทรกเตอร์ หรือ รถไถนาขนาดเล็กชนิดเดินตาม แต่รถไถนาทั้ง 2 ชนิด นี้มีราคาค่อนข้างสูงมาก มีชาวนาเพียงไม่กี่รายเท่านั้นที่สามารถซื้อหารถไถนาดังกล่าวมาเป็นของตนเองได้ ชาวนาส่วนมากจึงต้องเลือกวิธีการจ้างรถไถนาซึ่งอาจมีผู้รับจ้างในพื้นที่และนอกพื้นที่ ส่วนขั้นตอนการเก็บเกี่ยวก็มีลักษณะเดียวกัน ซึ่งมีพัฒนาการของการเก็บเกี่ยวดังนี้

พัฒนาการเก็บเกี่ยวข้าว การเก็บเกี่ยวข้าวที่เป็นการปลูกข้าวอายุสั้น ซึ่งมีลักษณะทางกายภาพของต้นข้าวแตกต่างจากข้าวพันธุ์พื้นเมือง คือ พันธุ์ข้าวพื้นเมืองจะมีรวงยาวและส่วนที่เป็นคอรวงยาวประมาณ 6 นิ้วขึ้นไป เหมาะสำหรับเก็บด้วยเกวซึ่งเป็นการเก็บที่สะดวก แต่ข้าวพันธุ์ส่งเสริมมีช่วงระหว่างรวงข้าวกับใบข้าวสั้นมาก ไม่เหมาะสำหรับการเก็บด้วยเกว จึงเปลี่ยนวิธีการเก็บเกี่ยวมาเป็นใช้เคียวสำหรับเกี่ยวข้าว ซึ่งเป็นรูปแบบเหมือนการเกี่ยวเกี่ยวในภาคกลาง การเกี่ยวข้าวด้วยเคียว จำเป็นต้องใช้แรงงานคนแม้จะไม่มากเท่ากับเก็บด้วยเกวก็ตาม แต่จากการที่ต้องขาดแคลนแรงงานในการทำนา การเกี่ยวข้าวด้วยเคียวก็ต้องหยุดไป เนื่องจากมีเทคโนโลยีการเก็บเกี่ยวที่สะดวกสบายมากขึ้น คือ รถเกี่ยวข้าว แต่รถเกี่ยวข้าวแต่ละคันมีราคาแพงมากและต้องอาศัยองค์ประกอบและกระบวนการที่ซับซ้อนมากขึ้น จึงพบว่าในระยะแรกของการใช้รถเกี่ยวข้าว มักเป็นรถเกี่ยวข้าวที่มาจากพื้นที่ภาคกลาง เช่น มาจากจังหวัดสุพรรณบุรี ราชบุรี นครปฐม สมุทรสาคร เป็นต้น และในส่วนของรถเกี่ยวข้าวเองก็มีวิวัฒนาการขึ้นไปเป็นลำดับได้แก่ นอกจากเกี่ยวเกี่ยวแล้วได้ปรับปรุงพัฒนาให้สามารถนวดข้าวได้ด้วย

การพัฒนาระบบการทำงานของเครื่องจักรกลเหล่านี้สะท้อนถึงค่าใช้จ่ายของชาวนาที่จะต้องจ่ายเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ ไม่ว่าจะเป็นค่าจ้างไถนา ค่าจ้างเกี่ยวเกี่ยว และค่าจ้างนวดข้าว แล้วอาจยังต้องจ่ายค่าขนส่งลำเลียงข้าวที่นวดบรรจุกระสอบแล้วไปยังโรงสีข้าวอีกด้วย ค่าใช้จ่ายเหล่านี้เป็นค่าใช้จ่ายที่ต้องจ่ายเพิ่มขึ้นจากระบบการทำนาในยุคแรกทุกขั้นตอน และทำให้ชาวนาต้องประสบภาวะขาดทุน ดังรายงานของสถานีทดลองข้าวนครศรีธรรมราชปี 2519 สรุปได้ว่าต้นทุนการผลิตข้าวต่อเกวียน คิดเป็นเงิน 2,383.33 บาท แต่ชาวนาขายข้าวได้เกวียนละประมาณ 1,800 – 2,300 บาท (วุฒิ ประภาวดี 2521 : 89) จึงเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ฐานะทางเศรษฐกิจระดับครัวเรือนของชาวนาส่วนมากอยู่ในฐานะยากจน และมีหนี้สินมาก

หนี้สินของชาวนา ซึ่งไม่ได้หมายความว่าชาวนาทุกครัวเรือนมีหนี้สิน เพราะในจำนวนชาวนาทั้งหมดยังมีชาวนามีฐานะดี มีทุนสูง ทุนที่ดินที่ให้คนอื่นเช่าทำนาเพื่อเก็บค่าเช่านาเป็นรายปี ทุนทางการเงินที่เป็นแหล่งเงินกู้ของครัวเรือนชาวนามีฐานะยากจน ส่วนชาวนามีฐานะยากจน ซึ่งมีจำนวนมากกว่าชาวนามีฐานะดี ครัวเรือนเหล่านี้จะมีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง

อยู่บ้างและบางครัวเรือนอาจไม่มีที่ทำกิน ซึ่งมักเป็นครอบครัวใหม่ ชาวนาเหล่านี้จึงต้องพึ่งพาแหล่งเงินกู้ แหล่งเงินกู้ของชาวนามีหลายแหล่ง เช่น ญาติ พ่อค้า สหกรณ์ ธ.ก.ส. มักกู้เงินและจ่ายดอกเบี้ยในอัตราร้อยละ 5 – 10 ต่อเดือน การกู้เงินเหล่านี้ชาวนามักนำไปใช้ในครัวเรือนตามความจำเป็น เช่น ใช้ซื้อเครื่องมือการผลิต ค่าวัสดุเช่น ค่าเมล็ดพันธุ์ ค่าปุ๋ย ค่าใช้จ่ายในการศึกษาของบุตรหลาน ใช้หนี้เก่าที่มีอยู่ก่อน ใช้ซื้อที่ดินปลูกสร้างที่อยู่อาศัย ใช้ค่าค้ำความ ค่ารักษาตัวยามเจ็บป่วย เป็นต้น

ส่วนลักษณะการใช้ที่ดินทำนา มีความแตกต่างจากยุคแรก คือ เมื่อครอบครัวขยายขึ้นทำให้อัตราการถือครองที่ดินเปลี่ยนแปลงไป บางครัวเรือนมีที่ดินมากขึ้น จากการรับจากมรดกและซื้อเพิ่มเติม บางครัวเรือนมีที่ดินน้อยลง จากการขายที่ดินของตนเองไปบางส่วนหรือจากการแบ่งปันให้ครัวเรือนของบุตรที่แยกออกไปตั้งครัวเรือนใหม่ ลักษณะการใช้ที่ดินเพื่อทำนายุคนี้จึงแบ่งได้เป็น 3 กลุ่ม คือ กลุ่มที่มีที่นาเป็นของตนเองและได้ทำนาเฉพาะในที่ดินของตนเองเท่านั้น กลุ่มที่สอง คือ กลุ่มที่มีที่นาของตนเองอยู่แล้ว แต่ได้เช่าที่ทำนาเพิ่มเติม และกลุ่มที่เช่าที่ทำนาทั้งหมด โดยกลุ่มที่ทำนาในที่ดินของตนเองจะมีปริมาณมากที่สุด จากการศึกษาของวุฒิ ประภาวดี ถึงการถือครองที่ดินของชาวนาคำบลเชียรเขา อำเภอยะหา ในปี พ.ศ. 2518/19 พบว่าชาวนาผู้เป็นเจ้าของที่ดินมีจำนวนร้อยละ 50.28 ชาวนาที่เช่าที่ดินเพิ่มเติมร้อยละ 31.89 และชาวนาที่เช่าที่ดินทั้งแปลงร้อยละ 17.83 (วุฒิ ประภาวดี, 2521 : 57)

ลักษณะที่สอง การผลิตข้าวนอกพื้นที่ระบบชลประทาน พื้นที่ที่อยู่นอกระบบชลประทานมีปริมาณมากกว่าพื้นที่ที่อยู่ในเขตชลประทาน การผลิตข้าวในพื้นที่นอกเขตชลประทานเป็นการทำนาปีละ 1 ครั้ง ที่ยังต้องอาศัยน้ำฝนเป็นปัจจัยการผลิต แม้ว่าปัจจัยการผลิตประเภทแรงงานได้เปลี่ยนแปลงไปใช้เครื่องจักรกลเหมือนทำนาในเขตชลประทานแล้วก็ตาม แต่การขาดแหล่งน้ำจึงไม่สามารถเพิ่มรอบการผลิตข้าวได้ ส่วนขั้นตอนการผลิตข้าวก็เหมือนการผลิตโดยทั่วไป ซึ่งบางพื้นที่ยังคงใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมือง แต่บางพื้นที่ได้เปลี่ยนไปใช้ข้าวพันธุ์ส่งเสริมโดยมีเงื่อนไขของแหล่งน้ำเป็นตัวกำหนด เพราะถึงแม้ว่าชาวนากลุ่มที่อยู่นอกระบบชลประทานต้องอาศัยน้ำฝนจากธรรมชาติเพื่อการผลิต แต่ความไม่แน่นอนของน้ำฝนจึงต้องอาศัยแหล่งน้ำจากแม่น้ำ ลำคลอง เหมือนน้ำ ฯ ดังนั้นพื้นที่ที่ไม่มีแหล่งน้ำดังกล่าวต้องใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมือง ที่ไม่มีขั้นตอนของการถ่วงน้ำเข้า – ออกจากแปลงนา ทั้งยังไม่ต้องใช้ปุ๋ยเคมีจำนวนมากด้วย

การกระจายผลผลิต แม้ผลผลิตข้าวต่อไร่จะลดลง แต่ยังคงมีผลผลิตที่เหลือกินเหลือใช้จำนวนมาก จึงมีลักษณะของการกระจายผลผลิตที่มีระบบการค้าขายข้าว ดังนี้

กลุ่มคนที่เกี่ยวข้องกับการกระจายผลผลิต คือ กลุ่มชาวนาผู้ผลิตข้าว กลุ่มโรงสีข้าว กลุ่มพ่อค้าคนกลาง โดยมีกระบวนการการกระจายผลผลิต ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 ขั้นตอนการขายข้าวของชาวนา ในระยะต้นของยุคนี้ การขายข้าวยังคงขายกันในช่วงหน้าน้ำ คือประมาณเดือน ตุลาคม ถึงเดือน พฤศจิกายน จากเหตุผลที่มีโรงสีขนาดเล็กและขนาดกลางเกิดขึ้นมากมาย ทำให้มีการแย่งซื้อข้าวกัน ด้วยการอำนวยความสะดวกแก่ชาวนาผู้ผลิตข้าว เช่น ฝ่ายโรงสีข้าวจะต้องไปบรรทุกข้าวเปลือกจากบ้านของชาวนามาที่โรงสีเอง ซึ่งใช้ทางเรือเป็นหลัก ข้าวเปลือกจำนวนหนึ่งจึงถูกนำมาเก็บไว้ในโรงสี

ขั้นตอนที่ 2 โรงสีสีข้าวเพื่อส่งขาย การสีข้าวของโรงสีมีความเข้มข้นมากในช่วงที่ข้าวสารมีราคาแพง และตลาดต้องการมาก โรงสีแต่ละโรงจึงมีการสีข้าวทั้งกลางวันและกลางคืนเพื่อให้ได้ปริมาณข้าวสารเพียงพอกับความต้องการของพ่อค้าคนกลาง โรงสีข้าวจึงต้องมีการจ้างแรงงานเพื่อช่วยสีข้าว หรือช่วยขนส่งข้าวเปลือก แรงงานจำนวนมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับขนาดและกำลังการผลิตของโรงสี

ขั้นตอนที่ 3 พ่อค้าคนกลาง ส่วนมากเป็นกลุ่มคนจีนที่เคยเป็นพ่อค้าข้าวมาก่อน และส่วนมากจะมีโรงสีข้าวเป็นของตนเองด้วย และพัฒนาตนเองขึ้นเป็นพ่อค้าซื้อขายข้าวสาร คนกลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่มีทุนค่อนข้างสูง ทั้งทุนทางการเงิน ทุนทางสังคม เพราะการติดต่อซื้อขายข้าวต้องใช้กำลังทรัพย์ และกำลังความสามารถหลายด้าน เช่น ต้องมีรถยนต์สำหรับขนส่งข้าวสารไปส่งขายยังแหล่งต่าง ๆ มีแรงงานจำนวนหนึ่งที่ใช้ทั้งการติดต่อซื้อขาย แรงงานแบกหาม ฯ และต้องใช้ความสัมพันธ์เชิงสังคม เชิงอำนาจ ในการนำสินค้าไปยังต่างจังหวัด ข้าวสารที่รับซื้อไปจากกลุ่มโรงสีข้าว ถูกนำไปขายทั้งภายในจังหวัดและต่างจังหวัด การขายภายในจังหวัดนครศรีธรรมราชเอง ต้องนำไปส่งยังตลาดประจำอำเภอต่าง ๆ ที่ไม่มีการผลิตข้าว หรือผลิตข้าว น้อย เช่น อำเภอนางรอง ห้วยผึ้ง ห้วยใหญ่ สีชล ขอนอม เป็นต้น ส่วนตลาดต่างจังหวัด ส่วนมากเป็นจังหวัดในแถบฝั่งอันดามัน เช่น จังหวัดตรัง กระบี่ พังงา ภูเก็ต ระนอง เป็นต้น

ต่อมาเมื่อข้าวสารจากภาคกลางขยายลงมาถึงภาคใต้ คนต่างหันไปนิยมข้าวสารจากภาคกลางมากขึ้น ไม่เว้นแม้แต่คนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังเอง ก็หันไปนิยมข้าวสารจากภาคกลาง ในช่วงนี้จึงเป็นจุดผกผันอีกครั้งหนึ่งของการผลิตข้าวในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง และส่งผลต่อชาวนาหลายประการ เช่น

ประการที่ 1 ต้นทุนการทำนาสูงขึ้น การผลิตข้าวในอดีตที่อาศัยธรรมชาติเป็นพื้นฐานการผลิต เคยกล่าวกันว่าต้นทุนการผลิตเท่ากับศูนย์ โดยไม่รวมค่าแรงงานของสมาชิกในครอบครัว เพราะได้อาศัยการจัดการด้านแรงงานโดยการใช้ระบบเครือข่ายเกลลวดอง หรือญาติพี่น้อง หรือการ “ซอมือ” ที่ผลิตเปลี่ยนแรงงานกันทำ ส่วนที่ดินชาวนาส่วนมากเป็นเจ้าของที่ดิน ต้นทุนที่ใช้ในการผลิตข้าวจึงต่ำมากหรือเกือบไม่มีเลย ดังนั้นผลผลิตที่ได้จึงเป็นรายได้ที่เพียงพอต่อค่าใช้จ่ายต่าง ๆ ภายในครอบครัวชาวนา แต่จากการขาดแรงงานทำนา การขาดความสมดุลระบบนิเวศ การปรับเปลี่ยนพันธุ์ข้าวทำให้ชาวนาต้องใช้ต้นทุนการผลิตสูงขึ้นกว่าเดิมมาก

ค่าใช้จ่ายที่เป็นต้นทุนการผลิตที่ต้องใช้มีดังนี้ 1) ค่าเตรียมดินคือการไถนาที่ชาวนาต้องจ่ายให้กับรถแทรกเตอร์ 2) ค่าเมล็ดพันธุ์ข้าวที่ต้องซื้อจากหน่วยงานที่ส่งเสริมการปลูกข้าวพันธุ์ส่งเสริมซึ่งมีราคาสูงมาก และในบางครั้งที่สภาพน้ำหรือฝนไม่เอื้ออำนวยก็อาจทำให้เมล็ดพันธุ์สูญเสีย ต้องหว่านกันใหม่ หรือเมื่อข้าวงอกแล้วก็อาจต้องแห้งตายเพราะขาดน้ำก็ทำให้ต้องหว่านข้าวใหม่ จึงเป็นคำกล่าวของชาวนาในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังว่า “พวกเราทำนากันปีละ 2 ครั้ง 3 ครั้ง” แต่เมื่อถามถึงผลผลิตข้าว เขากลับบอกว่า “ไม่มีผลผลิตข้าวหรอก เพราะผลผลิตได้เพียงครั้งเดียว แต่ที่พูดว่า 2 ครั้ง 3 ครั้งนั้น หมายถึง พวกเราต้องหว่าน หรือดำนากันปีละ 2 - 3 ครั้ง แต่ได้เก็บเกี่ยวข้าวเพียงครั้งเดียวเท่านั้น” 3) ค่าบำรุงดูแลรักษาต้นข้าว ได้แก่ ค่าปุ๋ย ค่ายาปราบศัตรูพืช ค่าสูบน้ำเข้าหรือสูบน้ำออกจากแปลงนา 4) ค่าเก็บเกี่ยวซึ่งระยะต้นของยุคนี้อาจต้องจ่ายเป็นค่าจ้างแรงงานเก็บเกี่ยว ต่อมาจ่ายเป็นค่ารถเกี่ยวข้าว 5) ค่านวดข้าว ซึ่งในยุคนี้มีทั้งการจ้างแรงงานคนและจ้างรถนวดข้าว 6) ค่าขนส่ง โดยจ่ายเป็นค่าขนข้าวจากนามาเก็บไว้ที่บ้านหรือเร็นข้าว

จากค่าใช้จ่ายที่เป็นต้นทุนการผลิตข้าว 5 - 6 ประการ สะท้อนให้เห็นถึงค่าใช้จ่ายที่ค่อนข้างสูงมาก ในขณะที่การผลิตข้าวในอดีตนั้นไม่มีค่าใช้จ่ายดังกล่าวนี้ หรืออาจมีบ้างแต่เป็นจำนวนน้อย จึงพบว่าชาวนาต้องประสบภาวะขาดทุนจากการผลิตข้าวหลายครั้งหลายหน โดยเฉพาะเมื่อประสบกับราคาข้าวตกต่ำ

ประการที่ 2 ผลผลิตข้าวลดลง ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรน้ำ ทรัพยากรดินที่เคยส่งผลให้ผลผลิตข้าวมีคุณภาพ “รวงยาว เมล็ดไม่ลีบ มีน้ำหนัก” ผลผลิตต่อไร่เคยได้รับถึง 600 - 700 กก. จนได้ชื่อว่า “ข้าวทองทุ่ง” ซึ่งหมายถึง ผลผลิตข้าวแต่ละแปลงนามีมากมาย หลังเก็บเกี่ยวแล้วได้ข้าวมากมายเต็มทุ่งนา แต่ในเวลาต่อมาผลผลิตข้าวต่อไร่อยู่ในอัตราเฉลี่ยไม่เกิน 300 กิโลกรัม ซึ่งจากข้อมูลหลายแห่งระบุว่า ปีพ.ศ. 2519 มีผลผลิตข้าว 254 กิโลกรัมต่อไร่ ซึ่งเป็นผลมาจากการขาดความสมดุลของระบบนิเวศทั้งน้ำและดิน ตลอดจนการจัดการทรัพยากรทั้งการละเลยต่อประเพณีวัฒนธรรมอันเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่เกี่ยวกับการผลิตข้าวประกอบกันทำให้ผลผลิตข้าวตกต่ำลงมากที่สุด

ประการที่ 3 ระบบการขายข้าวเปลี่ยนไป การขายข้าวในช่วงปลายของยุคนี้อยู่เป็นยุคที่ชาวนาไม่ใส่ใจกับเร็นข้าว เพราะการใช้รถเกี่ยวข้าวและรถนวดข้าวทำให้ไม่จำเป็นต้องนำข้าวมาเก็บไว้ในเร็นข้าว เนื่องจากโรงสีข้าวจะเป็นผู้มารับซื้อข้าวและบรรทุกข้าวจากแปลงนาไปยังโรงสีทีเดียว การชั่งน้ำหนักก็ชั่งกันในแปลงนา การขายข้าวแบบนี้ทำให้ชาวนาไม่สามารถต่อรองราคาข้าวได้ ชาวนาจำเป็นต้องขายข้าวหลังเกี่ยวข้าวเสร็จ ไม่ว่าราคาข้าวจะสูงหรือต่ำอย่างไร ซึ่งผิดกับยุคแรกที่ชาวนาสามารถรอโอกาสที่ข้าวราคาสูงจึงตกลงใจขายข้าวให้กับโรงสี เพราะชาวนามีสถานที่เก็บข้าวไว้ คือ “เร็นข้าว” แล้วทยอยขายข้าวเมื่อถึงคราวจำเป็นต้องใช้เงิน หรือขายหมด

เมื่อข้าวมีราคาสูง เป็นต้น แต่การขายข้าวในยุคนี้ชาวนาจะขายหมดทีเดียว โดยอาจเหลือไว้เป็นอาหารบ้าง หรือขายหมดแล้วค่อยซื้อข้าวสารจากร้านค้าในท้องถิ่น

การผลิตอื่น ๆ ในพื้นที่ราบลุ่ม คราวเรือนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง แม้จะแยกแยะเป็นกลุ่มย่อยตามลักษณะการผลิตแล้วก็พบว่า กลุ่มที่มีอาชีพทำนาเป็นหลักยังคงเป็นกลุ่มคนจำนวนมาก ส่วนกลุ่มอื่น ๆ เช่น กลุ่มพ่อค้า กลุ่มโรงสี ในบางรายก็ยังมีการทำนาอยู่ด้วย แต่ในระดับครัวเรือนชาวนาเหล่านี้ มีการทำอาชีพเสริมอย่างอื่นอยู่ด้วย ที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับการผลิตในยุคแรก แต่ที่แตกต่างออกไปอย่างเห็นได้ชัด คือ การผลิตเครื่องมือเครื่องใช้ในครัวเรือนลดลงจนเกือบจะหมดไปจากระบบการผลิต

การผลิตอีกประเภทหนึ่งที่เปลี่ยนแปลงไป คือ การปลูกพืชผักบริเวณบ้านเพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน เนื่องจากแต่เดิมนั้นมักใช้พื้นที่บริเวณบ้านสำหรับปลูกพืชผักชนิดต่าง ๆ ปะปนกันไป เรียกกันว่า “สวนพ่อเฒ่า” แต่ในยุคนี้การปลูกพืชผักได้ปรับเปลี่ยนไปเป็นสวนที่มีลักษณะเป็นทางการมากขึ้น คือ เป็นแปลงไร่ นา สวน ผสม ที่ใช้ที่ดินส่วนหนึ่งอาจเป็นที่นาหรือที่ที่เคยเป็น “สวนพ่อเฒ่า” เปลี่ยนให้เป็นที่สำหรับปลูกพืชผักเพื่อเป็นรายได้เสริมจากการทำนา และอาจเป็นทางเลือกของอาชีพทดแทนการทำนาได้ประเภทหนึ่ง เพราะไร่ นา สวน ผสม เกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขของการทำนาที่ไม่คุ้มทุน ข้อสังเกตประการหนึ่งของการปลูกพืชผักบริเวณบ้าน คือ บริเวณบ้านที่เป็นบ้านเก่า มีผู้สูงอายุอาศัยอยู่ด้วยมักมีพืชผักประเภทผักสวนครัวนานาชนิด ซึ่งยังคงมีอยู่เหมือนยุคแรก และบางครัวเรือนมีเพิ่มขึ้นกว่าเดิมเพราะมีพืชผักที่ใช้ในครัวเรือนหลายประเภทขึ้น แต่ในครัวเรือนที่เป็นบ้านเรือนที่สร้างขึ้นใหม่ ผู้อยู่อาศัยมีอายุไม่มากนัก ปรากฏว่าพื้นที่บริเวณบ้านไม่มีพืชผักประเภทผักสวนครัว

ด้านการเลี้ยงสัตว์ ในครัวเรือนของชาวนายังคงมีการเลี้ยงสัตว์อยู่มาก ทั้งเป็นการเลี้ยงเพื่อบริโภคในครัวเรือนและเพื่อขาย แต่การเลี้ยงสัตว์มีภาระมากกว่าแต่ก่อน เพราะต้องมีคอกหรือมีบริเวณพื้นที่ บางครัวเรือนจึงไม่สามารถเลี้ยงสัตว์ได้ แต่บางครัวเรือนสามารถเลี้ยงได้และเลี้ยงได้มาก เช่น กลุ่มโรงสีข้าวเกือบทุกโรงมีการเลี้ยงหมูจำนวนหลายตัว หรือเลี้ยงไก่ประเภทไก่เนื้อ ไก่ไข่ เนื่องจากมีอาหารเพียงพอ คือ รำข้าวที่ได้จากการสีข้าว เป็นต้น

3) ความเปลี่ยนแปลงการผลิตพื้นที่ป่าพรุ ลักษณะของการใช้ป่าพรุในช่วงทศวรรษแรกของยุคนี้ ยังคงมีการใช้ป่าพรุในลักษณะเดียวกับยุคก่อน คือ การตัดไม้เสม็ดเพื่อใช้ในครัวเรือน โดยใช้เรือเป็นพาหนะ และตัดไม้ได้ในช่วงเดียวคือ ฤดูน้ำนอง แต่ระยะต่อมามีการตัดไม้กันมากขึ้น เนื่องจากเงื่อนไขดังนี้

เงื่อนไขแรก คือ ความต้องการใช้ไม้มากขึ้น โดยเฉพาะใช้ไม้เสม็ดในธุรกิจการก่อสร้างอาคารบ้านเรือน ทั้งประเภทไม้เสาเข็ม ไม้ค้ำยัน ไม้สำหรับทำนั้งร้าน เนื่องจากการเติบโตขึ้น

ของธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ ไม้เสม็ดในป่าพรุซึ่งเป็นไม้สาธารณะจึงถูกนำไปเป็นสินค้าด้วยราคา ถูก ๆ เพราะหาได้ง่ายและยังมีปริมาณมากเต็มพื้นที่ป่าพรุ

เงื่อนไขที่สอง คือ การคมนาคมขนส่ง การส่งเสริมระบบสาธารณูปโภคโดยเฉพาะการสร้างถนน เพื่ออำนวยความสะดวกในการขนถ่ายผลผลิตทางการเกษตร ไม่ว่าจะเป็นถนนสายหลัก เช่น ถนนสายหัวไทร - นครศรีธรรมราช และสายระโนด - สงขลา ส่วนถนนสายรอง ได้แก่ ถนนที่สร้างขึ้นภายในหมู่บ้านเพื่อติดต่อระหว่างชุมชน หมู่บ้าน อำเภอ การเกิดขึ้นของถนนที่สามารถเชื่อมต่อระหว่างชนบทกับเมืองทำให้การขนส่งไม้เสม็ดจากป่าพรุมีความสะดวก รวดเร็วขึ้น สามารถขนส่งได้ครั้งละมาก ๆ และขนส่งได้ตลอดทุกฤดูกาล

เงื่อนไขที่สาม การขยายตัวทางเศรษฐกิจ ระบบทุนและการบริโภค เป็นแรงกดดันที่ทำให้ทุกคนต่างต้องแสวงหาเงินตรา เพื่อใช้แลกเปลี่ยนกับสิ่งของเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ ทั้งที่จำเป็นและไม่จำเป็น ป่าไม้จึงเป็นแหล่งเงินตราของกลุ่มคนหลายกลุ่ม ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับกระบวนการตัดไม้และขายไม้

กลุ่มคนที่เกี่ยวข้องกับการตัดไม้ในป่าพรุยุคนี้คือ กลุ่มตัดไม้ขาย กลุ่มพ่อค้าไม้ในท้องถิ่น กลุ่มพ่อค้าไม้นอกพื้นที่

กลุ่มตัดไม้ขาย กลุ่มคนที่ตัดไม้ขายส่วนใหญ่เป็นกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ อาจเป็นผู้ที่ดื่มน้ำร้อนอยู่ในเขตป่าพรุ หรือผู้ที่ดื่มน้ำร้อนอยู่ห่างไกลจากป่าพรุไม่มากนัก คือ ประมาณ 3 – 5 กิโลเมตร เพราะคนกลุ่มนี้เคยตัดไม้ในป่าพรุเพื่อใช้ในครัวเรือนมาก่อน จึงรู้ว่าป่าแถบไหนยังมีต้นไม้งอกงามอยู่ การตัดไม้จากป่าพรุของคนกลุ่มนี้ มี 2 ลักษณะ คือตัดตามใบสั่งของพ่อค้า และตัดตามความสะดวกจากต้นไม้ที่พบ เครื่องมือตัดไม้อาจเป็น เลื่อยยนต์ เลื่อยมือ หรือขวาน เมื่อตัดไม้แล้วก็ลำเลียงออกจากป่ามารวมไว้ข้างบ้าน หรือแถวแนวถนนที่รถบรรทุกเข้าไปถึง กลุ่มตัดไม้ไม่มีเป็นจำนวนมาก และกระจายอยู่ทั่วไปตลอดแนวป่าพรุ

กลุ่มพ่อค้าไม้ในท้องถิ่น ซึ่งนับได้ว่าเป็นพ่อค้าคนกลางกลุ่มหนึ่ง คนกลุ่มนี้มักเป็นผู้มีฐานะทางการเงินดี การซื้อไม้จากผู้ตัดไม้ขายในระยะแรก ๆ ใช้วิธีการว่าจ้างรถบรรทุกจากนอกพื้นที่ เช่น รถหกล้อแบบธรรมดา และรถหกล้อ แบบยกเทได้ แต่ต่อมาระยะหลัง ๆ ประมาณ 1- 2 ปีผ่านไป กลุ่มพ่อค้าคนกลางเหล่านี้ได้ซื้อรถบรรทุกเป็นของตนเอง บางคนมีรถบรรทุกถึง 3 คัน แหล่งตลาดไม้ที่กลุ่มพ่อค้าเหล่านี้ไปส่งเพื่อขายไม้เป็นแหล่งรับซื้อไม้ในตลาด เช่น ตลาดอำเภอหัวไทร อำเภอรโนด หรืออาจนำไปส่งถึงสงขลา หาดใหญ่ ก็มี ส่วนราคาไม้ที่ผู้ตัดขายให้แก่พ่อค้าในท้องถิ่นคิดราคากันเป็นท่อน ความยาวประมาณ 3 – 5 เมตร ราคาท่อนละ 5 – 7 บาท พ่อค้านำไปขายต่อในราคา ท่อนละ 20 – 30 บาท

กลุ่มพ่อค้านอกพื้นที่ คนกลุ่มนี้ คือ กลุ่มที่พ่อค้าในท้องถิ่นนำไม้ไปส่งขายให้อีกทอดหนึ่ง โดยกลุ่มนี้จะขายไม้ต่อให้กับผู้รับเหมาก่อสร้าง หรือผู้ที่ต้องการไม้ทั่วไป ซึ่งขายในราคาที่สูงขึ้นไปอีก

จากกระบวนการตัดไม้และขายไม้ดังกล่าว สะท้อนให้เห็นว่าผู้ที่เข้าไปใช้ประโยชน์จากป่าพรุได้เปลี่ยนแปลงไปจากยุคแรกมาก เพราะกลุ่มคนที่เคยเข้าไปใช้ไม้แต่อดีตนั้น ไม่สามารถเข้าไปใช้ไม้ได้อีก เนื่องจากเกรงกลัวกฎหมายประการหนึ่ง และไม่สะดวกเพราะต้องเข้าไปหาไม้ในป่าลึกมากขึ้น เนื่องจากป่าไม้ด้านนอก ๆ เป็นเขตที่มีผู้จับจองเป็นเจ้าของไว้หมดแล้ว ผู้ที่ตัดไม้ขายจึงเป็นคนที่อยู่ในพื้นที่ ตัดไม้เพื่อขายอย่างเดียว การได้รับเงินค่าขายไม้ที่มีราคาเพียงเล็กน้อยไม่ได้ทำให้ความเป็นอยู่ของคนกลุ่มนี้ดีขึ้น แม้จะได้ยึดการตัดไม้ขายมาเป็นเวลาหลายปีก็ตาม แต่การใช้แรงงานของตนเองและบางครั้งต้องใช้แรงงานในครอบครัว เช่น ลูก เมีย ญาติพี่น้อง ช่วยกันตัดและชักลากไม้ออกมาจากป่านับเป็นงานที่หนักและเหนื่อยมาก แต่อัตราแลกเปลี่ยนที่ได้รับกลับได้น้อยนิด ส่วนกลุ่มคนที่ได้ใช้ประโยชน์จากป่าพรุโดยการรับค่าส่วนต่างของราคาซื้อขายไม้จำนวนมาก คือ กลุ่มพ่อค้าไม้ในท้องถิ่นและกลุ่มพ่อค้าไม้นอกพื้นที่ กลุ่มคนเหล่านี้อาศัยช่องทางของระบบเศรษฐกิจ ระบบทุนและระบบตลาดกับทั้งใช้ความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่สามารถฝ่าด้านกฎหมายห้ามตัดไม้ไปได้ และสร้างความร่ำรวย สะสมทุนประเภทอื่น ๆ ได้เพิ่มขึ้น เช่น การซื้อที่ดินสะสมไว้ เป็นต้น

ปรากฏการณ์ลักษณะนี้เกิดขึ้นต่อเนื่องยาวนานนับ 10 ปี จึงมีผลให้ป่าพรุถูกทำลายไปอย่างเห็นได้ชัด และมีบ่อยครั้งที่ผู้คนในพื้นที่ตัดไม้ขาย ต้องถูกเจ้าหน้าที่จับกุม ต้องจ่ายค่าปรับในฐานะเป็นผู้ละเมิดกฎหมาย นอกจากนี้ผู้ตัดไม้เหล่านี้ยังถูกตีตราว่าเป็นผู้ทำลายป่าไม้ในป่าพรุมากที่สุด

การหยุดทำนาในเขตป่าพรุ การทำนาข้าวในป่าพรุที่ได้ทำติดต่อกันมาหลายปีกลับต้องยุติลง ด้วยสาเหตุที่เกิดจากความเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในเขตป่าพรุ กล่าวคือ ดินในพื้นที่บริเวณป่าพรุกลายเป็นดินเปรี้ยว ซึ่งสาเหตุที่ทำให้เกิดดินเปรี้ยวเนื่องมาจาก สภาพดินฟ้าอากาศเปลี่ยนแปลงทำให้เกิดความแห้งแล้งอย่างรุนแรง ซึ่งในปีเดียวกันนี้ได้เกิดไฟป่าขึ้น แม้ในปีต่อ ๆ มาเกิดไฟไหม้ป่าในฤดูแล้งเกือบทุกปี ซึ่งมีสาเหตุทั้งจากเกิดไฟป่าตามธรรมชาติ และเกิดจากการเผ่าป่าเพื่อหาสัตว์ต่าง ๆ ในป่า เช่น การหาเต่า เมื่อเกิดไฟไหม้ป่าบรรดาสัตว์น้ำโดยเฉพาะเต่าจะลงไปซ่อนตัวอยู่ในหลุมที่มีน้ำขัง ผู้คนจึงสามารถจับเต่าได้โดยง่าย จากความแห้งแล้งและเกิดไฟไหม้ป่าติดต่อกันทุกปี จึงเป็นผลให้ดินมีสภาพเป็นกรด เมื่อดินเปรี้ยวน้ำก็เปรี้ยวไปด้วย ส่งผลต่อแปลงนาข้าวที่เคยทำอยู่บริเวณป่าพรุ ไม่สามารถปลูกข้าวได้อีกต่อไป ชาวนาจึงเลิกผลิตข้าวในแปลงนาดังกล่าว โดยปล่อยให้เป็นที่รกร้างว่างเปล่า จึงกลายเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของหนู ซึ่งเป็นศัตรูสำคัญของข้าว ในเวลาต่อมาหนูจึงกลายเป็นศัตรูข้าวที่ปราบได้ยากยิ่ง

การใช้ป่าพรุในลักษณะอื่น ๆ แม้ว่าทรัพยากรป่าไม้ในป่าพรุจะถูกทำลายไปเป็นจำนวนมากแล้วก็ตาม แต่ด้วยพื้นที่มีมาก อีกทั้งดินเสม็ดขนาดเล็กได้เจริญงอกงามขึ้นทดแทนต้นไม้ขนาดใหญ่ที่ถูกโค่นไป สภาพนิเวศในป่าพรุแม้จะลดความอุดมสมบูรณ์ลงไปบ้าง แต่ถึงกระนั้นก็ยังคงมีทรัพยากรป่าพรุประเภทอื่น ๆ ที่ยังคงมีอยู่ และคนทั่วไปสามารถเข้าไปใช้ได้บางฤดู แม้จะเป็นการใช้ป่าพรุที่ยังยาก ซับซ้อนมากขึ้น เช่น การหาปลาในป่าพรุ การเก็บกระจุคเพื่อผลิตเป็นเครื่องจักรสาน การหาของป่าประเภทน้ำผึ้ง หรือไข่มดแดง ส่วนกลุ่มคนที่เข้าไปใช้ประโยชน์จากป่าพรุในกิจกรรมดังกล่าวมักเป็นกลุ่มคนที่อยู่ในพื้นที่

1.3 การเข้ามาพัฒนาการผลิตของรัฐ ด้วยบริบทของพื้นที่ที่เหมาะสมกับการปลูกข้าว ประกอบกับระยะต้นของยุคนี้ข้าวยังคงเป็นสินค้าออกลำดับแรก ๆ ของไทย ในการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจของรัฐ รัฐจึงได้พยายามส่งเสริมการผลิตข้าว และพัฒนาการผลิตระบบอื่น ๆ มาตั้งแต่ระยะแรกของยุคและระยะถัดมา ดังนี้

1) การส่งเสริมการผลิตข้าว โดยการสร้างระบบชลประทาน คือ การก่อสร้างประตูเก็บกักน้ำที่อำเภอเชียรใหญ่ เพื่อปิด – เปิด ตามเวลาที่ต้องการ ทั้งยังได้มีการขุดลอก คู คลอง สายต่าง ๆ เพื่อเป็นแหล่งรับและระบายน้ำทั้งในอำเภอเชียรใหญ่และอำเภอหัวไทร ส่งผลดีต่อกระบวนการผลิตข้าวได้ในบางพื้นที่ แต่ก็ส่งผลกระทบต่อคนกลุ่มต่าง ๆ ไปด้วย เนื่องจากการบริหารจัดการประตูน้ำที่ไม่ดีพอ ทำให้การทํานาไม่มีประสิทธิภาพเท่าที่ควร ประกอบกับปัญหาของชาวนาข้าวไม่ได้มีเฉพาะเรื่องการผลิตอย่างเดียว ในเรื่องการตลาดก็เป็นปัญหาใหญ่ที่ไม่มีใครสามารถช่วยเหลือได้ ส่วนด้านผลผลิตที่ตกต่ำ และคุณภาพของข้าวไม่เป็นที่ต้องการของตลาดนั้น รัฐก็ได้เข้ามาส่งเสริมให้ใช้พันธุ์ใหม่เรียกกันว่า ข้าวพันธุ์ส่งเสริม ซึ่งชาวนาจะต้องปรับเปลี่ยนกระบวนการผลิตไปด้วย แม้จะมีผลดีขึ้นมาในระยะแรก ๆ แต่ด้วยต้นทุนที่สูงและตลาดข้าวไม่แน่นอน บางปีราคาสูง บางปีราคาตกต่ำ ชาวนาจึงอยู่ในภาวะเสี่ยง ที่อาจได้รับผลตอบแทนสูง หรืออาจต้องประสบภาวะขาดทุน การส่งเสริมการผลิตข้าวในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังจึงแผ่วลงเหมือนกับจะรู้ว่าชะตากรรมของข้าว โดยเฉพาะข้าวภาคใต้จะต้องพบจุดจบในเวลาไม่ช้า

2) การพัฒนาพื้นที่เฉพาะ จากภาวะตกต่ำสุดของการดำรงชีวิตชาวลุ่มน้ำปากพนัง จากการจัดอันดับความยากจน พื้นที่อำเภอหัวไทรและเชียรใหญ่เป็นอำเภอที่ยากจนที่สุดในภาคใต้ จึงได้มีการพัฒนาพื้นที่ยากจน โดยการจัดสรรงบประมาณเพิ่มเติมมากกว่าพื้นที่อื่น ๆ ที่ไม่ยากจน โครงการพิเศษที่ว่านี้คือ โครงการพัฒนาชนบทแห่งชาติ (กชช.) นอกเหนือจากโครงการสร้างงานในชนบท (กสช.) แต่จากผลการดำเนินงานในพื้นที่ยากจนก็มองไม่เห็นความแตกต่างกันระหว่างพื้นที่ยากจนกับพื้นที่ไม่ยากจน และการที่พัฒนาก็ไม่ได้เป็นทั่วทั้งอำเภอ เพราะแต่ละอำเภอต้องคัดเลือกหมู่บ้านที่ยากจนและเข้าไปพัฒนาเฉพาะหมู่บ้าน ทำให้การพัฒนาไม่ทั่วถึง

เพราะระดับของความแตกต่างของหมู่บ้านนั้น ไม่ได้แตกต่างกันจนสามารถแบ่งแยกได้ว่า หมู่บ้านไหนยากจน หมู่บ้านไหนไม่ยากจน และในปีเดียวกันคือ ปี พ.ศ. 2524 กองทัพอากาศที่ 4 ร่วมกับจังหวัดนครศรีธรรมราชได้จัดให้มีการส่งเสริมอาชีพของเกษตรกรในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง เช่น ส่งเสริมการทำนา การประมง และปศุสัตว์ โดยการขุดลอกลำคลองที่ตื้นเขินเพื่อให้มีน้ำในการทำนา และเลี้ยงสัตว์ แต่การดำเนินการขาดความต่อเนื่องประกอบกับงบประมาณสนับสนุนไม่เพียงพอ การพัฒนาจึงหยุดชะงักลง อาชีพหลักคือ การทำนาก็ยังไม่ได้รับการฟื้นฟู การผลิตอื่น ๆ ก็ไม่สามารถทดแทนได้ จึงเกิดลักษณะของการระส่ำระสายในเชิงการส่งเสริมอาชีพ

ความระส่ำระสายของการส่งเสริมการผลิต จากภาวะวิกฤติของข้าวที่อยู่ในสถานภาพที่ไม่มั่นคง อาชีพทางเลือกต่าง ๆ จึงเกิดขึ้นเป็นระยะ เช่น กระแสของการปลูกพืชทดแทนการทำนา ได้แก่ การปลูกมะม่วงหิมพานต์ ด้วยเหตุผลที่ว่า มะม่วงหิมพานต์เป็นพืชที่ทนแล้ง ทนฝนได้ดี เหมาะสมกับพื้นที่ที่ขาดความสมดุลของระบบนิเวศ จึงมีการส่งเสริมสนับสนุนให้เกษตรกรปลูกมะม่วงหิมพานต์ ที่อ้างเหตุผลกันอย่างเลอเลิศว่าสามารถใช้ส่วนต่าง ๆ จำหน่ายได้ราคาดี คือ เมล็ดมะม่วงหิมพานต์มีราคาแพง ผลมะม่วงหิมพานต์ใช้แปรรูปเป็นอาหารประเภทต่าง ๆ ได้ เช่น ไวน์ น้ำส้ม เป็นต้น ยอดมะม่วงหิมพานต์ใช้เป็นผักได้ ในช่วงนี้จึงมีเกษตรกรใช้ที่ดินส่วนหนึ่งทดลองปลูกมะม่วงหิมพานต์กันหลายราย ซึ่งก็ไม่มีผลผลิตดังที่กล่าวไว้ นอกจากนี้ยังมีการส่งเสริมปลูกพืชโตเร็ว เช่น กระถินณรงค์ ยูคาลิปตัส เป็นต้น

3) การส่งเสริมไร่นาสวนผสม ไร่นาสวนผสมเริ่มเข้ามาในพื้นที่อำเภอหัวไทร เมื่อประมาณ พ.ศ. 2526 ที่ตำบลเกาะเพชร และตำบลท่าชอม ไร่นาสวนผสมในระยะแรกเป็นเพียงการยกร่องปลูกผัก ผักที่ปลูกครั้งแรก คือ พริก ที่บ้านเนินหนองหงส์ ตำบลเกาะเพชร อำเภอหัวไทร ต่อมาได้มีการส่งเสริมการปลูกผักและเลี้ยงโค โดยโครงการ ซี มี โอ ที่ตำบลท่าชอม เพื่อให้เกษตรกรได้ปลูกผักและเลี้ยงสัตว์เป็นรายได้เสริมที่นอกเหนือไปจากการปลูกข้าว ซึ่งก็ได้รับผลดีในระยะแรกเริ่ม ต่อมาก็ประสบปัญหาเรื่องราคาพืชผักที่ไม่แน่นอน และโรคพืชผักต่าง ๆ ตลอดจนแหล่งน้ำสำหรับพืชผักไม่เพียงพอ ทำให้เกษตรกรต้องประสบภาวะขาดทุน แต่ในระยะที่กล่าวนี้ก็เป็นจุดเริ่มต้นของโครงการไร่นาสวนผสมของรัฐในระยะต่อมา ซึ่งได้ขยายพื้นที่ไปเกือบทั่วทุกตำบล ในช่วงที่ราคาข้าวตกต่ำชาวนาลดพื้นที่การผลิตข้าวลง และเพิ่มการผลิตระบบไร่นาสวนผสมและเลี้ยงสัตว์บางชนิด จึงเป็นที่มาของรายได้จนเกือบครบถ้วนได้บ้าง แม้ในบางครั้งต้องประสบภาวะขาดทุนบ้างตามเงื่อนไขของราคาตลาดพืชผัก แต่ความยืดหยุ่นของระบบการผลิตที่มีมาก เช่น การเป็นเจ้าของที่ดิน การใช้แรงงานภายในครอบครัว การเลือกที่จะเลิกหรือผลิตต่อไปได้ตามความเหมาะสม การทำไร่นาสวนผสมจึงยังคงทรงตัวอยู่ได้ระดับหนึ่ง

4) การจัดสร้างโครงสร้างปัจจัยพื้นฐาน เช่น ถนนหนทางเชื่อมต่อระหว่างอำเภอกับแหล่งชุมชน การจัดหาแหล่งน้ำเพิ่มขึ้น โดยการจัดสรรงบประมาณสำหรับขุดคลองขึ้นใหม่ คลองสายสำคัญที่เกิดขึ้นในยุคนี้ เรียกกันว่า “คลองอาทิตย์” เนื่องจาก พลเอกอาทิตย์ กำลังเอก เป็นผู้สนับสนุนให้มีการขุดคลองขึ้น การขุดคลองสายดังกล่าวทำให้มีพื้นที่ทำไร่นาสวนผสมเพิ่มขึ้น เช่น พื้นที่ตำบลแหลม ตำบลเขาพังไกร ตำบลบางนบ เป็นต้น แต่ต่อมา ลำคลองตื้นเขิน มีวัชพืชเต็มลำคลอง ปริมาณน้ำลดลง บางปีถึงกับแห้งขอดจนสามารถเดินในคลองได้ ประกอบกับระบบการผลิตพืชผักประสบปัญหา กลุ่มเกษตรกรจึงลดการทำไร่นาสวนผสมลง

5) การสนับสนุนและส่งเสริมด้านสินเชื่อ จากปัญหาความยากจนของชาวนา และการขาดเงินทุนเพื่อพัฒนาอาชีพ ทางรัฐจึงได้จัดให้บริการสินเชื่อ โดยใช้ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ รู้จักกันในนามของ ธ ก ศ. เป็นฝ่ายพิจารณาปล่อยสินเชื่อให้แก่เกษตรกร ซึ่งต้องมีหลักทรัพย์ คือ ที่ดินค้ำประกัน การกู้เงินจาก ธ ก ศ.จึงเป็นที่สนใจของเกษตรกรมาก ชาวนาแต่ละพื้นที่เป็นจำนวนมากจึงมีหนี้สินอยู่กับ ธ ก ศ.

6) การส่งเสริมการรวมกลุ่ม และสหกรณ์ ในช่วงนี้จึงเกิดกลุ่มสหกรณ์ชาวนาขึ้นในพื้นที่อำเภอต่าง ๆ หลายกลุ่ม ระยะเวลา ๑๐ ปี มีการส่งเสริมให้มีการจัดตั้งกลุ่มสตรีแม่บ้าน และกลุ่มออมทรัพย์ขึ้น แต่การดำเนินกิจกรรมกลุ่มยังไม่ได้พัฒนาไปมากนัก เพราะกลุ่มยังขาดความรู้ความเข้าใจด้านบทบาทหน้าที่และวิธีการดำเนินการ กลุ่มจึงเป็นเพียงการจัดตั้งขึ้นตามการส่งเสริมของหน่วยงานรัฐ และล้มเลิกไปบ้าง ยังคงสภาพของกลุ่มอยู่บ้าง

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นส่งผลต่อความมั่นคงของครัวเรือน จากการเปลี่ยนแปลงทางบริบท และผลที่เกิดจากความเปลี่ยนแปลงระบบการทำนาผลิตข้าว สามารถบ่งชี้ได้ถึงความมั่นคงของครัวเรือนชาวนาในกลุ่มน้ำปากพนังว่าอยู่ในระดับใด โดยสังเกตได้จาก ผลการจัดอันดับความยากจนของสำนักงานสถิติแห่งชาติเมื่อปี พ.ศ. 2524 ที่ระบุว่า นครศรีธรรมราชเป็นจังหวัดที่ยากจนมากที่สุดจังหวัดหนึ่งของภาคใต้ และพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังเป็นพื้นที่ที่ยากจนมากที่สุดของจังหวัดนครศรีธรรมราช ส่วนอำเภอที่อยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังที่ถูกจัดเป็นอำเภอยากจน คือ อำเภอหัวไทร และอำเภอเชียรใหญ่ ซึ่งอยู่ในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ที่มีการผลิตข้าวเป็นอาชีพหลัก ซึ่งหากพิจารณาถึงสภาพของการดำรงชีวิตของชาวนาในบริเวณนี้ย้อนหลังไปเพียงประมาณ 50 ปี ที่เคยผลิตข้าวเป็นอาหารและเป็นสินค้าเลี้ยงครอบครัว และสร้างตัวตนของชุมชนท้องถิ่นให้เป็นที่รู้จักแก่คนทั่วไป แต่เมื่อเกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นหลาย ๆ ด้านทั้งจากปัจจัยภายนอกและปัจจัยภายในจึงส่งผลให้ภาพรวมของชาวนาในลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง กลายเป็นผู้ที่มีความยากจนที่สุดของภาคใต้ ซึ่งไม่ได้หมายความว่าครอบครัวชาวนาทุกครอบครัวจะมีลักษณะเดียวกัน เนื่องจากความแตกต่างระหว่างครอบครัวชาวนามีอยู่อย่างเห็นได้ชัด เช่น จำนวนสมาชิกในครัวเรือน ความจำเป็นของแต่ละครัวเรือนระดับความรู้ความคิดไม่เท่ากัน การ

ครอบครองปัจจัยการผลิตไม่เท่ากัน เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตามเมื่อมองในภาพรวมที่ครัวเรือนเกษตรกรได้รับผลจากความเปลี่ยนแปลงพอสรุปได้ดังนี้ คือ

ลักษณะที่ 1 ครัวเรือนประสบภาวะเสี่ยงกับการผลิตหลัก คือการทำงานซึ่งเป็นอาชีพหลักที่ถูกกระทบอย่างรุนแรง จนชาวนาไม่มั่นใจได้ว่าจะสามารถยึดเป็นอาชีพหลักต่อไปได้หรือไม่ การตัดสินใจทำนาต่อไปจึงเป็นเสมือนการเสี่ยงโชค คือ ถ้าสภาพธรรมชาติอำนวยข้าวในนาไม่เสียหาย ได้ผลผลิตตามปกติ ถือเป็นโชคดียกขึ้นทีหนึ่ง ส่วนขั้นที่สองต้องรอดูว่าในฤดูเก็บเกี่ยวเพื่อขายข้าว ราคาข้าวจะสูงหรือต่ำ ถ้าปีไหนราคาข้าวสูงก็ถือว่าเป็นโชคดียกขึ้นทีหนึ่ง แต่ในทางตรงกันข้ามก็ต้องเจอโชคร้ายทั้งสองขั้นซึ่งเป็นไปได้ การแขวนความหวังจากการประกอบอาชีพไว้กับ ดิน ฟ้า อากาศ และตลาดจึงไม่ส่งผลดีต่อชาวนาเลย

ลักษณะที่ 2 ครัวเรือนชาวนาไม่ได้อยู่รวมกันพร้อมหน้าพร้อมตาดังแต่ก่อน เพราะลูกบางคนต้องออกไปจากบ้านเพื่อทำงานรับจ้างอยู่กับคนอื่น ๆ ในสถานที่ต่าง ๆ บางครอบครัวมีเพียงคนชรา 1-2 คนเท่านั้นที่อยู่เฝ้าบ้าน หรือบางครอบครัวยังต้องรับภาระเลี้ยงหลานอีกด้วย

ลักษณะที่ 3 ครัวเรือนชาวนาอาจต้องสูญเสียที่ทำกิน เช่น การขายที่นา ซึ่งปรากฏขึ้นมากในยุคนี้ การขายที่ทำกินอาจมีสาเหตุมาจากหลายอย่าง เช่น การใช้เงินเพื่อส่งเสียให้บุตรได้เรียนหนังสือในระดับสูง การมีหนี้สินเพิ่มพูนขึ้นมากทำให้ที่ดินต้องตกไปเป็นของคนอื่น เป็นต้น

ลักษณะที่ 4 ครัวเรือนที่ได้ปรับเปลี่ยนระบบการผลิต โดยเฉพาะการปลูกผักก๋วยเตี๋ยว ที่ต้องใช้สารเคมีอยู่เป็นประจำ และโดยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ของชาวนา ทำให้ส่งผลต่อสุขภาพของชาวนามาก จึงปรากฏว่าชาวนาที่หันกลับมาปลูกผักต้องเจ็บป่วยที่เนื่องมาจากการใช้สารเคมีเป็นจำนวนมาก และมีหลายรายที่ต้องเสียชีวิตลง

ผลกระทบที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางบริบทที่มีต่อครัวเรือนชาวนานี้ไม่ได้เกิดขึ้นกับครัวเรือนทุกครัวเรือน เพราะบางครัวเรือนที่มีความมั่นคงในด้านต่าง ๆ สูงอยู่แล้ว ก็ได้รับผลกระทบต่อความมั่นคงต่ำ ซึ่งขึ้นอยู่กับเงื่อนไขที่ครัวเรือนมีอยู่

1.4 การปรับตัวท่ามกลางความเปลี่ยนแปลง แม้ครัวเรือนชาวนาจะได้รับผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรุนแรง แต่ด้วยความแตกต่างของครัวเรือนทำให้แต่ละครัวเรือนมีการปรับตัวไม่เหมือนกัน ซึ่งสามารถจัดกลุ่มการปรับตัวออกเป็น กลุ่มได้ดังนี้

กลุ่มที่ 1 ยังคงยึดอาชีพทำนาต่อไป แต่ได้มีการปรับเปลี่ยนการผลิตเพื่อให้สอดคล้องกับบริบทที่เปลี่ยนแปลง เช่น การลดพื้นที่การผลิตข้าวลง คือ จากการที่ครอบครัวเคยทำนา 30 ไร่ ก็ลดลงเหลือเพียง 20 ไร่ การลดพื้นที่การผลิตขึ้นอยู่กับเงื่อนไขหลายประการ แต่ละครัวเรือนอาจมีเงื่อนไขไม่เหมือนกัน เช่น ราคาข้าวตกต่ำมาก แม้ผลิตได้มากก็ไม่คุ้มทุน จึงลดการผลิตเพียงเพื่อบริโภคและส่วนที่เหลือก็ขายบ้างตามราคาท้องตลาด หรือลดพื้นที่การผลิตเพราะความ

แปรปรวนของสภาพดินฟ้าอากาศที่ไม่เอื้ออำนวยต่อการผลิต เช่น ภาวะฝนทิ้งช่วง ภาวะน้ำมาก ภาวะภัยแล้ง ชาวนาที่อาจลดพื้นที่การผลิตลงเพื่อลดอัตราความเสี่ยงต่อความสูญเสียผลผลิตข้าว นอกจากนี้ในหลายครอบครัวที่ขาดแรงงานทำนา เนื่องจากลูก ๆ ออกไปทำงานหรือไปหากินอยู่ที่อื่น ๆ ในครอบครัวจึงยังมีอยู่เพียง 2 – 3 คน ก็อาจลดพื้นที่การทำนาลง เพราะไม่มีความจำเป็นต้องใช้เงินจำนวนมากเพื่อการอื่นใดอีก จึงทำนาไว้เพื่อบริโภคเพียงอย่างเดียว การที่ชาวนาปรับตัวโดยการลดพื้นที่ทำนาลง จึงทำให้เหลือที่นาที่ว่างเปล่าอยู่จำนวนหนึ่ง เรียกว่านาร้างหรือนาร้าง ปริมาณที่ดินโดยรวมที่ว่างเปล่าโดยไม่มีการทำนาอาจมีมากขึ้นหรือลดน้อยลง ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขที่กล่าวแล้วข้างต้น

ส่วนการบริหารจัดการที่นาที่ว่างเปล่าชาวนามีวิธีการจัดการหลาย ๆ วิธี เช่น การให้เช่า ซึ่งมีอยู่ค่อนข้างน้อย เนื่องด้วยผู้เช่าในช่วงเวลาที่มีการผลิตข้าวตกอยู่ในภาวะเสี่ยง จึงหาผู้เช่าที่ดินทำนายาก แต่ก็อาจมีบ้างในกรณีที่ที่นาอยู่ในทำเลที่เหมาะสมกับผู้เช่าหรือเป็นที่นาที่มีความสมบูรณ์ติดต่อกับเส้นทางคมนาคม ติดต่อกับแหล่งน้ำ เช่น คลอง คู เหมืองน้ำ เป็นต้น ที่ดินลักษณะนี้จึงอาจมีผู้เช่าบ้าง ส่วนราคาค่าเช่าที่นามักมีราคาเช่าต่ำกว่าปกติ วิธีการจัดการที่นาอีกวิธีหนึ่งคือ การให้ผู้อื่นทำนาโดยไม่คิดค่าเช่านา ซึ่งมักจะอยู่ในแวดวงเครือญาติหรือผู้ที่เคยอุปถัมภ์ คำจุนกัน หรือเพื่อนบ้านใกล้เคียงที่มีความสนิทสนมกัน การให้ผู้อื่นทำนาโดยไม่คิดค่าเช่านี้เจ้าของนามีความคิดว่า ดีกว่าการปล่อยให้ที่นากร้างว่างเปล่า ซึ่งจะยากแก่การกลับมาทำให้เป็นที่นาเหมือนเดิม หากแต่หมดหนทางที่จะให้เช่าหรือให้ทำโดยไม่คิดค่าเช่าแล้ว ชาวนาก็ต้องยอมปล่อยให้เป็นนาร้างหรือนาร้าง

นาร้าง เป็นวิธีการปรับตัวของชาวนาลักษณะหนึ่ง นาร้างเกิดขึ้นจากหลายสาเหตุ เช่น เกิดจากระบบนิเวศเปลี่ยนแปลงทำให้ที่นาบริเวณนั้นไม่สามารถทำนาได้อีก ดังกรณีที่นาริมป่าพรุในเขตพื้นที่อำเภอห้วยไทร แต่ในกรณีที่เป็นที่นาที่ยังสามารถทำนาได้ แต่ถูกปล่อยให้เป็นนาร้างถือเป็นการปรับตัวของชาวนาวิธีหนึ่ง เพราะชาวนาได้กำหนดทางเลือกของตนเองแล้วว่าจะลดพื้นที่ทำนา ดังนั้น การปล่อยที่นาให้เป็นที่รกร้างว่างเปล่าดีกว่าการเสี่ยงทำนาต่อไป สภาพของนาร้างอาจได้รับการปรับปรุงให้เป็นที่นาได้ใหม่ใน 1 – 2 ปี หรืออาจมากกว่านี้ หรืออาจต้องปล่อยไว้นานหลายปี

กลุ่มที่ 2 อพยพย้ายถิ่น กลุ่มอพยพย้ายถิ่นเริ่มปรากฏมาตั้งแต่ช่วงปลายของยุคที่ 1 แต่มีจำนวนไม่มากนัก ต่อมาเมื่อถึงยุคที่ 2 จากภาวะวิกฤติของอาชีพทำนาข้าว ที่ปรากฏติดต่อกันมาหลายปีทำให้ครัวเรือนเกษตรกรเริ่มแสวงหาแนวทางประกอบอาชีพใหม่นอกพื้นที่ ซึ่งมีทั้งการย้ายไปอยู่ต่างอำเภอ ต่างจังหวัด อำเภอต่าง ๆ ที่คนในพื้นที่ห้วยไทรและเชียรใหญ่ย้ายไปอาศัยอยู่ได้แก่ อำเภอชะอวด อำเภอทุ่งสง อำเภอทุ่งใหญ่ อำเภอสิชล ส่วนต่างจังหวัดมักจะไปอยู่ที่

จังหวัดกระบี่ จังหวัดสุราษฎร์ธานี จังหวัดชุมพร และจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ เงื่อนไขของการย้ายถิ่นแบ่งได้เป็น 4 ประการ คือ

ประการที่ 1 ย้ายถิ่นจากเงื่อนไขของรัฐที่จัดสรรที่ดินทำกินในรูปแบบของการจัดที่ทำกินเป็นนิคม ในจังหวัดนครศรีธรรมราช คือ นิคมเขาขาว อยู่ที่บ้านเขาทุ่งสง ชาวนาที่ไม่มีที่ทำกินจึงสมัครใจเข้าไปอยู่ในนิคมดังกล่าว เพื่อจะได้มีที่ทำกินเป็นของตนเอง

ประการที่ 2 ย้ายถิ่นเพื่อต้องการเปลี่ยนอาชีพจากการทำนาไปประกอบอาชีพใหม่ คนกลุ่มนี้มีทั้งกลุ่มที่มีทุน และกลุ่มไม่มีทุน กลุ่มที่มีทุนส่วนมากมีความประสงค์เปลี่ยนอาชีพจากการทำนา เป็นการทำสวน ได้แก่ ขางพารา กาแฟ สวนผลไม้ ฯ ส่วนกลุ่มไม่มีทุนย้ายออกไปเพื่อหาที่ทำกินแหล่งใหม่ ซึ่งยังคงหาที่ดินได้ในช่วงนี้

ประการที่ 3 ย้ายถิ่นเพราะต้องการหลีกเลี่ยงความขัดแย้งกับคนในท้องถิ่น ซึ่งเป็นเหตุผลความขัดแย้งส่วนตัว เช่น กรณีการลักขโมย การทะเลาะวิวาทถึงขั้นต้องรบราฆ่าฟันกัน จึงต้องย้ายบ้านเรือนไปหาที่อยู่ใหม่ ซึ่งก็มีอยู่จำนวนไม่น้อยทีเดียว

ประการที่ 4 การย้ายถิ่นชั่วคราว เมื่อชาวนาพบแหล่งที่สามารถย้ายไปหารายได้ดีกว่า การทำนาจึงอพยพเป็นการชั่วคราว เช่น ในปี พ.ศ. 2513 ชาวลุ่มน้ำปากพนังจะออกไปทำไร่ที่เขาศูนย์ บ้านทานพอ อำเภอฉวาง ต่อมาได้เคลื่อนย้ายไปที่ บ้านน้ำเค็ม จังหวัดพังงา แม้ครัวเรือนส่วนมากจะย้ายไปชั่วคราว แต่ก็มีหลายรายที่ตั้งรกรากถิ่นฐานอยู่อย่างถาวร ซึ่งมีกระบวนการย้ายถิ่นดังนี้

กระบวนการย้ายถิ่นที่ทำกินไม่ได้เกิดขึ้นง่าย ๆ ที่คนใดคนหนึ่งจะกระทำได้ในทันที การย้ายถิ่นจึงมีกระบวนการเป็นขั้นเป็นตอนจนกว่าจะมีความลงตัว การย้ายถิ่นภายใต้เงื่อนไขของรัฐคือ การไปอยู่ในพื้นที่นิคมที่หน่วยงานของรัฐจัดขึ้นจะเป็นไปตามระเบียบ กฎเกณฑ์ของรัฐ ซึ่งไม่มีขั้นตอนที่ซับซ้อนมากนัก แต่กลุ่มที่ย้ายถิ่นเพื่อเปลี่ยนอาชีพจากการทำนามีกระบวนการดังนี้

ขั้นเริ่มต้น ที่เกิดจากที่ชาวนาได้รับจ้างเก็บเกี่ยวผลผลิตในพื้นที่ที่เป็นพื้นที่สวน เช่น การเก็บพริก การเก็บกาแฟ หรือไปรับจ้างก่อสร้างบ้านเรือนให้ชาวสวน นอกจากนี้ก็มีช่องทาง การเข้าถึงที่ดินใหม่จากเครือข่ายที่ไปรับราชการ ทำงานอยู่ในพื้นที่นั้น ๆ เป็นต้น จึงได้พบเห็นสภาพพื้นที่ที่สามารถทำกินได้ หรือเกิดจากการที่มีญาติหรือเพื่อนฝูงที่คบหาสมาคมกันได้แนะนำหนทางการเข้าถึงที่ดินที่ยังว่างเปล่าที่ยังไม่มีผู้ใดเป็นเจ้าของ ดังนั้นในขั้นเริ่มต้นนี้จึงเป็นการที่ชาวนาได้รับรู้ข้อมูลเกี่ยวกับที่ดินที่เป็นที่ป่า และรับรู้ถึงอาชีพที่สามารถทำได้จากที่ดินนั้น ๆ

ขั้นตอนที่ 2 การทดลองไปอยู่ในพื้นที่ใหม่ ในขั้นตอนนี้ต้องมีความเห็นพ้องต้องกันในครอบครัว ดังนั้นเมื่อเสร็จสิ้นจากการทำนาผู้ชายที่เป็นหัวหน้าครอบครัวซึ่งได้ชักชวนเพื่อนบ้านหรือ เครือญาติไปจับจองที่ดินบริเวณป่าลึกที่ยังไม่ถูกจับจอง พื้นที่ป่าในระยะแรก ๆ นั้นก็มี

ลักษณะเดียวกันกับพื้นที่นาในอดีตที่มีผู้เข้าไปจับจองที่ดินที่มีความสะดวกใกล้เส้นทางเดิน ที่ไม่ลึกเป็นป่าทึบมากนัก ดังนั้นผู้ไปจับจองทีหลังก็จะจองในที่ดินป่าที่ลึกเข้าไปเรื่อย ๆ เมื่อจับจองได้แล้วก็เริ่มตัดไม้ที่มีอยู่ในที่ดินเหล่านั้นทิ้งหรืออาจใช้วิธีการเผาป่าไปเรื่อย ๆ ขั้นตอนนี้ใช้เวลาเป็นหลายปี เพราะผู้ที่ไปจับจองและตัดไม้ในป่าจะต้องกลับมาขังบ้านเรือนของตนเมื่อถึงหน้านา

ขั้นตอนที่ 3 สร้างที่อยู่อาศัย โดยใช้ไม้ในป่า แล้วช่วยกันสร้างบ้านแม้จะไม่ถาวรแต่ก็ให้พออาศัยอยู่ได้อย่างปลอดภัย และเมื่อมั่นใจในที่ดินและอาชีพใหม่ก็จะอพยพไปทั่วครอบครัว

ขั้นตอนที่ 4 ขยายเครือข่ายโดยการชักชวนญาติพี่น้องหรือเพื่อนบ้านใกล้เคียงที่ต้องการไปจับจองที่ดินทำกิน ซึ่งก็มีผู้ที่ติดตามเข้าไปและดำเนินการเหมือนกับผู้ที่เข้าไปอยู่ระยะแรกซึ่งเป็นการเพิ่มขึ้นของจำนวนครัวเรือนที่อพยพย้ายถิ่นไปแสวงหาที่ทำกินใหม่ และเป็นการลดลงของพื้นที่ป่าธรรมชาติเป็นลำดับ ๆ ส่วนผู้ที่ย้ายถิ่นด้วยเหตุผลที่หลีกเลี่ยงความขัดแย้งกับคนในท้องถิ่นก็จะมีลักษณะคล้ายคลึงกัน แต่มีข้อแตกต่างกันตรงที่ว่า ผู้ที่ย้ายถิ่นด้วยสาเหตุความขัดแย้งมักจะอพยพไปเป็นวงศ์ตระกูล หมายถึงจะอพยพไปพร้อมกันหลาย ๆ ครอบครัวที่อยู่ในเครือญาติตระกูลเดียวกัน

กระบวนการย้ายถิ่นระยะหลัง ๆ ในช่วงกลางของยุคนี้ถึงปลายยุค ซึ่งไม่มีที่ดินให้จับจองและถางป่าเพื่อเป็นที่ทำกินอีกแล้ว จึงเป็นการไปหาซื้อที่ดินต่อจากเจ้าของเดิมที่ได้จับจองไว้ตั้งแต่ระยะแรก ซึ่งมีราคาสูงต่ำตามสภาพของที่ดิน หรือบางครอบครัวที่มีทุนอยู่บ้างก็อาจไปหาซื้อที่ดินที่มีพืชผลอยู่แล้ว บางครอบครัวก็อาจขายที่นาที่มีอยู่ในพื้นที่ทั้งหมด แล้วไปซื้อที่ดินใหม่ทั้งหมด เพื่อเป็นแหล่งทำกินแห่งใหม่ก็มีปรากฏอยู่หลายราย

การที่ชาวลุ่มน้ำปากพนังอพยพย้ายถิ่นไปหาที่ทำกินแห่งใหม่ ต่างได้ทำการผลิตให้สอดคล้องกับสภาพพื้นที่ ดังนั้นจึงมักปลูกยางพารา ทำสวนผลไม้ เป็นหลัก ส่วนการปลูกพืชไร่อาจปลูกในระยะแรกของการทำสวนยางพาราและสวนผลไม้เมื่อพืชผลเหล่านั้นตัด หรือเก็บเกี่ยวผลผลิตได้แล้วจึงหยุดการปลูกพืชไร่ ผลตอบแทนจากการทำสวนยาง หรือสวนผลไม้ ทำให้ผู้ประกอบการอาชีพใหม่มีฐานะทางเศรษฐกิจที่ดีขึ้น หากเปรียบเทียบกับตอนที่ยังทำนาอยู่ที่หัวไร่เขียรใหญ่ ซึ่งชาวสวนใหม่กลุ่มนี้มักจะกลับมาเยี่ยมเยียนญาติพี่น้อง หรือมาร่วมกิจกรรมงานบุญงานกุศลโดยเฉพาะงานบุญเดือนสิบ ชาวสวนใหม่ได้กลับมาเล่าถึงวิธีการดำรงชีพของตนเองตลอดถึงผลผลิตที่ได้รับ ซึ่งพบว่าส่วนใหญ่จะมีฐานะทางเศรษฐกิจที่ดีขึ้นมากกว่าชาวนาที่ยังคงอยู่ในพื้นที่เดิมหลายเท่า

กลุ่มที่ 3 เพิ่มระบบการผลิตอื่น ๆ ซึ่งมักเป็นกลุ่มที่อยู่ในวัยกลางคน หรือวัยทำงาน คนกลุ่มนี้ยังคงมีทำนาอยู่บ้าง หรืออาจหยุดการทำนาเป็นครั้งคราวเพื่อทำการผลิตอย่างอื่น เช่น การทำไร่นาสวนผสม หรือการปลูกผักแบบยกร่อง การเลี้ยงสัตว์ เป็นต้น การปรับตัวของกลุ่มที่ 3

นี้จะพบว่า แต่ละครอบครัวจะมีระบบการผลิตที่หลากหลายขึ้น ความหลากหลายของการผลิตของยุคนี้แตกต่างกัน การผลิตข้าวในยุคแรกที่มีการผลิตข้าวเป็นอาชีพหลัก ส่วนการผลิตอื่น ๆ นั้นเป็นการผลิตประกอบเพื่อลดค่าใช้จ่ายบ้าง หรืออาจสร้างรายได้บ้างแต่ก็ไม่ได้มุ่งเน้นไปที่รายได้เป็นหลัก แต่การผลิตแบบหลากหลายในยุคนี้ต่างก็มุ่งเน้นการผลิตทุกระบบเพื่อสร้างรายได้ให้ครอบครัวทั้งสิ้น อย่างเช่นกรณีของครอบครัวที่มีทั้งการทำนาปลูกข้าว มีการทำไร่นาสวนผสม และมีการเลี้ยงสัตว์ เช่น วัว หมู เป็นต้น ในครอบครัวนี้มุ่งหวังรายได้จากข้าวส่วนหนึ่ง มุ่งหวังจากการขายผัก ผลไม้จากไร่นาสวนผสม ซึ่งสามารถสร้างรายได้ให้เป็นรายสัปดาห์หรือรายเดือน ส่วนวัวหรือหมูอาจเป็นรายได้ระยะยาว แต่การปรับตัวลักษณะนี้ต้องมีเงื่อนไขบางประการ เช่น ครอบครัวชาวนาเหล่านี้ต้องมีที่ดินเป็นของตนเองและมีที่ดินจำนวนหลายไร่ ต้องมีเงินทุนที่สามารถลงทุนได้ เช่น การขุดยกร่อง การซื้อพันธุ์พืช การดูแลรักษา และต้องมีแรงงานของสมาชิกในครอบครัวพอสมควร เพราะการปลูกพืชผักต้องอาศัยแรงงานคนจำนวนมาก แต่ก็ยังมีกลุ่มชาวนาที่มีการปรับตัวลักษณะนี้อยู่จำนวนหนึ่ง

กลุ่มที่ 4 กลุ่มแรงงานรับจ้าง แรงงานรับจ้างในยุคนี้มักปรากฏขึ้นในครอบครัวที่มีบุตรหลานอยู่ในวัยทำงานโดยอาจจบจากการศึกษาในระดับหนึ่ง แต่ยังไม่มีการทำงานเป็นหลักแหล่ง จึงต้องออกจากบ้านไปทำงานนอกภาคเกษตร แล้วส่งเงินกลับมาให้ครอบครัวได้ใช้ กลุ่มแรงงานรับจ้างอาจเป็นงานรับจ้างชั่วคราวหรือรับจ้างแบบถาวร ซึ่งมีหลากหลายประเภท เช่น แรงงานรับจ้างเย็บเสื้อผ้าในกรุงเทพฯ แรงงานรับจ้างประดิษฐ์เครื่องประดับที่ทำด้วยเงิน เรียกกันว่า “ทำเงิน” แรงงานรับจ้างเป็นลูกเรือประมงซึ่งมักเป็นผู้ชาย ส่วนผู้หญิงจะรับจ้างคัดแยกสัตว์น้ำจากเรือประมงที่อยู่แพปลา เป็นต้น กลุ่มคนเหล่านี้มีส่วนสำคัญในการหารายได้ไปเพื่อจุนเจือครอบครัว ชาวนาที่กำลังได้รับผลกระทบให้สามารถผ่านพ้นวิกฤติมาได้ช่วงหนึ่ง

การปรับตัวของชาวนาในยุคนี้มีอยู่หลายรูปแบบ ทั้งนี้ก็เพื่อความอยู่รอดในภาวะที่มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นอย่างรอบด้าน แต่ด้วยประสบการณ์การดำรงชีวิตที่ยาวนานผ่านกระบวนการผลิต กระบวนการค้ามาตั้งแต่ยุคประวัติศาสตร์จึงทำให้ชาวนาในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังยังคงยืนหยัดอยู่ได้ระดับหนึ่ง

2. การผลิตที่ใช้ทรัพยากรเข้มข้นยิ่งขึ้น (พ.ศ. 2531 – 2542)

ความเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตครั้งสำคัญที่สุดอีกครั้งหนึ่งของพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง คือ การผลิตกุ้ง ซึ่งอยู่ในช่วง พ.ศ. 2531 - 2542 การเข้ามาของนากุ้ง สร้างความกระเทือนไปทั่วแผ่นดินอีกครั้งหนึ่ง เพราะดินแดนที่เคยเป็นแหล่งผลิตข้าวที่ดีที่สุดของประเทศ กลับมาเป็นดินแดนที่เป็นแหล่งผลิตกุ้งที่ดีที่สุดของเมืองไทยอีกครั้งหนึ่ง และเป็นที่ต้องการของตลาดกุ้ง

ต่างประเทศหลายประเทศ ระบบเศรษฐกิจในท้องถิ่นที่พบแฟบกลับฟื้นคืนตัวขึ้นเพียงชั่วข้ามปี และส่งผลต่อระบบเศรษฐกิจระดับชาติไปด้วย แต่การณ์ครั้งนี้เช่นเดียวกันในเวลาเพียงประมาณหนึ่งทศวรรษ ความเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตที่เกิดขึ้น ได้ส่งผลกระทบต่อทรัพยากรและระบบนิเวศในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังอย่างรุนแรง ซึ่งจะได้นำเสนอเกี่ยวกับระบบการผลิตที่เป็นสำคัญ ในประเด็นดังต่อไปนี้

2.1 ระบบการผลิตกุ้งในพื้นที่ชายฝั่ง ความเปลี่ยนแปลงโดยการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากการผลิตข้าวในท้องทุ่งพื้นที่แถบชายฝั่งไปสู่ระบบการผลิตกุ้ง เกิดจากเงื่อนไขและมีจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลง คือ

เงื่อนไขและกลุ่มผู้บุกเบิกการผลิตกุ้ง การเกิดขึ้นของระบบการผลิตกุ้งมีเงื่อนไขและมีผู้กลุ่มผู้บุกเบิกเลี้ยงกุ้งในระยะเริ่มแรก ดังนี้

เงื่อนไขที่ทำให้เกิดการยอมรับระบบการผลิตกุ้ง คือ ในช่วงเวลาที่ชาวลุ่มน้ำปากพนังกำลังประสบปัญหาด้านการผลิต และอยู่ในระหว่างการดิ้นรนเพื่อความอยู่รอด ก็ได้มีกระแสของระบบการผลิตใหม่ คือ การทำนากุ้งเข้ามาในพื้นที่ แม้ว่าเกษตรกรกลุ่มต่าง ๆ ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางจะได้รับทราบสถานการณ์การเลี้ยงกุ้งกุลาดำของพื้นที่แถบชายฝั่งภาคกลาง คือ แถบจังหวัดสมุทรสาคร สมุทรสงครามมาบ้างแล้วว่าประสบปัญหาในการเลี้ยงกุ้งอย่างไรบ้าง และในช่วงเวลาเดียวกันก็ได้รับทราบข้อมูลการเลี้ยงกุ้งแบบธรรมชาติแถบอำวนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นการเล่าสู่กันปากต่อปากแต่ก็สรุปสาระสำคัญได้ว่า การเลี้ยงกุ้งธรรมชาติที่ปากนครสามารถสร้างรายได้ให้แก่ผู้เลี้ยงได้เป็นกอบเป็นกำ ประกอบกับช่วงเวลานี้ก็เป็นช่วงที่ตรงกับเกิดภาวะวิกฤตอย่างหนักของอาชีพนาข้าว และอาชีพไร่นาสวนผสมในพื้นที่นี้ ช่องทางที่นากุ้งจะขยับเข้ามาขยายอาณาเขตในพื้นที่ชายฝั่งทะเลบริเวณอำเภอหัวไทรจึงมีแนวโน้มที่เป็นไปได้สูง

กลุ่มผู้นำการเลี้ยงกุ้ง การเลี้ยงกุ้งในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังมีจุดเริ่มต้นที่อำเภอหัวไทร โดยผู้นำการเลี้ยงกุ้งในอำเภอหัวไทรเป็นผู้มาตั้งบริษัทขึ้นเป็นครั้งแรก คือบริษัทสินไทย อะควอคัลเจอร์ จำกัด ในปี พ.ศ. 2529 โดยการเพาะเลี้ยงกุ้งกุลาดำจำหน่ายขึ้นที่ตำบลหน้าสตน แต่ในระยะแรก ๆ ไม่มีผู้สนใจการเลี้ยงกุ้ง เนื่องด้วยการเลี้ยงกุ้งกุลาดำต้องลงทุนสูงมาก และยังไม่มี ความมั่นใจในผลผลิต ต่อมาใน พ.ศ. 2530 – 2531 เริ่มมีผู้สนใจการเลี้ยงกุ้งเพิ่มขึ้น จึงได้มีการรวมตัวกัน จำนวน 24 คน ได้ไปศึกษาดูงานการเลี้ยงกุ้งที่จังหวัดสมุทรสาคร และที่ปากนคร อำเภอเมืองนครศรีธรรมราช และได้ตกลงร่วมทุนกันจัดตั้งเป็นบริษัท ชื่อว่า บริษัทสยามทักษิณ ฟาร์ม จำกัด โดยได้กว้านซื้อที่ดินจำนวน 217 ไร่ ขุดบ่อเลี้ยงกุ้งจำนวน 16 บ่อ บ่อพักน้ำจืด 1 บ่อ บ่อพักน้ำเค็ม 1 บ่อ แล้วได้ดำเนินการเลี้ยงกุ้งกุลาดำเป็นรายแรกของอำเภอหัวไทร และ

ประสบความสำเร็จ มีผลตอบแทนในระดับสูง จึงเป็นจุดเริ่มต้นของการเลี้ยงกุ้งในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังในเวลาต่อมา

การขยายตัวของนากุ้ง และกลุ่มผู้ผลิต การขยายตัวของนากุ้งในระยะแรก ๆ เกิดจากแรงจูงใจหลายประการ

ประการแรก คือ การส่งเสริมสนับสนุนของรัฐ แม้รัฐจะไม่ได้สนับสนุนโดยตรงแต่การเผยแพร่ประชาสัมพันธ์ข่าวสารเกี่ยวกับการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ พร้อมเชิญชวนให้เกษตรกรปรับเปลี่ยนจากนาข้าวมาเป็นการเลี้ยงกุ้ง จึงเป็นส่วนหนึ่งของการตัดสินใจของเกษตรกร เช่น การแจ้งข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับความเหมาะสมของที่ดินบริเวณแถบฝั่งทะเล ตั้งแต่ตำบลเกาะเพชร และตำบลหน้าสตน ว่ามีพื้นที่และคุณภาพของดินเหนียวที่แตกต่างจากแถบชายฝั่งทะเลที่อื่น ๆ กล่าวคือ มีพื้นที่ที่เป็นดินเหนียวติดกับทะเล จึงพบเห็นว่าบ่อกุ้งของเกษตรกรบางหมู่บ้านตั้งอยู่ติดกับชายหาดทราย เป็นแนวยาวตลอดชายหาด

ประการที่สอง คือ ช่วงเวลาที่นากุ้งเข้ามาในพื้นที่เป็นช่วงเวลาที่ชาวนากำลังประสบปัญหาด้านการผลิตข้าว เช่น ผลผลิตต่อไร่ต่ำ คุณภาพข้าวลดลง ราคาข้าวไม่แน่นอน บางช่วงตกต่ำมาก ในขณะที่ต้นทุนการผลิตข้าวสูงขึ้นเรื่อย ๆ หน่วยงานภาครัฐพยายามที่จะส่งเสริมอาชีพไร่นาสวนผสม แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จจึงเป็นโอกาสของนากุ้งที่จะเข้ามาแทรกแซงในพื้นที่แห่งนี้ และได้ขยายตัวต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง

ประการที่สาม เป็นเรื่องของผลตอบแทนระหว่างการเลี้ยงกุ้งกับการทำนาข้าว ซึ่งมีความแตกต่างกันมาก และมีตัวอย่างของผู้ที่เลี้ยงกุ้งที่ประสบความสำเร็จมีผลกำไรที่สูง จึงเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้มีผู้สนใจที่จะลงทุนเพื่อการเลี้ยงกุ้งในพื้นที่แห่งนี้มากขึ้น

ประการที่สี่ การเข้ามาของบริษัทหรือกลุ่มทุน โดยการเข้ามาจัดตั้งฟาร์มเพาะเลี้ยงกุ้ง เช่น บริษัทในเครือของบริษัทเจริญโภคภัณฑ์ จำกัด กลุ่มบริษัทเหล่านี้ได้นำนักวิชาการมาแนะนำให้ความรู้แก่เกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้ง ทำให้เกษตรกรมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการเลี้ยงกุ้งอย่างมั่นใจมากขึ้น การเลี้ยงกุ้งจึงเป็นทางเลือกใหม่ของเกษตรกร

จากแรงจูงใจหลาย ๆ ประการดังกล่าว ทำให้มีการขยายพื้นที่การเลี้ยงกุ้งเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ เช่น ในปีพ.ศ. 2532 มีการเลี้ยงกุ้งจำนวน 301 บ่อ เนื้อที่ 3,178 ไร่ การขยายตัวของนากุ้งเริ่มขยายเข้าไปพื้นที่แถบริมคลองหัวไทรมากขึ้น ตลอดถึงริมคลองสาขาต่าง ๆ ดังสังเกตได้จากพื้นที่การเลี้ยงกุ้งจากเริ่มต้นที่ตำบลเกาะเพชรและตำบลหน้าสตน เพราะมีพื้นที่ติดต่อกับชายฝั่งทะเล แต่ต่อมาขยายออกไปถึงเขตพื้นที่ตำบลท่าชอม ตำบลบางนบ ตำบลหัวไทร ตำบลรามแก้ว ตำบลเขาพังไกร ตำบลควนชะลิก รวม 9 ตำบล ตำบลที่การเลี้ยงกุ้งยังขยายเข้าไปไม่ถึงคือ ตำบลทรายขาว และตำบลแหลม เพราะมีสภาพแวดล้อมและสภาพพื้นที่ไม่เหมาะกับการเลี้ยงกุ้ง คือพื้นที่ตำบลทรายขาวเป็นพื้นที่มีเขตติดต่อกับเทือกเขาพระบาท จึงเป็นที่ค่อนข้างสูง

กว่าระดับน้ำทะเล ส่วนพื้นที่ตำบลแหลม เป็นพื้นที่ติดต่อกับเขตป่าพรุ และไม่มีลำคลองผ่านพื้นที่

กลุ่มคนบนพื้นที่นาทุ่ง การเกิดขึ้นของนาทุ่งในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังที่มีผลผลิตสูงสร้างรายได้ให้แก่ผู้เลี้ยงเป็นจำนวนมาก ในระยะแรก ๆ จึงเป็นที่สนใจของคนทั่วไป ทั้งคนในหมู่บ้าน ต่างหมู่บ้าน ต่างอำเภอ และต่างจังหวัด แต่ในระยะแรก ๆ คือ พ.ศ. 2532 จากข้อมูลของสำนักงานเกษตรอำเภอหัวไทรได้แสดงกลุ่มคนที่เข้ามาเลี้ยงกุ้งในพื้นที่ชายฝั่งทะเลแบ่งเป็น 4 กลุ่ม คือ

กลุ่มที่ 1 เป็นกลุ่มเพาะเลี้ยงกุ้งเพื่อจำหน่ายให้แก่เกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้งทั่วไป มีจำนวน 16 ราย

กลุ่มที่ 2 บริษัทเลี้ยงกุ้งจำนวน 3 บริษัท คือ บริษัท เค ฟาร์ม เนื้อที่ 200 ไร่ บริษัท นครฟาร์ม (ในเครือเจริญโภคภัณฑ์) เนื้อที่ 1,500 ไร่ และบริษัทสยามทักษิณฟาร์ม เนื้อที่ 220 ไร่

กลุ่มที่ 3 เป็นการรวมกลุ่มกันของเกษตรกรจำนวน 17 กลุ่ม เนื้อที่ 383 ไร่

กลุ่มที่ 4 คือ เป็นเกษตรกรรายย่อยจำนวน 151 ราย เนื้อที่ 875 ไร่ ต่อมาเมื่อการเลี้ยงกุ้งได้ขยายพื้นที่เข้าไปในชุมชนหมู่บ้านที่มีพื้นที่ติดกับแม่น้ำ ลำคลอง ทำให้เกษตรกรรายย่อยที่มีที่ดินมีโอกาสนและเลือกการเลี้ยงกุ้งแทนอาชีพเดิมที่เคยปฏิบัติ ไม่พบว่ากลุ่มบริษัทหรือนายทุนใหญ่จะเข้าไปเปิดพื้นที่เลี้ยงกุ้งที่ไกลไปจากชายฝั่งทะเลมากนัก จากจำนวนกลุ่มคนที่เลี้ยงกุ้ง 4 กลุ่ม มีกลุ่มคนที่น่าสนใจอยู่ 2 กลุ่ม คือ กลุ่มเกษตรกรที่ร่วมทุนเพื่อเลี้ยงกุ้ง และกลุ่มเกษตรกรรายย่อยที่เลือกอาชีพการเลี้ยงกุ้งแทนอาชีพที่ทำอยู่เดิม เพราะกลุ่มคน 2 กลุ่มนี้มีจำนวนมากและเป็นกลุ่มที่ได้รับผลกระทบจากการเลี้ยงกุ้งที่แตกต่างกันมากที่สุด

รูปแบบของกลุ่มร่วมทุนเลี้ยงกุ้ง ผลตอบแทนจากการเลี้ยงกุ้งที่มากมายมหาศาลย่อมเกิดจากการลงทุนที่สูงมาก อย่างที่ผู้ที่เคยทำนาหรือประกอบอาชีพอื่นไม่เคยลงทุนมาก่อน ด้วยกระแสและแรงจูงใจที่มากกว่า อีกทั้งได้รับรู้ผลกำไรหรือรายได้ของกันและกันจึงทำให้ผู้ที่มีทุนน้อยแต่ต้องการเลี้ยงกุ้ง ต้องมีวิธีการร่วมหุ้นลงทุนทำนาเลี้ยงกุ้งด้วยกัน การเกิดกลุ่มลักษณะดังกล่าวมีรูปแบบหลาย ๆ รูปแบบ ซึ่งจะยกมาให้เห็นเพียง 2 รูปแบบ คือ

รูปแบบที่ 1 เป็นการร่วมทุนของคนต่างพื้นที่ เพื่อก้าวเข้าไปเช่าที่ดินจำนวนหนึ่ง แล้วดำเนินการเลี้ยงกุ้งในเวลาที่ทำสัญญาเช่าที่ดินอาจเป็น 5 ปี หรือมากกว่า แต่การเช่าที่ดินมักจะไม่ว่ากว่า 5 ปี เพราะผู้เช่าต้องคำนึงถึงความคุ้มกับการลงทุน เนื่องจากการลงทุนเลี้ยงกุ้งในระยะเริ่มต้นต้องใช้เงินทุนค่อนข้างสูง เช่น ค่าเช่าที่ดิน ค่าขุดบ่อ ค่าวัสดุ เครื่องมือ อุปกรณ์ สำหรับเลี้ยงกุ้ง ค่าโรงเรือนสำหรับผู้เฝ้ากุ้ง เป็นต้น ส่วนค่าใช้จ่ายที่ต้องใช้จ่ายประจำ ได้แก่ ค่าพันธุ์กุ้ง ค่าอาหารกุ้ง ค่าจ้างเลี้ยง ฯ ดังนั้นการทำสัญญาเช่าที่ดินผู้เช่าจึงมักทำไว้ในระยะยาว ที่คาดว่าจะ

ถอนทุนคืนและมีกำไรในการเลี้ยงรุ่นต่อ ๆ มา การร่วมทุนเพื่อเลี้ยงกุ้งลักษณะดังกล่าวมักเป็นผู้ที่มีเงินทุนอยู่ก่อนแล้ว หรือผู้ที่มีรายได้ประจำ ผู้ร่วมทุนจึงมักเป็นข้าราชการ หรือเป็นผู้ที่มีกิจการร้านค้าที่มีรายได้ประจำเป็นรายวันหรือรายเดือน

รูปแบบที่ 2 เป็นการร่วมทุนกันในวงศ์เครือญาติ ซึ่งอาจมีคนใดคนหนึ่งมีที่ดินอยู่ในพื้นที่แต่ไม่มีทุนพอที่จะลงทุน หรือเกิดจากการขอรับรองของเครือญาติที่ต้องการร่วมทุนกัน เมื่อตกลงกันได้ก็เริ่มดำเนินการเลี้ยงกุ้ง ดังนั้นสิ่งสำคัญที่สุดของการร่วมหุ้นลงทุนนี้ คือ ข้อตกลงกติกา กฎเกณฑ์ ต่าง ๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่ผู้ร่วมทุนต้องรับรู้และยินยอมพร้อมใจกันกำหนดและปฏิบัติตามกติกา

ผลการดำเนินการเลี้ยงกุ้งระดับกลุ่มดังกล่าวมีความแตกต่างกัน บางกลุ่มก็สามารถถอนทุนคืนได้จากการเลี้ยงกุ้งในรุ่นแรก บางกลุ่มยังไม่สามารถถอนหุ้นคืนได้ในรุ่นแรก บางกลุ่มสามารถดำเนินการได้ผลดีมีกำไรจากการเลี้ยงกุ้งทุกรุ่น บางกลุ่มกลับตรงกันข้าม คือ ประสบภาวะขาดทุนทุกรุ่นที่เลี้ยง ซึ่งความแตกต่างเหล่านี้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขหลายประการเช่น การกำกับควบคุมดูแลของผู้เลี้ยง คุณภาพของผู้เลี้ยง เพราะผู้เลี้ยงกุ้งมักเป็นผู้รับจ้างเลี้ยงกุ้ง หากผู้เลี้ยงกุ้งมีความรับผิดชอบสูงมีความขยัน ตรงเวลา ๆ ก็เป็นผลให้ผลผลิตกุ้งอยู่ในระดับสูง เงื่อนไขสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ ภาวะการตลาดกุ้งซึ่งราคาขึ้นลงไม่แน่นอน ต่อมาในระยะหลัง ๆ ยังมีความเสี่ยงในด้านโรคระบาด น้ำเสีย เพิ่มขึ้นด้วย การร่วมหุ้นลงทุนทำนากุ้งเกิดขึ้นและล้มเลิกไปในระยะเวลาที่แตกต่างกัน เช่น บางกลุ่มสามารถดำเนินการเลี้ยงกุ้งต่อไปจนครบสัญญาการเช่าที่ดิน บางกลุ่มอาจทำสัญญาต่อไปอีก บางกลุ่มล้มเลิกก่อนครบสัญญาการเช่าที่ดิน

ประเภทกลุ่มเกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้งรายย่อย ที่เลี้ยงบนที่ดินของตนเอง หรือที่ดินที่เช่าแต่ไม่มีการร่วมทุนกับคนอื่น โดยอาจเลี้ยงกันในระดับครอบครัว กลุ่มผู้เลี้ยงรายย่อยนี้มีมากที่สุด แต่ละคนใช้พื้นที่สำหรับเลี้ยงกุ้งมากบ้างน้อยบ้างไม่เท่าเทียมกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับจำนวนที่ดิน และเงินทุนที่สามารถลงทุนได้ ผู้เลี้ยงกุ้งรายย่อยแบ่งได้ 3 ประเภท คือ

ประเภทที่มีที่ดินเป็นของตนเอง และเลี้ยงกุ้งด้วยตนเองในระดับครอบครัว

ประเภทที่สอง ประเภทเช่าที่ดินเพื่อเลี้ยงกุ้งอาจเป็นการเช่าที่ดินของเครือญาติ หรือที่ดินทั่วไปที่เปิดให้ผู้สนใจเลี้ยงกุ้งเข้าไปเช่าที่ดิน โดยผู้เช่าหรือผู้เลี้ยงกุ้งอาจเลี้ยงในระดับครอบครัว

และประเภทที่สาม ผู้เลี้ยงต้องไปหาซื้อที่ดินที่ต้องการจำนวนหนึ่งแล้วดำเนินการเลี้ยงด้วยตนเองหรือครอบครัว ผู้ที่เลี้ยงกุ้งบนที่ดินของตนเองและที่ดินที่ได้ซื้อเป็นกรรมสิทธิ์นั้น ไม่มีการขบวนการที่ซับซ้อนอย่างใด เพราะผู้เลี้ยงกุ้งคือเจ้าของที่ดิน แม้มีการว่าจ้างแรงงานเพื่อเฝ้าบ่อ กุ้ง แต่จากการที่เป็นเจ้าของที่ดินทำให้ความเข้มข้นของการเอาใจใส่ดูแลผลผลิตมากกว่าผู้ที่เช่าที่ดิน

ผู้ที่เช่าที่ดินเลี้ยงกุ้งมีกระบวนการเช่าที่ดินและดำเนินการคล้ายกับกลุ่มร่วมหุ้นลงทุนที่เช่าที่ดิน ที่มักเป็นคนต่างชุมชน มีความเครียดต่อระบบการจัดการสูงกว่า เพราะเงื่อนไขด้านเวลาเป็นตัวกำหนด กับทั้งการเป็นคนต่างพื้นที่จึงไม่สามารถควบคุมดูแลด้วยตนเองได้เต็มที่ ต้องฝากความหวังในผลผลิตไว้กับผู้รับจ้างเลี้ยง ซึ่งในที่สุดผลตอบแทนที่ได้รับจากการเลี้ยงกุ้งก็มีลักษณะคล้ายคลึงกัน ส่วนความแตกต่างอาจมีบ้างตรงที่ปริมาณของกำไร หรือขาดทุนเท่านั้นที่มาน้อยไม่เท่ากัน แต่เกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้งรายย่อยก็มีเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ ดังข้อมูลการเลี้ยงกุ้งในอำเภอหัวไทรจากสารนครศรีธรรมราช ปีพ.ศ. 2538 พบว่ามีการเลี้ยงกุ้งขยายไปภายใน 7 ตำบล มีเกษตรกรรายย่อย 1,159 ราย จำนวนบ่อกุ้ง 1,748 บ่อ จำนวนพื้นที่ 8,672 ไร่ ส่วนประเภทกลุ่มลงทุนร่วมกันมี 4 กลุ่ม สมาชิก 88 คน จำนวนบ่อกุ้ง 102 บ่อ จำนวนพื้นที่ประเภทบริษัทจำนวน 4 บริษัท พื้นที่ 2,333 ไร่

การเข้าถึงที่ดินและแหล่งเงินทุน ปัจจัยการผลิตที่สำคัญของการเลี้ยงกุ้ง คือ ทำเลของที่ดินที่จะทำเป็นบ่อกุ้ง และแหล่งเงินทุน การเข้าถึงที่ดินที่มีทำเลเหมาะสมกับการเลี้ยงกุ้งในระยะแรก ๆ ก่อนข้างที่จะมีข้อจำกัด เนื่องจากที่ดินชายฝั่งทะเลยังเป็นสภาพของนาข้าวอยู่มาก ดังนั้นการเลี้ยงกุ้งกุลาค่าที่ต้องใช้น้ำเค็มค่อนข้างสูงจึงมีผลกระทบต่อนาข้าว แต่ระยะต่อมาเมื่อกระแสนาข้าวมีสูงกว่า คนส่วนมากไม่คำนึงถึงนาข้าวมากนัก การเข้าถึงที่ดินจึงมีความสะดวกง่ายดายขึ้นจากการซื้อขายที่ดิน ราคาดินขณะที่เริ่มการเลี้ยงกุ้งสูงขึ้นมาก จากไร่ละ 4,000 – 5,000 บาท ถึงไร่ละ 200,000 บาท จึงมีชาวนาแถบชายฝั่งทะเลที่มีที่ดินมาก ๆ ได้แบ่งที่ดินขายให้กับผู้ที่มาขอซื้อเพื่อเลี้ยงกุ้งทั้งขายให้บริษัท และเอกชนรายย่อย ๆ เครือญาติ และบุคคลทั่วไป การเข้าถึงที่ดินอีกลักษณะหนึ่งคือ การเช่าที่ดินสำหรับเลี้ยงกุ้ง ซึ่งก็มีอยู่เป็นจำนวนมาก โดยผู้ให้เช่าอาจแบ่งที่ดินที่มีจำนวนมากให้คนอื่นเช่า ส่วนตนเองอาจเหลือที่ดินไว้จำนวนหนึ่งสำหรับเลี้ยงกุ้งเอง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของแต่ละครอบครัว เพราะมีครอบครัวส่วนหนึ่งที่มีผู้สูงอายุไม่สามารถที่จะเลี้ยงกุ้งได้จึงอาจแบ่งที่ดินให้คนอื่นเช่าบ้าง ขายที่ดินบ้าง โดยตนเองรับเงินค่าเช่าหรือค่าขายที่ดินเพื่อดำรงชีพต่อไป

ส่วนการเข้าถึงแหล่งเงินทุนของผู้ทำนากุ้ง ดูเหมือนจะมีปัญหาอุปสรรคในระยะแรกแต่ต่อมาก็สามารถเข้าถึงแหล่งเงินทุนได้ง่ายขึ้น การลงทุนทำนากุ้งต้องใช้เงินทุนที่ค่อนข้างสูงมากกว่าการลงทุนประเภทอื่น ๆ แต่ด้วยผลตอบแทนต่อการลงทุนสามารถได้รับผลอย่างรวดเร็วกว่าการลงทุนการผลิตอื่น ๆ เพราะอายุของการเลี้ยงกุ้งจะอยู่ในช่วง 3 เดือนไม่เกิน 4 เดือน การลงทุนแล้วได้รับคำตอบเร็ว จึงเป็นสิ่งที่ท้าทายต่อการลงทุน แต่เงินจำนวนหลายแสนก็ไม่ใช่ว่าเป็นสิ่งที่สามารถหามาได้ง่าย ๆ แหล่งทุนสำคัญจึงเป็นสถาบันการเงิน ซึ่งเป็นเป้าหมายของเกษตรกรที่ไม่มีเงินทุน ได้แก่ ธนาคารเกษตรและสหกรณ์ สหกรณ์การเกษตร ธนาคารอื่น ๆ ๆ ส่วนข้าราชการครูจะมีแหล่งทุนสำคัญ คือ สหกรณ์ออมทรัพย์ครู คนที่ไม่ต้องการกู้เงินจาก

แหล่งทุนต่าง ๆ ก็อาจได้เงินมาจากการขายทรัพย์สิน เช่น ขายที่ดิน ขายรถยนต์ เป็นต้น ส่วนผู้ที่ไม่สามารถเข้าถึงแหล่งเงินทุนที่เป็นเงินกู้ดอกเบี้ยต่ำ ก็ต้องใช้วิธีการกู้เงินนอกระบบที่มีดอกเบี้ยสูง อาจเกินกว่าร้อยละ 5 ก็มี

เกษตรกรรายย่อยได้มีโอกาสเข้าถึงแหล่งเงินทุน หลังการเลี้ยกึ่งเกิดขึ้นประมาณ 2 – 3 ปี เนื่องจากในขณะนั้นอัตราการตอบสนองของผลกำไรจากการเลี้ยกึ่งในภาพรวมแล้วค่อนข้างสูง สถาบันการเงินจึงยินยอมปล่อยเงินกู้สำหรับเลี้ยกึ่งโดยใช้หลักทรัพย์สินค้ำประกัน เช่น โฉนดที่ดิน จึงมีคำกล่าวกันในช่วงนั้นว่า “กึ่งกินโฉนด” หมายถึง การเลี้ยกึ่งประสบภาวะขาดทุนจนต้องถูกยึดโฉนดที่ดิน ส่วนผู้ที่ไม่มีปัจจัยหรือทรัพย์สิน เช่น ที่ดิน หรือทรัพย์สินอื่น ๆ ก็ไม่สามารถที่จะเข้าถึงแหล่งเงินทุนได้ และเป็นผลให้ไม่สามารถเข้าถึงที่ดินสำหรับเลี้ยกึ่งได้เช่นกัน แต่กลุ่มคนเหล่านี้ก็มีทางเลือกอื่นที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจนาถุ้ง

ระบบเศรษฐกิจนาถุ้ง การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตจากการผลิตข้าวไปสู่การผลิตถุ้ง มีข้อสังเกตที่สำคัญและน่าสนใจยิ่ง คือ การเกิดขึ้นของนาถุ้งไม่ได้เป็นการผลิตที่เป็นทางเลือกของเกษตรกรเหมือนกับระบบการผลิตแบบอื่น ๆ ที่ผ่านมา เช่น การปลูกข้าวพันธุ์ส่งเสริม การทำไร่นาสวนผสม ที่ภาครัฐต้องเข้ามาส่งเสริมและสนับสนุนงบประมาณเพื่อการปรับเปลี่ยนระบบการผลิต แต่การทำนาถุ้งเป็นระบบการผลิตใหม่ที่เกิดขึ้นจากความต้องการของเกษตรกรเอง โดยเกษตรกรผู้ต้องการเลี้ยกึ่งต้องดิ้นรนหาช่องทางเพื่อเดินเข้าสู่ธุรกิจนาถุ้ง ที่มีรายรับรายจ่ายต่อไร่สูงมาก ก่อให้เกิดระบบเศรษฐกิจนาถุ้งที่เจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว จึงเกิดมีกลุ่มคนที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กันในระบบเศรษฐกิจนาถุ้ง ดังนี้

กลุ่มแรก คือ กลุ่มผู้ผลิตถุ้ง ซึ่งมีทั้งเกษตรกรรายย่อย และ เกษตรกรที่รวมกลุ่มกันคล้ายระบบธุรกิจนาถุ้ง กลุ่มทุนรายใหญ่หรือกลุ่มบริษัท คนกลุ่มแรกนี้ได้กล่าวรายละเอียดไว้แล้วในตอนต้นจึงจะไม่กล่าวอีก

กลุ่มที่สอง คือ กลุ่มเพาะพันธุ์ลูกถุ้ง กลุ่มเพาะพันธุ์ถุ้งเพื่อจำหน่ายให้แก่เกษตรกรเกิดขึ้นหลังจากการที่นักวิชาการที่มีความรู้ ของบริษัทต่าง ๆ ได้ให้ความรู้ ผู้ที่สนใจและมีปัจจัยอื่น ๆ ที่เอื้อ เช่น มีเงินทุน มีสถานที่ มีความรู้ เป็นต้น จึงเกิดมีกลุ่มเพาะพันธุ์ถุ้งขึ้น ส่วนมากจะจำหน่ายให้กับเกษตรกรรายย่อย หรือใช้ในฟาร์มของตนเอง เพราะผู้ที่เพาะพันธุ์ถุ้งมักมีบ่อถุ้งของตนเองด้วย แต่ความต้องการพันธุ์ถุ้งในระยะแรก ๆ มีสูงมาก พันธุ์ถุ้งในพื้นที่ที่มีไม่เพียงพอ จึงมีการสั่งพันธุ์ถุ้งมาจากต่างจังหวัด คือ จังหวัดภูเก็ต ซึ่งเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ถุ้งและได้ส่งลูกถุ้งเข้ามาในลุ่มน้ำปากพนังมากที่สุด

กลุ่มที่สาม คือ กลุ่มบริการชุดและลอกบ่อถุ้ง การชุดบ่อถุ้งต้องใช้เครื่องจักรกลที่มีสมรรถภาพสูงกับผู้ชุดที่มีทักษะ เพราะการปรับเปลี่ยนสภาพจากผืนนาข้าวให้เป็นบ่อถุ้งและต้องมีคันคูระบายน้ำ บ่อพักน้ำ สถานที่สร้างโรงเรือน เหล่านี้เป็นกิจกรรมที่อาศัยความคิดร่วมกัน

ระหว่างผู้ซื้ดกับเจ้าของที่ดิน ประกอบกับการเลี้ยงกุ้งได้รับความสนใจมากขึ้นเป็นลำดับ เกษตรกรมีความตื่นตัวและต้องการทำนาุ้งจำนวนมากในเวลาเดียวกัน ดังนั้นจึงเกิดธุรกิจของรถแบ็คโฮ ซึ่งมีทั้งรถที่มีอยู่แล้วในพื้นที่ชุมชนต่าง ๆ ในอำเภอหัวไทรและรถจากต่างพื้นที่ เข้าไปดำเนินการขุดบ่อุ้ง และมีนักลงทุนหน้าใหม่อีกหลายรายที่สั่งซื้อรถแบ็คโฮในช่วงของการเลี้ยงกุ้ง บางรายสั่งซื้อครั้งเดียวถึง 2 – 3 คัน และยังทำให้มีการเกิดขึ้นของนายหน้ารถแบ็คโฮ มีหน้าที่ติดต่อหาผู้จ้างขุดบ่อ กลุ่มรถขุดเหล่านี้สามารถหางานทำได้ตลอดระหว่างที่การเลี้ยงกุ้งเฟื่องฟู เพราะหลังการจับกุ้งขายแต่ละครั้งจะต้องมีการขุดลอกบ่อใหม่ทุกบ่อ

กลุ่มที่สี่ คือกลุ่มพ่อค้ารับซื้อกุ้ง หรือเรียกกันว่า แพกุ้ง กลุ่มธุรกิจแพกุ้งมีทั้งแพกุ้งที่เกิดขึ้นใหม่ในพื้นที่และแพกุ้งที่มาจากต่างพื้นที่ มีหน้าที่รับซื้อกุ้งจากเกษตรกรทั้งเกษตรกรรายย่อยและกลุ่มร่วมหุ้นลงทุน การซื้อขายกุ้งระหว่างผู้เลี้ยงกุ้งกับแพกุ้งขึ้นอยู่กับความต้องการของตลาด หากมีความต้องการกุ้งสูง แพกุ้งจะลงมาติดต่อหาซื้อกุ้งเอง หากตลาดต้องการต่ำผู้เลี้ยงกุ้งจะต้องเป็นผู้ติดต่อแพกุ้งเอง การตกลงซื้อขายกุ้งส่วนมากแพกุ้งจะโอนเงินค่ากุ้งให้เจ้าของกุ้งก่อน แต่ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับข้อตกลงหรือความคุ้นเคยเชื่อถือกันระหว่างผู้ซื้อกับผู้ขาย ซึ่งอาจมีกรณีการเบี่ยงค่ากุ้งบ้างเหมือนกัน แต่เมื่อมีกระแสของการเบี่ยงค่ากุ้ง ผู้ขายกุ้งก็จะระมัดระวังมากขึ้น และมีรูปแบบการขายกุ้งอีกแบบหนึ่งเกิดขึ้น คือ ผู้เลี้ยงกุ้งนำกุ้งไปขายเอง ซึ่งตลาดกุ้งที่ส่งขายกันคือตลาดกุ้งจังหวัดสมุทรสาคร โดยผู้เลี้ยงกุ้งจะว่าจ้างรถเรียกว่า “รถห้องเย็น” เป็นคราว ๆ ทำให้ขายกุ้งได้ราคามากกว่าขายกับแพที่มารับซื้อถึงบ่อเลี้ยง

กลุ่มที่ห้า คือ กลุ่มพ่อค้าอาหารและวัสดุอุปกรณ์นาุ้ง กลุ่มนี้ส่วนมากมักเป็นผู้ที่เปิดกิจการจำหน่ายสินค้าอยู่ก่อนแล้ว เมื่อเกิดระบบการผลิตใหม่ คือ การทำนาุ้งเกิดขึ้นในพื้นที่จึงทำให้พ่อค้าเหล่านี้ขยายสินค้าเป็นวัสดุ อุปกรณ์ ตลอดถึงอาหารและเวชภัณฑ์ต่าง ๆ ที่ใช้สำหรับบ่อุ้ง แต่จากการที่ธุรกิจนาุ้งขยายตัวอย่างรวดเร็ว ด้วยวงเงินที่แพร่สะพัดอย่างมหาศาล จึงทำให้มีผู้ลงทุนใหม่เปิดกิจการร้านค้า โดยเฉพาะร้านจำหน่ายอาหารกุ้งเพิ่มขึ้นอีกจำนวนหนึ่ง ธุรกิจจำหน่ายอาหารกุ้งของพ่อค้ามีการใช้กลยุทธ์ต่าง ๆ เพื่อให้สามารถจำหน่ายได้มาก เช่น การให้ผู้ซื้อชำระค่าอาหารกุ้งเป็นงวด หรือชำระกันต่อเมื่อได้จำหน่ายกุ้งแล้ว แต่สินค้าจะมีราคาแตกต่างกันกับผู้ซื้อด้วยเงินสด การซื้อขายอาหารกุ้งกันระหว่างพ่อค้ากับผู้เลี้ยงมีปัญหาปรากฏอยู่บ้างในกรณีการไม่จ่ายเงินตามกำหนด เนื่องจากผู้เลี้ยงประสบภาวะขาดทุน หรือเจตนาไม่จ่ายซึ่งก็เป็นคดีฟ้องร้องกันหลายราย

กลุ่มคนอีกกลุ่มหนึ่งที่เกิดขึ้นและอยู่ในระบบเศรษฐกิจนาุ้ง คือ กลุ่มบริการขนาน้ำทะเล คนกลุ่มนี้ใช้โอกาสที่กระแสการเลี้ยงกุ้งได้รับความสนใจและมีผู้ต้องการเลี้ยงกุ้ง แต่ไม่มีหนทางเข้าถึงทรัพยากรน้ำเค็ม จึงเกิดมีผู้ที่คิคนาน้ำทะเลไปขายให้แก่ผู้เลี้ยงกุ้ง คนกลุ่มนี้จะใช้รถยนต์เก่า ๆ มาดัดแปลงโดยจัดซื้อถังบรรจุน้ำขนาดต่าง ๆ และใช้เครื่องสูบน้ำสูบน้ำทะเลไปจำหน่ายยัง

พื้นที่ต่าง ๆ ทั่วไป คนกลุ่มนี้จึงเป็นสายเชื่อมต่อระหว่างทะเลกับนาข้าวที่อยู่ห่างไกลให้ใกล้ชิดกันและสามารถใช้น้ำเค็มร่วมกันได้ ที่เป็นเหตุปัจจัยหนึ่งที่ทำให้การขยายตัวของนากุ้งสูงขึ้นและกระจายเข้าไปเกือบทุกพื้นที่

จากการเกิดวงจรธุรกิจนากุ้ง ที่ก่อเกิดกลุ่มคนต่าง ๆ ขึ้นหลายกลุ่มเพื่อเชื่อมโยงวงจรการทำนากุ้ง ซึ่งต่างกลุ่มต่างก็มีทั้งการพึ่งพาอาศัยกันและเอารัดเอาเปรียบกัน แต่ละกลุ่มก็พยายามดิ้นรนเพื่อให้หลุดพ้นจากการเอารัดเอาเปรียบ เช่น กรณีที่เกษตรกรผู้เลี้ยงรายย่อยเช่าเหมารถบรรทุกกุ้งไปส่งขายที่ตลาดกุ้งจังหวัดสมุทรสาครด้วยตนเอง แต่เกษตรกรบางรายไม่มีความสามารถที่จะกระทำได้ ก็ต้องขายให้กับพ่อค้าหรือแพกุ้งที่มารับซื้อที่บ่อ หรือกรณีที่พ่อค้าอาหารกุ้งคิดดอกเบี้ยค่าจ้างชำระสูงเกินไป ผู้เลี้ยงกุ้งก็พยายามหาแหล่งทุนจากที่อื่นเพื่อจ่ายเป็นเงินสด เป็นต้น

การจัดการแรงงานในนากุ้ง การเกิดระบบการผลิตใหม่ที่ต้องใช้แรงงานจำนวนมาก และต้องเป็นแรงงานที่มีคุณภาพที่ค่อนข้างหายากในพื้นที่ จึงเกิดการจัดการแรงงานในนากุ้งขึ้น เพราะแรงงานที่มีคุณภาพมีผลต่อผลผลิตกุ้งที่ดีด้วย แรงงานสำคัญในบ่อกุ้งคือ ผู้รับจ้างเลี้ยงกุ้ง อาจแบ่งเป็น 2 ประเภท คือ

ประเภทที่ 1 แรงงานของคนในท้องถิ่น เป็นแรงงานของคนภายในชุมชนที่อาจอยู่ในพื้นที่ หรือต่างพื้นที่ออกไป เช่น ต่างหมู่บ้าน ต่างตำบล หรือต่างอำเภอ การว่าจ้างคนเลี้ยงกุ้งมักใช้ 2 ลักษณะ คือ จ้างระดับครอบครัว คือ ทั้งสามีและภรรยา และจ้างเป็นรายบุคคล คือ ผู้ชายที่อาจมีครอบครัวแล้วหรือยังไม่มีครอบครัว ผู้ที่เลี้ยงกุ้งหลายบ่อจะว่าจ้างผู้เลี้ยงประจำบ่อกุ้งบ่อละ 1 คน หรือ 2 บ่อต่อ 1 คน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับขนาดของบ่อเพราะบ่อกุ้งแต่ละคนจะมีขนาดไม่เท่ากัน การตกลงราคาค่าจ้างขึ้นอยู่กับข้อตกลงกันระหว่างผู้จ้างกับผู้รับจ้าง เพราะมีข้อตกลงปลีกย่อยมากมาย เช่น ค่าอาหารของผู้รับจ้างแต่ละเดือน ค่าเงินพิเศษในกรณีที่กุ้งมีผลผลิตเกินกว่ากำหนด หรือค่าเปอร์เซ็นต์ของราคาขายกุ้งแต่ละงวด เป็นต้น การว่าจ้างผู้เลี้ยงกุ้งในกรณีของกลุ่มเกษตรกรที่ร่วมหุ้นลงทุนทำนากุ้งซึ่งมีจำนวนบ่อกุ้งหลายบ่อ และลงทุนค่อนข้างสูง จึงมักมีการว่าจ้างบุคคลที่เป็นหัวหน้าควบคุมผู้รับจ้างเลี้ยงกุ้งแต่ละบ่ออีกระดับหนึ่ง บุคคลนี้มักเป็นเครือญาติหรือเป็นผู้ร่วมหุ้นลงทุนด้วย แต่ไม่มีอาชีพหลักที่มีภาระหน้าที่ จึงเป็นผู้ควบคุมดูแลคนงานทั้งหมด บุคคลผู้นี้ก็ได้รับค่าจ้างตามข้อตกลงด้วยเหมือนกัน

ประเภทที่ 2 แรงงานจากภายนอกพื้นที่ ส่วนมากเป็นแรงงานที่มาจากภาคอีสาน ที่ผู้ว่าจ้างไปรับมาจากกรุงเทพฯ หรือไปรับมาจากจังหวัดที่อยู่ของคนงาน แรงงานเหล่านี้กระจายอยู่ทั่วไปตามบ่อกุ้งในพื้นที่อำเภอหัวไทร การควบคุมแรงงาน ค่าจ้างแรงงาน ก็อยู่ในลักษณะเดียวกับการว่าจ้างแรงงานในพื้นที่ ส่วนคุณภาพของแรงงานไม่ว่าจะเป็นแรงงานในพื้นที่หรือแรงงานที่มาจากต่างภาค ขึ้นอยู่กับตัวบุคคลและการบริหารจัดการแรงงานของผู้ควบคุมคนงาน

หรือผู้ว่าจ้าง ซึ่งอาจมีปัญหาเกี่ยวกับแรงงานทั้งแรงงานในพื้นที่และต่างถิ่น เช่น คนงานไม่มีความรับผิดชอบ ขี้เกียจ ไม่ทำงานตามผู้ควบคุมคนงานสั่งงาน ซึ่งมักเกิดในตอนกลางคืน เพราะการให้อาหารกุ้งต้องให้เป็นระยะๆ ในช่วงกลางคืนคนงานต้องให้อาหารกุ้งตามเวลา ประมาณ 2 – 3 ครั้ง ดังนั้นหากคนงานไม่รับผิดชอบ อาจนอนหลับลืมไม่ลุกขึ้นไปให้อาหารกุ้งตามเวลา หรืออีกกรณีหนึ่ง คือ คนงานแอบขายกุ้งในบ่อหรือขายอาหารกุ้งให้กับคนอื่น เหตุการณ์ดังกล่าวเกิดขึ้นอยู่ทั่วไป จึงต้องมีการจับไล่คนงานออกไป แล้วหากคนงานใหม่ สภาพดังกล่าวสร้างความยุ่งยากในการจัดการแรงงานในนากุ้งส่วนหนึ่ง

แรงงานในนากุ้งอีกประเภทหนึ่ง คือ แรงงานรับจ้างจับกุ้ง เป็นบุคคลในพื้นที่อยู่ใกล้เคียงกับบ่อเลี้ยงกุ้ง แรงงานรับจ้างจับกุ้งอาจตั้งขึ้นเป็นกลุ่มมีสมาชิกประมาณ 8 – 10 คน ค่าจ้างแรงงานจับกุ้งส่วนมากจะคิดเป็นค่าจ้างต่อคนเป็นรายวัน เช่น วันละ 180 – 200 บาท โดยผู้จับจะลงจับกุ้งตอนเช้าประมาณ 8.00 – 9.00 น. จนถึงเวลา 14.00 น. หรือบางบ่ออาจใช้เวลาเพียงครึ่งวัน แต่ผู้จ้างต้องจ่ายเต็มวัน แรงงานรับจ้างจับกุ้งมีทั้งผู้หญิงและผู้ชาย ในยุคนากุ้งเฟื่องฟูผู้รับจ้างแรงงานจับกุ้งจะมีงานทำเกือบทุกวัน แรงงานกลุ่มนี้มักมีหัวหน้าหนึ่งคน ซึ่งต้องมีเครื่องมือในการจับกุ้ง เช่น อวน และเครื่องสูบน้ำ ส่วนแรงงานจับกุ้งที่ใช้แรงงานตัวเอง ไม่จำเป็นต้องมีเครื่องมือใด ๆ การจับกุ้งที่ได้เงินเป็นรายวันโดยไม่ต้องลงทุนแต่อย่างใด เพียงแต่ใช้แรงงานครึ่งวันหรือเกินกว่าครึ่งวันเล็กน้อย ทำให้เป็นที่สนใจของแรงงานที่ไม่มีโอกาสเลี้ยงกุ้งหรือเป็นแรงงานของคนจนที่ทำรายได้ให้แก่ตนเองและครอบครัวได้ดี เพราะในครอบครัวหนึ่ง ๆ อาจเป็นแรงงานจับกุ้งทั้งพ่อ แม่ และลูก ๆ เป็นรายได้ที่ค่อนข้างสูง และอัตราค่าจ้างเท่ากันไม่ว่าจะเป็นเด็กหรือผู้ใหญ่ มักเกิดขึ้นในช่วงการเลี้ยงกุ้งเฟื่องฟู จึงมีผลต่อการศึกษาเล่าเรียนของนักเรียนในระดับมัธยมศึกษาจำนวนหนึ่ง ที่ต้องออกจากโรงเรียนกลางคันเพื่อหารายได้ช่วยเหลือครอบครัว

ระบบการจัดการน้ำและความขัดแย้ง น้ำเค็มเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญของการทำนากุ้ง บริเวณริมฝั่งทะเลหรือริมแม่น้ำลำคลองที่น้ำทะเลเข้าถึงจึงเป็นพื้นที่ที่เหมาะสมสำหรับทำนากุ้ง ในระยะแรกของการทำนากุ้งจึงเกิดขึ้นบริเวณที่มีน้ำเค็ม แต่เมื่อกิจการนากุ้งขยายตัวพื้นที่แถบฝั่งทะเลหมดไป จึงขยายตัวเข้ามาในเขตของบริเวณที่เคยเป็นน้ำจืด หรือน้ำกร่อย การเลี้ยงกุ้งจำเป็นอย่างยิ่งจะต้องมีการถ่ายน้ำที่เรียกกันว่า “น้ำเสีย” ออกจากบ่อกุ้ง และสูบน้ำจากแหล่งน้ำเค็มเข้าไปทดแทนน้ำเสียที่ถ่ายออกมา ชาวนากุ้งจึงต้องมีระบบการจัดการน้ำเพื่อให้สามารถใช้น้ำได้ตลอดไป

ระบบการจัดการน้ำในการเลี้ยงกุ้งระยะแรก ๆ ชาวนากุ้งค่อนข้างเอาใจใส่ดูแล และจัดระบบน้ำโดยคำนึงถึงผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมพอสมควร เช่น ชาวนากุ้งแต่ละรายหรือแต่ละกลุ่มได้จัดทำบ่อกักน้ำ ซึ่งมีทั้งบ่อกักน้ำเค็ม และบ่อกักน้ำจืด เพื่อจะได้ดึงไปผสมกันตามอัตรา

ความเค็มที่พอเหมาะสำหรับแต่ละช่วงอายุของกุ้ง ส่วนการระบายน้ำเสียที่ถ่ายออกมาจากบ่อกุ้งมักต่อท่อระบายน้ำเสียออกสู่ทะเลเพื่อป้องกันไม่ให้น้ำเสียไหลเข้าสู่บ่อเลี้ยง แต่ผลกระทบจากการปล่อยน้ำเสียออกสู่ทะเล คือ ทำให้น้ำทะเลที่อยู่ชายฝั่งปนเปื้อนไปด้วยสารเคมีต่าง ๆ ทั้งจากอาหารและยา ทั้งน้ำที่ถ่ายออกมาเป็นน้ำสกปรกจึงเรียกกันว่า น้ำเสีย ชายฝั่งทะเลที่เคยเป็นแหล่งพักผ่อน เล่นน้ำทะเลของคนทั่วไป เช่น หาดหน้าโกฏี หาดหน้าศาล หาดแพรกเมือง หาดปากกระวะ กลายเป็นหาดที่ไม่มีใครลงไปเล่นน้ำทะเลได้อีก วิธีคิดของชาวนากุ้งที่ระบายออกสู่ทะเลเพื่อหลีกเลี่ยงความขัดแย้งที่จะเกิดกับชาวนาข้าว และคิดว่าทะเลไม่เป็นของผู้ใดไม่ต้องขัดแย้งกับใคร และไม่มีใครแสดงความเป็นเจ้าของ

ในเวลาต่อมาเมื่อมีการเลี้ยงกุ้งกันหนาแน่นขึ้น การต่อท่อระบายน้ำเสียสู่ทะเลมีความยากลำบากมากขึ้นและต้องใช้ทุนสูง จึงใช้วิธีการขุดบ่อเพื่อรองรับน้ำเสีย เป็นเหตุให้น้ำเสียซึมออกนอกบ่อพัก บางครั้งก็เอ่อล้นไปในบริเวณนาข้าว ที่ส่งผลให้เกิดความขัดแย้งระหว่างชาวนากุ้งกับชาวนาข้าวอย่างรุนแรง มีการรวมกลุ่มของชาวนาข้าวเพื่อประท้วงกับหน่วยงานของรัฐที่ไม่ควบคุมดูแลระบบการจัดการน้ำเค็มของชาวนากุ้งขึ้นหลายครั้งทั้งในระดับอำเภอ และระดับจังหวัด แต่ก็สามารถเจรจาตกลงกันได้โดยชาวนากุ้งต้องยินยอมชดเชยค่าเสียหายให้แก่ชาวนาข้าวหรือต้องจัดระบบการจัดการน้ำให้รอบคอบมากขึ้น ในเวลาต่อมาพื้นที่นาข้าวถูกปรับเปลี่ยนเป็นนากุ้งทั้งหมด ความขัดแย้งในบริเวณดังกล่าวจึงหมดไปด้วย

เมื่อการเลี้ยงกุ้งขยายตัวมากขึ้น ระบบการถ่ายน้ำเสียก็ทำกันได้อย่างสะดวกสบายขึ้นคือถ่ายน้ำเสียลงในแม่น้ำ ลำคลอง บ่อน้ำที่เคยทำเป็นบ่อพักน้ำเสียก็ถูกรื้อให้กลายเป็นบ่อเลี้ยงกุ้ง เนื่องจากสามารถถ่ายน้ำเสียลงในแม่น้ำลำคลองได้เป็นปกติ ในบางฤดูจึงทำให้เกิดน้ำเน่าเสียในแม่น้ำลำคลอง ส่งผลต่อสัตว์น้ำต่าง ๆ ในแม่น้ำลำคลอง แต่ในบางฤดูน้ำเสียก็ลดลง เช่น หากมีน้ำฝนตกลงมาทำให้น้ำในแม่น้ำลำคลองมีสภาพดีขึ้น แต่การถ่ายน้ำเสียลงในแม่น้ำลำคลองกลับส่งผลกระทบต่อผู้เลี้ยงกุ้งด้วยตนเองอย่างรุนแรงในเวลาต่อมา คือ การเกิดโรคระบาดของกุ้งเนื่องจากชาวนากุ้งต้องใช้น้ำจากแม่น้ำลำคลองสำหรับทดแทนน้ำเสียที่ถ่ายออกมาด้วย ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงระบบการจัดการน้ำที่ขาดการคำนึงถึงสิ่งแวดล้อมและระบบนิเวศ เพราะผู้เลี้ยงกุ้งจะคำนึงถึงรายได้เฉพาะหน้าแต่เพียงอย่างเดียว และเป็นการกระทำความเสียหายแบบกลุ่มที่เลี้ยงกุ้งมาก่อน จึงกลายเป็นความเคยชินที่ยอมรับกันว่าเป็นความถูกต้องที่ชาวนากุ้งปล่อยน้ำเสียลงในแม่น้ำลำคลอง

ประมาณ พ.ศ. 2537 – 2538 จึงเริ่มประสบภาวะเสี่ยงและเริ่มเลี้ยงกุ้งไม่ได้ผล แต่จากอัตราผลตอบแทนระหว่างการผลิตข้าวกับการผลิตกุ้งที่แตกต่างกัน ทำให้ชาวนาข้าวเลือกทางผลิตกุ้งต่อไป นากุ้งจึงขยายตัวเข้าไปในเขตน้จืด คือ บริเวณอำเภอเขยรใหญ่มากขึ้น ซึ่งจะเป็นเกษตรกรรายย่อย ระบบการจัดการน้ำไม่ได้ถูกพัฒนาปรับปรุง จึงเริ่มมีผลกระทบทางด้าน

สิ่งแวดล้อม การจัดการน้ำของผู้เลี้ยงกุ้งในพื้นที่ที่ห่างไกลจากทะเลหรือไม่สามารถดึงน้ำเค็มจากแม่น้ำลำคลองได้ ผู้เลี้ยงกุ้งจะใช้วิธีการซื้อน้ำเค็มจากกลุ่มที่จัดบริการน้ำเค็มซึ่งสามารถเรียกใช้บริการได้ตลอดเวลา

จุดจบชั่วคราวของนากุ้ง อาชีพทำนากุ้งเป็นระบบการผลิตใหม่ที่เข้ามาในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังประมาณปี พ.ศ. 2530 และขยายตัวอย่างรวดเร็วทั้งพื้นที่การผลิต และเกิดกลุ่มคนที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับอาชีพนากุ้งอย่างหลากหลาย บางกลุ่มคนประสบผลสำเร็จ มีรายได้ที่สามารถถีบตัวขึ้นอยู่ในระดับสูงขึ้น บางกลุ่มคนกลับถูกเบียดขับให้ตกอยู่ในระดับต่ำสุด ที่ต้องสิ้นเนื้อประดาตัวมีหนี้สินรุงรัง บางกลุ่มคนยังสามารถประคองตัวอยู่ได้ในบริบทที่เปลี่ยนแปลงสาเหตุสำคัญที่ทำให้อาชีพนากุ้งต้องถึงจุดจบชั่วคราวมีหลายประการคือ

ความเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมโดยเฉพาะอย่างยิ่งน้ำในแม่น้ำลำคลอง เกิดโรคกุ้งที่ทำให้ไม่สามารถเลี้ยงได้ และประกอบกับราคากุ้งตกต่ำในปี พ.ศ. 2548 จึงเป็นจุดที่นากุ้งต้องปิดตัวเองลง ส่งผลต่อเกษตรกรผู้ทำนากุ้งในระดับที่แตกต่างกันดังนี้ เกษตรกรผู้ทำนากุ้งในพื้นที่อำเภอหัวไทร ที่ทำนากุ้งในระยะแรก ๆ ในช่วงที่มีบริบทที่เอื้อต่อการทำนากุ้งเมื่อได้รับผลกำไรได้ไปซื้อทรัพย์สินไว้ส่วนหนึ่ง เช่น ที่ดิน ทั้งในเขตอำเภอ และต่างอำเภอ หรือต่างจังหวัด บางกลุ่มลงทุนทำนากุ้งต่อไปซึ่งมีทั้งประเภทมีผลกำไร ประเภทพอกุ้มนับกับทุนที่ลงไป และประเภทขาดทุน

ส่วนในพื้นที่ที่นากุ้งเพิ่งขยายตัวเข้าไป เกษตรกรเพิ่งจะเริ่มลงทุนเพื่อประกอบการทำนากุ้ง แต่เมื่อนากุ้งประสบภาวะวิกฤติทำให้ยังคงมีหนี้สินอยู่อีกมาก กลุ่มเกษตรกรที่ร่วมหุ้นลงทุนที่เช่าที่ดินต่างก็เลิกกิจการและไม่ทำสัญญาเช่าต่อ ส่วนที่ดินที่ได้ซื้อไว้ได้จำหน่ายให้กับผู้ที่สนใจที่ดินที่เป็นบ่อกุ้งเก่าของเกษตรกรรายย่อย บางรายได้ขายที่ดินให้กับบริษัทที่เข้ามารับซื้อต่อจากเกษตรกรในราคาที่ต่ำกว่าราคาเดิมมาก บางรายก็ยังคงมีที่บ่อกุ้งเก่า ๆ อยู่ เพราะไม่มีทุนเพื่อเปลี่ยนสภาพบ่อกุ้งให้เป็นอย่างอื่นได้ เกษตรกรหลายคนยังคงรอโอกาสให้มีปัจจัยที่เอื้ออำนวยต่อการเลี้ยงกุ้งเพื่อจะได้เลี้ยงกุ้งกันต่อไป การยุติระบบการผลิตกุ้งในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง แม้จะมีการยุติลงเป็นจำนวนมาก แต่ก็ยังคงมีบ่อกุ้งที่ยังคงดำเนินการอยู่บ้างเป็นประปราย ซึ่งพบว่ามักเป็นบ่อกุ้งของผู้ที่มีทุนสูง การยุติการทำนากุ้งในครั้งนี้จึงไม่ได้หมายถึง ระบบการผลิตกุ้งจะหมดสิ้นไปแต่เป็นการยุติการทำนากุ้งเป็นการชั่วคราว

การผลิตอื่น ๆ ในพื้นที่ชายฝั่ง การผลิตของครัวเรือนในพื้นที่ชายฝั่งที่นอกจากการเลี้ยงกุ้ง ยังมีคนบางกลุ่มที่ยังคงประกอบการสืบมาคือ การทำประมง แม้ว่าการผลิตกุ้งจะขยายพื้นที่และมีการผลิตเพิ่มขึ้นมากมายก็ตาม แต่กลุ่มที่เคยทำประมงชายฝั่ง ยังคงทำประมงที่มีทั้งกลุ่มคนในพื้นที่ตำบลเกาะเพชร และตำบลหน้าสตน ซึ่งแยกเป็น 2 ประเภท คือ กลุ่มเรือประมงขนาดเล็ก

กลุ่มนี้ใช้เครื่องมือ คือ อวนลอย มีจำนวน 198 ราย และกลุ่มเรือประมงขนาดกลาง ใช้อวนลาก มีจำนวน 23 ราย

2.2 นาุ้งขยายสู่พื้นที่ราบลุ่ม แม้ว่าการเลี้ยงกุ้งแถวชายฝั่งจะประสบปัญหาจนไม่สามารถเลี้ยงได้อีกต่อไป แต่จากการที่ผลตอบแทนจากการผลิตกุ้งอยู่ในอัตราค่อนข้างสูง การช่วงชิงความหมายเพื่อการต่อรองให้สามารถเลี้ยงกุ้งได้ในพื้นที่ราบลุ่มที่อยู่ห่างไกลจากชายฝั่งมากขึ้น โดยการอาศัยปัจจัยการผลิต คือ น้ำในแม่น้ำปากพนัง ที่กลายเป็นน้ำเค็มในช่วงเวลาหนึ่งให้เป็นปัจจัยที่เอื้อให้สามารถผลิตกุ้งได้ การทำให้พื้นที่การเลี้ยงกุ้งขยายเขตเข้าไปยังพื้นที่ราบลุ่มที่อยู่ห่างไกลจากชายฝั่งมากขึ้นเป็นลำดับ การขยายตัวของนาุ้งสู่พื้นที่ราบลุ่ม มีประเด็นที่น่าสนใจหลายประเด็นดังนี้

แรงจูงใจและกลุ่มคน การยอมรับระบบการผลิตกุ้งเพื่อทดแทนระบบการผลิตข้าวหรือการทำไร่นาสวนผสม มีแรงจูงใจและมีกลุ่มคนที่ได้เปลี่ยนแปลงระบบการผลิต ดังนี้

ประการแรก เป็นแรงจูงใจที่สามารถตอบสนองความต้องการของครัวเรือน ซึ่งกำลังตกอยู่ในช่วงของการแสวงหาทางเลือกใหม่แทนทางเดิม และรอบหมุนของการเลี้ยงกุ้งใช้เวลาเพียงคร่าวละ 3 – 4 เดือน ผู้ประกอบการก็สามารถรู้ผลจากการประกอบการได้อย่างชัดเจนถึงต้นทุนกำไรจากการผลิตกุ้งแต่ละคราว ซึ่งหากเปรียบเทียบกับการทำงานปลูกข้าวที่ต้องใช้เวลานานถึง 12 เดือนกว่าจะรู้คำตอบ การผลิตกุ้งจึงเป็นการผลิตที่นำต้นทุนเพราะตอบสนองแก่ผู้เลี้ยงได้เร็วกว่า

ประการที่สอง การมีปัจจัยที่เอื้อต่อการผลิตกุ้ง ปัจจัยพื้นฐานสำคัญ คือ ที่ดินและน้ำเค็ม ครัวเรือนส่วนมากมีที่ดินเป็นของตนเองที่เคยใช้ทำนาอยู่แล้ว ส่วนด้านน้ำเค็มนั้นสามารถอาศัยน้ำจากแม่น้ำ ลำคลองที่เปลี่ยนจากน้ำจืดเป็นน้ำเค็ม แม้การเปลี่ยนแปลงของน้ำยังไม่สม่ำเสมอ และไม่แน่นอน แต่ผู้ผลิตสามารถแก้ปัญหาได้โดยการใช้เกลือแกล่งเป็นส่วนผสมให้น้ำกลายเป็นน้ำเค็มในยามที่ขาดแคลนน้ำเค็มจากแม่น้ำ ลำคลอง

ประการที่สาม การเลี้ยงกุ้งใช้พื้นที่ค่อนข้างน้อย คือ ใช้ที่ดินเพียง 1 – 5 ไร่ ก็สามารถใช้ในการผลิตกุ้งได้ จึงสังเกตได้ว่าบ่อกุ้งของเกษตรกรจะมีขนาดไม่เท่ากัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขจำนวนที่ดินของแต่ละครัวเรือน และมักพบว่าเกษตรกรที่มีที่ดินมากได้ขยายที่ดินเพื่อทำเป็นบ่อกุ้งมากขึ้น จากหนึ่งบ่อ เป็น สอง สาม สี่บ่อ ตามลำดับ ในขณะที่การทำนาปลูกข้าวนั้นชาวนาจะไม่ใช้ที่ดินเพียงหนึ่งไร่ เพราะการปลูกข้าวหนึ่งไร่อาจได้รับผลผลิตเพียง 300 – 400 กิโลกรัม และคิดเป็นเงินประมาณ 1,500 บาท ซึ่งจำนวนนี้ยังไม่หักต้นทุนการผลิต ดังนั้นชาวนาจึงต้องใช้ที่ดินจำนวนหลายไร่ เพื่อจะได้ผลผลิตมากขึ้น แต่อย่างไรก็ตามหากเปรียบเทียบกับการผลิตกุ้งแล้ว การผลิตกุ้งมีผลตอบแทนที่สูงกว่าการทำนาข้าวมาก

ประการที่สี่ การศึกษาเรียนรู้จากการเลี้ยงกุ้งจากพื้นที่ใกล้เคียง เพราะการเลี้ยงกุ้งในพื้นที่ราบลุ่มเกิดขึ้นหลังจากได้มีการเลี้ยงกุ้งในพื้นที่แถบชายฝั่ง จากการรับรู้ และได้ศึกษาเรียนรู้ขั้นตอนและวิธีการเลี้ยงกุ้งโดยการสังเกต สอบถาม จนเกิดความมั่นใจว่าการผลิตกุ้งจะเป็นทางเลือกใหม่แทนการทำนาปลูกข้าวได้แน่นอน จึงได้ใช้ประสบการณ์จากการเรียนรู้แนวทางการผลิตกุ้งเพื่อการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตข้าวไปเป็นการผลิตกุ้ง “ในขณะที่เพื่อนเขาทำนากุ้ง จับกุ้งได้ทีละหลายแสน พวกทำนาข้าว จึงทำไม่ลง เลยหันไปเลี้ยงกุ้งกันดีหว่า”

ประการที่ห้า ระบบการซื้อ-ขาย หรือการตลาด ในช่วงที่กระแสดการเลี้ยงกุ้งมีมาก เกษตรกรหันมาทำบ่อกุ้ง ผลิตกุ้งกันมากขึ้น และกุ้งกลายเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญของประเทศ แม้ราคากุ้งจะมีการขึ้น-ลงอยู่บ้าง แต่ไม่ส่งผลต่อผู้ประกอบการเลี้ยงกุ้ง เพราะหากกุ้งมีราคาสูง ย่อมหมายถึงผลกำไรของผู้ประกอบการสูงขึ้นด้วย แต่หากกุ้งมีราคาคต่ำลงก็ส่งผลให้มีกำไรลดลง ซึ่งเป็นการขาดรายได้ในส่วนที่เป็นผลกำไร ชาวบ้านเรียกว่า “ขาดทุนกำไร” ส่วนระบบการซื้อขายกุ้งมีความสะดวกมาก เพราะพ่อค้ารับซื้อกุ้งเข้ามาติดต่อซื้อกุ้งถึงบ่อเลี้ยง หากตกลงราคากันได้ พ่อค้าจะนำรถมาบรรทุกกุ้งถึงริมบ่อทีเดียว จึงเป็นการประกอบการที่มีความสะดวกต่อการจำหน่ายผลผลิตมากที่สุด ส่วนการต่อรองราคาของผลผลิต เกษตรกรสามารถต่อรองราคาได้

ประการที่หก การสนับสนุนของหน่วยงานต่าง ๆ เช่น สถาบันการเงิน ได้แก่ ธนาคารของรัฐ และเอกชน ตลอดจนกลุ่ม องค์กร สหกรณ์การเกษตร เป็นต้น สถาบันการเงินเหล่านี้ได้ให้สินเชื่อต่อเกษตรกรที่ต้องการเลี้ยงกุ้งแต่ขาดเงินทุน ดังนั้นการปล่อยสินเชื่อเพื่อการเลี้ยงกุ้งจึงเป็นแรงจูงใจที่สำคัญอีกประการหนึ่ง ที่เป็นปัจจัยเสริมให้กลุ่มคนในพื้นที่นอกชายฝั่งขยับเข้าสู่ระบบการผลิตกุ้งมากขึ้น

แม้ว่าจะมีแรงใจในการผลิตกุ้งอยู่มากมายหลายประการ แต่ปรากฏว่าครัวเรือนของเกษตรกรไม่ได้เปลี่ยนระบบการผลิตมาเป็นการผลิตกุ้งกันทุกครัวเรือน เงื่อนไขที่เป็นข้อจำกัดที่ครัวเรือนไม่เลือกแนวทางการผลิตกุ้ง ได้แก่

ประการที่หนึ่ง การไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง บางครอบครัวไม่สามารถเช่าที่ดินเพื่อการเลี้ยงกุ้งได้ เพราะอัตราค่าเช่าที่ดินมีราคาสูงขึ้นมาก แต่ก็มีบางครัวเรือนที่ขอใช้ที่ดินของพ่อแม่เพื่อเลี้ยงกุ้งอยู่บ้าง

ประการที่สอง การขาดเงินทุน ซึ่งสืบเนื่องมาจากการไม่มีที่ดิน จึงไม่มีหลักทรัพย์เพื่อค้ำประกันเงินกู้ เพราะการผลิตกุ้งต้องใช้เงินทุนในอัตราที่สูงมาก

ประการที่สาม การขาดแรงงาน คือครัวเรือนไม่มีแรงงานสำหรับการเลี้ยงกุ้ง มักเป็นครัวเรือนที่เป็นผู้สูงอายุ แต่ครัวเรือนดังกล่าวมักให้ผู้อื่นเช่าที่ดินสำหรับผลิตกุ้ง เพราะการรับเงินค่าเช่าที่ดินมีปริมาณมากกว่าการใช้ที่ดินเพื่อผลิตอื่น ๆ

กลุ่มคนที่สนใจการผลิตกุ้งในพื้นที่ราบลุ่ม ได้เข้าสู่ระบบการผลิตกุ้งที่เกิดจากแรงจูงใจ และเงื่อนไขด้านต่าง ๆ อาจแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม ได้แก่

กลุ่มแรก คือ กลุ่มคนที่อยู่ภายในพื้นที่ กลุ่มคนที่อยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง โดยมีที่ทำกินและมีบ้านเรือนที่อยู่อาศัยในพื้นที่ แบ่งได้เป็น 2 ประเภท ประเภทแรก คือ กลุ่มครัวเรือนของข้าราชการ เนื่องจากข้าราชการส่วนมากมีทุนที่เป็นทุนการดำรงชีพ มากกว่าครัวเรือนของเกษตรกรที่มีอาชีพการเกษตรเพียงอย่างเดียว เช่น ทุนการเงิน ที่สามารถใช้แหล่งเงินกู้ได้มากกว่า ทุนทรัพยากร ได้แก่ ที่ดิน ๗ ทุนความรู้ ได้แก่ ความรู้เกี่ยวกับพันธุ์กุ้ง แหล่งเพาะพันธุ์กุ้ง การรักษาและการแก้ปัญหาด้านคุณภาพของน้ำ ๗ ทุนเชิงอำนาจ ได้แก่ ความสัมพันธ์กับหน่วยงานที่มีบทบาทหน้าที่เกี่ยวข้องกับระบบการผลิตกุ้ง ที่สามารถอำนวยความสะดวกหรือการแก้ปัญหาจากระบบการผลิตได้ ประเภทที่สอง คือ กลุ่มครัวเรือนของเกษตรกรที่มีทุนสูง คนกลุ่มนี้มีคุณสมบัติคล้ายกับคนกลุ่มแรก คือ มีทุนการดำรงชีพค่อนข้างสูง จึงพบว่าแปลงนาุ้งที่ผุดขึ้นในพื้นที่ต่าง ๆ เช่น พื้นที่ในเขตอำเภอเชียรใหญ่ เป็นแปลงนาุ้งของกลุ่มคนที่ค่อนข้างมีฐานะทางเศรษฐกิจดีหรืออยู่ในระดับกลาง ซึ่งมีบ่อกุ้งของกลุ่มข้าราชการอยู่ด้วยจำนวนหนึ่ง

กลุ่มที่สอง คือ กลุ่มคนนอกพื้นที่ คนกลุ่มนี้เข้ามาเป็นผู้ประกอบการผลิตกุ้งจากสาเหตุหลายประการ เช่น ได้รับการชักชวนให้เข้ามาลงทุนผลิตกุ้ง โดยผู้ที่ชักชวนเป็นญาติพี่น้องหรือเพื่อนฝูงกัน ผู้ที่ชักชวนคนอื่นให้เข้ามาลงทุนผลิตกุ้งมักเป็นกลุ่มที่ได้ประกอบการผลิตกุ้งอยู่แล้ว และมีผลจากการประกอบการในเชิงบวก อีกกลุ่มหนึ่ง เป็นกลุ่มคนที่มีความสนใจการผลิตกุ้ง เพราะได้รับรู้ถึงผลการผลิตที่มีอัตราการตอบแทนอยู่ในระดับสูงมาก เมื่อตนเองมีทุนทางการเงินสูงจึงเข้าสู่ระบบการผลิตกุ้งในพื้นที่ การเข้าสู่ระบบการผลิตกุ้งของผู้ที่อยู่นอกพื้นที่ มีความซับซ้อนกว่ากลุ่มคนที่อยู่ในพื้นที่ ซึ่งมี 2 ลักษณะ คือ การเข้ามาเช่าที่ดินทำบ่อกุ้ง และการซื้อที่ดินทำบ่อกุ้ง ส่วนระบบการจัดการนาุ้งก็เหมือนกับการผลิตกุ้งทั่วไป

การจัดการน้ำในระบบการผลิตกุ้งในพื้นที่ราบลุ่ม แม้ว่าการผลิตกุ้งในพื้นที่ราบลุ่มเกิดขึ้นหลังจากการผลิตกุ้งในพื้นที่ชายฝั่งระยะหนึ่งแล้วก็ตาม แต่ระบบการจัดการน้ำของบ่อกุ้งไม่ได้มีการปรับปรุงหรือแก้ปัญหาให้ดีขึ้น การถ่ายเทน้ำเสียจากบ่อกุ้งจึงยังคงถ่ายเทลงสู่แม่น้ำ ลำคลอง ทั้งการขยายพื้นที่การเลี้ยงกุ้งก็มีเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ ระบบนิเวศในเขตพื้นที่ราบลุ่มจึงเริ่มเปลี่ยนแปลง การปรับตัวในระบบการผลิตกุ้งจึงได้เปลี่ยนแปลงไปด้วย คือ การหันไปใช้พันธุ์กุ้งที่ใช้น้ำจืดเป็นปัจจัยการผลิต เรียกว่า “กุ้งขาว”

จุดจบถาวรของการผลิตกุ้งในพื้นที่ราบลุ่ม ในขณะที่ในพื้นที่ชายฝั่งเกิดภาวะที่เป็นเหตุให้การผลิตกุ้งต้องถึงจุดจบอย่างชั่วคราว แต่การผลิตกุ้งในพื้นที่ราบลุ่มต้องเป็นภาวะที่เป็นจุดจบของการผลิตกุ้งอย่างถาวร อันการเกิดขึ้นของประตุน้ำอย่างน้อย 2 แห่ง คือ ประตูระบายน้ำเสื่อหิง และประตุน้ำอุทกวิทยาประสิทธิ์ ที่เกิดขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์แบ่งแยกน้ำจืดและน้ำเค็มออกจาก

กันอย่างเด็ดขาด ทำให้พื้นที่ราบลุ่มถูกแบ่งเป็น 2 ส่วน คือส่วนที่ถูกจัดเป็นเขตพื้นที่น้ำเค็ม และ ส่วนที่เป็นพื้นที่ส่วนใหญ่ถูกจัดให้เป็นพื้นที่น้ำจืด แต่การผลิตกุ้งก่อนสร้างประตูระบายน้ำได้เกิดขึ้นทั้งสองพื้นที่ แต่หลังประตูระบายน้ำก่อสร้างเสร็จ เขตพื้นที่น้ำจืดจึงต้องยุติการเลี้ยงกุ้ง โดยผู้ที่เคยทำบ่อเลี้ยงกุ้งต้องปรับเปลี่ยนอาชีพใหม่ จากเงินค่าชดเชยจากการต้องยุติการผลิตกุ้ง เป็นเงิน ไร่ละ 9,460 บาท ที่เปรียบเสมือนค่าจ้างจากภาครัฐเพื่อให้เกษตรกรเลิกระบบการผลิตกุ้ง

การผลิตอื่น ๆ ในพื้นที่ราบลุ่ม แม้การเลี้ยงกุ้งจะเป็นอาชีพใหม่ที่ได้รับความสนใจ และ ยึดเป็นอาชีพหลักของครัวเรือน แต่บางกลุ่มคน ยังคงมีการผลิตรูปแบบเดิมอยู่ คือ

การผลิตแบบที่หนึ่ง คือ การทำนาข้าวท่ามกลางกระแสน้ำในยุคน้ำข้าวถูกเบียดขับ จนทำให้พื้นที่นาข้าวทั้งที่ราบลุ่มริมฝั่ง 2 ข้างของแม่น้ำ ลำคลอง ถูกแปรสภาพให้เป็นบ่อเลี้ยงกุ้ง เพิ่มขึ้นเป็นลำดับ แต่ยังมีพื้นที่นาข้าวอีกเป็นจำนวนมากที่ไม่ได้ปรับเปลี่ยนเป็นนากุ้ง ด้วยสาเหตุหลายประการ ดังนี้

ประการที่ 1 พื้นที่อยู่ห่างไกลจากเขตที่มีการเลี้ยงกุ้งมาก ทำให้ขาดปัจจัยหลัก คือ น้ำเค็ม

ประการที่ 2 ขาดเงินทุนสำหรับเลี้ยงกุ้ง เนื่องจากในการลงทุนเพื่อการเลี้ยงกุ้งต้องใช้ต้นทุนที่สูงมาก ทำให้ชาวนาแถบนี้ไม่กล้าที่จะลงทุน ทั้งทำเลที่ไม่อำนวย จึงไม่สนใจอาชีพเลี้ยงกุ้ง

ประการที่ 3 กระแสของการเลี้ยงกุ้งพุ่งอย่างรวดเร็ว และตกลงอย่างรวดเร็ว เช่น ในอำเภอหัวไทร เริ่มเลี้ยงกุ้งกันมากในราว พ.ศ. 2533 และเริ่มประสบปัญหา พ.ศ. 2538 ประกอบกับการประสบปัญหาคืนรุนแรงของเกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้งบางราย เช่น การถูกฟ้องร้องล้มละลาย การสิ้นเนื้อประดาตัว การฆ่าตัวตาย การฆ่าหมุ่ยกครอบครัว ที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ทำให้ชาวนาข้าวไม่สนใจการเลี้ยงกุ้ง

ประการที่ 4 ชาวนาที่อยู่ในพื้นที่ที่มีน้ำจืดเพียงพอ สามารถทำนาได้ปีละ 2 ครั้ง จึงเลือกทำนาต่อไป

จากเหตุผลหลายประการดังกล่าว ทำให้ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง โดยเฉพาะในระบบนิเวศพื้นที่ราบลุ่ม จึงยังคงรักษาอาชีพการทำนาข้าวอยู่เป็นจำนวนมากกว่าการผลิตอื่น ๆ

การผลิตแบบที่สอง การทำไร่นาสวนผสม การทำไร่นาสวนผสมในลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ยังคงเป็นการผลิตที่ล้มลุกคลุกคลาน สาเหตุสำคัญ คือ ราคาผลผลิตที่ไม่มั่นคง ไม่แน่นอน และตกต่ำลงอย่างมาก จนทำให้ผู้ผลิตต้องประสบภาวะขาดทุนหรือไม่คุ้มทุน เนื่องจากการทำไร่นาสวนผสมต้องใช้แรงงานคนเป็นหลัก ซึ่งแตกต่างจากการทำนาข้าว การขาดแรงงานของครอบครัวจึงต้องพึ่งแรงงานจากภายนอก ยิ่งทำให้ต้นทุนสูงขึ้น อีกทั้งต้องประสบกับปัญหาหนักที่ไม่สามารถควบคุมได้ คือ ศัตรูพืช ผู้ผลิตหลายรายจึงต้องยุติการทำไร่นาสวนผสมเป็นการชั่วคราว

ข้อสังเกตของการทำไร่นาสวนผสม คือ ผู้ผลิตเลือกการปลูกผักเพียงอย่างเดียว เช่น กระเทียม ผักกาด กวางตุ้ง พริก มะเขือ เป็นต้น ส่วนไม้ผล เช่น มะม่วง ชมพู ฝรั่ง และมะพร้าว ได้ถูกตัดโค่นทิ้งเป็นจำนวนมาก เพราะการบำรุงรักษามีความยุ่งยาก ซ้ำซ้อน ผลผลิตก็ไม่คุ้มทุน แปลงไร่นาสวนผสม จึงมีเพียงแปลงผักอายุสั้นประมาณ 2 – 8 เดือน เท่านั้น

การผลิตแบบที่สาม การประมงในคลอง การประมงที่มีส่วนสัมพันธ์กับนากุ้ง กล่าวคือ หลังจากการจับสัตว์น้ำใน แม่น้ำ ลำคลอง ได้ชะลอตัวลงระยะหนึ่ง ด้วยสาเหตุเพราะปริมาณสัตว์น้ำลดลง แต่ผู้ทำประมงก็ยังยึดเป็นอาชีพได้แม้รายได้จากการประมงลดต่ำลง ผู้ทำประมงได้หารายได้เพิ่มจากแหล่งอื่น เช่น การรับจ้างเกี่ยวกับระบบการผลิตกุ้ง แต่ต่อมาเมื่อมีการเลี้ยงกุ้งเพิ่มขึ้นทำให้มีผลต่อการเพิ่มปริมาณสัตว์น้ำทั้งในแม่น้ำ ลำคลอง เนื่องจากการชำระของบ่อเลี้ยงกุ้ง หรือภาวะซ็อกของกุ้งในบ่อเลี้ยงในระยะเริ่มต้น ทำให้ผู้ผลิตต้องปล่อยลูกกุ้งทั้งในแม่น้ำ ลำคลอง จึงเป็นผลให้ในแม่น้ำ ลำคลอง มีสัตว์น้ำประเภท กุ้ง ปลา ปู มากขึ้น จึงอาจกล่าวได้ว่าแม้ว่าระบบการผลิตกุ้งจะส่งผลกระทบต่อระบบน้ำ และกระทบต่อการเจริญพันธุ์ของสัตว์น้ำในแม่น้ำ ลำคลอง ที่เกิดจากน้ำเค็ม และน้ำเน่าเสีย แต่ผลอีกด้านหนึ่ง คือ การผลิตกุ้งทำให้มีการเพิ่มปริมาณของกุ้ง ปลา ปู ในแม่น้ำ ลำคลอง ด้วย จึงพบว่าชาวประมงพื้นบ้านได้หันมาหากินในแม่น้ำ ลำคลองเพิ่มขึ้น

สภาพแวดล้อมในเขตการผลิตกุ้ง การผลิตกุ้งดำเนินการมาตั้งแต่ปี 2531 เป็นต้นมา แม้มีผลต่อเศรษฐกิจทั้งในระดับครัวเรือน ระดับท้องถิ่นและระดับประเทศในเชิงบวก แต่ผลจากระบบการผลิตกุ้งได้ส่งผลให้สภาพแวดล้อมในเขตที่มีการเลี้ยงกุ้งและบริเวณใกล้เคียงได้รับผลกระทบและเกิดความเปลี่ยนแปลงดังนี้ บางประการ คือ

ประการที่หนึ่ง สภาพและคุณภาพน้ำ ในระยะแรก ๆ ของการผลิตกุ้ง แหล่งน้ำที่เป็นปัจจัยการผลิตกุ้ง คือ น้ำเค็มจากทะเล แต่ต่อมาเมื่อการขยายพื้นที่การผลิตกุ้งออกไปยังพื้นที่ที่ห่างไกลชายฝั่งทะเลมากขึ้น ทำให้ผู้ผลิตที่อยู่ไกลทะเลต้องลงทุนเพื่อการจัดการน้ำสูงขึ้น จึงได้เปลี่ยนมาใช้น้ำจากแม่น้ำ ลำคลอง และถ่ายเทน้ำเสียจากบ่อกุ้งลงในแม่น้ำ ลำคลอง เช่นเดียวกัน น้ำในแม่น้ำลำคลองที่เคยเป็นน้ำจืด จึงเปลี่ยนเป็นน้ำที่มีความเค็มเพิ่มมากขึ้น แต่ในบางฤดูกาลมีน้ำฝนลงไปทำให้น้ำลดค่าความเค็มลง ส่วนคุณภาพของน้ำไม่ว่าช่วงที่กลายเป็นน้ำเค็มหรือเป็นน้ำจืดก็ตาม แต่คุณภาพของน้ำในแม่น้ำลำคลองถูกปนเปื้อนด้วยสิ่งต่าง ๆ ที่ถ่ายออกมาจากบ่อเลี้ยงกุ้ง ในบางครั้งจึงเกิดการเน่าเสีย ผู้ผลิตกุ้งจึงต้องรอโอกาสให้น้ำมีคุณภาพดีเหมาะสำหรับการเลี้ยงกุ้งเพื่อได้ดำเนินการเลี้ยงกุ้งต่อไป นอกจากนี้การถ่ายเทน้ำจากบ่อกุ้งลงไปในแม่น้ำ ลำคลองทำให้เกิดความตื้นเขิน เนื่องจากมีตะกอนลงไปสะสมอยู่จำนวนมาก แต่สภาพและคุณภาพของน้ำยังมีโอกาสเปลี่ยนแปลง โดยการถูกชะล้างเมื่อน้ำไหลออกสู่ทะเลช่วงหน้าน้ำ มี

ปริมาณน้ำฝนมากจึงได้ชะล้างสิ่งต่าง ๆ และถ่ายเทออกไป การเลี้ยงกุ้งจึงยังคงดำเนินการอยู่ได้ในสถานการณ์น้ำดังกล่าว

ประการที่สอง สภาพและคุณภาพของดิน พื้นที่ที่ได้เปลี่ยนจากการทำนาข้าวไปเป็นบ่อเลี้ยงกุ้ง ทำให้สภาพของดินเปลี่ยนแปลงที่สามารถเห็นได้ในเชิงกายภาพ คือ การขุดบ่อสำหรับการเลี้ยงกุ้ง ต้องมีการขุดดินออกจากพื้นที่บ่อเลี้ยง โดยนำดินที่ขุดออกมาปรับเป็นคันบ่อเลี้ยง ซึ่งมีขนาดกว้างใหญ่พอสมควร พื้นที่ที่มีการเลี้ยงกุ้งมากจึงสามารถมองเห็นความเปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจนจากพื้นที่ที่เคยราบเรียบต้องกลายเป็นบ่อกว้างมากบ้างน้อยบ้างติดต่อกันไป และจากการต้องใช้น้ำเค็มขังอยู่ในบ่อนานนับปีหรือหลายปีติดต่อกัน ทำให้ดินกลายเป็นดินที่มีความเค็ม และปนเปื้อนไปด้วยสารเคมีต่าง ๆ ทั้งจากอาหารกุ้ง จากเวชภัณฑ์ที่ใช้เลี้ยงกุ้ง

ประการที่สาม บรรยากาศบนพื้นที่ที่มีบ่อเลี้ยงติดต่อกัน บรรยากาศลักษณะนี้สามารถสังเกตได้จากพื้นที่ชายฝั่งทะเล บริเวณตำบลเกาะเพชรและตำบลหน้าสตน เพราะมีสภาพที่เต็มไปด้วยบ่อเลี้ยงกุ้ง ที่มีแต่น้ำเค็มอยู่เต็มพื้นที่ แต่ละบ่อประกอบด้วยเครื่องยนต์ที่ใช้สำหรับใบพัดตีน้ำเพื่อเพิ่มออกซิเจนในน้ำ ส่วนบรรดาต้นไม้ ต้นหญ้าต้องล้มตายไปจนหมด จนไม่เหลือความเขียวขจีที่ก่อให้เกิดความชุ่มชื้น นอกจากนี้ยังมีสิ่งปฏิกูลต่าง ๆ ที่เกิดจากวัสดุเหลือใช้จากการผลิตกุ้ง ได้แก่ ถุงพลาสติก วัสดุอาหารกุ้ง ถุงปูนขาว ขวดพลาสติก ฯลฯ สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ไม่ได้รับการกำจัดให้ถูกสุขลักษณะ และปล่อยทิ้งเกะกะอยู่บริเวณบ่อเลี้ยงทั่วไป

อีกประการหนึ่งที่ได้เปลี่ยนแปลง คือ ต้นไม้หลายประเภทที่เคยเจริญงอกงามอยู่ในพื้นที่ต้นไม้ที่สำคัญและเป็นทรัพยากรธรรมชาติสำคัญประเภทหนึ่ง คือ ต้นตาล เพราะแต่เดิมต้นตาลมีจำนวนมากขึ้นอยู่บนคันนา เจ้าของปล่อยให้อยืนต้นอยู่คู่กับแปลงนามายาวนาน บางต้นได้ใช้ประโยชน์ในการทำนํ้าส้ม นํ้าตาล แต่เมื่อเกิดการปรับเปลี่ยนพื้นที่ให้เป็นบ่อเลี้ยงกุ้ง แม้ต้นตาลจะไม่ได้ถูกทำลายเพราะกีดขวางพื้นที่เลี้ยงกุ้ง แต่บรรดาต้นตาลจำนวนมากเหล่านี้ต่างยืนต้นตายด้วยทนกับสภาพน้ำเค็มจากบ่อเลี้ยงไม่ไหว

2.3 การใช้ทรัพยากรป่าพรุช่วงนาุ้งเพื่อปู การศึกษาการปรับตัวของเกษตรกรในเขตพื้นที่ป่าพรุ ในช่วงก่อนเกิดโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ได้ศึกษาพื้นที่ป่าพรุที่อยู่ในเขตพื้นที่อำเภอหัวไทรเป็นสำคัญ เนื่องจากในพื้นที่บริเวณนี้มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ทรัพยากรป่าพรุที่น่าสนใจหลายประการ ดังนี้

ประการแรก ป่าไม้กับการใช้ในกิจกรรมการผลิตกุ้ง ช่วงของการผลิตกุ้งเข้ามาและแผ่ขยายเขตการเลี้ยงกุ้งออกไปยังพื้นที่ราบลุ่ม พื้นที่ป่าพรุก็มีส่วนสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับระบบการผลิตกุ้ง คือ การใช้ไม้จากป่าพรุเพื่อเป็นเครื่องมือประกอบการผลิตกุ้ง เพราะองค์ประกอบสำคัญของการผลิตกุ้งอย่างหนึ่ง คือ โรงเรือน โรงเรือนดังกล่าว มีทั้งส่วนที่เป็นโรงเรือนที่พักของผู้ดูแลกุ้งตลอดช่วงของการเลี้ยงกุ้งแต่ละครั้ง เนื่องจากผู้เลี้ยงต้องใช้เวลาอยู่ที่บ่อเลี้ยงทั้งกลางวันและ

กลางคืน ที่พักจึงจำเป็นมาก และจำเป็นต้องก่อสร้างให้มั่นคง เพราะต้องใช้ทั้งเป็นที่หุงหาอาหาร เป็นที่พักนอน และเป็นที่เก็บอุปกรณ์ วัสดุ เครื่องมือ ต่าง ๆ เช่น อาหารกึ่ง เวชภัณฑ์ น้ำมัน ภาชนะ เป็นต้น บ่อกึ่งของแต่ละรายจึงต้องมีโรงเรือนทูกบ่อ หรืออาจ 2-3 บ่อต่อหนึ่งโรงเรือน นอกจากใช้ไม้เพื่อทำโรงเรือนแล้ว ยังต้องใช้ไม้ในส่วนประกอบอื่น ๆ อีก เช่น การสร้างสะพาน การใช้ไม้เพื่อยึดใบพัดน้ำในบ่อกึ่ง เป็นต้น จึงเห็นได้ว่าบ่อกึ่งแต่ละบ่อต้องใช้ไม้จำนวนมากทีเดียว แหล่งที่มาของไม้ดังกล่าวส่วนมากจะเป็นไม้เสม็ดจากพื้นที่ป่าพรุ

เงื่อนไขที่ทำให้มีการใช้ไม้จากป่าพรุมี ดังนี้ ไม้ป่าพรุอันหมายถึง ไม้เสม็ด มีลักษณะเป็นไม้เนื้อแข็ง และมีขนาดของลำต้นอย่างหลากหลาย ที่สามารถใช้ประโยชน์ได้ทุกส่วนของลำต้น อีกทั้งสามารถนำมาตัดแปดได้ง่าย เพราะมีลำต้นขนาดยาว ไม่ค่อยมีกิ่งก้านสาขา จึงตัดให้เป็นส่วนประกอบของเครื่องเรือนประเภทต่าง ๆ ได้พอเหมาะ เช่น เสา โครงสร้างหลังคา ปูพื้น เป็นต้น อีกประการหนึ่ง คือ ไม้เสม็ดหาได้ง่ายและมีความสะดวก เนื่องจากพื้นที่ป่าพรุตั้งอยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำเดียวกัน โดยมีระยะทางจากพื้นที่ชายฝั่งทะเลเพียงประมาณ 10-15 กิโลเมตรเท่านั้น มีเส้นทางคมนาคมสะดวก รวดเร็ว ดังนั้นการซื้อหาไม้จากป่าพรุจึงกระทำได้อย่างต่อเนื่อง เพราะในพื้นที่เขตป่าพรุได้มีกลุ่มที่ทำการค้าขายไม้เสม็ดอยู่เป็นพื้นฐานแล้ว ประกอบกับความเข้มงวดกวดขันการลำเลียงไม้ของเจ้าหน้าที่ก็ลดลง จึงเป็นเหตุให้มีการตัดไม้เสม็ดจากป่าพรุ ซึ่งเป็นทรัพยากรส่วนรวมไปใช้เพื่อการประกอบการผลิตกึ่งกันมากที่สุดในครั้งหนึ่งของการใช้ทรัพยากรป่าไม้จากป่าพรุ

ประการที่สอง ทรัพยากรที่ดินกับการเปลี่ยนมือผู้ถือกรรมสิทธิ์ ในขณะที่การผลิตกึ่งยังคงเฟื่องฟูอยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังทั้งแถบชายฝั่ง และแถบพื้นที่ราบลุ่มบางส่วน สถานการณ์ในพื้นที่ป่าพรุนอกจากมีการตัดไม้ ขนส่งไม้กันอย่างคึกคักแล้ว ยังมีอีกสถานการณ์หนึ่งที่เกิดขึ้นในช่วงนี้ คือ การซื้อขายที่ดิน และการทำเอกสารสิทธิ์ที่ดินในพื้นที่ป่าพรุ

กระบวนการซื้อขายที่ดินในเขตพื้นที่ป่าพรุ การมีความพยายามซื้อขายที่ดินในเขตพื้นที่ป่าพรุเกิดขึ้นมาเป็นระยะ ในระยะแรก ๆ เป็นการซื้อขายกันระหว่างบุคคลในพื้นที่ด้วยกัน เกิดจากผู้ที่ได้จับจองที่ดินไว้ตั้งแต่ยุคแรก เพื่อเป็นสถานที่สำหรับเลี้ยงวัวหรือควาย หรือใช้เป็นที่ทำนาในช่วงแรก แต่ต่อมาการเลี้ยงวัว ควาย ได้ลดลง ส่วนการทำนาข้าวในเขตป่าพรุได้ยุติลง พื้นที่ดังกล่าวจึงถูกปล่อยทิ้งร้างไว้เป็นเวลานาน เมื่อผู้ที่ได้จับจองไว้เดิมไม่ได้ใช้ประโยชน์จากพื้นที่ และต้องการใช้เงินเพื่อใช้สอย จึงได้ขายที่ดินให้กับคนในพื้นที่ที่ต้องการที่ดิน โดยผู้ที่ต้องการที่ดินซื้อในราคาที่ต่ำเกินไป เพราะเป็นที่ยังไม่มีโฉนดที่ดิน เมื่อตกลงซื้อขายและจ่ายเงินกันแล้ว ผู้ซื้ออาจครอบครองที่ดินผืนนั้นตามหลักฐาน คือ ส.ค. 1 แต่บางคนได้นำ ส.ค. 1 ไปทำเป็นโฉนดที่ดิน แต่ยังไม่ได้นำไปใช้ประโยชน์จากพื้นที่เหล่านั้น เพราะยังไม่สามารถใช้เพื่อการผลิตทางการเกษตรได้ จึงปล่อยไว้ที่ดินรกร้างว่างเปล่าเหมือนที่เป็นมา

ต่อมาประมาณกลางถึงปลายทศวรรษ ที่ 2530 การซื้อขายที่ดินบริเวณป่าพรุมีความเข้มข้นมากขึ้นและมีกระบวนการที่ซับซ้อนยิ่งขึ้น โดยมีกลุ่มคนที่เกี่ยวข้องอย่างน้อย 3 กลุ่ม คือ กลุ่มนายทุนซื้อที่ดิน กลุ่มนายหน้าซื้อขายที่ดิน และกลุ่มเจ้าของที่ดิน กลุ่มนายทุนซื้อที่ดินไม่ปรากฏชื่อและตัวตน เพราะได้ติดต่อผ่านนายหน้าในท้องถิ่นกันเป็นทอด ๆ ตามลำดับจนถึงนายหน้าในพื้นที่เขตป่าพรุ กลุ่มนายหน้าในพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีอำนาจหน้าที่ปกครองในพื้นที่ ได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่ และผู้ที่มีอำนาจเชิงเศรษฐกิจ คือ พ่อค้า เจ้าของโรงสีข้าว ฯ วิธีการติดต่อที่ดินจากกลุ่มเจ้าของที่ดินที่อยู่ในพื้นที่ กระทำโดยผู้ใหญ่บ้าน กำนัน หรือผู้ที่ได้รับมอบหมายจากนายทุน ติดต่อกับเจ้าของที่ดินในอัตราค่าไถ่ละ 5,000 - 7,000 - 10,000 บาท หากเจ้าของที่ดินตกลงขายที่ดิน เพียงแต่มอบเอกสารสิทธิที่ดิน ได้แก่ ส.ค. 1 หรือ น.ส. 3 ให้กับนายหน้า นายหน้าในพื้นที่จะนัดวันเวลารับเงินค่าที่ดินและจ่ายเงินตามอัตราค่าตามวันเวลาที่กำหนดไว้ โดยที่ดินที่มี ส.ค.1 มีราคาต่ำกว่าที่ดินที่มี น.ส. 3 ส่วนนายหน้าในพื้นที่ได้เก็บรวบรวมเอกสารที่ดินทั้งหมดมอบให้กับนายหน้านอกพื้นที่ จึงเป็นอันสิ้นสุดกระบวนการซื้อขายที่ดินในป่าพรุ ส่วนที่ดินในป่าพรุที่ได้ขายให้กับนายหน้าหรือนายทุนไปแล้ว ไม่ได้ถูกนำไปใช้ประโยชน์แต่อย่างใด ยังคงปล่อยทิ้งและรกร้างเหมือนเดิม ผลประโยชน์ที่นายหน้าในพื้นที่ได้รับคือ เงินตอบแทนจากการประสานติดต่อกับเจ้าของที่ดินในอัตราประมาณ ไถ่ละ 500 บาท หากติดต่อที่ดินได้มาก ก็มีรายได้จำนวนมาก

ประการที่สาม การใช้ประโยชน์ในพื้นที่ป่าพรุลักษณะอื่น ๆ แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงผู้ถือครองที่ดิน และมีการตัดไม้จากป่าพรุกันมากขึ้น แต่การใช้ประโยชน์จากป่าพรุในลักษณะอื่น ๆ ยังคงมีอยู่ ที่น่าสนใจ คือ การเลี้ยงวัว และการหาปลาในป่าพรุ

การเลี้ยงวัวในป่าพรุกลับฟื้นขึ้นอีกครั้งหนึ่งหลังจากหยุดไปชั่วระยะหนึ่ง แรงจูงใจที่ทำให้มีการเลี้ยงวัวในป่าพรุในตอนนี้ คือ ตลาดมีความต้องการเนื้อวัวมากขึ้น ทำให้วัวมีราคาสูงกว่าเดิมมาก มีการแย่งซื้อวัวกันในท้องถิ่นยังทำให้วัวยังมีราคาเพิ่มสูงขึ้น เกษตรกรจึงหันมานิยมเลี้ยงวัวกันอีกครั้งหนึ่ง ผู้ที่มีที่ดินในเขตป่าพรุจึงได้ใช้ที่ดินเป็นที่เลี้ยงวัว โดยการไปสร้างโรงเรือนไว้ที่บริเวณป่าพรุ และนำวัวทั้งหมดไปเลี้ยงโดยการปล่อยให้วัวเข้าไปหาหญ้าในป่าพรุ จำนวนผู้เลี้ยงวัวในป่าพรุในพื้นที่ตำบลควนชะลิก และตำบลแหลม อำเภอยะหริ่ง มีประมาณ 20-30 แต่ละรายมีวัวจำนวนมากว่า 20 ตัว บางรายมีถึงนับร้อยตัว

ส่วนการหาปลาในป่าพรุ ผู้หาปลาส่วนมากเป็นคนในพื้นที่ และหาปลาในช่วงหน้าน้ำที่มีปลามากเป็นพิเศษ แต่ปริมาณปลาลดลงไปจากเดิมมากแล้ว การหาปลาเป็นทั้งการหาเพื่อบริโภคในครัวเรือน และหาเพื่อขายแต่เป็นการขายที่ตลาดในท้องถิ่น หรือเร่ขายตามบ้านเรือนผู้อื่น ส่วนในฤดูอื่น ๆ ไม่มีปลามากนักจึงไม่นิยมหาปลาในช่วงอื่น นอกจากหน้าน้ำ และช่วงที่มีฝนตกติดต่อกันหลายวัน

3. สรุป

การปรับเปลี่ยนระบบการผลิตพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง เป็นช่วงที่คนกลุ่มต่าง ๆ หันไปใช้ทรัพยากรธรรมชาติแบบเข้มข้นมากที่สุดระยะหนึ่ง เพราะในช่วงเวลาเพียงประมาณหนึ่งทศวรรษ ที่ทำให้เกิดความผันผวนอย่างรอบด้าน ด้านแรก คือ ทรัพยากรธรรมชาติชายฝั่ง ทั้งน้ำทะเลและที่ดินชายฝั่ง แม้กระทั่งพื้นที่ที่เคยเป็นชายหาดสำหรับการท่องเที่ยว การพักผ่อนหย่อนใจ ยังต้องถูกนำไปใช้เพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจของครัวเรือน การซื้อขายที่ดินเกิดขึ้นอย่างเข้มข้นทั้งแถบพื้นที่ชายฝั่ง ที่มีการขายให้กับนายทุนกลุ่มใหญ่ กลุ่มย่อย เพื่อทำเป็นบ่อเลี้ยงกุ้ง ส่วนที่ดินในพื้นที่ราบลุ่ม ถูกขายให้กับเกษตรกรรายย่อยในพื้นที่และนอกพื้นที่ ที่ต้องการที่ดินเพื่อการผลิตกุ้ง อีกพื้นที่หนึ่ง คือ ที่ดินในพื้นที่ป่าพรุ ที่ได้มีการซื้อขาย เปลี่ยนมือผู้ถือกรรมสิทธิ์ ทั้ง ๆ ที่ดินยังคงอยู่ที่เดิมและไม่ได้ถูกนำไปใช้ประโยชน์เกี่ยวกับการเพาะปลูกแต่อย่างใด ในช่วงนั้นเป็นช่วงที่มีการขยายสินเชื่อของสถาบันการเงินสูงมาก การใช้เอกสารสิทธิ์ที่ดินเพื่อประกอบการกู้เงินด้วยดอกเบี้ยราคาถูก และปล่อยให้สถาบันการเงินยึดหลักทรัพย์ที่ใช้ค้ำประกัน เพราะผู้กู้ไม่จ่ายคืนต้นตามกำหนด ไม่ได้สร้างความเดือดร้อนเสียหายแก่ผู้ปฏิบัติ กลับยังสามารถสร้างและสะสมทุนได้มากขึ้นจากความสามารถเปรียบเทียบข้อมูลข่าวสารและความได้เปรียบเชิงอำนาจ ส่วนเกษตรกรผู้เคยจับจองที่ดินไว้เพียงเพื่อทำเป็น “หน้าวัว” สำหรับให้วัวพักอาศัยในหน้าฝน ไม่ได้มีโอกาสรับรู้ข้อมูลข่าวสาร การขายที่ดินด้วยราคาถูกจึงเป็นความพอใจของเจ้าของหน้าวัวในอดีต แต่ผู้ที่ได้ผลประโยชน์จากที่ดิน ซึ่งผู้ขายที่ดินไม่รู้ว่าเป็นใคร กลับได้รับประโยชน์อย่างมหาศาล ด้วยเพราะความแตกต่างของการเข้าถึงและการใช้ทรัพยากรส่วนรวมที่มีความได้เปรียบเสียเปรียบระหว่างบุคคลอย่างมากและเป็นลักษณะเช่นเดียวกันนี้ตลอดมา ชาวป่าพรุจึงยังคงเป็นชาวป่าพรุผู้มีอัตลักษณ์ของคนไม่ได้รับการศึกษา ขาดความรู้ หาเช้ากินค่ำตลอดมาจนถึงทุกวันนี้ ทั้ง ๆ ที่เคยเป็นเจ้าของที่ดินนับร้อยไร่ ที่มีราคาสูงถึงไร่ละ 30,000 – 50,000 บาท ในปัจจุบัน

การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตครั้งสำคัญในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง สร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจ และสร้างตัวตนของ “คนเลี้ยงกุ้ง” อีกครั้งหนึ่ง แต่เพียงไม่กี่ปีเหตุการณ์กลับพลิกผันไปในทางตรงข้าม คือ ภาวะหนี้สินล้นพ้นตัว ในขณะที่ทรัพยากรธรรมชาติถูกนำไปใช้อย่างสิ้นเปลือง แต่การผลิตกุ้งก็ได้สร้างความมั่งคั่งให้กับคนบางกลุ่ม ที่ปรับตัวได้ทันกับเหตุการณ์จากการอาศัยทุนการดำรงชีพที่มีอยู่เหนือกลุ่มคนอื่น ๆ แต่ทุกกลุ่มคนต่าง ๆ ก็ได้ดิ้นรนปรับตัวอยู่ตลอดเวลา โดยยังสามารถปรับตัวด้วยกลวิธีต่าง ๆ ทั้งจากการอาศัยทรัพยากรธรรมชาติที่ยังคงมีอยู่อย่างจำกัด แต่ก็สามารถใช้เป็นฐานการดำรงชีพอยู่ได้ โดยการอาศัยการฟื้นตัวของทรัพยากรธรรมชาติ ที่เป็นไปตามกลไกทางธรรมชาติ ผสมกับการปรับตัวของคนกลุ่มต่าง ๆ แต่จากสภาพการณ์ที่เกิดขึ้นก็เป็นเหตุปัจจัยหนึ่ง ที่ทำให้เกิดโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังขึ้น

บทที่ 4

โครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังกับผลที่เกิดต่อทรัพยากรและการผลิต

ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอยู่อย่างรอบด้านในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ทั้งที่มีสาเหตุมาจาก ภัยธรรมชาติ ระบบเศรษฐกิจและนโยบายของรัฐ ล้วนส่งผลต่อวิถีการดำรงชีวิตของคนในพื้นที่มาเป็นลำดับ และทวีความเข้มข้นของการเปลี่ยนแปลงเป็นระยะ ๆ ปรากฏการณ์ด้านระบบการผลิตที่ส่งผลกระทบต่อสภาพแวดล้อมครั้งล่าสุด ก่อนเกิดโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง คือ ระบบการเลี้ยงกุ้ง ซึ่งได้เกิดขึ้นบนพื้นที่แถบชายฝั่งทะเลและได้ขยายอาณาเขตพื้นที่การเลี้ยงกุ้งไปจนเกือบทั่วทุกพื้นที่ การเลี้ยงกุ้งที่ขาดการคำนึงถึงสภาพสิ่งแวดล้อม ได้ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศในเขตลุ่มน้ำปากพนังอย่างรุนแรง และมีผลสืบเนื่องไปถึงระบบการผลิตอื่น ๆ เช่นการทำนา แต่กระแสนของการผลิตกุ้งก็เป็นแรงจูงใจให้เกษตรกรทั้งในและนอกพื้นที่ที่มีความต้องการสูง แม้ว่าในบางฤดูกาลกลุ่มผู้ผลิตกุ้งต้องประสบกับปัญหาการขาดทุนจนถึงขั้นต้องยุติการเลี้ยงลงเป็นการชั่วคราว แต่ด้วยเงื่อนไขที่ซับซ้อนประกอบกับทางเลือกของการผลิตที่มีอยู่ไม่มากนัก การเลี้ยงกุ้งจึงยังคงเป็นอาชีพหลักที่น่าสนใจและน่าลงทุน แต่จากสภาพของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ผลผลิตที่เกิดจากการประกอบการไม่ว่าจะเป็นการเลี้ยงกุ้ง การทำนาข้าว การปลูกพืชผัก ฯลฯ ซึ่งยังคงต้องอาศัยทรัพยากรในพื้นที่เป็นฐานการผลิตได้ตกต่ำลงอย่างมาก ทำให้รัฐมีความพยายามที่จะช่วยเหลือฟื้นฟูและพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำให้สามารถพลิกฟื้นคืนกลับมาให้เป็นดินแดนที่มีความอุดมสมบูรณ์ดังในอดีต จึงได้มีการริเริ่มพัฒนามาตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2524 ซึ่งสามารถสรุปพัฒนาการของการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง และผลกระทบหลังจากการเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ดังนี้

1. พัฒนาการของการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง

ความคิดที่จะพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังเริ่มมาเป็นเวลาหลายปี แต่มิได้ดำเนินการอย่างจริงจัง โดยสามารถสรุปได้จากเอกสารคำชี้แจงเกี่ยวกับโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง โดยคณะกรรมการบริหารโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ซึ่งพอจะแบ่งระยะของการพัฒนาเป็น 2 ระยะ ดังนี้

1.1 การพัฒนาระยะที่ 1 ความพยายามของรัฐเพื่อที่จะช่วยเหลือราษฎรในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง เริ่มปรากฏขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2524 โดยกองทัพอากาศที่ 4 ร่วมกับจังหวัดนครศรีธรรมราช ได้จัดทำโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง ซึ่งเน้นการทำนาเป็นอาชีพหลัก การปลูกสัตว์และการ

ประมงเป็นอาชีพรอง แต่มิได้มีการดำเนินการอย่างต่อเนื่องและจริงจัง ปี พ.ศ. 2525 กรมชลประทานได้รับความช่วยเหลือจากรัฐบาลญี่ปุ่นเพื่อศึกษาระบบชลประทานในพื้นที่ฝั่งขวาของกลุ่มน้ำปากพนัง พร้อมทั้งข้อเสนอแนะบริเวณพื้นที่ที่จะจัดทำระบบชลประทาน แต่ก็ติดปัญหาด้านงบประมาณเพื่อใช้ดำเนินการ ต่อมาปี พ.ศ.2527 จังหวัดนครศรีธรรมราชและสำนักงานคณะกรรมการการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ได้รับความช่วยเหลือจากประเทศออสเตรเลีย ทำการศึกษาการพัฒนาแหล่งน้ำในกลุ่มน้ำปากพนัง ทั้งในส่วนของ การขุดเจาะน้ำบาดาลและการก่อสร้างอ่างเก็บน้ำ และในปีเดียวกันนี้กรมชลประทานได้รับความช่วยเหลือจากธนาคารพัฒนาเอเซียซึ่งได้ศึกษาเบื้องต้นเกี่ยวกับการพัฒนาระบบชลประทานในกลุ่มน้ำปากพนัง จนกระทั่งปี พ.ศ. 2530 กองทัพอากาศที่ 4 จังหวัดนครศรีธรรมราชและสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ได้ปรับปรุงจัดทำแผนพัฒนาพื้นที่กลุ่มน้ำปากพนังอีกครั้งหนึ่ง แต่ความพยายามในการพัฒนากลุ่มน้ำปากพนังดังกล่าวขาดความต่อเนื่อง และส่วนใหญ่เป็นการศึกษาและการให้ข้อเสนอเป็นจุดๆ เฉพาะเรื่องเพื่อแก้ปัญหาเฉพาะหน้าเท่านั้น ยังไม่ได้ดำเนินการอย่างจริงจัง

1.2 การพัฒนาระยะที่ 2 การพัฒนาระยะที่ 2 นี้เริ่มต้นที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงทราบถึงความเดือดร้อนของราษฎรในพื้นที่กลุ่มน้ำปากพนัง จึงได้พระราชทานแนวพระราชดำริเกี่ยวกับการแก้ไขปัญหการพัฒนาแหล่งน้ำปากพนังเพื่อช่วยเหลือราษฎรอย่างเร่งด่วน โดยเมื่อวันที่ 23 กันยายน ถึง 15 ตุลาคม 2535 ในคราวเสด็จแปรพระราชฐาน ณ พระตำหนักทักษิณราชินีเวสต์ ได้พระราชทานแนวทางเกี่ยวกับการพัฒนาแหล่งน้ำเพื่อจัดหา น้ำจืดให้กับราษฎร ด้วยการก่อสร้างอาคารบังคับน้ำในแม่น้ำปากพนัง ณ จุดห่างจากอำเภอปากพนังไปทางทิศใต้ประมาณ 3 ถึง 5 กิโลเมตรอย่างเร่งด่วน เพื่อป้องกันน้ำเค็มรุกกล้า และเก็บกักน้ำจืดไว้ในลำน้ำให้ราษฎรได้ใช้ประโยชน์ทางการเกษตรและการอุปโภคบริโภค รวมทั้งเป็นแหล่งน้ำดิบสำหรับใช้ผลิตน้ำประปาของอำเภอปากพนัง และเมื่อวันที่ 2 ตุลาคม 2536 ได้พระราชทานพระบรมวโรกาสให้คณะกรรมการบริหารโครงการพัฒนาพื้นที่กลุ่มน้ำปากพนังอันเนื่องมาจากพระราชดำริ เข้าเฝ้า ณ พระตำหนักทักษิณราชินีเวสต์ ได้พระราชทานพระราชดำริเพิ่มเติมว่า ควรเร่งดำเนินการก่อสร้างประตูระบายน้ำปากพนังให้เสร็จโดยเร็ว สำหรับงานด้านกิจกรรมต่อเนื่องเพื่อช่วยเหลือราษฎรในการประกอบอาชีพ และพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ให้ดีขึ้นนั้น ได้พระราชทานพระราชดำริให้เจ้าหน้าที่ฝ่ายต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งฝ่ายทหารร่วมช่วยพัฒนาให้เกิดผลควบคู่ไปกับการดำเนินการด้านแหล่งน้ำ

ลักษณะของโครงการพัฒนากลุ่มน้ำปากพนัง มีการก่อสร้างประตูระบายน้ำปิดกั้นแม่น้ำปากพนัง พร้อมทั้งอาคารประกอบต่าง ๆ เพื่อสกัดกั้นน้ำเค็มที่ไหลรุกกล้าเข้าไปในแม่น้ำปากพนัง และลำน้ำสาขา ตลอดจนระบายน้ำท่วมที่เกิดจากอุทกภัยในฤดูฝนออกสู่ทะเลด้านอ่าวไทยที่อ่าว

ปากพอง ปริมาณน้ำจืดที่เก็บไว้ในแม่น้ำปากพองและลำน้ำสาขาจะค่อย ๆ สะล้างสภาพดินเปรี้ยว และดินเค็มให้หมดไป ในส่วนของการบรรเทาอุทกภัย กรมชลประทานได้ขุดลอกและขยายลำน้ำเดิมหรือขุดคลองระบายน้ำ เพื่อระบายน้ำออกจากพื้นที่ให้ไหลลงสู่ทะเลได้สะดวกและรวดเร็วยิ่งขึ้น พร้อมทั้งก่อสร้างประตูบังคับน้ำในคลองทุก ๆ สายที่อยู่ติดกับทะเล โครงการฯ นี้ยังสามารถช่วยลดปัญหาความขัดแย้งของราษฎรผู้ทำนาอยู่กับผู้ทำนาข้าว โดยกรมชลประทานพิจารณา ร่วมกับกรมประมง แบ่งเขตการทำนาข้าวและนาเกลือให้ชัดเจน ซึ่งกรมชลประทานรับผิดชอบจัดหา น้ำจืดให้กับการทำนาข้าว และกรมประมงดำเนินการเรื่องชลประทานน้ำเค็มเพื่อจัดหาน้ำเค็มสำหรับการทำนาเกลือ ในระหว่างการก่อสร้างงานพัฒนาแหล่งน้ำของโครงการฯ ส่วนราชการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง อาทิ กรมส่งเสริมการเกษตร กรมปศุสัตว์ กรมประมง ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ เป็นต้น จะร่วมกันเข้าไปฟื้นฟูพัฒนาและส่งเสริมอาชีพการเกษตรให้กับราษฎรในพื้นที่โครงการฯ โดยมีน้ำจืดสนับสนุนในทุกระยะที่ต้องการและอย่างเพียงพอ รวมทั้งให้คำแนะนำและให้ความช่วยเหลือในเรื่องวิธีการผลิตที่ทันสมัยด้วยวิทยาการทางเกษตรแผนใหม่ ตลอดจนการจัดหาทุนและตลาดจำหน่ายผลผลิต

การเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพอง ที่มีส่วนประกอบเป็นสิ่งก่อสร้างขนาดใหญ่ ขนาดย่อม ขึ้นในหลายแห่งย่อมทำให้เกิดผลกระทบ ซึ่งคณะกรรมการบริหารโครงการฯ ได้ชี้แจงด้านผลกระทบจากการก่อสร้างโครงการฯ ไว้ว่า ราษฎรส่วนหนึ่งจะสูญเสียพื้นที่ทำกินในบริเวณที่ใช้เป็นที่ตั้งห้วงานโครงการ ซึ่งประกอบด้วยประตูระบายน้ำและอาคารประกอบ ตลอดจนที่ดินทำการชลประทานและที่พักอาศัยของเจ้าหน้าที่ ราษฎรผู้เลี้ยงกุ้งกุลาดำ ราษฎรที่ทำจากและน้ำตาลจากบางส่วนต้องเปลี่ยนอาชีพไปประกอบอาชีพอื่นที่มีผลตอบแทนและรายได้ดีไม่แพ้อาชีพเดิม ส่วนราษฎรบางรายที่ยังใช้การสัญจรไปมาทางน้ำ จะต้องเปลี่ยนไปใช้การสัญจรทางบกซึ่งสะดวกและรวดเร็วกว่า ผลกระทบอีกอย่างหนึ่งก็คือ การแบ่งเขตการทำนาข้าวและการทำนาเกลือจะมีเกษตรกรบางรายเสียผลประโยชน์ และจากการมีแหล่งน้ำจืดก็จะเกิดการแพร่กระจายของวัชพืชน้ำจืด เช่น ผักตบชวา จอก แหน เป็นต้น (คณะกรรมการบริหารโครงการฯ, 2537: 9 – 18)

ก่อนดำเนินการก่อสร้างส่วนประกอบต่าง ๆ ของโครงการฯ ก็ได้มีการศึกษาสภาพพื้นที่ โดยกรมชลประทาน จัดให้มีการศึกษาความเหมาะสมและศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมจากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพอง โดยมอบหมายให้กลุ่มบริษัทวิศวกร 3 บริษัท เป็นผู้ดำเนินการโดยเริ่มศึกษาในเดือนกันยายน พ.ศ. 2536 ระยะเวลาศึกษา 14 เดือน การศึกษานี้อยู่ในความควบคุมดูแลของนายสวัสดิ์ วัฒนายกร อธิบดีกรมชลประทาน และนายรุ่งเรือง จุลชาติ รองอธิบดีฝ่ายวิชาการ โดยสรุปผลการศึกษาและดำเนินการก่อสร้างองค์ประกอบตามวัตถุประสงค์ของโครงการดังต่อไปนี้

1) การบรรเทาปัญหาน้ำท่วม ได้แก่ การสร้างประตูระบายน้ำปากพนังซึ่งมีชื่อว่า ประตูน้ำอุทกวิทยาประสิทธิ์ และการขุดคลองระบายน้ำสายต่าง ๆ พร้อมประตูระบายน้ำที่ปากคลองเพื่อระบายน้ำออกสู่ทะเล ประกอบด้วยคลอง 5 สาย ได้แก่

คลองชะอวด – แพรกเมือง	กว้าง	150	เมตร	ยาว	26	กิโลเมตร
คลองบางโค - ท่าพญา	กว้าง	150	เมตร	ยาว	9	กิโลเมตร
คลองบ่อคณที	กว้าง	80	เมตร	ยาว	37	กิโลเมตร
คลองหน้าโกฏี	กว้าง	100	เมตร	ยาว	6.5	กิโลเมตร
คลองระบายจุกเงิน	กว้าง	80	เมตร	ยาว	5	กิโลเมตร

2) การพัฒนาแหล่งน้ำในกลุ่มน้ำปากพนังตอนบน พิจารณาสร้างอ่างเก็บน้ำ 3 แห่ง คือ อ่างเก็บน้ำคลองโคกยาง อ่างเก็บน้ำคลองลาไม อ่างเก็บน้ำคลองถ้ำพระ รวมกับอ่างเก็บน้ำห้วยน้ำใส

3) การพัฒนาแหล่งน้ำในกลุ่มน้ำปากพนังตอนล่าง และคลองระบายน้ำจุกเงิน

ภาพที่ 4.1 แสดงโครงสร้างต่างๆ ของโครงการพัฒนากลุ่มน้ำปากพนัง

4) การสร้างคันกันทราย เพื่อป้องกันการตกทับถมของตะกอนทรายที่บริเวณปากคลองระบายน้ำด้านที่ออกสู่ทะเล ที่ปากคลองชะอวด – แพรกเมือง ยาว 300 เมตร

5) บันไดปลาและประตูเรือสัญจร

6) การสร้างคันแบ่งเขตระหว่างพื้นที่น้ำจืดกับพื้นที่น้ำเค็ม โดยใช้แนวแม่น้ำปากพนังเป็นแนวแบ่งเขตส่วนหนึ่งที่อยู่ทางฝั่งทะเล ส่วนอีกแนวหนึ่งใช้แนวถนน รพช.เป็นแนวแบ่งเขต

โครงสร้างที่เป็นองค์ประกอบของโครงการพัฒนาพื้นที่กลุ่มน้ำปากพนังดังกล่าว เริ่มก่อสร้างในปี พ.ศ. 2538 – 2547 รวมเวลา 10 ปี นอกจากโครงสร้างดังกล่าวยังได้มีการขุดลอก

คลองธรรมชาติที่อยู่เหนือประตูระบายน้ำต่าง ๆ ทั้งในเขตพื้นที่อำเภอปากพนัง อำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอหัวไทร ความคาดหวังถึงประโยชน์ที่จะได้รับจากโครงการฯ มีดังนี้ 1) ป้องกันการรุกล้ำของน้ำเค็มเข้าไปทำลายพื้นที่การเกษตร 2) เก็บกักน้ำจืดไว้ในลำน้ำปากพนังและลำน้ำสาขา ประมาณ 70 ล้านลูกบาศก์เมตร เพื่อการอุปโภค บริโภค และการเพาะปลูกบริเวณสองฝั่งลำน้ำ ประมาณ 521,500 ไร่ในฤดูฝน และประมาณ 240,700 ไร่ในฤดูแล้ง 3) คลองระบายน้ำช่วยลดพื้นที่ที่เคยเกิดอุทกภัย เนื่องจากสามารถระบายน้ำลงสู่ทะเลได้สะดวกและรวดเร็วขึ้น 4) จัดปัญหาระหว่างเกษตรกรนาทุ่งและเกษตรกรนาข้าว เนื่องจากมีการแบ่งเขตของการใช้พื้นที่อย่างชัดเจน 5) ลดปัญหาการอพยพย้ายถิ่นฐานไปทำกินในที่อื่น 6) แม่น้ำปากพนังและแม่น้ำสาขา จะกลายเป็นแหล่งเพาะเลี้ยงและขยายพันธุ์สัตว์น้ำจืดได้เป็นอย่างดี 7) เพิ่มพูนผลผลิตการเกษตร หลากหลายและครบวงจรทั้งทางด้านการเพาะปลูก การประมง ปศุสัตว์ ตลอดจนการพัฒนาอุตสาหกรรม 8) ยกกระดับมาตรฐานการครองชีพและความเป็นอยู่ของราษฎร 9) พื้นฟูสภาพนิเวศวิทยาให้กลับคืนสู่คุณภาพ 10) ลดปัญหาการเกิดน้ำเปรี้ยวและดินเปรี้ยว

1.3 โครงสร้างที่เกิดขึ้นในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ในส่วนของพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง คือ พื้นที่เขตอำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่และอำเภอเฉลิมพระเกียรติ โครงสร้างที่เกิดจากโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังอยู่หลายองค์ประกอบ คือ

1) ประตูระบายน้ำคลองปากพนัง สร้างกั้นลำน้ำที่บ้านเสือหิ่ง อำเภอเชียรใหญ่ ซึ่งเปรียบเสมือนพรมแดนที่ถูกสร้างขึ้นแบ่งแยกระหว่างน้ำจืดกับน้ำเค็มอย่างเด็ดขาด

2) คลองหน้าโกฏีและประตูระบายน้ำ ซึ่งเชื่อมระหว่างคลองหัวไทรกับทะเลอ่าวไทย ปลายคลองหน้าโกฏีออกสู่ทะเล น้ำทะเลจึงเข้ามาทางลำคลองหน้าโกฏี ทำให้น้ำในคลองหัวไทรกลายเป็นน้ำเค็ม

3) คลองบ่อคณทิและประตูระบายน้ำ มีลักษณะเดียวกันกับคลองหน้าโกฏี

4) คลองชะอวด – แพรกเมือง ซึ่งเป็นคลองที่ขุดขึ้นใหม่ เชื่อมระหว่างแม่น้ำปากพนังในเขตอำเภอชะอวด กับทะเลอ่าวไทย ปลายคลองนี้ออกสู่ทะเลที่บ้านแพรกเมือง ในเขตอำเภอหัวไทร จึงเรียกว่า คลองชะอวด - แพรกเมือง มีความยาว 26 กิโลเมตร กว้าง 150 กิโลเมตร ลึก 5 เมตร มีประตูระบายน้ำที่ปลายคลองเพื่อกั้นไม่ให้น้ำเค็มเข้ามาทางลำคลอง

5) แนวแบ่งเขตระหว่างพื้นที่น้ำจืดกับพื้นที่น้ำเค็ม ในเขตลุ่มน้ำตอนกลาง คือ ถนนรพช.ที่ต่อมาจากอำเภอปากพนังผ่านอำเภอเชียรใหญ่บางส่วน และผ่านอำเภอหัวไทรตลอดแนว แนวแบ่งเขตสายนี้จะขนานไปกับคลองหัวไทร

6) คันกั้นทราย ที่สร้างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็กที่ปากคลองชะอวด – แพรกเมือง ยื่นออกไปในทะเล มีความยาว 300 เมตร

ส่วนระบบชลประทานที่มีอยู่เดิมในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางคือ ประตูลอยน้ำ คลองค็อง และประตูลอยน้ำคลองเชียรใหญ่ และยังมีการขุดลอกคลองธรรมชาติที่มีอยู่เดิม โดยได้ขุดลอกใหม่ทั้งลำคลองในเขตพื้นที่อำเภอเฉลิมพระเกียรติ อำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอหัวไทร

2. ผลกระทบที่เกิดจากโครงสร้างแต่ละส่วน

โครงสร้างต่าง ๆ ที่เป็นองค์ประกอบสำคัญของโครงการที่เกิดขึ้นแต่ละส่วน มีผลต่อบริบทของพื้นที่บริเวณใกล้เคียง ซึ่งจะกล่าวถึงผลกระทบที่เกิดจากการเกิดขึ้นของโครงสร้างแต่ละส่วนดังนี้

2.1 ผลจากประตูน้ำอุทกวิทยาสถิติ ประตูน้ำอุทกวิทยาสถิติถือได้ว่าเป็นโครงสร้างที่สำคัญที่สุดของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง เนื่องจากเป็นประตูน้ำขนาดใหญ่สร้างกั้นแม่น้ำปากพนัง มีบานประตูลอยน้ำจำนวน 10 บาน กว้างบานละ 20 เมตร ยาวรวม 200 เมตร สร้างขึ้นในเขตพื้นที่อำเภอปากพนัง เพื่อแยกน้ำเค็มกับน้ำจืดในแม่น้ำปากพนังออกจากกันอย่างเด็ดขาด ดังนั้นเมื่อประตูน้ำได้เปิดใช้อย่างเป็นทางการในพ.ศ. 2542 จึงทำให้น้ำในแม่น้ำปากพนังที่เคยไหลขึ้นลงตามธรรมชาติของน้ำขึ้น - น้ำลง ต้องหยุดไหล เพราะมีประตูน้ำขวางกั้นอยู่ ผลที่เกิดขึ้นหลังจากได้เปิดใช้ประตูน้ำจึงปรากฏว่า น้ำที่อยู่ในลำคลองสายสาขาต่าง ๆ ที่อยู่บริเวณเหนือประตูน้ำขึ้นไปทางด้านทิศใต้ ปรากฏเป็นน้ำเน่าเสีย มีกลิ่นเหม็น น้ำเป็นสีดำคล้ำ ซึ่งปรากฏการณ์น้ำเน่าเสียนี้จะปรากฏรุนแรงในบริเวณพื้นที่อำเภอปากพนังมากกว่าที่เขตอำเภออื่น ๆ ส่วนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง เขตพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบคือ พื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ เนื่องจากเป็นลำน้ำสายเดียวกัน คือ แม่น้ำปากพนัง แต่ความรุนแรงไม่มากเท่ากับในพื้นที่อำเภอปากพนัง เนื่องจากระยะทางระหว่างตัวประตูน้ำกับเขตพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ห่างกันมาก

ในช่วงเวลาดังกล่าวหมายถึง พ.ศ. 2542 เป็นต้นมา การเกิดน้ำเน่าเสียในลักษณะดังกล่าวข้างต้นจะเกิดขึ้นเป็นบางช่วงของฤดูกาล คือ จะเกิดน้ำเน่าเสียในแม่น้ำ ลำคลองสายต่าง ๆ ในช่วงที่ฝนตกมากทำให้มีปริมาณน้ำในแม่น้ำ ลำคลองสูงขึ้น ที่มีผลทำให้วัชพืชตายและเน่าเสีย จึงทำให้น้ำเน่าเสียไปด้วย อีกช่วงหนึ่งคือ ในช่วงหน้าแล้งจัดปริมาณน้ำลดลง วัชพืชในลำคลองตาย น้ำในลำคลองก็เกิดการเน่าเสีย ส่วนน้ำในคลองหัวไทรซึ่งยังคงเป็นลักษณะของน้ำ 3 ระบบคือ น้ำจืด น้ำเค็ม และน้ำกร่อย ยังสามารถไหลเข้า - ออก ระหว่างแม่น้ำปากพนังบริเวณอำเภอเชียรใหญ่กับคลองหัวไทร โดยยังปรากฏลักษณะนี้อยู่ถึง พ.ศ. 2547 แต่พื้นที่ในเขตอำเภอหัว

ไทรกลับไม่ได้รับผลกระทบในส่วนนี้ เพราะลำคลองหัวไทรเป็นส่วนที่แยกออกจากแม่น้ำปากพนัง และมีทางออกสู่ทะเลที่อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา

ดังนั้นผลจากการเกิดขึ้นของประตุน้ำวิภาชประสิทธิ์ที่มีต่อกลุ่มคนในพื้นที่ต่าง ๆ จึงมีลักษณะไม่เท่ากัน หากจะเรียงลำดับผลกระทบจะพบว่า กลุ่มคนที่ได้รับผลกระทบมากที่สุด คือ กลุ่มคนในเขตพื้นที่อำเภอปากพนัง รองลงมาคือ กลุ่มคนในเขตพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ และกลุ่มคนที่ไม่ได้รับผลกระทบหรือมีผลกระทบน้อยที่สุดคือ กลุ่มคนในเขตอำเภอหัวไทร ประตุน้ำวิภาชประสิทธิ์ไม่ได้มีหน้าที่เพียงกั้นน้ำจืดกับน้ำเค็มอย่างเดียว แต่ยังมีหน้าที่ในการระบายน้ำออกจากพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังออกสู่ทะเลในยามมีน้ำท่วมขังอีกด้วย โอกาสที่เป็นช่วงของการระบายน้ำออกจากแม่น้ำปากพนังก็ส่งผลกระทบอีกครั้งหนึ่ง แต่มักจะเป็นผลกระทบต่อกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ได้ประตุน้ำที่เป็นฝ่ายรองรับน้ำจากประตุน้ำ ส่วนกลุ่มคนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางได้รับผลกระทบน้อย เว้นเสียแต่ว่าการระบายน้ำออกจากเขื่อนมากเกินไปซึ่งจะทำให้ปริมาณน้ำที่เก็บกักไว้ไหลออกไปมาก แต่ด้วยสาเหตุที่ว่าระยะทางระหว่างประตุน้ำกับเขตอำเภอเชียรใหญ่และหัวไทรอยู่ห่างไกลกันมาก คือ ประมาณ 40 กิโลเมตร จึงทำให้มีผลกระทบลดลงไปด้วย

2.2 ผลจากประตูระบายน้ำบ้านเลื้อหิง ประตุน้ำเลื้อหิงเป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง และเป็นส่วนที่มีผลกระทบโดยตรงกับกลุ่มคนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง คือ บริเวณพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่และอำเภอหัวไทร ประตุน้ำบ้านเลื้อหิงมีชื่อเรียกว่า ประตูระบายน้ำคลองปากพนัง โดยสร้างขึ้นที่บ้านเลื้อหิง ตำบลเลื้อหิง อำเภอเชียรใหญ่ จึงเรียกกันโดยทั่วไปว่า ประตุน้ำเลื้อหิง ซึ่งสร้างขวางกั้นแม่น้ำปากพนังที่เป็นส่วนที่แยกออกมาจากลำน้ำสายหลัก คือ แม่น้ำปากพนัง ที่บ้านปากแพรก ลำน้ำสายที่แยกออกมามีชื่อเรียกกันหลายชื่อ เช่น แม่น้ำปากพนัง คลองปากพนัง คลองปากแพรก คลองหัวไทร เป็นต้น ประตุน้ำเลื้อหิงมีขนาดเล็กกว่าประตูทกวิภาชประสิทธิ์ เนื่องจากลำคลองสายนี้มีขนาดเล็กกว่าแม่น้ำสายหลัก ประตุน้ำเลื้อหิงมีบานประตูจำนวน 4 บาน กว้างบานละ 20 เมตร เปิดใช้อย่างเป็นทางการเมื่อ พ.ศ. 2547 ที่เป็นผลให้น้ำในแม่น้ำปากพนังไม่มีโอกาสไหลเวียนถ่ายเทเหมือนเดิมได้อีกต่อไป การเกิดขึ้นของประตุน้ำเลื้อหิงมีองค์ประกอบส่วนอื่นของโครงการที่สัมพันธ์เชื่อมโยงกันคือ การขุดคลองเพื่อเชื่อมต่อระหว่างคลองหัวไทรกับทะเลด้านตะวันออกของพื้นที่อำเภอหัวไทร ดังนั้นเมื่อมีการปิดประตุน้ำเลื้อหิง ผลที่ปรากฏทันทีคือ น้ำในแม่น้ำปากพนังกลายเป็นน้ำจืดตลอดสายเพราะไม่มีระบบ 3 น้ำไหลผ่านเข้าไปได้อีก

ส่วนน้ำในคลองหัวไทรที่เริ่มตั้งแต่ประตุน้ำเลื้อหิงต่อมาจนผ่านพื้นที่อำเภอหัวไทรไปเชื่อมต่อกับพื้นที่อำเภอระโนด กลายเป็นน้ำเค็มตลอดสายเช่นเดียวกัน ซึ่งนอกจากการเปลี่ยนแปลงลักษณะของน้ำที่กลายเป็นน้ำจืดตลอดสายที่ไม่มีช่องทางหมุนเวียน ถ่ายเท จึงส่งผล

ต่อจำนวนประชากรสัตว์น้ำที่ในแม่น้ำปากพวงตลอดถึงลำคลองสายสาขาค้าง ๆ ที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำที่ได้ลดลงอย่างรวดเร็ว และปรากฏผลทันทีโดยสังเกตได้จากการทำมาหากินของกลุ่มประมงพื้นบ้านบริเวณพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่และอำเภอหัวไทร ที่ต้องยุติการประกอบอาชีพนี้ลงตั้งแต่ที่ได้ปิดประตูน้ำเสื่อหิงเป็นต้นมา

2.3 ผลจากคลองบ่อคตและคลองหน้าโกฏี ลำคลองทั้งสองสายนี้แต่เดิมเคยเป็นลำคลองสายเล็ก ๆ ที่ใช้เป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งเชื่อมต่อระหว่างหมู่บ้านต่าง ๆ กับแม่น้ำปากพวง คลองทั้ง 2 สายนี้อยู่ในเขตพื้นที่ปลายสุดของอำเภอปากพวงที่ติดต่อกับเขตของอำเภอหัวไทร การขุดลอกคลองบ่อคตและคลองหน้าโกฏี พร้อมสร้างประตูระบายน้ำที่บริเวณใกล้กับชายฝั่งทะเล แต่ประตูระบายน้ำนี้จะเปิดอยู่ตลอดเวลาส่วนหนึ่ง กล่าวคือ ประตูระบายน้ำที่ขวางกั้นลำคลองทั้ง 2 สายนี้ มีไว้เพื่อระบายน้ำจากคลองหัวไทร หรือเป็นแหล่งรองรับน้ำจากประตูน้ำเสื่อหิง อาจต้องเปิดน้ำเพื่อระบายออกในภาวะน้ำท่วมหนัก ซึ่งลำคลองทั้ง 2 สายนี้สามารถรองรับน้ำและระบายออกสู่ทะเลได้ทันที แต่ในขณะเดียวกันประตูน้ำนี้ก็เปิดให้น้ำเค็มจากทะเลไหลเข้าสู่คลองหัวไทรได้ตลอดเวลาด้วย เพื่อให้ น้ำในคลองหัวไทรเป็นน้ำเค็มสำหรับใช้เป็นปัจจัยการผลิตกึ่งของกลุ่มคนในพื้นที่บริเวณโซนน้ำเค็ม การเกิดขึ้นของคลอง 2 สายพร้อมประตูน้ำส่งผลทันทีต่อน้ำในลำคลองหัวไทร ซึ่งแต่เดิมเคยเป็นน้ำ 3 ระบบ คือ น้ำจืด น้ำเค็ม และน้ำกร่อย จึงต้องกลายเป็นน้ำเค็มที่ไม่ธรรมดา

น้ำเค็มซึ่งไม่ใช่ น้ำเค็มที่เคยเป็นธรรมชาติของน้ำลักษณะหนึ่งในคลองหัวไทร ซึ่งมักเกิดขึ้นในช่วงหน้าแล้งที่มีปริมาณน้ำฝนน้อย ทำให้น้ำในแม่น้ำปากพวงมีปริมาณน้อยลง จึงทำให้น้ำเค็มรุกล้ำเข้ามาผสมกับน้ำจืดที่มีอยู่เดิม อัตราความเค็มของน้ำในลำคลองหัวไทรจึงขึ้นอยู่กับปริมาณของน้ำแต่ละชนิดว่าน้ำชนิดใดมีปริมาณมากกว่า เช่น ถ้าน้ำเค็มมากกว่าน้ำในคลองก็จะมีอัตราหรือค่าของความเค็มสูง แต่ถ้ามีน้ำจืดมากกว่าค่าของความเค็มก็ลดลง เป็นต้น แต่การเปิดช่องทางสู่ทะเลโดยมีลำคลอง 2 สายดังกล่าวเป็นเส้นทางเชื่อมทะเลกับลำน้ำตามธรรมชาติ จึงทำให้น้ำในลำคลองหัวไทรมีความเค็มสูงมากเทียบเท่ากับน้ำทะเล และมีความเค็มเช่นนี้ตลอดไป เพราะนอกจากลำคลองทั้ง 2 สายดังกล่าวแล้ว ยังมีเส้นทางอีกเส้นทางหนึ่งที่เป็นช่องทางรับน้ำเค็มจากทะเลเข้าสู่ลำคลองหัวไทร ซึ่งมีผลมากกว่าเส้นทางจากลำคลองทั้ง 2 สายช่องทางที่กล่าวถึงนี้ คือ คลองชะอวด - แพรกเมือง ส่วนที่อยู่หน้าประตูน้ำแพรกเมือง

2.4 ผลจากคลองชะอวด - แพรกเมือง เป็นอีกองค์ประกอบหนึ่งของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพวง ที่มีความสำคัญยิ่งต่อกลุ่มคนที่ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ในเขตของคลองชะอวด - แพรกเมือง คลองชะอวด - แพรกเมืองเป็นคลองขนาดกว้าง 150 เมตร ลึก 5 เมตร มีความยาว 26 กิโลเมตร เป็นลำคลองที่ขุดขึ้นใหม่จากโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพวงอัน

เนื่องมาจากพระราชดำริ ผู้คนทั่วไปจึงเรียกลำคลองสายนี้ว่า คลองพระราชดำริ ส่วนชื่อว่า คลองชะอวด – แพรกเมื่อนั้น เป็นชื่อของสถานที่ที่เป็นจุดเริ่มต้นของลำคลอง ซึ่งเริ่มต้นที่เขตพื้นที่ตำบลเกาะเกด อำเภอเชียรใหญ่ และเป็นจุดเชื่อมกับแม่น้ำปากพนังที่ไหลลงมาจากอำเภอชะอวด ชาวบ้านเรียกว่าคลองชะอวด ส่วนปลายทางของลำคลองสายใหม่นี้ออกสู่ทะเลที่บ้านแพรกเมือง เขตพื้นที่อำเภอหัวไทร จึงเรียกชื่อคลองตามสถานที่ที่เป็นจุดเริ่มต้นและจุดสุดท้ายว่า คลองชะอวด – แพรกเมือง คลองพระราชดำริหรือคลองชะอวด – แพรกเมือง มีลักษณะพิเศษและมีผลกระทบต่อกลุ่มคนที่แตกต่างกัน คือ ลำคลองสายนี้แบ่งเป็น 2 ช่วง ช่วงแรกเป็นช่วงที่มีระยะทางยาวประมาณ 24 กิโลเมตร จากจุดเริ่มต้นมาถึงประตูน้ำแพรกเมือง ช่วงที่สองเป็นช่วงระหว่างประตูน้ำกับชายฝั่งทะเล ซึ่งมีระยะทางประมาณ 2 กิโลเมตร แต่ในระยะทาง 2 กิโลเมตร นี้จะมีลำคลองหัวไทรซึ่งเริ่มต้นจากประตูน้ำเลี้ยวไหลผ่านตลาดหัวไทรมาบรรจบกับเส้นทางจากคลองชะอวดที่ไหลออกสู่ทะเล ทำให้น้ำทะเลจะเข้ามาในคลองหัวไทรได้อย่างสะดวก เพราะระยะทางใกล้กับชายฝั่ง คือ เพียงประมาณ 1 กิโลเมตร เท่านั้น ทั้งปากคลองยังได้มีการขุดให้ลึกเพื่อให้เรือประมงเข้ามาจอดในลำคลองได้ ทั้งยังมีแนวกันทรายไม่ให้คลื่นซัดสาทรายมาปิดปากคลอง จากเส้นทางดังกล่าวนี้จึงยังเป็นผลให้คลองหัวไทรเป็นคลองน้ำเค็มที่มีค่าความเค็มสูงและเกิดปรากฏการณ์น้ำขึ้น น้ำลง ตามกระแสน้ำทะเลตลอดวัน

ส่วนระยะของลำคลองชะอวด – แพรกเมือง ที่เป็นช่วงแรก คือ จุดที่ลำคลองสายนี้เชื่อมต่อกับแม่น้ำชะอวด ระยะต้น ๆ ของลำคลองสายนี้จะเป็นเส้นทางที่ตัดผ่านป่าพรุ คือ ป่าพรุควนเคร็งที่อยู่ในเขตพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ ต่อมาจนถึงป่าพรุในเขตพื้นที่อำเภอหัวไทร และผ่านมาถึงบริเวณที่เป็นทุ่งนา ต่อไปจนถึงประตูน้ำแพรกเมือง ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า ลำคลองสายนี้เป็นลำคลองที่ขุดขึ้นใหม่ตลอดสาย มีความยาวถึง 26 กิโลเมตร และเชื่อมต่อกับแม่น้ำชะอวด ลำคลองสายนี้จึงเป็นแหล่งน้ำจืดที่เกิดขึ้นใหม่ ให้คนกลุ่มต่าง ๆ ได้ใช้เป็นปัจจัยพื้นฐานการผลิตทางการเกษตรที่สำคัญ และลำคลองสายนี้ยังเป็นเส้นทางระบายน้ำที่เกิดจากภาวะฝนตกหนักหรือน้ำท่วม ทั้งในเขตพื้นที่อำเภอชะอวด อำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอหัวไทรอีกด้วย ที่คาดการณ์ไว้ว่าจะสามารถลดความสูญเสียที่จะเกิดขึ้นจากอุทกภัยได้ส่วนหนึ่ง

2.5 ผลจากคันกันทรายที่ปลายคลองชะอวด - แพรกเมือง การสร้างคันกันทรายมีวัตถุประสงค์เพื่อป้องกันการตกทับถมของตะกอนทรายที่บริเวณปากคลองระบายน้ำที่ระบายออกสู่ทะเล ถ้าหากไม่มีคันกันทรายจะต้องมีการขุดลอกปากคลองระบายน้ำทุกปี เพราะมีคลื่นจะพัดพาเอาทรายในทะเลเข้ามาปิดปากคลอง ดังนั้นที่ปากคลอง ชะอวด – แพรกเมือง จึงได้มีการสร้างคันกันทรายด้วยคอนกรีตเสริมเหล็กที่ยื่นออกไปในทะเลมีความยาวประมาณ 300 เมตร แต่จากการสร้างคันกันทรายดังกล่าวส่งผลให้ระบบการไหลของน้ำทะเลเปลี่ยนแปลงไปด้วย ดังที่สามารถเปรียบเทียบได้กับการสร้างสิ่งก่อสร้างที่เป็นการปิดกั้นการซัดสาดของคลื่นในทะเล เช่น

ที่ทำเรื่อน้ำลึก ปากอ่าวหัวเขาแดง จังหวัดสงขลา ทำให้คลื่นเปลี่ยนทิศทางและซัดสาตชายหาดรุนแรงขึ้น และได้รับความเสียหายเป็นมูลค่ามหาศาล คันกันทรายที่ปลายคลองชะอวด – แพรกเมืองก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน ผู้ที่อาศัยอยู่บริเวณชายฝั่งทะเลอ่าวหัวไทรเล่าว่า แต่เดิมคลื่นซัดสาตชายหาดเป็นไปตามธรรมชาติ คือ เมื่อถึงฤดูมรสุม คลื่นลมแรงก็ซัดสาตชายหาดรุนแรงแต่ไม่ถึงกับกัดเซาะชายฝั่งเข้ามา ต่อเมื่อถึงหน้าแล้งคลื่นก็ซัดสาตเอาทรายขึ้นมาทับถมให้เป็นหาดทรายที่กว้างขวางเหมือนเดิม แต่เมื่อมีการขุดคลองบ้าง มีการสร้างคันกันทรายบ้าง ทำให้คลื่นซัดสาตชายหาดรุนแรงกว่าเดิมมาก และจะสังเกตได้ว่าหาดทรายค่อย ๆ หายไปที่ละนิด ไม่กว้างขวางเหมือนสมัยก่อน

ภาพที่ 4.2 คันกันทรายที่ยื่นออกไปในทะเล ที่ปากคลองชะอวด-แพรกเมือง

องค์ประกอบต่าง ๆ ของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังทั้งที่อยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง และอยู่ในพื้นที่อื่น ๆ แต่ส่งผลกระทบต่อชุมชนที่อาศัยอยู่ในเขตพื้นที่อำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอเฉลิมพระเกียรติ มีหลายส่วนดังกล่าว และยังมีส่วนประกอบของโครงการที่เป็นทั้งส่วนที่ก่อสร้างขึ้นใหม่ และส่วนที่มีอยู่ตั้งแต่ก่อนเกิดโครงการอีกหลายส่วน เช่น ประตุน้ำคลองค้อง ประตุน้ำคลองเชียร รวมไปถึงลำคลอง เหมือนน้ำสายต่าง ๆ ที่หน่วยงานชลประทานจัดให้มีขึ้น หรือหน่วยงานท้องถิ่นได้สนับสนุนเพื่อเชื่อมโยงติดต่อกับองค์ประกอบหลักของโครงการฯ ล้วนส่งผลกระทบต่อชุมชนที่อยู่ในพื้นที่แตกต่างกัน เนื่องจากโครงสร้างต่าง ๆ ของโครงการที่เกิดขึ้นย่อมมีผลกระทบทั้งในด้านความเสี่ยงของสิ่งแวดล้อมและความเสี่ยงต่อความมั่นคงในการดำรงชีวิตของคนกลุ่มต่าง ๆ

3. สภาพแวดล้อมและทรัพยากรหลังเกิดโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง

สิ่งแวดล้อมในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางก่อนที่จะเกิดโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง ก็มีสภาพที่ค่อนข้างเสื่อมโทรมลงไปเป็นลำดับแล้ว เนื่องมาจากการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจ เช่น การเลี้ยงกุ้งที่มุ่งเน้นรายได้มากกว่าการคำนึงถึงสภาพแวดล้อม การทำนาข้าวที่ใช้ปุ๋ยเคมี และสารเคมีเพื่อปราบศัตรูพืช เป็นต้น แต่เมื่อเกิดโครงการที่ประกอบด้วยโครงสร้างระดับหลักและระดับรองขึ้นหลายส่วน ทำให้มีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมในแต่ละพื้นที่อย่างหลากหลายลักษณะ ซึ่งจะกล่าวถึงผลกระทบในเชิงความเสี่ยงของสิ่งแวดล้อมในแต่ละระบบนิเวศดังนี้

3.1 สภาพแวดล้อมและทรัพยากรพื้นที่ชายฝั่งทะเล ชายฝั่งทะเลในเขตอำเภอหัวไทรประกอบไปด้วยพื้นที่ที่เป็นหาดทราย พื้นที่ที่เป็นดินเหนียวชายฝั่งและมีลำคลองหัวไทรทอดยาวขนานไปกับชายฝั่ง สภาพแวดล้อมและทรัพยากรชายฝั่งได้มีการเปลี่ยนแปลงมาก่อนที่จะเกิดโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง เนื่องจากพื้นที่ที่เป็นชายหาดตั้งแต่เขตพื้นที่อำเภอปากพนังไปจนถึงเขตอำเภอรโนด จังหวัดสงขลา ถูกบุกรุกจากการขยายเขตพื้นที่เพื่อเลี้ยงกุ้ง จนทำให้หาดทรายต้องกลับกลายเป็นบ่อเลี้ยงกุ้งจำนวนมาก เมื่อถึงช่วงมรสุมที่มีลมแรง ทำให้คลื่นซัดสาตเข้ามาถึงบ่อเลี้ยงกุ้งและรุกล้ำเข้ามายังพื้นที่ที่เป็นที่ตั้งบ้านเรือน เมื่อมีการก่อสร้างโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง ซึ่งได้มีการก่อสร้างแนวคอนกรีตเพื่อกันทรายยื่นออกไปในทะเล มีความยาวประมาณ 300 เมตร แนวกันทรายดังกล่าวนี้ส่งผลต่อกระแสของคลื่นที่พัดเข้าสู่ชายหาดที่ต้องมีการเปลี่ยนแปลงทิศทาง และเกิดคลื่นที่ค่อนข้างรุนแรง ดังนั้นผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมชายฝั่งทะเลจึงมีทั้งส่วนที่เป็นชายหาดที่ถูกคลื่นซัดสาตอย่างรุนแรง แม้ไม่ใช่ในช่วงของมรสุมชายฝั่งทะเลพื้นที่อำเภอหัวไทรก็ได้รับผลกระทบจากคลื่นลมที่ได้เปลี่ยนทิศทาง และมีความรุนแรงมากขึ้น เมื่อชายหาดถูกกระทบจนน้ำทะเลกัดเซาะลึกเข้ามาในพื้นที่ดินมากขึ้น สร้างความเสียหายแก่ทรัพยากรชายฝั่งและบ้านเรือนของราษฎร ทำให้หน่วยงานต่าง ๆ ต้องระดมกันหาแนวทางป้องกันการกัดเซาะชายฝั่ง เช่น การสร้างท่อบันกันคลื่น กันดินถล่ม การสร้างแนวกันคลื่นด้วยหินที่ยื่นออกไปในทะเลเป็นรูปตัว T ซึ่งสร้างเป็นระยะ ๆ และการสร้างกำแพงกันทรายที่บริเวณชายหาดบ้านหน้าศาล อำเภอหัวไทร ซึ่งยังทำให้คลื่นซัดสาตชายฝั่งรุนแรงเพิ่มขึ้น จนทำให้แนวกันต่าง ๆ ที่ได้ก่อสร้างขึ้นพังทลายไปครั้งแล้วครั้งเล่า และมีแนวโน้มว่าชายหาดจะหายไปไม่ช้า

ภาพที่ 4.3 สภาพคลื่นซัดแนวกันคลื่นที่หาดทราย อำเภอหัวไทร

ส่วนสิ่งแวดล้อมที่ได้รับผลกระทบอีกประการหนึ่ง คือ น้ำในลำคลองสายหัวไทรที่ได้กลับกลายเป็นน้ำเค็มสนิสนั้น นอกจากไม่สามารถนำมาใช้ในครัวเรือนได้แล้ว ยังทำให้มีผลกระทบไปถึงป่าไม้ชายน้ำที่เคยอาศัยน้ำ 3 ระบบ เช่น ป่าจาก ที่นอกจากให้ผลผลิตจากต้นจากแล้วยังเป็นที่อยู่อาศัยเพาะขยายพันธุ์ของสัตว์น้ำอีกด้วย แต่การเปิดประตูน้ำออกสู่ทะเลก็มีผลพลอยได้จากทะเลด้วยคือ มีผลให้สัตว์น้ำจากทะเลบางชนิดได้เข้ามาอาศัยเพาะขยายพันธุ์ได้ส่วนหนึ่ง ที่เป็นผลดีต่อกลุ่มประมงพื้นบ้านสามารถจับสัตว์น้ำเหล่านี้เพื่อบริโภคและจำหน่ายได้บ้าง

3.2 สภาพแวดล้อมและทรัพยากรพื้นที่ราบลุ่ม พื้นที่ราบลุ่มซึ่งมีจำนวนมากที่สุดในจำนวนพื้นที่ 3 ระบบนิเวศ คือ มีทั้งพื้นที่อำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอเฉลิมพระเกียรติ ในขณะที่พื้นที่ชายฝั่งทะเลมีเฉพาะเขตชายฝั่งของอำเภอหัวไทรเท่านั้น ผลต่อสิ่งแวดล้อมในพื้นที่ราบลุ่มมีหลายประการ

ประการแรก คือ น้ำในแม่น้ำลำคลองสายต่าง ๆ ที่เคยไหลเวียนถ่ายเทขึ้นลงตามธรรมชาติ ต้องกลายเป็น้ำที่เสมือนถูกขังไว้ในอ่างเก็บน้ำที่มีขนาดแคบแต่มีความยาวมาก ซึ่งแตกต่างจากอ่างเก็บน้ำทั่วไป เพราะตลอดฝั่งน้ำทั้ง 2 ข้าง มีบ้านเรือน และเรือกสวน ไร่ นา ที่ต้องใช้น้ำเพื่ออุปโภคตลอดเวลา การที่น้ำไม่ไหลเวียนถ่ายเททำให้เกิดตะกอนทับถมอย่างรวดเร็ว ในแม่น้ำปากพนังในเขตอำเภอเชียรใหญ่บางจุดมีตะกอนทับถมสูงถึงเกือบ 2 เมตร จึงทำให้แม่น้ำลำคลองตื้นเขินเร็วขึ้น ส่วนคุณภาพของน้ำก็ไม่เหมือนเดิม เพราะจะเป็นน้ำขุ่นมีตะไคร่น้ำมากและไม่ใสสะอาด

ประการที่สอง ระบบของน้ำจืดก็ส่งผลกระทบต่อป่าชายน้ำ เช่น ป่าจากที่ได้รับผลกระทบจากระบบน้ำเค็ม การที่ป่าจากต้องอยู่ในพื้นที่น้ำจืดตลอดไปก็ส่งผลต่อการเจริญเติบโตและผลผลิตของป่าจากระดับหนึ่งด้วย

ประการที่สาม คือ ปริมาณของสัตว์น้ำที่เคยอาศัยอยู่ในแม่น้ำที่สามารถว่ายเวียนไปมาหาสู่กันได้ทั่วไปตลอดสายน้ำ การปิดกั้นสายน้ำไม่ให้ไหลเวียนจากการเกิดขึ้นของประตูน้ำต่าง ๆ ทั้งประตูน้ำขนาดใหญ่ เช่น ประตูน้ำอุทกวิทยาชลประทาน ประตูน้ำเสือหึง ประตูน้ำแพรกเมือง ประตูน้ำคลองค้อง ประตูน้ำเชียร ตลอดจนประตูน้ำย่อย ๆ ที่ปิดกั้นลำคลองสายเล็กสายน้อยในพื้นที่ราบลุ่ม ทำให้ทรัพยากรสัตว์น้ำลดจำนวนลงอย่างรวดเร็วโดยเฉพาะในหน้าแล้ง ซึ่งแทบจะไม่มีกุ้ง หอย ปู ปลา ในแม่น้ำลำคลองบริเวณนี้เลย

ประการที่สี่ เกิดวัชพืชในแม่น้ำลำคลอง วัชพืชที่มักเจริญเติบโตอยู่ในแม่น้ำและลำคลองสาขาต่าง ๆ คือ ผักตบชวา ปัจจุบันเพิ่มวัชพืชอีกชนิดหนึ่ง คือ ผักกะเจด ผักตบชวาเป็นวัชพืชที่มีมาตั้งแต่ยุคแรก แต่ได้ถูกทำลายไปโดยธรรมชาติแล้วเกิดขึ้นใหม่และถูกทำลายเป็นวัฏจักรของวัชพืช โดยการทำลายผักตบชวาจะเกิดขึ้นในช่วงที่มีน้ำเต็มรุกไล่เข้ามาในลำน้ำ ความเต็มของน้ำทำให้ผักตบชวาทายลง ต่อเมื่อมีน้ำจืดในแม่น้ำลำคลอง ผักตบชวาจึงเจริญเติบโตขึ้นอีกครั้งแต่การที่มีแต่เพียงน้ำจืดในแม่น้ำลำคลองจึงเป็นผลทำให้ผักตบชวาเจริญเติบโตและขยายพันธุ์เร็วขึ้นจนยากแก่การทำลายล้างวัชพืชประเภทนี้ ส่วนผักกะเจดซึ่งเริ่มมีมากขึ้นแถบริมแม่น้ำ แม้ปัจจุบันผักกะเจดจะยังมีไม่มากนักแต่ในระยะต่อไปคาดกันว่าจะเป็นพืชที่ส่งผลกระทบต่อแม่น้ำลำคลองมากกว่าผักตบชวา

ภาพที่ 4.4 ผักตบชวาเต็มลำคลองที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำปากพนัง ที่บ้านทวยเทพ

3.3 สภาพแวดล้อมและทรัพยากรพื้นที่ป่าพรุ สภาพพื้นที่ป่าพรุซึ่งได้เปลี่ยนแปลงจากพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรป่าไม้ ทรัพยากรสัตว์น้ำ ตลอดจนของป่าประเภทอื่น ๆ กลายเป็นพื้นที่ที่ปริมาณของป่าไม้ลดลง สัตว์น้ำและของป่าจึงลดลงตามไปด้วย พื้นที่ที่เคยมีน้ำ

ข้างตลอดเวลาเปลี่ยนเป็นน้ำแข็ง จนทำให้เนื้อดินกลายเป็นดินเปรี้ยว และเกิดน้ำเปรี้ยว เมื่อเกิดโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง มีการขุดคลองผ่านพื้นที่ป่าพรุ ทั้งคลองสายหลัก คือ คลองชะอวด – แพรกเมือง และคลองสายย่อยต่าง ๆ ทำให้น้ำพื้นที่ที่ไม่มีน้ำขัง จึงสามารถใช้พื้นที่ดินรอบ ๆ ป่าพรุเพื่อการเพาะปลูกได้มากขึ้น ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งของการบุกรุกพื้นที่ป่าโดยการตัดไม้เสม็ดแล้วปลูกพืชชนิดอื่นแทน เช่น ปาล์มน้ำมัน สบ เป็นต้น

4. ลักษณะของผลกระทบต่อชุมชน

การเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังที่มีโครงสร้างอันประกอบด้วยองค์ประกอบหลายประเภท หลายขนาด และเกิดขึ้นอย่างกระจายไปทั่วครอบคลุมพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังทั้งหมด จึงส่งผลกระทบต่อกลุ่มคนในชุมชนลักษณะต่าง ๆ ในแต่ละพื้นที่ที่ไม่เหมือนกัน ประกอบกับผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อชุมชนมีการทับซ้อนของเหตุปัจจัยอื่น ๆ อีกด้วย เช่น ระบบทุน การขยายตัวของเศรษฐกิจในยุคของโลกาภิวัตน์ จึงยังเป็นเหตุให้ผลกระทบมีความซับซ้อนยิ่งขึ้น แต่อย่างไรก็ตามผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อชุมชนต่าง ๆ ไม่ได้มีเฉพาะผลกระทบในเชิงที่ทำให้ชุมชนเสียประโยชน์อย่างเดียวเท่านั้น เพราะในบางพื้นที่ชุมชนก็ได้รับประโยชน์จากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังอย่างมากมาย ในที่นี้จึงได้แบ่งลักษณะของผลกระทบต่อชุมชนเป็น 3 ลักษณะ คือ ผลกระทบที่ชุมชนได้รับประโยชน์จากโครงการ ๑ ผลกระทบที่ชุมชนเสียประโยชน์จากโครงการ ๑ และผลกระทบที่ชุมชนมีทั้งส่วนได้และส่วนเสียประโยชน์จากโครงการ ๑

4.1 ชุมชนได้รับประโยชน์จากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง

ความหมายของการได้รับประโยชน์จากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง เริ่มตั้งตั้งแต่ความคาดหวังของชุมชน ที่มีต่อการเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ที่ต่างก็มีความหวังในด้านความเป็นอยู่ในครัวเรือนว่าจะต้องมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น อันจะเกิดจากการใช้ประโยชน์จากองค์ประกอบส่วนต่าง ๆ ของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ที่มีส่วนสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันกับพื้นที่ที่แต่ละชุมชนตั้งอยู่ แม้จะมีส่วนที่ไม่ตรงกับความคาดหวังอย่างสมบูรณ์ก็ถือว่า ชุมชนจะสามารถใช้ประโยชน์จากส่วนของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังได้มากกว่าก่อนมีโครงการเกิดขึ้น องค์ประกอบที่ส่งผลให้ใช้ประโยชน์ได้ คือ คลองชะอวด - แพรกเมือง

เส้นทางสาย คลองชะอวด – แพรกเมือง คลองชะอวด – แพรกเมืองหรือคลองพระราชดำริ เป็นลำคลองที่ขุดขึ้นใหม่ตามวัตถุประสงค์ของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง เพื่อเป็นช่องทางระบายน้ำออกจากพื้นที่ลุ่มทะเล เพื่อบรรเทาอุทกภัยในพื้นที่บริเวณทางตอนใต้

ของอำเภอหัวไทรและอำเภอเชียรใหญ่ ซึ่งสามารถพิสูจน์เมื่อปี พ.ศ. 2548 ได้เกิดอุทกภัยครั้งใหญ่ที่ภาคใต้ โดยเฉพาะบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังที่มีน้ำไหลทะลักมาจากภูเขาแถบจังหวัดพัทลุง จังหวัดตรัง และในอำเภอชะอวด ลงมาท่วมขังบริเวณลุ่มน้ำทะเลสาบ และบริเวณพื้นที่ในอำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่ น้ำได้ไหลลงสู่คลองชะอวด – แพรกเมือง ซึ่งได้เปิดประตูน้ำออกทั้ง 5 บานตลอด 24 ชั่วโมง เป็นเวลาหลายวันติดต่อกัน ทำให้ลดภาวะการท่วมขังของน้ำที่จะทำลายผลผลิตและทรัพย์สินต่าง ๆ ของครัวเรือนลงได้มากที่สุด ชาวบ้านทั่วไปต่างกล่าวถึงประโยชน์ของคลองพระราชดำริและประตูระบายน้ำแพรกเมือง ดังคำกล่าวของชาวบ้านว่า “ถ้าไม่มีคลองพระราชดำริสายนี้ พวกเราไม่รู้ว่าจะเดือดร้อนกันมากมายสักแค่ไหน ดีที่มีคลองสายนี้ น้ำได้ไหลลงคลอง แล้วออกไปทะเลได้เร็ว ทำให้น้ำท่วมไม่นาน ข้าวไม่ทันเสียหายเท่าใดนัก ผิดกับน้ำท่วมครั้งก่อน ๆ ที่น้ำท่วมอยู่เป็นเวลานานหลายวันทำให้ข้าวที่จมน้ำเสียหายไปหมด”

วัตถุประสงค์อีกด้านหนึ่งของการขุดคลองสายนี้คือ ใช้เป็นแหล่งเก็บกักน้ำจืดไว้สำหรับการเกษตรในพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำคลองชะอวด – แพรกเมือง จึงได้มีการสร้างประตูน้ำปิดกั้นลำคลองสายนี้ไว้ เพื่อไม่ให้น้ำจืดไหลออกสู่ทะเล และกันไม่ให้น้ำเค็มจากทะเลไหลเข้าสู่ลำคลองจากปริมาณน้ำที่มีมากเพราะได้เชื่อมต่อกับแม่น้ำปากพนังสายหลัก ทำให้เกษตรกรบริเวณนี้และชุมชนที่อยู่ใกล้เคียงสามารถใช้น้ำจากลำคลองสายนี้เพื่อการเกษตรได้ตลอดปี นอกจากเป็นแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรแล้ว ลำคลองสายนี้ยังเป็นแหล่งของสัตว์น้ำจืดหลากหลายชนิด ที่เป็นผลมาจากการปล่อยพันธุ์สัตว์น้ำชนิดต่าง ๆ ของหน่วยงานภาครัฐ เช่น ปลา กุ้ง เป็นต้น ที่ได้มีการปล่อยเนื่องในโอกาสสำคัญต่าง ๆ สาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้ลำคลองสายนี้เป็นแหล่งของสัตว์น้ำจืด คือ การที่ลำคลองตัดผ่านบริเวณป่าพรุ และมีลำคลองสายย่อย ๆ ที่เชื่อมโยงถึงกันเมื่อถึงหน้าฝนปลาในป่าพรุจะมีปริมาณมากขึ้นและได้เข้ามาอาศัยอยู่ในลำคลองสายนี้ด้วย คลองสายชะอวด – แพรกเมือง จึงเป็นส่วนหนึ่งของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังที่สามารถเอื้อประโยชน์ให้กับชุมชนที่อาศัยอยู่บริเวณนี้ซึ่งมีจำนวนหลายชุมชน

กลุ่มคนบนลุ่มน้ำชะอวด – แพรกเมือง กลุ่มคนบริเวณนี้ส่วนใหญ่จะได้รับประโยชน์จากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ซึ่งมีอยู่ทั้งในเขตพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่และพื้นที่อำเภอหัวไทร คือ ในเขตอำเภอเชียรใหญ่ ได้แก่ พื้นที่ตำบลเกาะเกด ตำบลแม่เจ้าอยู่หัว ตำบลเขาพระบาท ส่วนในเขตอำเภอหัวไทร มี 4 ตำบล คือ ตำบลแหลม ตำบลเขาพังไกร ตำบลทรายขาว และตำบลหัวไทร ส่วนพื้นที่ตำบลใกล้เคียงที่ไม่มีพื้นที่ติดต่อกับคลองชะอวด – แพรกเมือง แต่ได้รับประโยชน์จากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังด้วย คือ พื้นที่ตำบลควนชะลิก อำเภอหัวไทร กลุ่มคนที่สามารถใช้ประโยชน์จากโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง แบ่งตามระบบการผลิตได้ดังนี้

กลุ่มชาวนา การทำนาเป็นการผลิตหลักของกลุ่มคนบนพื้นที่ลุ่มน้ำ คลองชะอวด – แพรกเมือง เพราะมีพื้นที่ราบลุ่มเหมาะสำหรับปลูกข้าว แต่เดิมการปลูกข้าวในบริเวณนี้ยังต้องพึ่งน้ำฝนจากธรรมชาติ จึงสามารถทำนาได้ปีละ 1 ครั้ง และผลผลิตที่ได้รับก็ขึ้นอยู่กับสภาพของธรรมชาติ แต่แต่ละปีจึงมีผลผลิตสูงต่ำไม่เท่ากัน เมื่อเกิดโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังและมีคลองชะอวด – แพรกเมือง กลุ่มชาวนาแถบนี้ซึ่ง ได้แก่ ชาวนาในพื้นที่ทั้งสองอำเภอ คือ ในพื้นที่อำเภอหัวไทร เช่น ชาวนาในตำบลแหลม ตำบลเขาพังไกร ตำบลทรายขาวและตำบลหัวไทร ส่วนในพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ เช่น ชาวนาในตำบลกระเกต ตำบลแม่เจ้าอยู่หัว เป็นต้น กลุ่มชาวนาดังกล่าวได้ใช้น้ำจากลำคลองสายนี้ โดยการสูบน้ำเข้าไปยังคลองสายย่อยที่มีอยู่เดิม หรือขุดขึ้นใหม่เพื่อการใช้งานโดยเฉพาะ กลุ่มชาวนาจึงสามารถทำนาได้ปีละอย่างน้อย 2 ครั้ง หรือภายในเวลา 2 ปี สามารถทำนาได้ถึง 5 ครั้ง ดังนั้นการมีแหล่งน้ำจัดที่สมบูรณ์ หมายถึงระบบชลประทานที่สามารถจ่ายน้ำจัดให้แก่เกษตรกรผู้ทำนาได้ทั่วไปจึงเป็นการเพิ่มผลผลิตโดยไม่ต้องขยายพื้นที่เพื่อการผลิต การมีลำคลองสายใหม่ยังสร้างความมั่นใจด้านการผลิตให้สูงขึ้น ที่เป็นแรงจูงใจให้กลุ่มทำนามั่นใจในการลงทุนและใช้ทุนต่าง ๆ ของครัวเรือนเพื่อการผลิตได้อย่างเต็มที่ เพราะนอกจากเป็นการเพิ่มขึ้นของทุนทางกายภาพแล้วยังสามารถป้องกันความสูญเสียที่อาจเกิดจากภัยธรรมชาติ ซึ่งเคยเกิดขึ้นอยู่เป็นประจำในบริเวณนี้

ลักษณะของการใช้น้ำเพื่อการผลิตข้าวนาปีและข้าวนาปรังมีดังนี้ คือ ในการทำนาปีชาวนาส่วนใหญ่ยังคงอาศัยน้ำจากธรรมชาติ คือ น้ำฝนเป็นหลัก จึงมักไม่ต้องอาศัยน้ำจากลำคลอง เพียงแต่ใช้ลำคลองเป็นแหล่งระบายน้ำออกจากนาข้าวในบางโอกาสเท่านั้น การทำนาปีจึงไม่ค่อยมีปัญหามากนัก ข้าวนาปีมักกระทำกันระหว่างเดือนพฤศจิกายนถึงเดือนกุมภาพันธ์ ส่วนข้าวนาปรังถือเป็นการผลิตข้าวนอกฤดูการผลิต ซึ่งจะมีการทำข้าวนาปรังกันในพื้นที่ที่มีแหล่งน้ำอาจทำไม่ตรงกันในแต่ละพื้นที่ แต่ส่วนใหญ่จะทำในช่วงเดือนเมษายนถึงเดือนกรกฎาคม การทำนาปรังชาวนาจะคำนึงถึงช่วงเวลาการเก็บเกี่ยวข้าวเป็นสำคัญ เพราะหากต้องเก็บเกี่ยวข้าวในช่วงที่มีฝนตกจะทำให้เกิดผลเสียหายต่อข้าว และส่งผลต่อราคาข้าวเปลือกด้วย ดังนั้นการทำนาของชาวนาในลุ่มน้ำปากพนังก็ยังคงพึ่งพาอาศัยธรรมชาติด้วยอย่างมาก แม้จะมีน้ำที่สมบูรณ์และมีปัจจัยการผลิตอื่น ๆ ที่เอื้อต่อการปลูกข้าวอยู่แล้วก็ตาม

กลุ่มปลูกพืชผัก กลุ่มปลูกพืชผักที่ได้ประโยชน์ ได้แก่ กลุ่มคนที่อยู่ในพื้นที่ตำบลแม่เจ้าอยู่หัว ตำบลกระเกต ในอำเภอเชียรใหญ่ และในตำบลแหลม ตำบลเขาพังไกร ตำบลหัวไทร ในอำเภอหัวไทร กลุ่มปลูกพืชผักหรือกลุ่มไร่นาสวนผสมได้เกิดขึ้นก่อนมีโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง โดยอาศัยน้ำจากคันคูที่ขุดขึ้นเพื่อปลูกพืชผัก แต่ในบางช่วงเช่นหน้าแล้งน้ำในคันคูอาจมีไม่เพียงพอ และขาดแหล่งน้ำที่จะสูบเข้ามาข้างไว้ในพื้นที่แปลงพืชผักส่งผลให้พืชผัก

ไม่มีคุณภาพ ไม่เป็นที่ต้องการของตลาด เนื่องจากการปลูกพืชผักเป็นการปลูกเพื่อขายเท่านั้น ประเภทของพืชผักที่ปลูกขึ้นอยู่กับเงื่อนไขหลายประการ เช่น ราคา ฤดูกาล ความต้องการของตลาด แรงงานของครัวเรือน เป็นต้น การเกิดขึ้นของคลองชะอวด – แพรกเมือง นอกจากส่งผลดีต่อกลุ่มทำนาข้าวแล้ว จึงส่งผลดีต่อกลุ่มปลูกพืชผักอีกด้วย และส่วนมากกลุ่มทำนากับกลุ่มปลูกพืชผักจะเป็นกลุ่มเดียวกัน หมายถึง ในครัวเรือนหนึ่ง ๆ มีทั้งการทำนาและการปลูกพืชผัก แต่ชุมชนที่มีการปลูกผักมากและมีหลายครัวเรือนที่ยึดอาชีพการปลูกพืชผักแต่เพียงอย่างเดียว คือ ชุมชนในพื้นที่ตำบลแหลมและตำบลเขาพังไกร ในเขตอำเภอหัวไทร การปลูกพืชผักของเกษตรกรแถบนี้ เกษตรกรมีความมั่นใจในระบบการผลิตเพิ่มขึ้น เช่นเดียวกับการปลูกข้าวที่มีความเชื่อมั่นต่อทุนทั้งที่เป็นทุนทางกายภาพและทุนทรัพยากรที่เกิดขึ้นจากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง คือ คลองชะอวด – แพรกเมือง

กลุ่มปลูกพืชเศรษฐกิจ เนื่องจากคลองชะอวด – แพรกเมือง เป็นเส้นทางน้ำขนาดใหญ่ผ่านพื้นที่ที่เป็นนิเวศเขตป่าพรุ ผ่านมายังที่ราบลุ่มและปลายคลองไหลสู่พื้นที่ชายฝั่งทะเล ที่มีผลต่อระดับน้ำในพื้นที่ป่าพรุลดลงเพราะน้ำจะไหลลงสู่ลำคลอง พื้นที่บริเวณริมป่าพรุบริเวณตำบลแม่เจ้าอยู่หัว ตำบลกระเจด ในอำเภอเชียรใหญ่ และตำบลแหลม ตำบลควนชะลิก ในอำเภอหัวไทร ซึ่งเคยเป็นพื้นที่รกร้างเนื่องจากดินและน้ำเปรี้ยว กลับเป็นพื้นที่ที่สามารถใช้เพาะปลูกได้ ผู้ที่มีที่ดินอยู่บริเวณริมป่าพรุ จึงได้ใช้พื้นที่ป่าพรุเพื่อปลูกพืชชนิดใหม่ คือ ปาล์มน้ำมัน และ สน จึงเป็นการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินที่เพิ่งเกิดขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง จุดเริ่มต้นของการปลูกปาล์มน้ำมันเกิดจากการส่งเสริมสนับสนุนจากหน่วยงานภาครัฐที่มีนโยบายส่งเสริมการปลูกพืชเพื่อทดแทนพลังงานน้ำมัน โดยจัดสรรงบประมาณให้กับเกษตรกรผู้ที่ต้องการปลูกปาล์มน้ำมันเป็นค่าใช้จ่ายเพื่อขุดดินยกทรง ค่าต้นกล้าปาล์ม ค่าปุ๋ยบำรุงต้นปาล์ม เกษตรกรผู้เข้าร่วมโครงการจะต้องมีที่ดินที่มีเอกสารสิทธิ์เป็นของตนเอง โดยครั้งแรกจะให้การสนับสนุนรายละเอียด 20 ไร่ เป็นจำนวน 500 ไร่ จึงมีเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการจำนวนหนึ่ง ซึ่งเริ่มดำเนินการเมื่อ ปี พ.ศ. 2548 ต่อมาในปีพ.ศ. 2649 ก็มีโครงการส่งเสริมการปลูกปาล์มน้ำมันเพิ่มเติมขึ้นอีกเนื่องจากในจังหวัดนครศรีธรรมราชมีเป้าหมายให้มีพื้นที่ปลูกปาล์มน้ำมันถึง 120,000 ไร่ นอกจากเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการปลูกปาล์มน้ำมันจากการสนับสนุนของรัฐแล้ว ยังมีเกษตรกรอีกจำนวนหนึ่งที่ลงทุนปลูกปาล์มน้ำมันเอง โดยใช้ทุนของตนเอง และนอกจากคนในพื้นที่ที่ได้ปลูกปาล์มน้ำมันแล้ว ยังมีคนนอกพื้นที่ที่เข้ามากว้านซื้อที่ดินบริเวณป่าพรุ บางรายได้กว้านซื้อที่ดินบริเวณนี้นับพันไร่ คนกลุ่มนี้มีหลายประเภท เช่น กลุ่มคนมีทุนทั้งทุนที่ดินและทุนทางการเงิน ได้แก่ ข้าราชการที่มีถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ในพื้นที่ กลุ่มพ่อค้าที่มีอาชีพค้าขายในหมู่บ้าน กลุ่มคนที่มีที่ดินจำนวนมากแล้วมีอาชีพทำนาอยู่แล้วส่วนหนึ่ง กลุ่มคนที่มีดินอยู่ในพื้นที่แต่ตนเองออกไปทำมาหากินอยู่ต่างพื้นที่ เมื่อกระแสของการปลูกพืชปาล์มน้ำมันได้รับความนิยม

จึงเข้ามาใช้ที่ดินของตนเองเพื่อการปลูกปาล์มน้ำมันด้วย ความแตกต่างของปริมาณพื้นที่ที่ใช้ปลูกปาล์มมีมาก เช่น นายทุนที่เข้ามากว้านซื้อที่ดินอาจมีที่ดินจำนวนนับ 1,000 ไร่ 500 ไร่ หรือประมาณ 200 ไร่ ส่วนคนในพื้นที่จะใช้ที่ดินปลูกปาล์มอยู่ในระหว่าง 10 – 50 ไร่

ภาพที่ 4.5 แปลงปาล์มน้ำมันบริเวณป่าพรุ

การเกิดขึ้นของคลองชะอวด – แพรกเมือง ที่ส่งผลให้มีการใช้ที่ดินที่ริมป่าพรุให้เป็นประโยชน์ในการปลูกพืชชนิดใหม่ คือ ปาล์มน้ำมัน จากการที่ที่ดินเหล่านี้เคยเป็นที่รกร้างว่างเปล่าไม่สามารถใช้ปลูกพืชได้ แต่การปลูกพืชระบบใหม่ทำให้เจ้าของที่ดินบางส่วนไม่มีกำลังความสามารถที่จะปลูกพืชชนิดใหม่ได้ ส่วนราคาที่ดินสูงขึ้นมากจากแต่เดิมไร่ละประมาณ 4,000 – 5,000 บาท ปัจจุบันซื้อขายกันไร่ละ 30,000 - 40,000 บาท ทำให้ชาวนาหลายรายตัดสินใจขายที่ดินริมป่าพรุให้กับคนนอกพื้นที่ที่เข้ามาปลูกปาล์มน้ำมันกันมากขึ้น

การเข้ามาของคนนอกพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำชะอวด – แพรกเมือง ที่น่าสนใจอีกลักษณะหนึ่ง คือ การเข้ามาของโรงสีข้าวขนาดใหญ่ในรูปของบริษัทชื่อว่า บริษัทเอเชียไรซ์ ตั้งอยู่ริมฝั่งคลองชะอวด – แพรกเมือง ซึ่งได้ก่อสร้างสำเร็จแล้ว แต่ปัจจุบันยังไม่ได้ดำเนินการรับซื้อข้าวและสีข้าวออกขาย แต่ดำเนินกิจกรรมอย่างอื่นที่เกี่ยวข้องกับการเกษตร คือ การผลิตและจำหน่ายปุ๋ยอินทรีย์สำหรับนาข้าวและพืชผัก

กลุ่มการผลิตอื่น ๆ กลุ่มการผลิตอื่น ๆ นอกเหนือจากที่กล่าวมาแล้วมักเป็นคนกลุ่มเดียวกัน เช่น กลุ่มทำนา ที่มักมีการผลิตที่หลากหลาย กลุ่มทำนา นอกจากจะปลูกพืชผักแล้วยังมีการผลิตระบบอื่นที่น่าสนใจ คือ การเลี้ยงสัตว์ และการจับสัตว์น้ำ

การเลี้ยงสัตว์ มักทำควบคู่ไปกับการทำนา โดยชาวนาจะเลี้ยงวัวไว้เกือบทุกครัวเรือน การเลี้ยงวัวในปัจจุบันนี้มีจุดประสงค์เดียวคือ เลี้ยงเพื่อขาย เนื่องจากในพื้นที่ยังมีหญ้าตาม

ธรรมชาติที่จะเป็นอาหารของวัวได้ แม้ในบางฤดูกาลเจ้าของจะต้องหาหญ้าให้วัวบ้างก็ตาม แต่การเลี้ยงวัวถือว่าเป็นการผลิตที่ลงทุนน้อยที่สุด เพราะผู้เลี้ยงอาจต้องซื้อลูกวัวมาเลี้ยงจนโต แล้วขายไป ทุนการเงินที่ต้องลงไปคือเงินที่เป็นค่าซื้อลูกวัว ส่วนค่าอาหารนั้นไม่มีการใช้จ่าย เพราะวัวกินหญ้า ผู้เลี้ยงวัวบางรายอาจมีวัวจำนวนมากเช่นประมาณ 10 – 20 ตัว และบางรายมีวัวเป็นจำนวนนับร้อยตัว ซึ่งอาจต้องมีพื้นที่ดินสำหรับวัวกินหญ้า ส่วนการจับสัตว์น้ำมีทั้งจับเพื่อบริโภคและขาย ส่วนมากผู้คนจะหาปลาในช่วงที่มีปลามาก คือ หน้าฝนที่มีน้ำมาก ทำให้ปลาเคลื่อนย้ายไปยังแหล่งต่าง ๆ การจับปลาสามารถหาได้ทั้งในแม่น้ำ ลำคลอง พังนาและป่าพรุ

4.2 ชุมชนที่มีทั้งส่วนได้และเสียประโยชน์จากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง

ชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ที่มีทั้งส่วนที่ได้ประโยชน์จากการเกิดโครงการ ฯ และมีส่วนที่เสียประโยชน์จากโครงการ ฯ หมายถึง ประชาชนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ที่อยู่มาตั้งแต่เดิมและได้ประกอบอาชีพเพื่อเลี้ยงครอบครัว แม้จะมีการปรับเปลี่ยนภายใต้เงื่อนไขของบริบทที่เปลี่ยนแปลงไปตามกระแสโลกาภิวัตน์ แต่เมื่อเกิดโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังขึ้น ประชาชนกลุ่มนี้ต่างก็ได้รับผลกระทบจากโครงการทั้งในด้านที่ทำให้มีผลต่อการดำรงชีวิตไปในทางที่ดีขึ้น และในด้านที่ทำให้การดำรงชีวิตกลับเลวร้ายลง องค์ประกอบของโครงการที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับชุมชนกลุ่มนี้ คือ ประตุน้ำเสียหึ่ง ประตุน้ำวิภาชอุทกประสิทธิ และกตีกาการแบ่งโซนพื้นที่น้ำจืดและพื้นที่น้ำเค็ม

ส่วนของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังที่ส่งผลกระทบ มี 2 ลักษณะ

ลักษณะที่หนึ่ง คือ ส่วนของโครงการฯ ที่ปรากฏทางกายภาพ ได้แก่ ประตุน้ำเสียหึ่ง และประตุน้ำอุทกวิภาชประสิทธิ ที่ก่อสร้างขึ้นเพื่อเก็บกักน้ำ การเก็บกักน้ำจืดโดยใช้ประตุน้ำเป็นเครื่องมือโดยมีวัตถุประสงค์หลักคือ การป้องกันน้ำเค็มรุกเข้ามามีในแม่น้ำปากพนัง และเพื่อเป็นแหล่งน้ำดิบสำหรับอุปโภคและบริโภคของชุมชนในแถบริมฝั่งแม่น้ำและบริเวณใกล้เคียง คือ ประตุน้ำที่น้ำกั้นแม่น้ำปากพนังในเขตอำเภอปากพนัง และประตุน้ำในเขตอำเภอเชียรใหญ่

ลักษณะที่สอง ของโครงการฯ ที่ส่งผลกระทบต่อชุมชนให้มีส่วนได้และเสียประโยชน์จากโครงการฯ คือ กฎ กติกา ที่ถูกกำหนดขึ้นพร้อม ๆ กับการเปิดใช้ประตุน้ำเสียหึ่งเมื่อปี.ศ. 2547 กฎ กติกา นี้คือ การกำหนดเขตพื้นที่ออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนพื้นที่น้ำจืด ซึ่งมีนัยสำคัญต่ออาชีพการเลี้ยงกุ้งในพื้นที่ หมายถึงการห้ามทำการผลิตกุ้งในพื้นที่บริเวณนี้อีกต่อไป กฎ กติกา นี้ไม่ได้เกิดจากการมีส่วนร่วมของประชาชนในพื้นที่ หลังจากการเปิดใช้ส่วนต่าง ๆ ของโครงการฯจึงมีผลกระทบต่อกลุ่มคนต่าง ๆ อย่างหลากหลาย ชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางที่ได้รับผลกระทบจากประตุน้ำทั้งสอง คือ ชุมชนที่อยู่ในอำเภอเชียรใหญ่เกือบทุกตำบล ได้แก่ ตำบลไสหมาก ตำบลเสื่อหึ่ง ตำบลท้องลำเจียก ตำบลบ้านกลาง ตำบลบ้านเนิน

ตำบลท่าขนาน ตำบลแม่เจ้าอยู่หัว และตำบลกระแสด กลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในเขตพื้นที่ตำบลต่าง ๆ เหล่านี้มีการผลิตที่เป็นการผลิตหลักอยู่ 3 ระบบ คือ การทำนาข้าว การเลี้ยงกุ้ง และการทำประมงพื้นบ้าน ส่วนการผลิตเสริมซึ่งอาจจะเป็นกลุ่มคนเดียวกันที่ทำการผลิตหลักอยู่แล้วได้แก่ การปลูกพืชผักและการปลูกปาล์มน้ำมัน ปลูกสน ฯ

กลุ่มคนที่ได้รับประโยชน์จากโครงการฯ กลุ่มคนที่ได้ประโยชน์จากการเกิดขึ้นของโครงการฯ จากการสร้างประตุน้ำและการกำหนด กฎ กติกา เพื่อการบริหารจัดการน้ำในลักษณะที่ 2 มีดังนี้

กลุ่มทำนา กลุ่มทำนาในที่นี้หมายถึงชาวนาที่อยู่ในพื้นที่ตำบลเสื่อหิง ตำบลบ้านเนิน ตำบลท่าขนาน ตำบลท้องลำเจียก ตำบลไสหมาก ในอำเภอเชียรใหญ่ เนื่องจากการทำนาในพื้นที่เขตอำเภอเชียรใหญ่ยังคงเป็นการผลิตหลัก และมีปริมาณมากกว่าการผลิตอื่น ๆ จากข้อมูลแสดงพื้นที่ปลูกข้าวของสำนักงานเกษตรจังหวัดนครศรีธรรมราช ในปี พ.ศ. 2546 / 2547 ปรากฏว่าในอำเภอเชียรใหญ่มีพื้นที่ปลูกข้าวทั้งหมด 100,515 ไร่ ในจำนวนนี้มีทั้งการทำนาปีและการทำนาปรัง โดยมีพื้นที่ทำนาปีจำนวน 86,290 ไร่และพื้นที่ทำนาปรัง จำนวน 14,225 ไร่ ซึ่งจะสังเกตได้ว่าจำนวนพื้นที่ทำนาข้าวนาปีมีมากกว่าข้าวนาปรังหลายเท่า ทั้งนี้เนื่องจากแหล่งน้ำสำหรับการผลิตข้าวนาปรังยังมีไม่เพียงพอ จึงมีพื้นที่ที่สามารถใช้ทำนาปรังได้จำนวนน้อย ได้อาศัยน้ำจากประตุน้ำเชียรใหญ่และประตุน้ำคลองค้อง ที่เกิดขึ้นก่อนโครงการ ฯ แต่เมื่อเกิดโครงการฯ ขึ้น โดยได้มีการเก็บกักน้ำจัดไว้ใช้ในช่วงหน้าแล้งพร้อมการปิดกั้นน้ำเค็มรุกล้ำ และการสามารถบรรเทาภัยจากภาวะน้ำท่วมขังได้ จึงเป็นผลให้ชุมชนหลายชุมชนสามารถเข้าถึงแหล่งน้ำได้มากขึ้น ในการใช้น้ำจากแม่น้ำปากพนังนั้น เกษตรกรส่วนใหญ่ไม่ได้ใช้น้ำจากแม่น้ำปากพนังโดยตรง แต่จะใช้น้ำผ่านลำคลอง ลำบาง หรือเหมืองน้ำที่มีอยู่แต่เดิม และที่ได้ขุดขึ้นใหม่เพื่ออำนวยความสะดวกในการใช้น้ำแก่กลุ่มทำนา กลุ่มทำนาในหลายพื้นที่จึงสามารถใช้น้ำจัดได้สะดวกและเพียงพอ ตลอดจนการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตข้าวจากการทำนาปีละ 1 ครั้ง เป็นทำนาปีละ 2 ครั้ง ซึ่งนับเป็นการเพิ่มผลผลิตข้าวโดยไม่ต้องขยายที่ดินทำกิน และจากการที่มีปัจจัยพื้นฐานเพื่อการผลิตที่มีคุณภาพและมีความมั่นคงทำให้กลุ่มทำนาต่างมีความมั่นใจต่อระบบการผลิตมากยิ่งขึ้น ปัจจัยพื้นฐานที่เป็นทุนทางกายภาพ เช่น ลำคลอง คู เหมืองน้ำ คลองซอย คลองส่งน้ำ เป็นต้น ปัจจัยดังกล่าวเป็นส่วนสำคัญที่จะเอื้อประโยชน์ต่อการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติของเกษตรกรแถบนี้ แต่สภาพของพื้นที่ในหมู่บ้านต่าง ๆ ยังมีความแตกต่างกันอยู่ จึงส่งผลให้กลุ่มทำนาในพื้นที่ไม่ได้ใช้ประโยชน์จากการเกิดขึ้นของโครงการฯตามวัตถุประสงค์ เพราะมีปัญหาด้านการเข้าถึงทรัพยากรน้ำ

ปัญหาการเข้าถึงทรัพยากรน้ำ น้ำจัดเป็นปัจจัยหลักสำหรับการผลิตข้าว การขาดน้ำเพื่อการผลิตข้าวเพื่อการทำนาปีหรือนาปรัง ย่อมส่งผลเสียหายต่อผลผลิตข้าว ทำให้อัตราผลผลิตต่อไร่ต่ำลง บางชุมชนไม่สามารถผันน้ำจากแม่น้ำมาสู่แปลงนาของเกษตรกรได้ เนื่องจากไม่มีลำคลองสายย่อยในพื้นที่ แม้ว่ากระบวนการการสร้างคลองส่งน้ำจะถูกนำมาใช้ในพื้นที่แล้วก็ตาม ตัวอย่างเช่น ในหมู่บ้านทวยเทพที่อยู่ริมแม่น้ำปากพองในเขตอำเภอเชียรใหญ่ไม่มีลำคลองสายย่อย แม้ทางคณะกรรมการหมู่บ้านและองค์การบริหารส่วนตำบลจะได้จัดสรรงบประมาณเพื่อใช้ในการจ้างเครื่องจักรกลสำหรับขุดคลองส่งน้ำ แต่ไม่สามารถดำเนินการได้เนื่องจากไม่มีผู้บริจาคที่ดินสำหรับขุดเป็นคลองส่งน้ำ สาเหตุของการไม่บริจาคที่ดินพบว่ามีสาเหตุมาจากเจ้าของที่ดินต่างมีที่ดินในครอบครองจำนวนน้อย ดังนั้นหากต้องเสียสละโดยการบริจาคที่ดินเพื่อทำเป็นคลองส่งน้ำก็ยังทำให้ที่ดินในครอบครองลดน้อยลงไปอีก ดังนั้นในหมู่บ้านแห่งนี้จึงไม่สามารถผันน้ำจากแม่น้ำเข้าไปสู่แปลงนาได้ เกษตรกรในพื้นที่จึงต้องทำนาปีโดยต้องอาศัยน้ำจากธรรมชาติแต่เพียงอย่างเดียว จึงอาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า การเกิดขึ้นของโครงการฯ ไม่ได้มีส่วนที่เพิ่มขึ้นของศักยภาพของครัวเรือนที่จะสามารถใช้น้ำจากโครงการฯ ได้ เว้นเสียแต่ว่าจะมีการบริหารจัดการเพื่อให้เข้าถึงทรัพยากรน้ำได้ดีเท่านั้น

กลุ่มปลูกพืชผัก กลุ่มปลูกพืชผักที่มีอยู่ในพื้นที่ตำบลต่าง ๆ ในเขตอำเภอเชียรใหญ่ ได้แก่ กลุ่มปลูกพืชผักในพื้นที่ตำบลบ้านเนิน ตำบลไสหมาก ตำบลเชียรใหญ่ ซึ่งส่วนมากจะใช้ระบบการผลิตควบคู่ไปกับการทำนาข้าว โดยแต่ละครัวเรือนได้แบ่งที่ดินที่เป็นที่นาส่วนหนึ่งอาจเป็น 3 ไร่ 5 ไร่ หรือมากกว่า เพราะการทำไร่นาสวนผสมนี้เป็นโครงการของรัฐที่สนับสนุนส่งเสริมให้เกษตรกรได้ทำเป็นอาชีพเสริมจากอาชีพหลักคือการทำนา โดยรัฐจะขุดยกร่องให้ครัวเรือนละ 3 ไร่ หรือ 5 ไร่ ดังนั้นผู้ที่ปลูกพืชผักจึงเป็นคนกลุ่มเดียวกับผู้ทำนาข้าวปัจจัยการผลิตที่สำคัญของกลุ่มปลูกพืชผัก คือ น้ำจัดเช่นเดียวกับการทำนาข้าว แต่การใช้น้ำจะใช้น้อยกว่าการทำนาข้าว ดังนั้นกลุ่มปลูกพืชผักจึงใช้น้ำจากคูน้ำในแปลงที่อาจเพียงพอบ้างไม่เพียงพอบ้าง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสภาพของน้ำฝนที่มีมากหรือน้อย อีกทั้งชนิดของพืชผักที่ปลูกว่าต้องการใช้น้ำปริมาณมากน้อยแค่ไหน กลุ่มปลูกพืชผักจะตัดสินใจผลิตผักชนิดใดหรือหยุดการผลิตเป็นช่วง ๆ ได้ เนื่องจากเงื่อนไขของการผลิตผักไม่ได้ขึ้นอยู่กับน้ำแต่เพียงอย่างเดียว เพราะเกษตรกรต้องคำนึงถึงฤดูกาลและตลาดผัก ตลอดจนถึงแรงงานภายในครอบครัวที่ใช้เพื่อการผลิตผัก แต่อย่างไรก็ตามการเกิดขึ้นของโครงการฯ ที่มีการเก็บกักน้ำไว้ใช้ตอนหน้าแล้ง ก็ได้สร้างความมั่นใจให้กับเกษตรกรผู้ปลูกพืชผักระดับหนึ่ง ดังนั้นหากไม่มีปัญหาด้านราคาผลผลิตตกต่ำ มีตลาดรองรับผลผลิต เกษตรกรผู้ปลูกพืชผักก็สามารถผลิตพืชผักได้ตลอดปี

กลุ่มคนที่เสียประโยชน์จากโครงการ ฯ คนในพื้นที่ริมแม่น้ำปากพนังตอนกลางได้รับผลกระทบจากการเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง จากส่วนที่เป็นองค์ประกอบของโครงการฯ คือ ประตุน้ำเสื่อหึ่ง และการแบ่งโซนพื้นที่น้ำจืด น้ำเค็ม ที่ทำให้ต้องขาดประโยชน์จากโครงการฯ คือ

กลุ่มผลิตกุ้ง กลุ่มผลิตกุ้งที่เสียประโยชน์ ได้แก่ กลุ่มคนที่เลี้ยงกุ้งอยู่ในตำบลเสื่อหึ่ง ตำบลบ้านเนิน ตำบลไสหมาก ตำบลท่าขนาน ตำบลท้องลำเจียก ตำบลกระแจะ โดยการผลิตกุ้งในเขตพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำปากพนังในเขตอำเภอเชียรใหญ่ มีการขยายตัวมากขึ้นหลังจากสภาพการเลี้ยงกุ้งในพื้นที่อำเภอหัวไทรประสบปัญหา แม้ในช่วงที่มีการปิดประตุน้ำอุทกวิทยาประสิทธิ์เมื่อ พ.ศ. 2542 แล้วก็ตาม แต่ในเขตพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ก็ยังคงมีการเลี้ยงกุ้งกันอยู่ และมีแนวโน้มเพิ่มพื้นที่การเลี้ยงกุ้งขึ้นเป็นลำดับโดยสังเกตได้จากข้อมูลแสดงจำนวนเกษตรกรและผลผลิตกุ้งทะเล ดังนี้

ตารางที่ 4.1 แสดงจำนวนเกษตรกรและผลผลิตกุ้งทะเล อำเภอเชียรใหญ่ จังหวัดนครศรีธรรมราช

พ.ศ.	จำนวนเกษตรกร (ราย)	พื้นที่การเลี้ยง (ไร่)	ผลผลิต (ตัน)	มูลค่า (ล้านบาท)
2546	1,025	5,451.05	5,749.153	627.746
2547	1,224	7,385.05	4,812.965	431.003

แหล่งข้อมูล : สำนักงานประมงจังหวัดนครศรีธรรมราช

แต่เมื่อประตุน้ำเสื่อหึ่งปิดลงเพื่อแบ่งเขตระหว่างน้ำจืดกับน้ำเค็ม กลุ่มผู้ผลิตกุ้งในอำเภอเชียรใหญ่ทั้งหมดจึงต้องยุติการเลี้ยงกุ้งตามกฎหมาย กติกา ของการแบ่งโซนพื้นที่ ผลกระทบที่กลุ่มผลิตกุ้งได้รับที่เหมือนกันก็คือ ต้องยุติการเลี้ยงกุ้ง ส่วนกลุ่มของผู้ผลิตกุ้งแต่ละครัวเรือนอาจได้รับผลกระทบต่างกัน เช่น กลุ่มที่เพิ่งลงทุนเลี้ยงกุ้งที่อาจยังไม่มีผลกำไรจากการลงทุนเลี้ยงกุ้ง กลุ่มที่ประสบภาวะขาดทุนและคาดหวังว่าจะถอนทุนคืนในการเลี้ยงกุ้งครั้งต่อ ๆ ไป กลุ่มที่มีผลกำไรจากการเลี้ยงกุ้งอยู่บ้างและได้ขยายพื้นที่เลี้ยงเพิ่มขึ้น จึงต้องลงทุนเพิ่มขึ้นแต่ยังไม่ได้รับผลจากการเลี้ยง เป็นต้น ดังนั้นในช่วงเวลานี้จึงพบว่าเกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้งส่วนใหญ่มีหนี้สินอยู่กับสถาบันการเงินทั้งในและนอกพื้นที่ เกษตรกรหลายรายมีหนี้สินนอกระบบที่มีดอกเบี้ยสูงกว่าร้อยละห้า ปราฏการณ์ดังกล่าวนี้ เกิดขึ้นในช่วงจังหวะที่ภาวะการตลาดของกุ้งตกต่ำอย่างมาก ไม่มีพ่อค้า

เข้ามารับซื้อกุ้ง เนื่องจากประเทศไทยไม่สามารถส่งออกกุ้งได้อย่างแต่ก่อน เกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้งจึงต้องยุติลงโดยปริยาย พร้อม ๆ กับที่ทางรัฐได้มีมาตรการจ่ายเงินชดเชยให้แก่ผู้ที่เลิกการผลิตกุ้ง

การชดเชยของรัฐ ในปี 2548 หลังประศุน้ำเสียหึ่งปิดลงพร้อมการประกาศแบ่งโซนพื้นที่น้ำจืด น้ำเค็ม ผู้ที่เคยเลี้ยงกุ้งได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากภาครัฐเพื่อใช้สำหรับเปลี่ยนสภาพบ่อกุ้งให้เป็นการผลิตอื่น ๆ ทดแทนการเลี้ยงกุ้ง โดยรัฐจะจ่ายเป็นเงินสดเพื่อเป็นค่าชดเชยให้ไร่ละ 9,460 บาท ส่วนการผลิตอื่น ที่เกษตรกรเจ้าของบ่อกุ้งเลือกทดแทนการเลี้ยงกุ้งนั้นขึ้นอยู่กับความพอใจของแต่ละคน การเลือกอาชีพใหม่ของเกษตรกรแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะใหญ่ ๆ คือ

ลักษณะที่ 1 เป็นเกษตรกรที่ตั้งใจยุติการเลี้ยงกุ้ง ต้องการปรับเปลี่ยนสภาพบ่อกุ้งจริง การปรับเปลี่ยนจึงต้องถมพื้นที่บ่อกุ้งเพื่อทำการผลิตอย่างอื่น เช่น ปลูกสน ปลูกปาล์มน้ำมัน ทำนาข้าว เป็นต้น

ลักษณะที่ 2 คือ กลุ่มที่ต้องการเงินสดชดเชยไปใช้จ่ายอย่างอื่น เช่น ใช้นี้ หรือลงทุนนอกภาคเกษตร จึงไม่ได้ปรับเปลี่ยนสภาพบ่อกุ้ง แต่จะแจ้งกับเจ้าหน้าที่ผู้สำรวจว่า ต้องการเลี้ยงปลาในบ่อกุ้ง ซึ่งอาจจะเลี้ยงปลาจริง หรือไม่เลี้ยงก็ได้ เพียงแต่ได้ตกแต่งสภาพบ่อกุ้งไม่ให้รุกรังก็เป็นอันใช้ได้ ส่วนขั้นตอนการจ่ายเงินชดเชยมีขั้นตอนดังนี้ คือ เกษตรกรผู้ต้องการเปลี่ยนสภาพบ่อกุ้งไปผลิตอย่างอื่น ต้องเข้าร่วมประชุมรับฟังคำชี้แจง และแจ้งความประสงค์ว่าจะปรับเปลี่ยนสภาพบ่อกุ้งเพื่อใช้ประกอบอาชีพใด ขั้นที่สอง เจ้าของบ่อกุ้งหรือเจ้าหน้าที่จะต้องถ่ายภาพการปรับเปลี่ยนสภาพบ่อไว้เป็นหลักฐาน ขั้นที่สาม เจ้าหน้าที่รัฐจ่ายเงินให้เกษตรกรตามจำนวนบ่อกุ้งในอัตราไร่ละ 9,460 บาท ผู้ที่มีพื้นที่บ่อกุ้งจำนวนมากที่สุดคือประมาณ 20 ไร่ จึงได้รับเงินค่าชดเชยเกือบ 200,000 บาท ค่าชดเชยการปรับเปลี่ยนสภาพบ่อกุ้งมีความสำคัญกับเกษตรกรมากเพราะอัตราค่าชดเชยไร่ละ 9,460 บาทนี้ หากเปรียบเทียบกับรายได้จากการทำนาข้าวซึ่งได้รับผลผลิตเฉลี่ยไร่ละ ประมาณ 1,500 – 2,000 บาทเท่านั้น แต่การได้รับเงินชดเชยจำนวน 9,460 บาท จึงเท่ากับการทำนาถึง 4 – 5 ปีทีเดียว การจ่ายเงินชดเชยครั้งนี้จึงเป็นความหวังของเกษตรกรในอันที่จะได้เปลี่ยนอาชีพจริง ๆ กับการมุ่งหวังเป็นค่าหนี้สินจากการเลี้ยงกุ้ง ซึ่งบางคนก็สามารถใช้นี้สินที่เกิดจากการขาดทุนจากการเลี้ยงกุ้งได้หมด บางคนอาจได้ลดค่าหนี้สินลงไปจำนวนหนึ่ง

แต่การจ่ายเงินค่าชดเชยลักษณะนี้ก็ยังมีปัญหากับเกษตรกรบางราย คือ ในการจ่ายค่าชดเชย ทางผู้จ่ายที่เป็นตัวแทนภาครัฐจะจ่ายให้กับเจ้าของโฉนดที่ดินเท่านั้น ดังนั้นเกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้งที่ไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง แต่เช่าที่ดินของคนอื่นจึงไม่มีสิทธิ์ที่จะได้รับเงินชดเชย ผู้ที่ได้รับเงินชดเชยคือเจ้าของที่ดินที่ไม่ได้เลี้ยงกุ้ง อีกกรณีหนึ่งคือ หากเกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้งไม่ได้เข้า

ร่วมประชุมและไม่ได้แจ้งความจำนงค์ไว้ เนื่องจากตัวเองอาจไปหางานทำที่นอกพื้นที่ เกษตรกรผู้นั้นก็ไม่มีสิทธิ์ได้รับเงินชดเชย

การไม่ได้ปรับเปลี่ยนสภาพบ่อกุ้งในระยะที่ทางราชการกำหนด และการใช้บ่อกุ้งเดิมเพื่อการเลี้ยงปลาทำให้ลักษณะทางกายภาพของพื้นที่แถบนี้ยังคงมีพื้นที่ที่เป็นบ่อกุ้งร้างอยู่จำนวนหนึ่ง และเป็นสาเหตุหนึ่งของการกลับมาเลี้ยงกุ้งใหม่ในช่วงปี พ.ศ. 2549 เมื่อสภาพบริบทเอื้ออำนวยต่อการเลี้ยงกุ้งอีกครั้งหนึ่ง คือ สภาพของน้ำดีขึ้น ไม่มีน้ำเน่าเสีย ราคาของกุ้งสูงขึ้น มีตลาดรับซื้อกุ้งเพิ่มขึ้น คนในพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่หลายรายจึงกลับมาเลี้ยงกุ้งกันอีกครั้งหนึ่ง แต่ได้ปรับเปลี่ยนชนิดของกุ้ง เป็นกุ้งขาวแทนกุ้งกุลาดำที่สามารถใช้น้ำจืดเลี้ยงได้ ส่วนเกษตรกรรายอื่นๆ ที่ยังไม่ได้กลับมาประกอบอาชีพเลี้ยงกุ้งเหมือนคนอื่น เพราะมีเงื่อนไขสำคัญหลายประการที่เป็นข้อจำกัด เช่น ได้ปรับเปลี่ยนสภาพบ่อกุ้งไปสู่การผลิตระบบอื่นไปแล้ว การขาดเงินทุนสำหรับรื้อฟื้นสภาพบ่อกุ้ง การตัดสินใจเลิกประกอบอาชีพการเลี้ยงกุ้งอย่างเด็ดขาด การได้ตกลงร่วมกันภายในหมู่บ้าน เรียกว่า “การทำสัญญาประชาคม” ว่าจะไม่เลี้ยงกุ้งในพื้นที่อีกต่อไป ด้วยเงื่อนไขดังกล่าวจึงมีเกษตรกรที่กลับมาเลี้ยงกุ้งใหม่เพียงไม่กี่ราย แต่ก็มีความโน้มที่จะเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ถ้าหากยังมีปัจจัยที่เอื้ออำนวยต่อการเลี้ยงกุ้ง เพราะถึงแม้จะได้ทำสัญญาประชาคมกันไว้ภายในหมู่บ้านแล้วก็ตาม แต่การทำสัญญาประชาคมนี้ไม่ได้กระทำการกันทุกหมู่บ้าน ดังนั้นหากเกษตรกรในหมู่บ้านใกล้เคียงสามารถเลี้ยงกุ้งได้ดีมีผลกำไรสูง สัญญาประชาคมก็อาจจะต้องมีการเปลี่ยนแปลงได้ ดังเช่น เกษตรกรหลายรายได้เคยประกาศตนไว้ว่า จะไม่เลี้ยงกุ้งอีกต่อไป แต่เมื่อบริบทต่าง ๆ เปลี่ยนไป คำประกาศก็ต้องเปลี่ยนแปลงไปด้วย เพราะผลกระทบที่เกิดจากกฎกติกา การห้ามเลี้ยงกุ้ง มีความรุนแรงต่อกลุ่มผู้ผลิตกุ้งในพื้นที่เขตน้ำจืดมาก

กลุ่มประมงพื้นบ้าน กลุ่มทำประมงพื้นบ้านที่เสียประโยชน์ ได้แก่ กลุ่มคนในพื้นที่ตำบลเสื่อหิง ตำบลบ้านเนิน ตำบลท่าขนาน ตำบลท้องลำเจียก ตำบลเชียรใหญ่ ซึ่งเป็นกลุ่มประมงพื้นบ้านที่เคยอาศัยแม่น้ำปากพนังเป็นปัจจัยพื้นฐานเพื่อการผลิตมาเป็นเวลานานนับได้หลายทศวรรษ ด้วยความอุดมสมบูรณ์ของสัตว์น้ำชนิดต่าง ๆ ที่ได้อาศัยเพาะด้วยขยายพันธุ์และเจริญเติบโตในท่ามกลางธรรมชาติที่เหมาะสม แม้ต่อมาในระยะหลัง ๆ ประมาณ ปีพ.ศ. 2518 เป็นต้นมา ปริมาณของสัตว์น้ำในแม่น้ำลำคลองจะลดลงไปบ้างซึ่งขึ้นอยู่กับสภาพทางธรรมชาติและการจับสัตว์น้ำที่ใช้วิธีการไม่ถูกต้อง แต่ก็ยังทำให้กลุ่มประมงพื้นบ้านในแต่ละพื้นที่ยังสามารถจับสัตว์น้ำเพื่อบริโภคและเพื่อขายอยู่ได้ แม้ในระยะที่มีการปิดประตูน้ำอุทกวิทยาประสิทธิ เมื่อ ปี 2542 กลุ่มประมงพื้นบ้านแถบอำเภอเชียรใหญ่ก็ยังคงสามารถจับล่าหาสัตว์น้ำพอเลี้ยงครอบครัวได้ และยังเพิ่มจำนวนของเกษตรกรที่ทำประมงพื้นบ้านสูงขึ้นจากช่วงที่มีการเลี้ยงกุ้งกันมากคือ ปี พ.ศ. 2542 เป็นต้นมา ชาวบ้านทั่วไปเล่าว่า “ตอนที่มินากุ้งเกิดขึ้นมากบริเวณริม

แม่น้ำปากพนัง ทำให้พวกหูกุ้ง หาปลาในแม่น้ำหาได้จำนวนมากขึ้น จึงมีผู้หาปลาในแม่น้ำเพิ่มขึ้นด้วย วันหนึ่งมีรายได้ถึง 500 และ 1,000 บาทก็มี”

สาเหตุที่ทำให้กลุ่มประมงพื้นบ้านสามารถจับสัตว์น้ำได้มาก เป็นเพราะการเกิดขึ้นของนากุ้งส่วนหนึ่ง เนื่องมาจากบ่อครั้งที่คันนาของบ่อกุ้งเกิดพังทลายทำให้กุ้งที่เลี้ยงอยู่ในบ่อหลุดลอยออกมาและลงสู่แม่น้ำ และมีบ่อครั้งที่เจ้าของบ่อกุ้งต้องการเปิดบ่อเพื่อปล่อยทิ้งลูกกุ้งที่มีปัญหาหลงแม่น้ำลำคลอง ซึ่งทำให้จำนวนกุ้งในแม่น้ำลำคลองมีมาก ทั้งยังมีปลาชนิดต่าง ๆ เพิ่มขึ้นด้วย เพราะปลาเหล่านี้ย่อมอาศัยลูกกุ้งเป็นอาหารอีกทอดหนึ่ง ประกอบกับช่วงเวลานี้ประตุน้ำเสื่อหิงยังไม่ได้เปิดใช้การจึงทำให้น้ำจากคลองห้วยไทรสามารถไหลผ่านไปได้ตามปกติ น้ำในแม่น้ำปากพนังแถบพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ยังเป็นระบบ 3 น้ำ กลุ่มประมงพื้นบ้านจึงยังยึดอาชีพจับสัตว์น้ำเพื่อหารายได้เลี้ยงครอบครัว ต่อมาจนถึงปี 2547 ที่ประตุน้ำเสื่อหิงเริ่มใช้การคือ ปิดกั้นแบ่งเขตเส้นทางเดินของกระแสน้ำ พร้อมกับการยุติการทำนากุ้ง ซึ่งส่งผลกระทบต่อปริมาณสัตว์น้ำ จนทำให้ผู้ที่เคยประกอบอาชีพประมงพื้นบ้านไม่ว่าจะยึดเป็นอาชีพหลักอาชีพรอง อาชีพเสริม หรืออาชีพประกอบ ต่างก็ต้องลดการจับสัตว์น้ำลง และยุติลงเมื่อพบว่าแม้จะลงไปหาปลาในแม่น้ำลำคลองก็ไม่คุ้มกับเวลาและแรงงานที่เสียไป จึงส่งผลกระทบต่อความมั่นคงต่อการดำรงชีวิตของครัวเรือนกลุ่มประมงพื้นบ้านอย่างรุนแรง

4.3 ชุมชนที่เสียประโยชน์จากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง การศึกษาถึงผลกระทบจากการเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ที่มีต่อชุมชนที่ได้รับผลในเชิงลบ หรือในเชิงที่กลุ่มคนในชุมชนต้องเสียประโยชน์ อาจจะไม่สามารถวิเคราะห์ได้ในระยะเวลาอันสั้น เนื่องจากโครงการที่เกิดขึ้นแม้ได้เริ่มต้นมาตั้งแต่ พ.ศ. 2538 แล้วก็ตาม แต่ส่วนประกอบต่าง ๆ ที่เป็นโครงสร้างย่อย ๆ เพิ่งแล้วเสร็จ และเปิดใช้อย่างเป็นทางการ ในปี พ.ศ. 2547 ดังนั้นในช่วงของการศึกษาผลกระทบที่มีเวลาเพียง 1 – 2 ปี จึงยังเป็นช่วงเวลาที่เร็วเกินไปสำหรับจะตัดสินใจว่าชุมชนหรือกลุ่มคนใดที่เสียประโยชน์จากโครงการฯ ทั้งนี้เพราะปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในแต่ละพื้นที่ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางมีความเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา และเป็นการเปลี่ยนแปลงในช่วงเวลาที่สั้นมาก ตัวอย่าง เช่น กรณีผู้เลี้ยงกุ้งและผู้ปรับเปลี่ยนอาชีพจากระบบการชดเชยจากภาครัฐ กล่าวคือ ในกรณีของกลุ่มผู้เลี้ยงกุ้งเมื่อประสบภาวะวิกฤติจากสภาพน้ำ โรคระบาด ราคาตกต่ำ ไม่มีตลาดรับซื้อกุ้ง เกษตรกรส่วนใหญ่ตัดสินใจที่จะเลิกเลี้ยงกุ้ง โดยการสร้างกลุ่ม สร้างองค์กรต่าง ๆ ขึ้นใหม่เพื่อต่อรองกับหน่วยงานต่าง ๆ ให้สนับสนุนในด้านอาชีพ แต่ในเวลาต่อมาเมื่อภาวะของการเลี้ยงกุ้งเริ่มกระเตื้องขึ้น มีทรัพยากรน้ำที่ดีขึ้น ราคากุ้งก็สูงขึ้น ปลอดภัยจากภาวะโรคระบาด และมีตลาดรับซื้อกุ้ง จึงทำให้เกษตรกรจำนวนมากหันกลับไปเริ่มต้นการเลี้ยงกุ้งต่อไป ส่วนในกรณีของการปรับเปลี่ยนอาชีพทดแทนการเลี้ยงกุ้งของเกษตรกรที่ต้องตกอยู่ในเขตพื้นที่ห้ามเลี้ยงกุ้ง ด้วยภาวะอันรีบเร่งของ

เจ้าหน้าที่สำรวจการเปลี่ยนแปลงสภาพบ่อทุ่ง ทำให้เกษตรกรหลายรายตกอยู่ในอาการละเลาะลังในการตัดสินใจเลือกอาชีพเพื่อทดแทนการเลี้ยงกุ้ง ดังนั้นเมื่อตัดสินใจโดยไม่มีความมั่นใจในอาชีพที่เลือก จึงต้องเปลี่ยนแปลงอาชีพกันใหม่ในเวลาไม่นานนัก

ผลกระทบจากโครงการฯ ในเชิงที่ทำให้ชุมชนเสียประโยชน์ หมายถึง การดำรงชีวิตของชุมชนก่อนเกิดโครงการกับหลังโครงการฯ มีความแตกต่างกัน โดยหลังเกิดขึ้นของโครงการฯ ทำให้กลุ่มคนต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ที่มีส่วนสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับองค์ประกอบโครงสร้างประกอบหนึ่งของโครงการฯ ต้องประสบกับปัญหาด้านการใช้ทรัพยากรธรรมชาติจากที่เคยใช้อยู่เดิมกลับต้องมีการเปลี่ยนแปลงที่ต้องแบกรับภาวะต้นทุนสูงขึ้น ส่วนของโครงการฯ ที่ส่งผลกระทบดังกล่าว คือ ส่วนที่เป็นการก่อสร้างประตุน้ำบ้านเลือ้ง ที่สร้างกันแม่น้ำปากพนังช่วงที่แยกมาจากแม่น้ำสายหลัก มีวัตถุประสงค์เพื่อกั้นน้ำเค็มไม่ให้ไหลเข้าสู่ในแม่น้ำปากพนังที่เป็นสายหลัก และเพื่อระบายน้ำจากแม่น้ำปากพนังในยามที่เกิดอุทกภัย ส่วนของโครงการส่วนที่สองที่ส่งผลกระทบต่อชุมชนอีกส่วนหนึ่ง คือ กฎ กติกา การแบ่งโซนพื้นที่ให้เป็นพื้นที่น้ำจืด และพื้นที่น้ำเค็ม โดยใช้ถนนลาดยางในหมู่บ้านที่เป็นแนวยาวขนานไปกับคลองหัวไทรเป็นเส้นแบ่งเขต การกำหนดแนวเขตดังกล่าวมีผลทำให้พื้นที่ของอำเภอหัวไทรแบ่งเป็น 2 โซน คือ โซนน้ำเค็ม ซึ่งมีอาณาเขตตั้งแต่ ชายฝั่งทะเลไปจนถึงคลองหัวไทร ซึ่งเปลี่ยนจากคลองน้ำจืดและน้ำกร่อย เป็นคลองน้ำเค็มตลอดสาย และยังเลยลำคลองไปถึงพื้นที่ซึ่งเป็นที่ดินสำหรับตั้งบ้านเรือนและใช้เป็นที่พักประกอบอาชีพทั้งการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ไปจนถึงถนนที่เป็นเส้นแบ่งอาณาเขตของเขตพื้นที่น้ำเค็ม ส่วนพื้นที่ที่ถัดไปจากถนนจะเป็นเขตพื้นที่น้ำจืด

ภาพที่ 4.6 บริเวณริมคลองหัวไทรที่กลายเป็นน้ำเค็มตลอดกาล

ชุมชนที่ได้รับผลกระทบจึงเป็นชุมชนที่อาศัยอยู่บริเวณริมฝั่งลำคลองห้วยไทร ซึ่งมีอยู่ทั้ง 2 ข้าง ได้แก่ ชุมชนต่าง ๆ ในเขตพื้นที่ตำบลท่าซอม ตำบลบางนบ ตำบลบ้านราม ตำบลห้วยไทร ตำบลเกาะเพชร ตำบลหน้าสตน และตำบลรามแก้ว ของอำเภอห้วยไทร ชุมชนที่อยู่ในตำบลต่าง ๆ เหล่านี้ได้รับผลกระทบไม่เหมือนกัน เพราะแต่ละพื้นที่ที่มีเงื่อนไขบางประการที่ทำให้แต่ละพื้นที่ แต่ละกลุ่มคนได้รับผลกระทบที่แตกต่างกัน กลุ่มคนที่ได้รับผลกระทบมีดังนี้ คือ

กลุ่มทำนาข้าว การทำนาข้าวในพื้นที่อำเภอห้วยไทร ยังคงเป็นการผลิตหลักดังข้อมูลจากสำนักงานเกษตรจังหวัดนครศรีธรรมราช ปี พ.ศ. 2546 / 2547 อำเภอห้วยไทรมีพื้นที่ปลูกข้าวทั้งสิ้นจำนวน 175,631 ไร่ ตำบลที่ไม่มีพื้นที่ปลูกข้าวเลยมี 2 ตำบล คือ ตำบลเกาะเพชรและตำบลหน้าสตน เนื่องจากได้เลิกทำนาข้าวมาตั้งแต่การเลี้ยงกุ้งขยายตัวเต็มพื้นที่ ส่วนในตำบลอื่น ๆ มีการผลิตข้าว การผลิตกุ้ง การปลูกพืชผัก และการประมงพื้นบ้าน ผสมกันอยู่ กลุ่มทำนาข้าวที่ได้รับผลกระทบจากโครงการ ฯ เป็นกลุ่มที่มีที่ดินที่เป็นแปลงนาข้าว ซึ่งถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่น้ำเค็ม และนาข้าวที่อยู่ในเขตพื้นที่น้ำจืดแต่มีอาณาเขตติดกับถนนซึ่งเป็นแนวแบ่งเขตที่มีการเลี้ยงกุ้งด้วยน้ำเค็ม ได้แก่ กลุ่มทำนาข้าวที่อยู่ในตำบลท่าซอม ตำบลบางนบ ตำบลห้วยไทร ตำบลเขาพังไกรและตำบลรามแก้ว ในอำเภอห้วยไทร ผลกระทบที่กลุ่มนาข้าวดังกล่าวได้รับคือนาข้าวเหล่านี้อยู่ในบริบทของพื้นที่น้ำเค็ม ที่มีสภาพเหมาะกับการเลี้ยงกุ้ง เพราะปัจจัยการผลิตที่เป็นแหล่งน้ำสำคัญคือ คลองห้วยไทรถูกเปลี่ยนให้เป็นลำน้ำที่มีช่องทางสู่ทะเลถึง 3 ทาง น้ำในคลองห้วยไทรจึงเป็นน้ำเค็ม แต่ในการเลือกประกอบอาชีพของเกษตรกรบริเวณนี้ไม่ได้เลือกอาชีพการเลี้ยงกุ้งทุกครัวเรือน จึงยังคงมีกลุ่มคนที่ทำนาข้าวอยู่อีกเป็นจำนวนมาก ด้วยบริบทของพื้นที่ไปเอื้อต่อการทำนาข้าว จึงส่งผลต่อเกษตรกรที่ทำนาข้าวหลายประการ คือ ประการที่หนึ่ง ผลผลิตตกต่ำ จากข้อมูลผลผลิตข้าวต่อไร่ในพื้นที่ที่น้ำจืดสมบูรณ์ซึ่งจะมีผลผลิตประมาณ 300 – 400 กก./ ไร่ ซึ่งแตกต่างจากผลผลิตข้าวในพื้นที่ที่มีน้ำจืดสมบูรณ์ซึ่งจะมีผลผลิตประมาณ 500 - 700 กก./ ไร่ ประการที่สองที่กลุ่มทำนาได้รับผลกระทบ คือ ผลจากการจัดการน้ำเสียจากบ่อกุ้งที่มีผลกระทบกับแปลงนาข้าวโดยตรง เนื่องจากการเลี้ยงกุ้งที่ต้องใช้น้ำเค็มและต้องถ่ายน้ำเสียออกจากบ่อกุ้งเดือนละประมาณ 2 ครั้ง ดังนั้นน้ำเสียจากบ่อกุ้งได้สร้างความเสียหายให้แก่นาข้าว หากไม่มีการบริหารจัดการระบบน้ำเสียให้ดีพอ แนวโน้มของกลุ่มทำนาข้าวในพื้นที่น้ำเค็มจึงต้องหาแนวทางแก้ปัญหาอย่างรัดกุม หรือไม่ก็ต้องเลือกระบบการผลิตใหม่ โดยการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากการปลูกข้าวไปใช้ในการผลิตอย่างอื่นที่ใช้น้ำเค็มเป็นปัจจัยการผลิต

กลุ่มปลูกพืชผัก กลุ่มปลูกพืชผักที่มีที่ดินทำกินในพื้นที่น้ำเค็ม ได้แก่ กลุ่มคนที่อยู่ในตำบลท่าซอม ตำบลบางนบ ตำบลห้วยไทร ตำบลรามแก้ว ในพื้นที่อำเภอห้วยไทร ซึ่งได้รับผลกระทบเช่นเดียวกับการทำนาปลูกข้าว เพราะกลุ่มปลูกพืชผักก็ต้องอาศัยฐานการผลิตที่สำคัญ

คือ น้ำจืด และที่ดินที่มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะสำหรับการปลูกพืชผัก แต่การปลูกพืชผักในพื้นที่แถบนี้มักเป็นการปลูกเป็นอาชีพเสริม หรืออาชีพประกอบ และมีการผลิตไม่มากนัก เพราะระบบการผลิตก่อนเกิดโครงการมักมีเฉพาะกลุ่มทำนาข้าวและกลุ่มเลี้ยงกุ้ง แต่หลังจากประกาศให้แถบนี้เป็นเขตพื้นที่น้ำเค็ม กลุ่มปลูกพืชผักก็หมดโอกาสที่จะพัฒนาหรือปรับปรุงระบบการปลูกพืชผัก และต้องเลิกปลูกพืชผักไปในที่สุด

กลุ่มเลี้ยงกุ้ง กลุ่มเลี้ยงกุ้งเกิดขึ้นในช่วงที่กระแสนของการเลี้ยงกุ้งได้รับความนิยมมากในกลุ่มเกษตรกรที่อยู่ในเขตพื้นที่อำเภอหัวไทรทำให้มีผู้สนใจผลิตกุ้งมากขึ้น และขยายพื้นที่เข้าไปผลิตในพื้นที่นาข้าว แต่การผลิตกุ้งกลับต้องพบจุดจบชั่วคราว จากปัญหาต่าง ๆ ที่รุมเร้าเกษตรกรจำนวนมากที่ต้องประสบภาวะขาดทุน และมีหนี้สินมาก หลายรายจึงประกาศยุติการเลี้ยงกุ้งอย่างเด็ดขาด หลายรายก็ยังครองโอกาสที่จะได้กลับไปเลี้ยงกุ้งอีกครั้งหนึ่ง เพื่อต้องการถอนทุนคืน กลุ่มเลี้ยงกุ้งเหล่านี้ ได้แก่ ผู้ที่อยู่ในพื้นที่ตำบลท่าชอม ตำบลบางนบ ตำบลบ้านราม ตำบลหัวไทร และตำบลรามแก้ว แต่การประกาศเป็นเขตพื้นที่น้ำจืด ซึ่งหมายถึง เขตห้ามเลี้ยงกุ้งเกษตรกรที่เคยเลี้ยงกุ้งจึงขาดโอกาสที่จะประกอบอาชีพเลี้ยงกุ้ง นอกจากครัวเรือนของเกษตรกรเองที่ขาดโอกาสแล้วยังส่งผลต่อกลุ่มคนที่เกี่ยวข้องกับการผลิตกุ้งอีกกลุ่มหนึ่ง คือ กลุ่มแรงงานรับจ้าง ซึ่งมี 2 ประเภท คือ แรงงานรับจ้างเลี้ยงกุ้ง และแรงงานรับจ้างจับกุ้ง กลุ่มแรงงานรับจ้างทั้ง 2 ประเภทนี้มักเป็นกลุ่มที่ไม่มีโอกาสในการเป็นเจ้าของบ่อกุ้งเอง เนื่องจากไม่มีปัจจัยการผลิต เช่น ไม่มีที่ดิน และไม่มีทุนทางการเงิน การใช้แรงงานเพื่อรับจ้างเกี่ยวกับการผลิตกุ้งจึงเป็นแหล่งที่มาของรายได้สำหรับเลี้ยงครอบครัว ถ้าหากยังมีการผลิตกุ้งอยู่ต่อไปคนกลุ่มนี้ก็สามารถมีงานทำและมีรายได้ตลอดไปอีกเหมือนกัน แต่เมื่อผู้เลี้ยงกุ้งต้องยุติการเลี้ยงกุ้ง คนกลุ่มผู้ใช้แรงงานก็ต้องออกจากพื้นที่ไปหาแหล่งที่จ้างแรงงานแหล่งอื่น ๆ ต่อไป

กลุ่มประมงพื้นบ้าน การทำประมงพื้นบ้านในแถบนี้มักกระทำเป็นอาชีพเสริม นอกเหนือจากการทำนาข้าวและการปลูกพืชผัก เพราะการทำประมงพื้นบ้านมักทำในเวลากลางคืน และขึ้นอยู่กับฤดูกาลด้วย เนื่องจากแต่ละฤดูกาลจะมีปริมาณของสัตว์น้ำมากน้อยต่างกัน เช่น ในช่วงต้นฤดูฝนจะมีปริมาณสัตว์น้ำมาก ผู้ทำประมงพื้นบ้านสามารถจับสัตว์น้ำได้จำนวนมาก จึงได้ใช้สัตว์น้ำที่หาได้เพื่อบริโภคในครัวเรือน และส่วนที่เหลือก็ขายให้กับพ่อค้าแม่ค้าที่มารับซื้อถึงที่บ้านของเกษตรกร การประมงพื้นบ้านจึงเป็นแหล่งที่มาของรายได้ภายในครอบครัวส่วนหนึ่ง ซึ่งในบางฤดูกาลจะมีรายได้ค่อนข้างสูงทีเดียว การปิดกั้นคลองหัวไทรโดยประตูน้ำเสือหิ่ง และการเปิดช่องทางให้น้ำทะเลไหลเข้าออกในระยะแรก ๆ ได้ส่งผลกระทบต่อปริมาณของสัตว์น้ำในลำคลองอย่างรุนแรง เนื่องจากสัตว์น้ำบางชนิดไม่สามารถอยู่ได้ในน้ำเค็ม ซึ่งส่งผลกระทบต่อกลุ่มประมงพื้นบ้านเพราะไม่สามารถหาสัตว์น้ำได้ แต่ต่อมาระยะหลัง ๆ ได้มีสัตว์น้ำทะเลเข้ามา

อาศัยและเพาะขยายพันธุ์ในลำคลองบ้าง กลุ่มประมงพื้นบ้านจึงได้อาศัยช่วงจังหวะที่มีสัตว์น้ำทะเลเข้ามาอาศัยอยู่ในลำคลองหัวไทร โดยการหา ปลา ปู กุ้ง เพื่อบริโภคในครัวเรือน และขายได้บ้านแม้จะไม่มากนัก จึงอาจกล่าวได้ว่า กลุ่มประมงพื้นบ้านที่อาศัยแหล่งทำกินจากลำคลองหัวไทร สามารถจับสัตว์น้ำจากลำคลองได้บ้างในบางโอกาส

ผลจากการเกิดขึ้นของโครงการฯ ที่ทำให้คนกลุ่มต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ได้รับผลกระทบแตกต่าง คนบางกลุ่มสามารถใช้ประโยชน์จากโครงการได้ดีกว่า ก่อนเกิดโครงการ บางกลุ่มอาจได้รับทั้งผลดีและผลกระทบในเชิงเสียประโยชน์ และบางกลุ่มต้องเสียประโยชน์ที่เคยได้รับก่อนมีโครงการฯ เกิดขึ้น ซึ่งความแตกต่างของผลกระทบต่อคนกลุ่มต่าง ๆ ย่อมเกิดจากเงื่อนไขหลาย ๆ ประการ

ตารางที่ 4.2 แสดงสัดส่วนของกลุ่มคนที่ได้รับผลกระทบ

ลักษณะของผลกระทบ	ร้อยละของครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบ
ผลกระทบเชิงบวก	25
ผลกระทบทั้งเชิงบวกและลบ	22
ผลกระทบเชิงลบ	53

5. เงื่อนไขที่ทำให้เกิดลักษณะของผลกระทบต่างกัน

การพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง เพื่อต้องการยกระดับสภาพความเป็นอยู่ของคนในพื้นที่ให้สูงขึ้น เพราะในช่วงของเวลาก่อนหน้านี้ความเป็นอยู่ของคนส่วนใหญ่ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังมีฐานะยากจน ซึ่งมีสาเหตุหลายประการ แต่คนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังก็ได้มีการปรับตัวเพื่อให้อยู่รอดในท่ามกลางบริบทของความเปราะบางไม่ว่าจะเป็นการเปลี่ยนระบบการผลิตจากการทำนาไปสู่การเลี้ยงกุ้ง หรือการที่ต้องเผชิญกับภัยธรรมชาติอย่างบ่อยครั้ง โครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังจึงเกิดขึ้น แต่ด้วยปริมาณประชากรที่ต่างก็เลือกระบบการผลิตที่หลากหลาย กับทั้งปริมาณของพื้นที่ที่กว้างขวางครอบคลุมหลายอำเภอ จึงทำให้เกิดลักษณะของผลกระทบจากโครงการฯ แตกต่างกัน โดยมีเงื่อนไขสำคัญดังต่อไปนี้

เงื่อนไขประการแรก เป็นเงื่อนไขด้านทุนทางธรรมชาติ ทุนทางธรรมชาติที่เป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่เคยมีอยู่จากการเก็บสะสม ถูกแลกเปลี่ยน หรือถูกทำให้หมดไปในบางประเภท แต่ก็ยังคงมีอยู่ในพื้นที่ให้คนกลุ่มต่าง ๆ ได้ใช้เป็นฐานในการดำรงชีวิตมาได้จนถึงปัจจุบัน ทุนทางธรรมชาติดังกล่าว เช่น น้ำ ซึ่งเกิดจากธรรมชาติมีทั้งน้ำจืด น้ำกร่อย น้ำเค็ม และน้ำเปรี้ยว ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับพื้นที่และฤดูกาล การมีน้ำทางธรรมชาติที่มีหลายระบบ ทำให้ผู้คน

ต้องใช้ทักษะและประสบการณ์เพื่อให้สามารถดำรงชีวิตให้สอดคล้องกับบริบทของน้ำในพื้นที่
แห่งนั้น ๆ ได้ทุกระบบ แต่การสร้างประตุน้ำซึ่งเปรียบเสมือนการสร้างพรมแดนขึ้นกั้นลำน้ำ และ
แยกระบบน้ำออกจากกันอย่างเด็ดขาด จึงส่งผลกระทบต่อคนกลุ่มต่าง ๆ ที่เคยได้อาศัยน้ำ 3
ระบบ ตามธรรมชาติทันที เช่น กลุ่มคนที่เคยอยู่ในบริบทของน้ำ 3 ระบบ แต่ต้องเปลี่ยนไปอยู่
ในบริบทของน้ำเค็มอย่างเดียว หรือกลุ่มคนที่เคยอยู่ในระบบน้ำ 3 ระบบ แต่ต้องเปลี่ยนเป็นน้ำ
จืดอย่างเด็ดขาด ซึ่งกลุ่มคนเหล่านี้ส่วนมากจะได้รับผลกระทบในเชิงเสียประโยชน์จากที่เคยได้
จากทุนทางธรรมชาติแต่เดิม แต่สำหรับคนบางกลุ่มที่ไม่เคยมีแหล่งน้ำสำหรับการผลิตทาง
การเกษตร ได้แต่อาศัยน้ำฝนอย่างเดียว แหล่งเก็บกักน้ำก็ไม่มีอยู่ในพื้นที่ เมื่อเกิดโครงการฯ ขึ้น
ได้มีการขุด หรือ ลอกคลองขึ้นใหม่จึงสามารถใช้น้ำจากแหล่งน้ำที่เกิดขึ้นได้ คนกลุ่มนี้ก็จะได้รับ
ประโยชน์จากโครงการฯ

ทุนทางธรรมชาติดังกล่าวนี้นั้น ไม่เฉพาะแต่ทรัพยากรน้ำเท่านั้น แต่ทุนทางธรรมชาติ
ประเภทอื่น ๆ เช่น ป่าไม้ สัตว์น้ำ ดิน เป็นต้น ทุนทางธรรมชาติเหล่านี้มีอยู่ทั่วไปในพื้นที่ลุ่ม
น้ำปากพนัง หากแต่หลังจากก่อสร้างโครงการฯ ขึ้น และมีองค์ประกอบส่วนต่าง ๆ ของ
โครงการฯ ที่มีผลกระทบทำให้ทรัพยากรธรรมชาติเหล่านี้ให้ลดลง หรือหมดสิ้นไป หรือเสื่อม
คุณภาพลง หรือกลับมีเพิ่มขึ้น มีคุณภาพดีขึ้น ย่อมเป็นเงื่อนไขสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้เกิด
ลักษณะของผลกระทบต่างกัน

เงื่อนไขประการที่สอง เป็นเงื่อนไขด้านทุนทางกายภาพ การเกิดขึ้นของโครงการฯ แม้
จะมีบางพื้นที่ที่มีระดับคุณภาพของทรัพยากรน้ำดีขึ้น และเป็นที่ต้องการของเกษตรกรเพื่อการผลิต
แต่หากกลุ่มคนหรือชุมชนใดที่ไม่สามารถเข้าถึงแหล่งน้ำจืด หรือน้ำเค็มได้ ก็ย่อมส่งผลกระทบต่อ
ชุมชน หรือกลุ่มคนต่างกัน ตัวอย่างเช่น น้ำในแม่น้ำปากพนังที่ถูกจัดการให้เป็นน้ำจืด
ตลอดไป น้ำเค็มไม่สามารถรุกล้ำเข้ามาได้อีกซึ่งมีผลต่อผู้ที่ประกอบอาชีพทำนาข้าว หากชุมชน
หรือกลุ่มคนที่ทำนาข้าวมีเครื่องมือ หรือมีเส้นทางให้น้ำจากแม่น้ำเข้ามายังแหล่งเกษตรของตนเอง
ได้ ชุมชนหรือคนกลุ่มนั้นก็จะได้รับประโยชน์จากโครงการฯ และในทางตรงกันข้ามหากชุมชน
ใดที่ไม่สามารถนำน้ำจากแม่น้ำไปใช้ประโยชน์ เพราะขาดอุปกรณ์ เครื่องมือในการลำเลียงปัจจัย
การผลิตไปยังที่ทำกินของตนเองได้ ชุมชนหรือคนกลุ่มนั้นก็ไม่ได้ได้รับประโยชน์จากโครงการฯ
ซึ่งกรณีนี้มีปรากฏอยู่ทั้งการใช้น้ำจืดเพื่อการปลูกข้าว ปลูกพืชผัก ตลอดจนเพื่อใช้ในครัวเรือน
และการใช้น้ำเค็มเพื่อการผลิตกุ้ง ปรากฏการณ์ดังกล่าวมีอยู่ทั่วไปในพื้นที่ปากพนังตอนกลาง ซึ่ง
เป็นเงื่อนไขอีกประการหนึ่งที่ทำให้เกิดลักษณะของผลกระทบที่ต่างกัน

เงื่อนไขประการที่สาม เป็นเงื่อนไขด้านผลที่กระทบต่อวิถีการผลิตของชุมชนหรือคน
กลุ่มต่าง ๆ ในแต่ละพื้นที่ ดังที่กล่าวแล้วว่า การผลิตของคนในลุ่มน้ำปากพนังต่างได้อาศัย
ทรัพยากรธรรมชาติ ในระบบนิเวศของแต่ละพื้นที่จึงมีระบบการผลิตที่หลากหลาย การเลือก

ระบบการผลิตของแต่ละครัวเรือนอาจมีแตกต่างกันบ้าง แต่ในภาพรวมมักมีอาชีพหลัก อาชีพรอง หรืออาชีพเสริม คล้ายคลึงกัน เช่น การทำนาข้าว การเลี้ยงกุ้ง การประมงพื้นบ้าน การปลูกพืชผัก เป็นต้น เงื่อนไขที่ทำให้กลุ่มคนได้รับผลกระทบแตกต่างกัน คือ การเกิดขึ้นของโครงการฯ ที่ส่งผลกระทบกับวิถีการผลิตที่เป็นอาชีพหลัก หรืออาชีพรอง หรืออาชีพเสริม เพราะผลกระทบที่เกิดขึ้นกับลักษณะของอาชีพไม่เท่ากัน กล่าวคือ หากส่วนของโครงการฯ ไปกระทบกับอาชีพหลักของชุมชนหรือกลุ่มคน ย่อมทำให้เกิดผลกระทบที่รุนแรงกว่าผลกระทบกับอาชีพรอง หรืออาชีพเสริม ตัวอย่าง ในบริเวณพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่แถบริมฝั่งแม่น้ำปากพนังได้ยึดอาชีพการเลี้ยงกุ้ง เป็นรายได้หลักของครอบครัว โดยสังเกตได้จากข้อมูลการเลี้ยงกุ้งในปีพ.ศ. 2547 พบว่าในบริเวณอำเภอเชียรใหญ่มีจำนวนเกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้งจำนวน 1,224 ราย ใช้พื้นที่การเลี้ยงจำนวน 7,385.05 ไร่ ได้รับผลผลิต 4,812.965 ตัน คิดเป็นมูลค่า 431.003 ล้านบาท แต่เมื่อได้กำหนดโซนพื้นที่น้ำจืด น้ำเค็ม เกษตรกรทั้ง 1,224 ราย ต้องยุติการเลี้ยงกุ้ง ซึ่งการเลี้ยงกุ้งเป็นอาชีพหลักของครอบครัว ผลกระทบที่คนกลุ่มนี้ได้รับจึงรุนแรงมาก “รู้สึกเสียใจมากเมื่อต้องถูกห้ามไม่ให้เลี้ยงกุ้งอีกต่อไป เพราะได้ลงทุนไปมากแล้ว ยังลงทุนคืนไม่หมดเลย หลังจากนั้นก็ไม่รู้ว่าจะไปทำอะไรกิน” เป็นคำกล่าวของเกษตรกรเลี้ยงกุ้งรายหนึ่งในอำเภอเชียรใหญ่

อาชีพหลักของคนอีกกลุ่มหนึ่งที่ได้รับผลกระทบอย่างรุนแรงเช่นเดียวกัน คือ กลุ่มคนที่ยึดอาชีพประมงพื้นบ้าน เป็นอาชีพหลัก โดยได้ทำการประมงพื้นบ้านมานานหลายทศวรรษ มีรายได้ที่เป็นกอบเป็นกำสามารถเลี้ยงครอบครัวตลอดจนใช้เป็นค่าเล่าเรียนของบุตรในระดับสูง เช่น ระดับปริญญาตรีได้ แม้ว่าการทำประมงพื้นบ้านจะมีรายได้ไม่สม่ำเสมอ คือ ในแต่ละวันอาจจับสัตว์น้ำได้มากบ้าง น้อยบ้าง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับฤดูกาล เช่น ฤดูฝน กลุ่มประมงพื้นบ้านจะหาสัตว์น้ำได้มาก ส่วนในฤดูแล้งอาจจับสัตว์น้ำได้น้อยลง แต่กลุ่มคนที่ยึดอาชีพประมงพื้นบ้านเป็นหลักก็สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ตามอัตภาพ จนทำให้มีผู้คนที่หันไปทำประมงพื้นบ้านมากขึ้น แต่ผู้ที่ทำประมงพื้นบ้านระยะหลัง ๆ มักไม่ได้ทำประมงพื้นบ้านเป็นหลัก เพราะหลายครัวเรือนมีอาชีพทำนาปลูกข้าวเป็นอาชีพหลักอยู่แล้ว แต่จากการที่มีทรัพยากรสัตว์น้ำมากขึ้นจึงได้ริเริ่มทำประมงพื้นบ้านด้วยเป็นอาชีพรอง หรืออาชีพเสริม การได้รับผลกระทบของเกษตรกรที่เลี้ยงกุ้งและเกษตรกรที่ทำประมงพื้นบ้านจึงมีความรุนแรง เพราะเป็นการกระทบกับอาชีพหลัก ซึ่งแนวทางปรับตัวของคนกลุ่มนี้คือ ต้องเปลี่ยนอาชีพหลัก ซึ่งมีทางเลือกไม่มากนักสำหรับการเลือกอาชีพใหม่ของแต่ละครัวเรือน

เงื่อนไขประการที่สี่ เป็นเงื่อนไขด้านศักยภาพของครัวเรือน ลักษณะของครัวเรือนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังมีความแตกต่างกันในหลาย ๆ ด้าน เช่น ฐานะทางเศรษฐกิจจำนวนสมาชิกในครัวเรือน ระดับความรู้ความสามารถ ระดับการศึกษา เพศภาวะ อายุ เป็นต้น องค์ประกอบ

ของครัวเรือนเหล่านี้เป็นปัจจัยที่ทำให้แต่ละครัวเรือนมีศักยภาพต่าง ๆ เมื่อเกิดการกระทบจากสิ่งภายนอกไม่ว่าจะเป็นภัยธรรมชาติ หรือเกิดจากความเปลี่ยนแปลงของนโยบายของรัฐ ทำให้ครัวเรือนแต่ละครัวเรือนได้รับผลกระทบในลักษณะต่างกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับ assets ที่แต่ละครัวเรือนมีอยู่ ได้แก่ มีทุนทรัพยากรธรรมชาติมีเครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิต มีความรู้ความสามารถของสมาชิกในครัวเรือน มีเครดิต เครือข่าย หรือกลุ่มองค์กรต่าง ๆ มีความสามารถและเข้าถึงอำนาจในการตัดสินใจต่าง ๆ และมีทุนทางการเงินอย่างเพียงพอ หากครัวเรือนใดมี assets สูง สามารถที่จะตั้งรับและปรับตัวได้สูง ดังนั้นถึงแม้ครัวเรือนเหล่านี้จะได้รับผลกระทบที่รุนแรงไม่ว่าจะเป็นกระทบต่ออาชีพหลัก กระทบต่อทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นฐานการผลิต หรืออื่น ๆ ก็ตาม แต่ครัวเรือนดังกล่าวก็สามารถปรับตัวได้ดีกว่า ครัวเรือนที่มี assets ต่ำ ลักษณะของผลกระทบที่มีต่อครัวเรือนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังจะพบว่ามีผลกระทบต่อครัวเรือนสูง เพราะครัวเรือนมี assets ต่ำ

เงื่อนไขประการที่ห้า เงื่อนไขที่ทำให้เกิดลักษณะของผลกระทบต่างกัน คือ การเข้ามาของรัฐ การเข้ามาของรัฐมุ่งเน้นเพื่อช่วยเหลือเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบ ดังนั้นเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบจากโครงการฯ จะได้รับการช่วยเหลือสนับสนุนจากภาครัฐในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งสามารถบรรเทาความเดือดร้อนหรือบรรเทาผลกระทบไปได้ส่วนหนึ่ง แต่สำหรับเกษตรกรที่ไม่ได้รับความช่วยเหลือของภาครัฐก็ต้องแบกรับภาระการปรับตัวที่สูงขึ้น และในบางกรณีการเข้ามาช่วยเหลือจากภาครัฐกลับเป็นการซ้ำเติมให้เกษตรกรบางกลุ่มต้องรับภาระจากการปรับเปลี่ยนอาชีพที่สูงขึ้นไปอีก การเข้ามาช่วยเหลือของภาครัฐในที่นี้หมายถึง การจ่ายเงินชดเชยให้กับเกษตรกรที่ปรับเปลี่ยนสภาพพื้นที่บ่อเลี้ยงกุ้งไปประกอบอาชีพอย่างอื่น ซึ่งได้กล่าวรายละเอียดไว้แล้วในตอนต้น แต่ในที่นี้จะกล่าวถึง การเข้ามาของภาครัฐที่เป็นการซ้ำเติมเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบจากโครงการฯ อยู่แล้วให้หนักหนาขึ้นไปอีก ได้แก่ การส่งเสริมการทำไร่นาสวนผสมของรัฐ ให้แก่เกษตรกรที่ต้องการปรับเปลี่ยนอาชีพ หรือต้องการทำเป็นอาชีพรอง อาชีพเสริม ซึ่งปรากฏอยู่ทั่วไปในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง แต่ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะพื้นที่ในเขตอำเภอหัวไทร และอำเภอเชียรใหญ่ ซึ่งมีข้อมูลแสดงปริมาณการทำไร่นาสวนผสม ดังนี้ กรมส่งเสริมการเกษตรโดยสำนักงานเกษตรจังหวัดนครศรีธรรมราชได้จัดทำโครงการส่งเสริมการเกษตรในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ปีพ.ศ. 2537 ได้เสนอโครงการไปยัง กปร. เพื่อขอจัดทำไร่นาสวนผสมในเขตอำเภอปากพนัง อำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่ รวม 3 อำเภอ 12 ตำบล 18 หมู่บ้าน ใช้น้ำที่หมู่บ้านละ 75 ไร่รวม 1,350 ไร่ ได้รับอนุมัติงบประมาณจาก กปร. เป็นเงิน 11,547,600 บาท ต่อมาในปีพ.ศ. 2538 ได้รับบุดหนุนจากกรมส่งเสริมการเกษตรเป็นเงิน 5,664,000 บาท และปีพ.ศ. 2539 ได้รับงบประมาณจากกรมส่งเสริมการเกษตรอีกจำนวน 119,133,698 บาท เพื่อใช้ในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ดังนี้

ไร่นาสวนผสม	11,020 ไร่
สวนผลไม้	1,440 ไร่
ปรับปรุงสวนผลไม้	2,345 ไร่
ปรับปรุงนาข้าว	14,400 ไร่
ส่งเสริมเคหกิจเกษตร	14 กลุ่ม
อื่น ๆ เช่น ฝึกอบรม ประชาสัมพันธ์	

แหล่งข้อมูล : สำนักงานเกษตรจังหวัดนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2539

จากข้อมูลข้างต้นพื้นที่อำเภอหัวไทรและอำเภอเชียรใหญ่ได้รับการจัดสรรตามตารางที่ 3

ตารางที่ 4.3 แสดงจำนวนพื้นที่ทำไร่นาสวนผสม ในอำเภอหัวไทรและเชียรใหญ่

โครงการ	หัวไทร	เชียรใหญ่
โครงการไร่นาสวนผสม	2,413 ไร่	1,830 ไร่
โครงการสร้างสวนไม้ผลใหม่	420 ไร่	-
การพัฒนาพื้นที่สวนไม้ผล(พื้นที่สวนไม้ผลเดิม)	2,324 ไร่	7,763
โครงการปรับปรุงสวนเก่า	160 ไร่	-
แปรรูปผลผลิตเกษตรกร	2 กลุ่ม	5

แหล่งข้อมูล : สำนักงานเกษตรจังหวัดนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2539

ไม้ผลที่หน่วยงานได้จัดสรรสำหรับกิจกรรมไร่นาสวนผสม มีดังนี้

ตารางที่ 4.4 แสดงไม้ผลที่จัดสรรให้เกษตรกรในอำเภอหัวไทร และเชียรใหญ่

อำเภอ	กระเทียม	ส้มโอ	มะม่วง	ละมุด	มะพร้าว น้ำหอม	ชมพู	ฝรั่ง	ส้มเขียว หวาน	มันปู
หัวไทร	1,110	57	679	144	150	252	15	6	2,413
เชียรใหญ่	519	174	420	228	278	195	6	15	1,830

ข้อมูล : สำนักงานเกษตรจังหวัดนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2539

ไม้ผลที่หน่วยงานได้จัดสรรสำหรับกิจกรรมสร้างสวนใหม่ของอำเภอหัวไทรที่ได้รับจัดสรร ดังนี้

กระท้อน	240	ไร่
ส้มโอ	3	ไร่
มะม่วง	75	ไร่
ละมุด	24	ไร่
มะพร้าวน้ำหอม	15	ไร่
ชมพู	51	ไร่
ฝรั่ง	6	ไร่
มันปู	420	ไร่

ข้อมูล : สำนักงานเกษตรจังหวัดนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2539

จากผลการดำเนินกิจกรรมส่งเสริมพัฒนาอาชีพทางการเกษตรแก่ชาวบ้านในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังครั้งนี้ เป็นที่กล่าวขานวิพากษ์วิจารณ์และทำลายความเชื่อมั่น ความศรัทธาต่อโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังอย่างมาก ด้วยทางหน่วยงานภาครัฐมักจะอ้างถึงโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง เพื่อหักลบกลบข้อสงสัย ข้อวิพากษ์วิจารณ์ของเกษตรกรทั่วไป ทั้งผู้ที่ได้รับการส่งเสริมอาชีพจากโครงการและผู้ที่ไม่ได้รับการส่งเสริมอาชีพจากโครงการ เนื่องจากมีข้อขัดแย้งที่โต้เถียงกันหลายประการ เช่น ประการที่ 1 การดำเนินการขุดดินยกร่องเพื่อทำเป็นแปลงไร่นาสวนผสมจำนวนรายละเอียด 3 – 5 ไร่ ข้อขัดแย้งของเกษตรกรคือการขุดดินยกร่องไม่ตรงกับความต้องการของผู้ปลูก ด้วยผู้ปลูกต้องการขุดคูน้ำไว้ด้านนอก แต่ทางผู้ขุดไม่ยินยอม “ต้องขุดตามแบบแปลนที่ผู้ว่าจ้างกำหนด” ประการที่สอง ที่เป็นการคาดหวังของเกษตรกรผู้ร่วมโครงการอย่างรุนแรงคือ พันธุ์พืชที่ได้รับจัดสรรไม่มีคุณภาพ ไม่ใช่เป็นพันธุ์ที่ผู้ปลูกต้องการ ไม่ว่าจะเป็นกระท้อน ส้มโอ มะม่วง ละมุด มะพร้าว ส่วนพันธุ์พืชประเภทหนึ่งเรียกว่า มันปู ซึ่งเป็นไม้ประเภทผักกึนชนิดมีมากมายเกินความจำเป็น เมื่อมีการโต้แย้งจากผู้ปลูก ผู้ปลูกมักได้รับคำตอบว่า “จะเอาหรือไม่เอา ถ้าไม่เอาก็ให้ไปหาซื้อเอง จะเอาส่วนนี้ไปให้คนอื่นที่เขาต้องการ” เกษตรกรจึงจำต้องรับต้นกล้าทั้งที่ไม่มีคุณภาพ และไม่ตรงกับความต้องการ บางรายก็นำไปปลูกเพราะได้ขุดยกร่องไว้แล้ว บางรายนำไปแจกจ่ายให้ผู้อื่น แล้วตนเองต้องไปหาซื้อพันธุ์พืชที่ตรงกับความต้องการมาปลูก บางรายก็ปล่อยให้พันธุ์ไม้ที่ได้รับมาแห้งเหี่ยวตายไป ปรากฏการณ์ดังกล่าวเป็นการปิดกั้นการโต้แย้งของชาวบ้านโดยการอ้างโครงการพระราชดำริ ที่นอกจากทำให้ประชาชนในพื้นที่ลดความเชื่อถือจากโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังไปอย่างมากแล้ว ยังส่งผลให้กิจกรรมไร่นาสวนผสมล้มลุกคลุกคลานและล้มละลายไปในที่สุด ไร่นาสวนผสมที่ยังคงมีอยู่

มักใช้เป็นพื้นที่ปลูกผัก เช่น พริก คื่นห่าน กวางตุ้ง ผักกาด บวบ มะระ ถั่วฝักยาว ข้าวโพด ซึ่งเกษตรกรได้ใช้ที่ดินที่รัฐขุดให้ตั้งแต่เริ่มต้นมาใช้เพื่อกิจกรรมสร้างรายได้ส่วนหนึ่งให้แก่ครอบครัว

6. ความขัดแย้งจากการเกิดขึ้นของโครงการฯ

โครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ได้กำหนดประโยชน์ของโครงการฯ ไว้ประการหนึ่งว่า เพื่อขจัดปัญหาความขัดแย้งระหว่างกลุ่มผู้ทำนาทุ่งและผู้ทำนาข้าว โดยมีการแบ่งเขตการใช้พื้นที่อย่างชัดเจน สาเหตุที่ทำให้เกิดการกำหนดผลประโยชน์จากโครงการฯ ในด้านการขจัดปัญหาความขัดแย้งระหว่างกลุ่มผู้คนที่ทำนาทุ่ง เนื่องจากประมาณต้นทศวรรษ 2530 ซึ่งเป็นระยะที่การผลิตกุ้งเริ่มแพร่กระจายเข้ามาในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตพื้นที่ตำบลเกาะเพชร และตำบลหน้าสตน อำเภอหัวไทร ที่ผู้เลี้ยงกุ้งได้ปล่อยน้ำเสียออกจากบ่อแล้วไหลเข้าไปสู่แม่แปลงนาข้าว ทำให้ข้าวเสียหาย กลุ่มผู้ทำนาข้าวจึงรวมตัวกันคัดค้าน และประท้วงต่อเจ้าหน้าที่ที่รับผิดชอบด้านสภาพแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ แต่การคัดค้านหรือประท้วงดังกล่าว ต่างก็ได้อยู่ดีลงไปเองเมื่อทั้งหมดต่างก็หันเข้าสู่ระบบการผลิตกุ้ง คงเหลือแต่ภาพของความขัดแย้งระหว่างนาทุ่งกับนาข้าวที่ยังคงถูกนำมากล่าวอ้างให้เป็นส่วนหนึ่งของปัญหาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

6.1 ความขัดแย้งระยะก่อสร้างโครงการฯ เนื่องจากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังเป็นโครงการที่มีขนาดใหญ่ ครอบคลุมพื้นที่กว้างขวาง มีส่วนประกอบของโครงการหลาย ๆ ส่วนและใช้งบประมาณจำนวนมาก คนในพื้นที่ต่างก็คาดหวังด้านผลประโยชน์จากโครงการในอันที่จะช่วยยกระดับความเป็นอยู่ของครอบครัวให้ดีขึ้น จึงเกิดการรวมตัวกันของกลุ่มประชาชนเพื่อขอให้เปลี่ยนสถานที่ก่อสร้างประตูกันแม่น้ำปากพนัง คือ กลุ่มตัวแทนนำจำนวน 6 คน ได้รวบรวมรายชื่อชาวบ้านได้จำนวน 2,874 ราย เพื่อสนับสนุนและเสนอให้เปลี่ยนจุดสร้างเขื่อนโดยการยื่นหนังสือต่อแม่ทัพภาคที่ 4 เมื่อวันที่ 15 มกราคม 2537 และยื่นหนังสือต่อผู้ว่าราชการจังหวัดนครศรีธรรมราช เมื่อวันที่ 28 มกราคม 2537 อีกกรณีหนึ่ง คือ การขอความเป็นธรรมของชาวบ้านศรีสมบุญ หมู่บ้านที่ 2 ตำบลหูล่อง อำเภอปากพนัง จำนวน 19 ราย เกี่ยวกับค่าเวนคืนที่ดินที่ไม่เป็นธรรม เมื่อวันที่ 17 พฤศจิกายน 2537 และกรณีที่มีการร้องเรียนขอความเป็นธรรมเกี่ยวกับการช่วยเหลือราษฎรที่ต้องย้ายออกจากพื้นที่ที่นำไปสร้างประตูน้ำ โดยให้ทางโครงการฯ ทบทวนจำนวนเงินและจัดหาพื้นที่ชดเชยเพื่อการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ (ณรงค์ บุญสวยขวัญ, 2544 : 38 – 39)

ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นระยะก่อสร้างโครงการฯ อีกลักษณะหนึ่งเป็นความขัดแย้งระหว่างเกษตรกรกับเจ้าหน้าที่ของรัฐ ที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากการเกิดขึ้นของโครงการฯ และในช่วงก่อสร้างโครงการฯ ที่ต้องใช้เวลายาวนานนับ 10 ปี ดังนั้นหน่วยงานต่าง ๆ จึงได้เข้ามาช่วยเหลือและพัฒนาอาชีพของเกษตรกรในพื้นที่อาชีพที่รัฐได้ส่งเสริมประการหนึ่งคือ ไร่นาสวนผสม ซึ่งก่อให้เกิดความขัดแย้งกันในด้านประเภทและคุณภาพของพันธุ์พืชที่หน่วยงานของรัฐนำมาแจกจ่ายให้เกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการไร่นาสวนผสม “ของแจก” ที่มีปัญหาทั้งด้านปริมาณและคุณภาพ กล่าวคือ ในด้านปริมาณ เกษตรกรผู้ร่วมโครงการได้รับพันธุ์พืชที่ไม่ตรงกับที่ต้องการ มากเกินไป น้อยเกินไป ส่วนด้านคุณภาพของพันธุ์พืชแต่ละประเภทมีทั้งพันธุ์ที่มีคุณภาพปะปนมากับพันธุ์ที่ไม่มีคุณภาพ ดังนั้น เมื่อเกษตรกรนำไปปลูกปรากฏว่าไม่มีผลผลิตหรือผลผลิตไม่มีคุณภาพ จำหน่ายไม่ได้ราคา ทำให้เกษตรกรหลายรายต้องรื้อแปลงไร่นาสวนผสม หรือต้องตัดไม้ผลที่เป็น “ของแจก” ทิ้ง แล้วซื้อพันธุ์ไม้ใหม่มาปลูกทดแทน

ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นระยะก่อสร้างโครงการฯ ดังกล่าวนี้อาจเกิดขึ้นแล้วก็ยุติลงในเวลาต่อมา เนื่องจากเงื่อนไขที่เกิดขึ้นในระยะนั้นได้เปลี่ยนแปลงไปส่วนเกษตรกรเองก็ได้ปรับตัวเพื่อให้สอดคล้องกับสถานการณ์ใหม่ ซึ่งยังปรากฏลักษณะของความขัดแย้งเป็นระยะ ๆ แล้วก็ปรากฏขึ้นในบางพื้นที่ บางกลุ่มคน

6.2 ความขัดแย้งที่เกิดจากผลกระทบที่ต่างกัน การเกิดขึ้นของโครงการฯ ส่งผลให้ผู้คนที่อยู่ในแต่ละระบบนิเวศได้รับผลกระทบที่แตกต่างกัน ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น จากความเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติอันเป็นปัจจัยพื้นฐานในการผลิตของคนแต่ละกลุ่มการผลิต ที่มีความต้องการปัจจัยการผลิตที่แตกต่างกันบ้างหรือต้องการปัจจัยการผลิตอย่างเดียวกันบ้าง ซึ่งย่อมก่อให้เกิดความขัดแย้งต่อกันดังนี้

1) ความขัดแย้งในระบบนิเวศเดียวกัน ระบบนิเวศที่ราบลุ่มที่เกษตรกรส่วนใหญ่เลือกประกอบอาชีพทำนาข้าวเป็นหลัก น้ำจืดจึงเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญที่สุดสำหรับชาวนา โครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังจึงเป็นที่หวังด้านแหล่งน้ำจืดสำหรับนาข้าว โดยเฉพาะในหน้าแล้ง กลุ่มคนที่ทำนาปรังจึงต้องการน้ำจืดสำหรับหล่อเลี้ยงต้นข้าวในยามที่ต้องการ แต่จากสภาพจริงเมื่อถึงหน้าแล้งกลับมีน้ำไม่เพียงพอ ประกอบกับชาวนาต่างขยายพื้นที่ทำนาปรังมากขึ้น ดังนั้นเมื่อต่างก็มีความต้องการใช้น้ำพร้อมกันจึงเกิดการแย่งชิงน้ำกันขึ้น ลักษณะของการแย่งน้ำจืดสำหรับทำนาปรังจะเป็นการแย่งน้ำกันระหว่างกลุ่มทำนามีที่นาอยู่ต้นน้ำ กับกลุ่มทำนามีที่นาอยู่ปลายน้ำ ซึ่งเมื่อได้สูบน้ำจากคลองหรือแม่น้ำปากพนังลงในคลองสายย่อยแล้ว กลุ่มคนที่อยู่ต้นน้ำก็จะเปิดน้ำจากคลองสายย่อยให้เข้าในแปลงนาของตนเอง กลุ่มคนถัดมาก็ทำในลักษณะเดียวกัน ทำให้กลุ่มคนที่อยู่ปลายน้ำจึงไม่มีโอกาสได้รับน้ำใส่ในแปลงนา ทำให้ต้นข้าวต้องแห้งเหี่ยวตายไป กลุ่มคนทำนาที่อยู่ปลายน้ำจึงรวมตัวกันเพื่อขอให้เจ้าหน้าที่ชลประทานจัดสรรน้ำให้

ด้วย และมีการปะทะกันระหว่างชวานากลุ่มต้นน้ำกับปลายน้ำบ้าง แต่ก็ไม่รุนแรงมากนัก ความขัดแย้งลักษณะนี้เกิดขึ้นตั้งแต่ก่อนมีโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังแล้ว และเมื่อมีโครงการฯเกิดขึ้นชวานาต่างก็หวังว่าจะไม่มีกรณีแย่งน้ำทำนากันอีก แต่ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นกลับพบว่า ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นภายในระบบนิเวศเดียวกันคือ เป็นความขัดแย้งเรื่องน้ำ ระหว่างกลุ่มการผลิตที่ต่างกัน ได้แก่ กลุ่มปลูกปาล์มน้ำมันได้ขยายพื้นที่ปลูกไปทั่วพื้นที่ทั้งในพื้นที่ราบลุ่ม และพื้นที่ป่าพรุ ปาล์มน้ำมันต้องอาศัยน้ำมากกว่าการปลูกข้าว ดังนั้นแปลงปาล์มน้ำมันที่อยู่ติดกับแปลงนาข้าวจึงเกิดการแย่งชิงน้ำกันขึ้นกับผู้ปลูกข้าว ดังเช่น ที่เกิดขึ้นในพื้นที่ตำบลแหลมอำเภอหัวไทร

แต่ความขัดแย้งเรื่องน้ำจืดดังกล่าวเป็นการเกิดขึ้นเป็นครั้งคราว และเป็นบางพื้นที่ โดยมีเงื่อนไขสำคัญ คือ ช่วงฤดูกล เมื่อหมดฤดูกลคือ หมดช่วงฤดูแล้ง มีฝนตก น้ำจืดกลับมามีเพียงพอ ความขัดแย้งก็หมดไป

2) ความขัดแย้งจากการบริหารจัดการน้ำ การสร้างประตูเก็บกักน้ำที่ส่งผลกระทบต่อทรัพยากรน้ำ และทรัพยากรสัตว์น้ำ เกิดน้ำเน่าเสียในบางฤดูกาลที่ไม่สามารถนำมาใช้เพื่ออุปโภคและบริโภคได้ ก่อให้เกิดความขัดแย้งกันระหว่างเกษตรกรผู้ใช้น้ำกับเจ้าหน้าที่เป็นฝ่ายควบคุมบริหารจัดการน้ำ โดยมีการรวมตัวกันของเกษตรกรที่อาศัยอยู่บริเวณใกล้ประตูน้ำ เพื่อต้องการให้เปิดประตูระบายน้ำอุทกวิภาชประสิทธิ์ตลอดปี แต่ข้อเสนอดังกล่าวกลับทำให้คนกลุ่มที่อาศัยอยู่บริเวณต้นน้ำได้รับผลกระทบ คือ จะทำให้น้ำจืดไหลออกสู่ทะเลจนเหลือปริมาณน้ำที่ไม่เพียงพอต่อการผลิต จึงเป็นความขัดแย้งของกลุ่มคนที่อยู่ในระบบนิเวศที่ต่างกัน และเกิดความขัดแย้งกันจากการบริหารจัดการน้ำของหน่วยงานที่ดูแล คือ กรมชลประทาน

6.3 แนวโน้มความขัดแย้งที่เกิดจากการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นเท่าที่ผ่านมาจะเกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขของบริบทที่ยังเอื้ออำนวยและไม่เอื้ออำนวยต่อการประกอบอาชีพต่าง ๆ เช่น การผลิตกุ้งที่ยังคงมีปัญหาเรื่องราคาผลผลิต และเรื่องของโรคระบาดจึงทำให้เกษตรกรจำนวนหนึ่งยังครองท่าที ไม่ผลิตลามที่จะเริ่มธุรกิจนากุ้ง แต่หากเงื่อนไขต่าง ๆ กลับเอื้ออำนวยต่อการเลี้ยงกุ้งไม่ว่าจะเป็นการเลี้ยงด้วยน้ำจืดหรือน้ำเค็ม เกษตรกรในพื้นที่ต่างก็เลือกแนวทางที่จะเลี้ยงกุ้ง ดังที่สังเกตได้จากกลุ่มคนที่อยู่ในเขตพื้นที่น้ำจืดในอำเภอเชียรใหญ่ และกลุ่มคนในอำเภอหัวไทรบางส่วนที่เคยเลี้ยงกุ้ง และประสบภาวะวิกฤตเงินต้องเลิกเลี้ยงกุ้ง พร้อมประกาศตนว่าจะเมื่อหันกลับไปเลี้ยงกุ้งอีกต่อไป แต่เมื่อเวลาผ่านไประยะหนึ่งเงื่อนไขที่เคยทำให้ไม่สามารถเลี้ยงกุ้งต่อไปได้ค่อย ๆ ลดลง กลุ่มคนเหล่านั้นต่างก็หันกลับมาเลือกอาชีพเลี้ยงกุ้งกันอีก แม้กระทั่งในพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ซึ่งเป็นเขตพื้นที่น้ำจืดที่ห้ามเลี้ยงกุ้ง ก็ยังมีเกษตรกรหลายรายเริ่มต้นการเลี้ยงกุ้งแต่เลิกเลี้ยงไปเลี้ยงกุ้งที่ต้องใช้น้ำจืด ลักษณะดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าการเลี้ยงกุ้งยังเป็นที่สนใจและเป็นที่ต้องการของเกษตรกรจำนวนหนึ่งของพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง

ซึ่งหากมีการเลี้ยงกุ้งแล้วได้ผลดีเหมือนกับการเลี้ยงกุ้งระยะแรก ก็จะทำให้เกิดความขัดแย้งกันเรื่องน้ำจืด น้ำเค็มกันต่อไป ส่วนการปลูกปาล์มน้ำมัน การปลูกสน ก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน แม้จะมีผลกระทบกับผู้ปลูกข้าวไม่รุนแรงเหมือนการเลี้ยงกุ้ง แต่หากมีการขยายพื้นที่ปลูกปาล์มน้ำมันกันมากขึ้น ก็จะทำให้เกิดการแย่งน้ำกันรุนแรงขึ้น

7. สรุป

การเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง เป็นความพยายามของรัฐในอันที่จะช่วยเหลือราษฎรในพื้นที่ให้มีความเป็นอยู่ที่ดีกว่าเดิม โครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังประกอบด้วยสิ่งก่อสร้างสำคัญ คือ ประตูน้ำ เพื่อกักกั้นน้ำในแม่น้ำปากพนังซึ่งเปรียบเสมือนเส้นเลือดใหญ่สำหรับหล่อเลี้ยงชีวิตคนในลุ่มน้ำ ประตูน้ำที่สร้างขึ้นขวางกั้นลำน้ำปากพนัง มีจำนวน 2 ที่ และประตูน้ำในลำคลองสายย่อยอีกจำนวน 5 ที่ นอกจากนี้ยังมีการขุดคลองขึ้นใหม่ กับการขุดลอกคลองสายเดิม ทั้งนี้ก็เพื่อการจัดการกับทรัพยากรน้ำให้ตอบสนองต่อระบบการผลิตของคนในพื้นที่ได้อย่างสมบูรณ์ ทั้งโดยการเก็บกักน้ำจืด การป้องกันน้ำเค็มรุกล้ำ การแบ่งเขตพื้นที่น้ำจืดออกจากพื้นที่น้ำเค็มอย่างเด็ดขาด และการบรรเทาอุทกภัย ซึ่งหากว่าการวางระบบเพื่อจัดการทรัพยากรน้ำดังกล่าวได้กระทำในพื้นที่ที่ไม่เคยมีการใช้ทรัพยากรเพื่อการผลิตมาก่อน ก็คงจะได้ผลตามที่คาดหวังไว้ทุกประการ แต่ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังได้มีการใช้ทรัพยากรเป็นฐานการผลิตมาก่อนเป็นเวลายาวนาน การเกิดขึ้นของโครงการจึงส่งผลต่อทรัพยากร ระบบนิเวศ และการผลิตของคนในพื้นที่ที่แตกต่างกันไปตามลักษณะของสิ่งก่อสร้างที่เกิดขึ้นในพื้นที่นั้น ๆ

ลักษณะแรกคือ น้ำในแม่น้ำปากพนังที่เคยไหลขึ้น – ลง และไหลออกสู่ทะเล กลับต้องกลายเป็นลำน้ำที่เป็นน้ำนิ่งไม่ได้ไหลเวียนดังแต่ก่อน เนื่องด้วยมีประตูน้ำกั้นไว้ทุกสาย

ลักษณะที่สอง คือน้ำในคลองบางสายที่เคยเป็นน้ำจืด ต้องเปลี่ยนไปเป็นคลองน้ำเค็มตลอดกาล ลักษณะที่สาม คือ บางพื้นที่ไม่เคยมีน้ำจืดใช้เพื่อการเกษตร โดยได้แต่อาศัยน้ำฝนจากธรรมชาติเท่านั้น กลับเปลี่ยนเป็นพื้นที่ที่มีน้ำจืดใช้เพื่อการเกษตรได้ตลอดปี

จากลักษณะดังกล่าวส่งผลให้ระบบการผลิตที่เคยเป็นอยู่ในแต่ละชุมชนต้องเปลี่ยนแปลงไปด้วย เพราะการผลิตในพื้นที่ยังต้องอาศัยทรัพยากรเป็นฐานอยู่อย่างเดิม กลุ่มคนในแต่ละพื้นที่จึงได้รับผลกระทบจากการเกิดขึ้นของโครงการฯ แตกต่างกันไปด้วย โดยมีทั้งชุมชนที่ได้ใช้ประโยชน์จากโครงการเดิมที่ แต่ในบางพื้นที่ต้องเสียประโยชน์จากที่เคยได้อาศัยทรัพยากรเพื่อประกอบอาชีพ กลับต้องสูญเสียทรัพยากรไปหรือการถูกกีดกันไม่ให้ได้ใช้ทรัพยากรดังแต่ก่อนแล้วยังก่อให้เกิดความขัดแย้งกันระหว่างผู้ที่อยู่ในพื้นที่เดียวกัน หรือต่างพื้นที่กัน อันเกิดจากการใช้น้ำจากโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง

บทที่ 5

การแบกรับต้นทุนของกลุ่มคนที่ได้รับผลกระทบ

สถานการณ์ด้านสิ่งแวดล้อมที่ครอบคลุมไปถึงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ภาวะมลพิษ ความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ต่างก็ส่งผลกระทบต่อการดำรงชีวิตของกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในแต่ละพื้นที่ และปรากฏการณ์เฉพาะที่เกิดขึ้นในแต่ละชุมชน โดยเฉพาะการปรับเปลี่ยนแบบแผนการผลิตและการดำรงชีวิต เช่น การเลี้ยงกุ้ง ที่เกิดขึ้นเพื่อตอบสนองแรงกระตุ้นด้านการพัฒนาเศรษฐกิจจากระบบทุน ทำให้คุณภาพของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในชุมชนเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว

การเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาระดับต่าง ๆ แม้จะเกิดขึ้นเพื่อต้องการแก้ปัญหาสภาพแวดล้อม แต่ผลอีกด้านหนึ่งก็ส่งผลกระทบต่อสภาพแวดล้อมเช่นกัน อย่างเช่น โครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ที่มีเจตนาหนึ่งเพื่อจัดการกับทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ให้เกิดภาวะสมดุล ให้กลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่สามารถใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่เกิดจากการจัดการของโครงการฯ เป็นปัจจัยพื้นฐานในการผลิตเพื่อคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นกว่าเดิม แต่การเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาก็ไม่ได้ตอบสนองต่อความต้องการของกลุ่มคนได้ทั่วทุกพื้นที่ เพราะผลจากโครงการที่เกิดขึ้นกับกลุ่มคนในแต่ละพื้นที่ได้รับนั้นมีลักษณะที่แตกต่างกัน บางกลุ่มบางพื้นที่ก็ได้รับประโยชน์จากโครงการในอันที่สามารถใช้ทรัพยากรที่ได้รับการจัดสรรอย่างเพียงพอ บางกลุ่มบางพื้นที่ที่ต้องเสียประโยชน์จากการเกิดขึ้นของโครงการ และบางกลุ่มบางพื้นที่อาจมีทั้งการได้รับประโยชน์และเสียผลประโยชน์ไปคร่าวเดียวกัน การที่ชุมชนได้รับผลกระทบในเชิงเสียประโยชน์ย่อมทำให้แต่ละครัวเรือนในชุมชนต้องแบกรับภาระที่หนักขึ้น การแบกรับภาระจากการเกิดขึ้นของโครงการฯ ทำให้บางกลุ่มต้องปรับเปลี่ยนแบบแผนการผลิตโดยที่ตนเองไม่สามารถพึ่งตนเองได้ ซึ่งต้องอาศัยการพึ่งพิงจากภายนอก ในขณะที่บางกลุ่มคนยังสามารถช่วยตนเองได้ สิ่งที่สำคัญและเป็นความจำเป็นต่อการดำรงชีพไม่ว่าก่อนเกิดโครงการฯและหลังเกิดโครงการฯ ยังคงเป็นทรัพยากรธรรมชาติ อันได้แก่ ที่ดิน น้ำ และความหลากหลายทางชีวภาพ ที่เกิดจากระบบนิเวศแต่ละระบบ การเปลี่ยนแปลงสภาพของทรัพยากรและความสามารถในการเข้าถึงทรัพยากรที่แตกต่างกันในแต่ละกลุ่มคน อาจทำให้ผู้ที่ยากจนอยู่แล้วยังมีสภาพเป็นชายขอบมากขึ้น (ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, 2549:50) ผู้ที่ต้องแบกรับต้นทุนจากการเกิดขึ้นของโครงการฯ จึงมีส่วนสัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติอย่างมาก ซึ่งสามารถแบ่งกลุ่มคนที่ต้องแบกรับต้นทุนเป็น 3 กลุ่ม คือ กลุ่มสูญเสียทรัพยากรดำรงชีพ กลุ่มสูญเสียสิทธิการใช้ทรัพยากร และกลุ่มที่เข้าไม่ถึงทรัพยากร

1. กลุ่มสูญเสียทรัพยากรดำรงชีพ

การสูญเสียทรัพยากรดำรงชีพ ในที่นี้หมายถึง ทรัพยากรที่เคยมีอยู่ก่อนเกิดโครงการฯ ชาวบ้านได้ใช้เป็นฐานการผลิตเพื่อดำรงชีพ ได้แก่ สัตว์น้ำ ปากจาก น้ำจืด น้ำเค็ม น้ำกร่อย แต่เมื่อเกิดโครงการฯ ขึ้นทรัพยากรดังกล่าวต้องสูญเสียไป แต่การดำรงชีพของเกษตรกรแถบลุ่มน้ำปากพนังยังคงอาศัยทรัพยากรเป็นสำคัญ ทั้งส่วนที่เป็นทรัพยากรสิ้นส่วนรวมและทรัพยากรที่เป็นส่วนตัว การใช้ทรัพยากรเหล่านี้ขึ้นอยู่กับความจำเป็นของครัวเรือนที่ต่างมีเงื่อนไขของความแตกต่างระหว่างครัวเรือน ทำให้บางครัวเรือนใช้ทรัพยากรหรือทรัพยากรสิ้นประเภทต่าง ๆ ไม่เหมือนกัน การเกิดขึ้นของโครงการฯ ประกอบกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่ปรากฏขึ้นอย่างต่อเนื่อง มีส่วนทำให้คนบางกลุ่ม บางพื้นที่ต้องสูญเสียทรัพยากรที่เคยใช้เพื่อการดำรงชีพมาก่อน คนกลุ่มนี้ได้แก่ กลุ่มประมงพื้นบ้าน กลุ่มผู้ใช้ปากจาก แต่ละกลุ่มต้องแบกรับต้นทุนดังต่อไปนี้

1.1 กลุ่มประมงพื้นบ้าน การทำประมงพื้นบ้านในบริเวณลุ่มน้ำปากพนังมีมาตั้งแต่ผู้คนเริ่มเข้ามาตั้งรกรากถิ่นฐาน ส่วนมากมักเลือกสถานที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้แหล่งน้ำ ไม่ว่าจะเป็น แม่น้ำ ลำคลอง การจับปลาหาสัตว์น้ำในอดีตเป็นการจับสัตว์น้ำเพื่อการบริโภคในครัวเรือน ต่อมาสัตว์น้ำต่าง ๆ ได้กลายเป็นสินค้าที่สามารถสร้างรายได้ให้แก่ผู้หาปลา กุ้ง ปู ได้จำนวนมาก จึงมีเกษตรกรจับสัตว์น้ำมากขึ้น ซึ่งอาจแบ่งประเภทของกลุ่มประมงพื้นบ้านได้ 2 ประเภท คือ กลุ่มที่ยึดการทำประมงพื้นบ้านเป็นอาชีพหลัก และกลุ่มที่ทำประมงพื้นบ้านเป็นอาชีพเสริม

ประเภทแรก กลุ่มที่ยึดการทำประมงพื้นบ้านเป็นอาชีพหลัก ครัวเรือนเกษตรกรที่ทำประมงเป็นอาชีพหลักมีเงื่อนไขสำคัญหลายประการที่น่าสนใจ เช่น การตั้งบ้านเรือนอยู่ในแหล่งที่มีสภาพแวดล้อมที่เอื้ออำนวย ได้แก่ กลุ่มชาวประมงชายฝั่งทะเลพื้นที่ริมฝั่งทะเลในอำเภอหัวไทร ตั้งแต่ตำบลเกาะเพชร ตลอดไปจนถึงตำบลหน้าสตน ส่วนมากเป็นชาวไทยมุสลิม แต่คนกลุ่มนี้ไม่ได้จัดอยู่ในประเภทที่ต้องสูญเสียทรัพยากรการดำรงชีพ เนื่องจากการทำประมงชายฝั่งทะเลได้อาศัยท้องทะเลเป็นแหล่งทำกิน การลดลงของจำนวนประชากรสัตว์น้ำทะเลขึ้นอยู่กับฤดูกาลและการขยายตัวของระบบอุตสาหกรรมประมง แต่ชาวประมงชายฝั่งก็ยังประกอบอาชีพได้ต่อมาแม้ว่าจะมีรายได้ลดลงจากเดิมบ้าง อีกบริเวณหนึ่งคือ เกษตรกรที่อาศัยอยู่ริมฝั่งแม่น้ำปากพนัง บริเวณพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอหัวไทร ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวไทยพุทธและมีจำนวนครัวเรือนที่ไม่มากนักที่ยึดการทำประมงน้ำจืดเป็นอาชีพหลัก ข้อสังเกตของกลุ่มประมงพื้นบ้านกลุ่มนี้ส่วนใหญ่จะไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง หรือมีบ้างแต่มีปริมาณที่ดินน้อยสำหรับเป็นที่ตั้งบ้านเรือนที่อาศัยเท่านั้น จึงเป็นอีกเงื่อนไขหนึ่งที่ทำให้คนกลุ่มนี้ต้องยึดการประมงเป็นอาชีพหลักหารายได้เลี้ยงครอบครัว

ประเภทที่สอง กลุ่มที่ทำประมงพื้นบ้านเป็นอาชีพเสริม คนกลุ่มนี้มีอยู่ทั่วไปในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังทั้งที่อยู่ในพื้นราบลุ่ม พื้นที่ราบชายฝั่งและพื้นที่ป่าพรุ คนกลุ่มนี้มักมีอาชีพหลักอยู่แล้ว เช่น

ทำนา ปลุกพืชผัก เป็นต้น การจับปลาหาสัตว์น้ำเป็นเพียงการหารายได้พิเศษเสริมรายได้หลักของครอบครัว ส่วนมากมักจับปลาหาสัตว์น้ำตามฤดูกาล เช่น ช่วงหน้าฝน น้ำนองปริมาณสัตว์น้ำมีมาก จึงได้ใช้เวลาว่างจากการ ทำนา ทำสวน จับปลาหาสัตว์น้ำทั้งเพื่อบริโภคและจำหน่าย คนกลุ่มนี้มีจำนวนมากว่าคนกลุ่มที่ยึดการประมงเป็นอาชีพหลัก ลักษณะของการทำอาชีพประมงพื้นบ้าน ความหมายของการทำประมงพื้นบ้านในเขตลุ่มน้ำปากพนัง หมายถึง การที่เกษตรกรใช้เครื่องมือออกจับสัตว์น้ำชนิดต่าง ๆ ในแหล่งน้ำที่เป็นทรัพย์สินส่วนรวม ดังนั้นจึงหมายรวมถึงทั้งพื้นที่ใน แม่น้ำ ลำคลอง และสัตว์น้ำในแหล่งน้ำเหล่านั้น สิทธิในการใช้แหล่งน้ำและสัตว์น้ำจึงเป็นของคนในชุมชนทุกคน ที่สามารถใช้เรือล่องไปตามสายน้ำถึงที่ใดก็ได้ เพราะจะจับสัตว์น้ำปริมาณเท่าไรก็ได้ตามความพอใจของแต่ละคน โดยใช้เครื่องมือสำหรับจับสัตว์น้ำ 8 ชนิด ได้แก่ ข่าย แห เบ็ดราว ฦวมก โพงพาง ขอ ไซปลา และไซปู ส่วนสัตว์น้ำในแม่น้ำและลำน้ำสายย่อยต่าง ๆ มีประมาณ 76 ชนิด เป็นประเภทปลา 64 ชนิด กุ้ง 9 ชนิด ปู 2 ชนิด และกิ้ง 1 ชนิด ส่วนจำนวนครัวเรือนชาวประมงพื้นบ้านตลอดลุ่มน้ำปากพนังมีจำนวน 587 ครัวเรือน (สำนักงาน กปร., 2548:121) การที่ชาวประมงพื้นบ้านอาศัยทรัพย์สินส่วนรวมเป็นปัจจัยหนึ่งในการดำรงชีวิต ซึ่งเป็นทุนทางธรรมชาติที่ไม่สามารถควบคุมด้วยตนเองได้ จึงเป็นความเสี่ยงกับการดำรงชีพประการหนึ่ง แต่จากความหลากหลายของระบบนิเวศและชีวภาพจึงยังคงสามารถใช้ทรัพย์สินส่วนรวมดังกล่าวได้ตลอดมา จนกระทั่งได้มีการจัดระบบทรัพย์สินส่วนรวมใหม่ ชาวประมงพื้นบ้านจึงต้องเป็นผู้แบกรับต้นทุนเนื่องจากการสูญเสียทรัพยากร

ต้นทุนของชาวประมงพื้นบ้าน ทุนที่เป็นทรัพยากรให้กลุ่มประมงพื้นบ้านทั้งที่ยึดเป็นอาชีพหลักและอาชีพเสริมที่สำคัญคือ

1) ทรัพยากรมนุษย์ ซึ่งหมายถึง ตัวผู้เป็นชาวประมงพื้นบ้านเอง เพราะการยึดอาชีพประมงเป็นอาชีพไม่ได้มีเพียงเงื่อนไขที่ว่า ไม่มีอาชีพอื่นที่จะเลือกทำอีกแล้วจึงหันมายึดอาชีพประมงพื้นบ้าน แต่ชาวประมงพื้นบ้านต้องมีทักษะ ความรู้ ความสามารถ ทั้งต้องมีกำลังใจ มีสุขภาพที่ดี ประกอบกัน จึงสามารถประกอบอาชีพประมงได้ มักได้รับการถ่ายทอดฝึกฝนมาจากบรรพบุรุษ ไม่ว่าจะเป็นด้านการสังเกตธรรมชาติหรือแหล่งน้ำว่าบริเวณใดมีปลามากหรือน้อย ตัวโตตัวเล็ก ช่วงไหนปลามีคุณภาพดี เช่น เนื้อแน่น เนื้อมัน ฤดูไหนปลาวางไข่ เหล่านี้เป็นต้น การมีทักษะความรู้ย่อมหมายถึงปริมาณของสัตว์น้ำที่จะหาได้และส่งผลถึงรายได้ที่เพิ่มขึ้นด้วย นอกจากการสังเกตธรรมชาติแล้วยังต้องมีทักษะในการสร้างเครื่องมือจับสัตว์น้ำ เช่น แห อวน ขอ เป็นต้น เพราะเครื่องมือเหล่านี้ชาวประมงมักจะผลิตขึ้นเองโดยใช้วัสดุในท้องถิ่นบ้างและอาจซื้อหามาบ้าง เช่น ด้าย และเชือก

2) ทรัพยากรธรรมชาติ ต้นทุนทางธรรมชาติของชาวประมงพื้นบ้าน คือ แหล่งน้ำซึ่งในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังมีแหล่งน้ำที่สมบูรณ์คือ ทั้งแหล่งน้ำเค็มจากชายฝั่งทะเลอ่าวไทยสำหรับ

ชาวประมงชายฝั่งทะเล แม่น้ำปากพนังและลำคลองสำหรับชาวประมงน้ำจืด และป่าพรุที่มีแหล่งน้ำสำหรับชาวประมงพื้นบ้านเขตป่าพรุ การมีแหล่งน้ำที่สมบูรณ์และมีความหลากหลายของระบบน้ำส่งผลต่อทรัพยากรสัตว์น้ำให้มีความหลากหลายและมีคุณภาพดี เป็นที่ต้องการของตลาด ทูทางธรรมชาติเหล่านี้จึงเป็นต้นทุนที่สำคัญต่อการดำรงชีวิตของครัวเรือนชาวประมงพื้นบ้านมากที่สุด

เงื่อนไขการเกิดต้นทุน เงื่อนไขของการเกิดต้นทุนกับกลุ่มประมงพื้นบ้าน คือ กลุ่มประมงพื้นบ้านต้องสูญเสียทรัพยากรดำรงชีพซึ่งเป็นทรัพย์สินส่วนรวมจากการเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง ที่ได้มีการก่อสร้างประตูระบายน้ำปิดกั้นแม่น้ำลำคลองเกือบทุกสาย ซึ่งเป็นการตัดวงจรชีวิตของสัตว์น้ำและความหลากหลายทางชีวภาพของบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ผลที่เกิดขึ้นทันทีคือ ปริมาณทรัพยากรสัตว์น้ำซึ่งเป็นทรัพย์สินส่วนรวมให้เกษตรกรได้ใช้ร่วมกันมาช้านาน โดยการจับล่า หา ปลูก ปลา กุ้ง หอย ตามโอกาสของครัวเรือน ประตูระบายน้ำจึงเป็นสาเหตุหลักและมีความสัมพันธ์กับปริมาณของทรัพยากรสัตว์น้ำในแม่น้ำลำคลองทุกสาย โดยมีข้อสังเกตสำคัญประการหนึ่ง คือ เมื่อปี พ.ศ. 2542 ประตูระบายน้ำที่กั้นแม่น้ำปากพนัง คือ ประตูทกวิภาชประสิทธิ์ สำเร็จและเริ่มดำเนินการใช้ คือการปิดประตูน้ำแยกน้ำจืดน้ำเค็มได้เด็ดขาด แต่ในช่วงเวลา พ.ศ. 2542 - 2547 เป็นเวลาประมาณ 5 ปี ที่ชาวประมงพื้นบ้านในเขตอำเภอเชียรใหญ่และอำเภอหัวไทรยังสามารถดำเนินการจับ ปลา ปลูก กุ้ง หอย เป็นอาชีพหลักและอาชีพเสริมได้อยู่เป็นปกติ อันเนื่องมาจากในช่วงเวลา 5 ปีที่กล่าวนี้ประตูน้ำในลำคลองสายอื่น ๆ ยังก่อสร้างไม่แล้วเสร็จ จึงทำให้วัฏจักรชีวิตของสัตว์น้ำยังสามารถเคลื่อนไหว เพาะไข่ ขยายพันธุ์ได้เป็นปกติ ชาวประมงจึงยังไม่ได้ได้รับความเดือดร้อนจากโครงสร้างของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง แต่เมื่อ พ.ศ.2547 ประตูระบายน้ำบ้านเสื่อหิงและประตูระบายน้ำ ชะอวด – แพรกเมือง ก่อสร้างเสร็จและเริ่มใช้โดยการปิดกั้นลำน้ำอีกด้านหนึ่ง จึงพบว่าปริมาณสัตว์น้ำลดลงทันที พร้อม ๆ กับปริมาณของครัวเรือนประมงพื้นบ้านที่ลดลงเกือบหมด

เงื่อนไขการเกิดต้นทุนประการที่สอง เกิดจากการขาดอำนาจต่อรอง กลุ่มประมงพื้นบ้านแถบลุ่มน้ำปากพนังแม้จะถือกำเนิดมาเป็นเวลายาวนาน แต่ก็ไม่ได้มีการรวมตัวกันเป็นกลุ่มก้อนที่เข้มแข็ง อาจเกิดจากเหตุผลที่ต่างคนหรือต่างครัวเรือนต่างก็ทำมาหากินโดยอาศัยทรัพยากรธรรมชาติเรื่อยมา โดยไม่มีปัญหาถึงขั้นที่จะแก้ปัญหาไม่ได้ เช่น ในบางฤดูอาจมีปริมาณสัตว์น้ำลดลงทำให้ชาวประมงมีรายได้ตกต่ำลง แต่เมื่อผ่านพ้นช่วงเวลาไประยะหนึ่งสภาพปัญหาดังกล่าวก็หมดสิ้นไป ผู้ทำประมงพื้นบ้านจึงไม่ได้มีการรวมตัวกัน ไม่ได้สร้างเครือข่ายพอที่จะสร้างพลังอำนาจได้ เมื่อประสบปัญหาจากการสูญเสียทรัพยากรสัตว์น้ำที่เกิดจากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง กลุ่มประมงพื้นบ้านจึงไม่ได้มีการต่อรองเพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว ประกอบกับจากผลการสำรวจการถือครองที่ดินของกลุ่มที่ยึดการทำประมงพื้นบ้านเป็นอาชีพหลักพบว่า เป็นครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินที่เป็นที่ทำกินหรือมีที่ดินเพียงเล็กน้อยจึงไม่สามารถที่จะปรับเปลี่ยนการใช้ที่ดินเพื่อการผลิตได้ และยังส่งผลต่อไป

จนถึงการเข้าถึงทุนทางการเงินจากหน่วยงานหรือสถาบันทางการเงินต่าง ๆ ได้ เนื่องจากไม่มีทรัพย์สินที่จะเป็นหลักประกันทางการเงิน

จากเงื่อนไขประการต่าง ๆ ดังที่กล่าวนี้จึงเป็นเงื่อนไขที่ทำให้กลุ่มประมงพื้นบ้านโดยเฉพาะกลุ่มที่ยึดการประมงพื้นบ้านเป็นอาชีพหลัก และได้อาศัยทรัพยากรธรรมชาติจากแม่น้ำปากพนังเป็นแหล่งทำมาหากิน ต้องเป็นกลุ่มที่ได้รับความเดือดร้อนมากกว่า ส่วนกลุ่มประมงชายฝั่งทะเล กลุ่มประมงที่อาศัยป่าพรุหรือกลุ่มประมงที่การทำประมงเป็นอาชีพเสริมจะแบกรับความเดือดร้อนความเสียหายน้อยกว่า

ความสูญเสียและการแบกรับต้นทุน กลุ่มประมงพื้นบ้านที่สูญเสียทรัพยากรดำรงชีพต้องเป็นผู้แบกรับต้นทุนและต้องเป็นผู้สูญเสียดังนี้

ประการแรก คือ การสูญเสียรายได้จากการทำอาชีพประมง ซึ่งพบว่ารายได้จากการทำประมงแม้จะมีรายได้ไม่แน่นอนสม่ำเสมอต้องขึ้นอยู่กับช่วงจังหวะฤดูกาล แต่รายได้จากการประกอบกรามีค่าเฉลี่ยวันละ 200 – 300 บาท และเป็นรายได้ที่ได้รับเป็นรายวัน คริวเรือนต้องใช้จ่ายประจำวัน เช่น ซื้อเครื่องอุปโภค บริโภค จ่ายให้ลูกไปโรงเรียน และสะสมไว้เพื่อการใช้จ่ายที่เป็นจำนวนมาก ๆ รายได้ส่วนนี้ต้องสูญเสียไปหลังจากชาวประมงไม่ได้ออกหาปลาได้ดังเดิม

ประการที่สอง คือ คริวเรือนชาวประมงเหล่านี้ต้องขาดอาหารสด สำหรับปรุงเป็นอาหารในชีวิตประจำวันเพราะในช่วงเวลาที่ยังคงทำอาชีพประมงก็สามารถนำกุ้ง หอย ปู ปลา ที่หาได้มาเป็นอาหารในครอบครัว การไม่ได้ทำประมงจึงทำให้ต้องซื้อหาอาหารประเภทอื่น หรือจากแหล่งอื่น ๆ ที่นอกจากต้องจ่ายเงินในการซื้อหาแล้วยังได้อาหารที่ไม่สดอีกด้วย

ประการที่สาม ต้องสูญเสียเครื่องมือทำมาหากิน ได้แก่ เรือ เครื่องยนต์ และเครื่องมือจับสัตว์น้ำ เช่น แห อวน ลอม ไซ โพงพาง เบ็ดราว เป็นต้น เครื่องมือเหล่านี้ชาวประมงต้องใช้ประกอบการในชีวิตประจำวัน แต่เมื่อหมดสิ้นทรัพยากรสัตว์น้ำ เครื่องมือเหล่านี้ก็ต้องปล่อยให้ผุพังหรือไม่ก็ต้องขายในส่วนที่พอจะขายได้ เช่น เรือ เครื่องยนต์ เป็นต้น

ประการที่สี่ ที่ต้องสูญเสียไปคือภูมิปัญญาท้องถิ่นประเภทการจับสัตว์น้ำ การสังเกตธรรมชาติ การสร้างเครื่องมือ ฯลฯ ภูมิปัญญาท้องถิ่นของชาวประมงพื้นบ้านจะค่อย ๆ สูญสิ้นไปเนื่องจากไม่ได้นำไปใช้ในวิถีชีวิตอีกต่อไป

ประการที่ห้า คือ การต้องปรับเปลี่ยนอาชีพโดยต้องละทิ้งอาชีพประมงพื้นบ้านซึ่งเป็นอาชีพอิสระ ใช้ทุนน้อยไม่ต้องอยู่ภายใต้เงื่อนไขของนายทุนหรือนายจ้าง เป็นอาชีพที่ผู้ประกอบการสามารถกำหนดราคาเองได้ ไม่มีการผูกขาดจากพ่อค้าหรือผู้ซื้อ การที่ชาวประมงพื้นบ้านต้องเปลี่ยนอาชีพไปประกอบกราระบบอื่น ๆ จึงนับเป็นภาระที่ต้องแบกรับจากการที่ตนเองต้องสูญเสียทรัพยากรดำรงชีพไป

แนวโน้มของกลุ่มประมงพื้นบ้าน กลุ่มประมงพื้นบ้านที่ยึดเป็นอาชีพหลักมีแนวโน้มอยู่ 2 แนวทาง คือ หากการพัฒนาฟื้นฟูสภาพของสิ่งแวดล้อมในบริเวณลุ่มน้ำปากพนังให้มีสภาพที่เอื้อต่อการก่อเกิดความหลากหลายทางชีวภาพ ที่จะเป็นหนทางให้มีปริมาณประชากรสัตว์น้ำเพิ่มขึ้น ชาวประมงพื้นบ้านก็อาจจะกลับคือสู่อาชีพเดิมได้อีกครั้งหนึ่ง หนทางที่สอง คือ ชาวประมงพื้นบ้านจะต้องหาทางเลือกอาชีพใหม่ดังที่ปรากฏอยู่ในวันนี้

1.2 กลุ่มใช้ป่าจาก ป่าจากในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง มีอยู่ทั้งในพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอหัวไทร มักปรากฏอยู่ในบริเวณที่มีน้ำกร่อย ได้แก่ พื้นที่ในตำบลเสื่อหิง และบ้านเนิน อำเภอเชียรใหญ่ และตำบลท่าซอม ตำบลบางนบ อำเภอหัวไทร การใช้ต้นจากซึ่งเป็นพืชริมน้ำให้มีคุณค่าทางเศรษฐกิจในระดับครัวเรือน ได้เกิดขึ้นมาเนิ่นนานแล้ว ความเข้มข้นของการใช้ต้นจากขึ้นอยู่กับความเปลี่ยนแปลงด้านการพัฒนาประเทศ กล่าวคือ ในอดีตจากมีความสำคัญเพราะต้องใช้เป็นองค์ประกอบหลักของการสร้างอาคารบ้านเรือน โดยใช้ในจากสำหรับมุงหลังคาและกั้นอาคาร เมื่ออาคารบ้านเรือนเปลี่ยนไปโดยการใช้ไม้และปูนซีเมนต์ จากจึงลดบทบาทลง ส่วนผลผลิตจากส่วนอื่น ๆ ของจากไม่ว่าจะเป็นส่วนยอดของจาก น้ำส้ม น้ำตาล น้ำผึ้ง ต่างก็เปลี่ยนแปลงไป เช่นเดียวกับใบจาก คือ ความเปลี่ยนแปลงในด้านการบริโภคของครัวเรือนทั่วไปที่นิยมสินค้าสำเร็จรูปไม่ว่าจะเป็นน้ำส้มหรือน้ำตาล

ปริมาณของกลุ่มผู้ใช้ป่าจากในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางมีอยู่ไม่มากนัก เนื่องจากมีข้อจำกัดด้านทรัพยากรป่าจาก เพราะผู้ที่ใช้ป่าจากเพื่อเป็นช่องทางหารายได้เสริมแก่ครอบครัว จะต้องเป็นผู้ที่มีป่าจากเป็นของตนเอง ส่วนเงื่อนไขของป่าจากมีปริมาณและคุณภาพมากน้อยเพียงใด ก็ขึ้นอยู่กับแหล่งน้ำที่เป็นบริบทสำคัญ ป่าจากจึงปรากฏอยู่มากแถบริมแม่น้ำและลำคลองทุกสาย ผู้ที่ครอบครองป่าจากคือ ผู้ที่มีที่ดินหรือบ้านเรือนที่ริมแม่น้ำลำคลอง ซึ่งแต่ละครัวเรือนมีปริมาณของป่าจากไม่เท่ากัน จึงอาจกล่าวได้ว่าปริมาณของกลุ่มผู้ใช้ป่าจากมีไม่มากนักโดยเฉพาะกลุ่มผู้ใช้ป่าจากที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง จะมีเฉพาะกลุ่มที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำปากพนัง และริมฝั่งคลองหัวไทร

การใช้ป่าจากที่มีอยู่เป็นแหล่งรายได้ของครัวเรือน ซึ่งแต่ละครัวเรือนจะมีรายได้ปริมาณต่างกันตามความเข้มข้นของการใช้ป่าจาก แต่ส่วนมากผู้ใช้ป่าจากไม่ได้ยึดการผลิตจากเป็นอาชีพหลัก เนื่องจากครัวเรือนของผู้มีป่าจากจะมีที่ดินทำกินไว้สำหรับประกอบอาชีพอยู่แล้ว เช่น การทำนา การปลูกพืชผัก เป็นต้น การผลิตจากจึงเป็นเพียงอาชีพรองหรืออาชีพเสริมของครอบครัวผู้มีป่าจาก

ทรัพยากรของกลุ่มใช้ป่าจาก ผู้ใช้ป่าจากมีต้นทุนที่สำคัญ 2 ประการ คือ ทุนที่เป็นทรัพยากรทางธรรมชาติ คือ ป่าจาก ซึ่งอาศัยความเหมาะสมทางสภาพแวดล้อมป่าจากจึงเจริญเติบโตอยู่ได้โดยไม่ต้องบำรุงดูแลรักษาและขยายพันธุ์ออกไปตามธรรมชาติ ต้นทุนอีกประการหนึ่งคือ ต้นทุนด้าน

ทักษะ ความรู้ที่ถ่ายทอดสั่งสมมาจากบรรพบุรุษ ได้แก่ การเห็บจาก การทำน้ำส้ม การเกี่ยวน้ำตาล เป็นต้น ผลผลิตจากป่าจากเหล่านี้ล้วนต้องอาศัยทักษะ ประสบการณ์ของผู้ผลิตถึงจะได้ผลผลิตที่มีคุณภาพ เพราะผลผลิตจากป่าจากเหล่านี้ล้วนต้องนำไปเป็นสินค้าเพื่อแลกเปลี่ยนเป็นเงินตราจับจ่ายใช้สอยในครัวเรือน

การสูญเสียป่าจากของกลุ่มใช้ป่าจากเริ่มมาก่อนมีโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง โดยเริ่มปรากฏภาพของความสูญเสียอย่างชัดเจนจากการเกิดขึ้นของระบบการเลี้ยงกุ้งในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ด้วยสภาพแวดล้อมของป่าจากที่มักเจริญงอกงามอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ ลำคลอง ซึ่งเป็นพื้นที่ที่เหมาะสม จัดทำให้เป็นบ่อเลี้ยงกุ้ง จึงได้มีการทำลายล้างป่าจากกันเป็นบริเวณกว้าง ทำให้ป่าจากลดปริมาณลงจำนวนมาก ป่าจากที่เหลืออยู่ก็ถูกปล่อยทิ้งว่างไว้ เพราะผู้คนหันไปสนใจกับระบบการผลิตใหม่ คือ การเลี้ยงกุ้งกันเกือบหมด แต่การทำลายล้างป่าจากในช่วงนี้ไม่ได้มีการต่อต้านหรือเรียกร้องแต่ประการใด เนื่องจากการขาดข้อมูลเกี่ยวกับการเลี้ยงกุ้ง และข้อมูลของทรัพยากรป่าจาก จึงมีการขายที่ดินที่มีป่าจากให้กับผู้อื่น หรือป่าจากในผืนดินของตนเองแต่ตนเองต้องการที่จะปรับเปลี่ยนให้เป็นบ่อเลี้ยงกุ้ง ประกอบกับเศรษฐกิจป่าจากในขณะนั้นได้ลดต่ำลงอย่างมาก ผู้ผลิตเพียงแต่ผลิตตามที่ผู้ซื้อต้องการเท่านั้น เช่น การเห็บตับจากสำหรับปรุงหลังคา เป็นต้น จึงเป็นสาเหตุให้ป่าจากจำนวนหนึ่งสูญเสียไป แต่เมื่อการผลิตกุ้งยุติลงชั่วคราวจึงได้มีการหันมาสนใจป่าจากที่ยังเหลืออยู่ให้สามารถสร้างรายได้แก่ครอบครัวทางหนึ่ง

ภาพที่ 5.1 ป่าจากที่ลดความสมบูรณ์ลง เนื่องจากระบบน้ำเปลี่ยนแปลง

และเมื่อโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังเกิดขึ้น ก็เป็นสาเหตุของการสูญเสียของทรัพยากรป่าจากอีกระลอกหนึ่ง ที่ทำให้กลุ่มผู้ใช้ป่าจากต้องแบกรับภาระ การสูญเสียป่าจากหลังเกิดโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังมี 2 ลักษณะ คือ

ลักษณะแรก คือ กลุ่มใช้ป่าจากต้องสูญเสียป่าจากไปทั้งหมด คนกลุ่มนี้คือกลุ่มที่อาศัยอยู่ริมฝั่งคลองหัวไทร การต้องสูญเสียป่าจากไปเกิดจากการขุดลอกคลองหัวไทรใหม่ เพื่อแก้ปัญหาความตื้นเขินของลำคลองและขยายลำคลองในส่วนที่มีพืชน้ำรูก้ำเข้ามาในเขตลำคลองให้กว้างขึ้น การขุดลอกคลองจำต้องนำดินโคลนเลนในคลองขึ้นวางบนขอบของคลองทั้งสองฝั่ง ป่าจากส่วนหนึ่งที่อยู่ริมคลองจึงถูกขุดออกไปโดยเรือขุด อีกส่วนหนึ่งคือการต้องใช้ป่าจากที่อยู่ริมฝั่งคลองเป็นพื้นที่สำหรับวางโคลนเลน จึงทำให้ป่าจากซึ่งเป็นทรัพย์สินส่วนตัวครัวเรือนต้องสูญเสียไป ซึ่งนับเป็นเป็นการสูญเสียทรัพยากรดำรงชีพของกลุ่มใช้ป่าจาก

ลักษณะที่สอง คือ หลังเกิดโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังป่าจากที่เป็นทรัพย์สินของครัวเรือนยังคงมีอยู่เนื่องจากไม่ได้ถูกทำลายไป ป่าจากของคนกลุ่มนี้มีอยู่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำปากพนังในเขตอำเภอเชียรใหญ่ การสูญเสียของกลุ่มนี้คือ คุณภาพของป่าจากลดลง เนื่องจากเกิดความเปลี่ยนแปลงสภาพของน้ำที่เคยหล่อเลี้ยงป่าจาก ซึ่งมีทั้งประเภทที่ต้องอยู่ในน้ำเต็มตลอดไปอย่างที่ปรากฏในเขตคลองหัวไทร และประเภทที่ต้องอยู่ในน้ำจืดในเขตอำเภอเชียรใหญ่ การเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมของป่าจาก มีผลต่อคุณภาพของป่าจากตลอดไปจนถึงผลผลิตจากต้นจากทั้งด้านปริมาณและด้านคุณภาพ

นอกจากความสูญเสียป่าจากและผลผลิตจากป่าจากโดยตรงแล้ว ยังมีผลผลิตทางอ้อมไปถึงปริมาณของสัตว์น้ำด้วย เนื่องจากบริเวณป่าจากจะเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยและแหล่งเพาะขยายพันธุ์ของสัตว์น้ำเกือบทุกชนิด จึงส่งผลไปถึงกลุ่มประมงพื้นบ้านด้วย

ลักษณะการแบกรับต้นทุนของกลุ่มใช้ป่าจาก แม้ว่าการใช้ป่าจากจะเป็นเพียงอาชีพเสริมหรืออาชีพประกอบของครัวเรือนเท่านั้น แต่การสูญเสียป่าจากและผลผลิตของจากลดลง ในขณะที่ยังหาอาชีพอื่นมารองรับไม่ได้ ทำให้กลุ่มผู้ใช้ป่าจากต้องแบกรับต้นทุนคล้ายคลึงกับกลุ่มประมงพื้นบ้าน เช่น กลุ่มใช้ป่าจากต้องสูญเสียรายได้จากการขายผลผลิต ได้แก่ ใบจาก น้ำส้ม น้ำตาล น้ำผึ้ง เป็นต้น ซึ่งเป็นรายได้รายวันและเป็นรายได้เสริมในครัวเรือนที่สามารถใช้เป็นค่าใช้จ่ายประจำวันได้ ส่วนกลุ่มที่ยังมีป่าจากอยู่แต่คุณภาพและผลผลิตลดลงก็ส่งผลให้รายได้ประจำวันลดลงไปด้วย นอกจากนี้ยังต้องสูญเสียภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ใช้กับป่าจาก และอาจต้องหมดสิ้นไปในที่สุด ส่วนเครื่องมือเครื่องใช้สำหรับการผลิตจากต้นจากก็อาจถูกปล่อยปละละเลยให้ผุพังไปด้วยไม่ได้นำมาใช้งานอีกต่อไป และในที่สุดกลุ่มใช้ป่าจากก็ต้องเปลี่ยนระบบการผลิตใหม่โดยการหาแนวทางอื่น เพื่อสร้างรายได้ให้แก่ครอบครัวกันไป

2. กลุ่มสูญเสียสิทธิการใช้ทรัพยากร

การสูญเสียสิทธิการใช้ทรัพยากร หมายถึง ทรัพยากรที่เคยมีอยู่และมีสิทธิในการเลือกใช้ตามบริบทของการผลิต เช่น การมีน้ำจืด น้ำเค็ม เพื่อเป็นปัจจัยในการทำนา หรือการเลี้ยงกุ้ง แต่คนกลุ่มนี้ไม่มีสิทธิที่จะใช้น้ำจืดและน้ำเค็มตามความต้องการได้อีก กลุ่มสูญเสียสิทธิการใช้ทรัพยากรแตกต่างกัน กลุ่มแรกที่ต้องสูญเสียทรัพยากร เพราะทรัพยากรของคนกลุ่มนี้ยังคงมีอยู่แต่พวกเขาไม่มีสิทธิใช้เนื่องจากถูกกำหนดจากกติกาของสิ่งที่เกิดขึ้นใหม่ คือ โครงการฯ กลุ่มคนที่ต้องสูญเสียสิทธิในการใช้ทรัพยากรภายในท้องถิ่น จึงเป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่ต้องแบกรับต้นทุนจากการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างและกระบวนการในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง อันได้แก่ การกำหนดเขตพื้นที่ให้เป็นโซนน้ำจืดและโซนน้ำเค็มจึงเป็นข้อจำกัดในการเลือกใช้ทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการดำรงชีพของคนในพื้นที่ ความเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างและกระบวนการจึงเป็นการจำกัดสิทธิการใช้ทรัพยากรของกลุ่มคนที่เคยเลือกใช้ได้ตามศักยภาพของครัวเรือน กลุ่มคนดังกล่าวมีทั้งกลุ่มที่ต้องสูญเสียสิทธิการใช้ทรัพยากรน้ำเค็มและทรัพยากรน้ำจืด ได้แก่

2.1 กลุ่มทำนากุ้ง การใช้ทรัพยากรที่เป็นต้นทุนทางธรรมชาติของกลุ่มทำนากุ้งที่สำคัญที่สุดคือ น้ำเค็ม การทำนากุ้งไม่ได้เป็นระบบการผลิตดั้งเดิมของคนในบริเวณนี้ แต่การทำนากุ้งเพิ่งเกิดขึ้นประมาณเกือบสองทศวรรษที่ผ่านมา กลุ่มผู้ทำนากุ้งต่างก็ได้ใช้น้ำเค็มเป็นปัจจัยหลักเพื่อการผลิตกุ้ง ต่อมาเมื่อมีความเปลี่ยนแปลงโครงสร้างและกระบวนการขึ้นในพื้นที่ในปี พ.ศ. 2548 ทำให้เกิดกลุ่มทำนากุ้งบางกลุ่มต้องสูญเสียสิทธิการใช้น้ำเค็ม

แหล่งที่อยู่ของผู้ทำนากุ้งที่ต้องสูญเสียสิทธิการใช้ทรัพยากร คือ บริเวณพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ทั่วทุกพื้นที่ของอำเภอซึ่งมีพื้นที่การทำนากุ้ง จากการสำรวจข้อมูล ในพ.ศ. 2547 จำนวน 7,385.05 ไร่ มีจำนวนเกษตรกร จำนวน 1,224 ราย และบริเวณพื้นที่อำเภอหัวไทรพื้นที่ที่มีการเลี้ยงกุ้งทั้งหมดในเขตอำเภอหัวไทรมี จำนวน 21,907.79 ไร่ มีเกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้ง จำนวน 2,920 ราย ในอำเภอหัวไทรนี้อาจแบ่งกลุ่มผู้เลี้ยงกุ้งตามลักษณะสิทธิการใช้ทรัพยากรได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่ต้องสูญเสียสิทธิการใช้น้ำเค็มลักษณะเดียวกันกับกลุ่มที่อยู่ในเขตอำเภอเชียรใหญ่ ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งยังคงสามารถใช้ น้ำเค็มได้ตามความต้องการ

เงื่อนไขของการสูญเสียสิทธิการใช้ทรัพยากร แม้ว่ากลุ่มผู้ทำนากุ้งทั่วไปจะรับรู้ถึงกติกาที่กำหนดขึ้นและจะถูกนำมาใช้เมื่อองค์ประกอบส่วนต่าง ๆ ของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังก่อสร้างสำเร็จและเปิดใช้ กติกาที่สำคัญและมีผลต่อผู้เลี้ยงกุ้งคือ การแบ่งเขตพื้นที่น้ำจืดและน้ำเค็มอันมีความหมายเป็นนัยสำคัญต่อพื้นที่น้ำจืดที่จะต้องเป็นเขตห้ามเลี้ยงกุ้งอีกต่อไป แต่ขณะที่ความไม่แน่นอนชัดเจนด้านวันเวลาที่จะใช้กติกาใหม่จึงปรากฏว่า หลังประจักษ์อุทกภัยสาหัสประสิทธิเปิดใช้เมื่อ พ.ศ. 2542 การเลี้ยงกุ้งในเขตอำเภอเชียรใหญ่กลับเข้มข้นขึ้น โดยการเปิดพื้นที่การเลี้ยงเพิ่มขึ้น มี

จำนวนเกษตรกรสนใจลงทุนทำนาสูงขึ้น และได้รับผลผลิตเป็นที่น่าพอใจ แม้จะมีเกษตรกรระดับปัจเจกที่ประสบภาวะขาดทุนอยู่บ้าง แต่ในภาพรวมพบว่าอาชีพการเลี้ยงกุ้งในบริเวณนี้กลับเติบโตอย่างรวดเร็วและได้เลี้ยงกุ้งต่อมาจนถึงปี พ.ศ. 2547 ซึ่งเป็นจุดผกผันของอาชีพการเลี้ยงกุ้งในพื้นที่นี้และพื้นที่ทั่วไป

ประจวบที่น้ำเสียหึ่งสร้างเสร็จและใช้ได้ในปีพ.ศ. 2547 ซึ่งเป็นระยะเดียวกับความเปราะบางของการเลี้ยงกุ้งถึงจุดแตกหัก โดยสังเกตได้จากผู้เลี้ยงกุ้งทุกรายต่างยุติการเลี้ยงกุ้งลงอย่างสิ้นเชิง ท่ามกลางภาวะหนี้สินที่พอกพูนขึ้นจากการลงทุนเลี้ยงกุ้งต้องประสบภาวะขาดทุนในช่วงพ.ศ. 2546 – 2547 ดังนั้นกติกาค่าเช่าเลี้ยงกุ้งในเขตพื้นที่น้ำจืดบริเวณประจวบที่น้ำเสียหึ่ง ซึ่งเป็นเขตพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ทุกส่วน จึงไม่ได้รับการต่อต้านขัดขืนแต่ประการใด ทั้งกลุ่มผู้เลี้ยงกุ้งยังมีความหวังในเงินชดเชยจากการปรับสภาพบ่อเลี้ยงเพื่อเปลี่ยนแปลงระบบการผลิต เกษตรกรส่วนใหญ่จึงพอใจกับกติกาดังกล่าว แม้ว่าจะมีเกษตรกรบางรายจะมีความกังวลและมีความคิดถึงสิทธิในการใช้น้ำจากแม่น้ำปากพนังอยู่บ้าง แต่ในบริบทของช่วงเวลาดังกล่าวทำให้จะต้องยอมรับข้อเสนอของกติกาใหม่อย่างสงบเงียบ

อาชีพการเลี้ยงกุ้งไม่ได้มีผลกระทบในเชิงลบทั้งในแง่ของเศรษฐกิจและสภาพแวดล้อมเสมอไป การที่เกษตรกรเลือกทางเดินที่จะผลิตกุ้งแทนการทำนาข้าวในช่วงก่อนเกิดโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังนั้น เกษตรกรผู้เลือกได้คำนึงถึงเงื่อนไขของอาชีพเลี้ยงกุ้งอย่างรอบคอบแล้ว จึงสังเกตได้ว่า กลุ่มที่เลือกอาชีพการเลี้ยงกุ้งส่วนมากมีพื้นที่อยู่ติดต่อหรืออยู่ใกล้กับแหล่งน้ำ เพื่อจะได้ใช้น้ำจากแหล่งน้ำได้สะดวก เกษตรกรเหล่านี้รับรู้ถึงผลตอบแทนจากการเลี้ยงกุ้งโดยเปรียบเทียบกับผลตอบแทนที่ได้รับจากการประกอบอาชีพอื่น ๆ เช่น ทำนาข้าว หรือการปลูกพืชผัก แต่เมื่อถึงจุดที่ต้องยุติลงจากสาเหตุที่เป็นความเปราะบางของอาชีพเลี้ยงกุ้ง เช่น ด้านราคาผลผลิต ด้านโรคระบาดกุ้ง ด้านสภาพน้ำที่ไม่เหมาะสม เป็นต้น จึงเป็นบทเรียนจากประสบการณ์การเป็นเกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้ง บทเรียนที่เกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้งได้รับช่วงเวลา 6-7 ปี จากการจัดการฟาร์มที่ไม่ถูกต้อง การจัดการรายรับรายจ่ายที่ไม่สมดุล การขาดความเอาใจใส่ดูแลและรักษาปัจจัยการผลิต คือ น้ำในแม่น้ำลำคลอง สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นบทเรียนที่เป็นจุดบกพร่องและเกษตรกรได้รับรู้ด้วยตนเองเป็นเชิงประจักษ์ที่ไม่ใช่จากการรับฟังจากข้อมูลข่าวสารจากแหล่งอื่น ๆ เกษตรกรจึงพร้อมที่จะใช้บทเรียนจากความผิดพลาดเหล่านี้มาปรับปรุงแก้ไขเพื่อการเลี้ยงกุ้งในโอกาสต่อไป แต่กติกาที่กำหนดขึ้นใหม่นั้นเป็นความเปลี่ยนแปลงโครงสร้างและกระบวนการจากการกำหนดเขตพื้นที่และกำหนดสิทธิของการเลือกอาชีพ จึงทำให้คนกลุ่มหนึ่งที่เคยมีสิทธิการใช้ทรัพยากรในท้องถิ่นต้องกลับเป็นผู้เสียสิทธิการใช้ทรัพยากรดังกล่าว

ลักษณะการแบกรับต้นทุนของกลุ่มเลี้ยงกุ้ง กลุ่มผู้เลี้ยงกุ้งที่ต้องสูญเสียสิทธิการใช้ทรัพยากรต้องเป็นผู้แบกรับต้นทุนในลักษณะต่าง ๆ

ลักษณะที่หนึ่ง คือ การต้องเปลี่ยนอาชีพหรือเปลี่ยนระบบการผลิต ซึ่งรวมถึงการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินด้วย ปัญหาของการเปลี่ยนอาชีพเริ่มต้นตั้งแต่การเลือกอาชีพที่จะมาชดเชยกับอาชีพการเลี้ยงกุ้ง แม้ว่าอาชีพจะมีอยู่อย่างหลากหลายแต่จากบริบทและเงื่อนไขของแต่ละอาชีพทำให้ทางเลือกลดน้อยลงไปด้วย โดยเฉพาะการเพาะปลูกไม่ว่าจะเป็นการทำนาหรือการปลูกพืชผักชนิดอื่นต้องไปใช้ที่ดินแปลงอื่น ๆ ที่ยังไม่ได้ใช้เป็นบ่อกุ้ง ซึ่งอาจจะต้องไปเช่าที่ดิน หรือต้องปรับสภาพโดยการขุดไถซึ่งหมายถึงการลงทุนใหม่ ส่วนที่ดินที่เป็นบ่อกุ้งเดิมแม้จะได้ปรับสภาพโดยการถมบ่อเลี้ยงกุ้งแล้ว ก็ยังไม่สามารถใช้เพื่อการเพาะปลูกพืชผักได้และสภาพของแปลงที่ดินก็ยังเป็นที่ลุ่มเนื่องจากไม่สามารถปรับพื้นที่ให้สูงเท่ากับสภาพดินเดิมได้ หรือหากจะปรับพื้นที่บ่อกุ้งเก่าให้สูงขึ้นเท่ากับระดับเดิมก็ต้องใช้ทุนเป็นจำนวนมากเพื่อเป็นค่าจ้างถมพื้นที่บ่อกุ้ง กลุ่มผู้เลี้ยงกุ้งจึงต้องรอเวลาจนกว่าสภาพและคุณภาพของดินบริเวณบ่อกุ้งได้ปรับเปลี่ยนคล้ายจากดินเค็ม ดินเสีย ให้เป็นดินที่สมบูรณ์เหมาะกับการเพาะปลูกได้

ภาพที่ 5.2 สภาพของบ่อกุ้งเก่าที่เปลี่ยนไปปลูกปาล์มและต้นปาล์มตายหมดทั้งแปลง

ลักษณะที่สอง คือ การต้องแบกรับภาวะหนี้สิน ภาวะหนี้สินที่เกิดขึ้นต่อเนื่องกันมาตั้งแต่ครอบครัวยังผลิตข้าวหรือปลูกพืชผัก ต่อมาเมื่อเลือกระบบการผลิตกุ้งเกษตรกรหลายรายที่ต้องประสบภาวะหนี้สินจำนวนมากขึ้นไม่เท่ากัน แต่ความหวังที่จะถอนทุนหรือการชำระหนี้สินให้หมดไปได้คือ รายได้จากการทำนากุ้ง การถูกปิดโอกาสทำนากุ้งทำให้กลุ่มผู้เลี้ยงกุ้งยังต้องแบกรับหนี้สินพร้อมดอกเบี้ยต่อไป

ลักษณะที่สาม คือ การสูญเสียเครือข่าย แม้ว่าอาชีพการเลี้ยงกุ้งจะเกิดขึ้นและดำรงอยู่ภายในเวลาอันสั้นคือประมาณ 10 ปี แต่การมีโอกาสได้ประกอบอาชีพเลี้ยงกุ้งได้ให้ทักษะประสบการณ์

ชีวิต ประสบการณ์ทางสังคม แก่กลุ่มผู้ทำนาทุ่งเป็นอย่างมาก ทั้งในทางบวกและทางลบ แต่ผลที่เกิดขึ้นได้สร้างกลุ่มก่อนที่เป็นความภาคภูมิใจให้แก่ครัวเรือนเกษตรกระดืบหนึ่ง เพราะในกระแสของการยอมรับระบบการผลิตทุ่งเกิดขึ้นทั่วไป การได้เป็นผู้ประกอบการทำนาทุ่งไม่ว่าจะเป็นจำนวนกี่ไร่ กี่บ่อ ก็ย่อมได้รับการยอมรับและสร้างสายสัมพันธ์กับกลุ่มคนอื่น ๆ ได้ เช่น กลุ่มผู้เลี้ยงกุ้งด้วยกัน ได้แก่ สมาคมผู้เลี้ยงกุ้งอำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่ กลุ่มพ่อค้าคนกลางที่รับซื้อกุ้ง กลุ่มพ่อค้าที่รับซื้อทางตรงที่ตลาดมหาชัย จังหวัดสมุทรสาคร กลุ่มผู้รับจ้างเลี้ยงกุ้ง และจับกุ้ง เป็นต้น การเลิกผลิตกุ้งก็เท่ากับการเลิกเครือข่ายเหล่านี้ไปด้วย

แนวโน้มของกลุ่มทำนาทุ่ง การทำนาทุ่งมีความอ่อนไหวสูง จึงมีการเปลี่ยนแปลงได้ง่ายและรวดเร็วกว่าระบบการผลิตอื่น ๆ ซึ่งสังเกตได้จากข้อมูล สถิติต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับระบบการผลิตทุ่งจะมีความผันผวน เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ดังเช่น ข้อมูลปริมาณพื้นที่หรือจำนวนบ่อทุ่งจะมีการเปลี่ยนแปลงได้ในเวลาอันสั้น อาจเป็นวันต่อวัน หรือสัปดาห์ เดือนก็ได้ เพราะหากมีปัจจัยที่เอื้ออำนวยปริมาณบ่อทุ่งจะเพิ่มขึ้น แต่หากต้องประสบภาวะกุ้งตาย บ่อทุ่งก็ลดลงทันที เป็นต้น ดังนั้นจากการสำรวจข้อมูลและสังเกตลักษณะทางกายภาพของพื้นที่บริเวณเลี้ยงกุ้งจะพบว่ามีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เนื่องด้วยแรงจูงใจต่อการเลี้ยงกุ้งยังคงมีอยู่สูง จึงพบว่าในพื้นที่เป็นเขตนํ้าจืดห้ามเลี้ยงกุ้ง กลับปรากฏบ่อทุ่งและมีการดำเนินการเลี้ยงกุ้งเกิดขึ้น และมีแนวโน้มว่าจะเพิ่มสูงขึ้นเรื่อย ๆ

2.2 กลุ่มทำนาและปลูกพืชผัก การทำนาและการปลูกพืชผักต้องอาศัยทรัพยากรน้ำที่เป็นน้ำจืดเป็นปัจจัยการผลิต การทำนาและปลูกพืชผักเป็นอาชีพดั้งเดิมของคนลุ่มน้ำปากพนังและสืบต่อมาจนถึงทุกวันนี้ แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงการผลิตเป็นการเลี้ยงกุ้งไประยะหนึ่ง หรือพื้นที่ส่วนหนึ่งไปแล้วก็ตาม แต่การเลี้ยงกุ้งมีเงื่อนไขและข้อจำกัดที่มากมาย ดังนั้นอาชีพดั้งเดิมคือการทำนาและปลูกพืชผักก็ยังคงมีอยู่เป็นปริมาณมากกว่าการผลิตระบบอื่น ๆ เช่น ในอำเภอหัวไทรมีพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 238,000 ไร่ เป็นพื้นที่ทำนาข้าวประมาณ 135,949 ไร่ กลุ่มทำนาและปลูกพืชผักที่ต้องสูญเสียสิทธิการใช้ทรัพยากรน้ำจืด คือ กลุ่มเกษตรกรที่อยู่ในพื้นที่อำเภอหัวไทร

บริเวณที่กลุ่มทำนาและกลุ่มปลูกพืชผักที่สูญเสียสิทธิการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ จากการเกิดขึ้นของโครงการฯ ไม่ได้มีอยู่ทั่วไปทุกพื้นที่ในอำเภอหัวไทร เพราะพื้นที่อำเภอหัวไทรถูกแบ่งเขตออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นเขตนํ้าเค็มและส่วนที่เป็นเขตนํ้าจืด กลุ่มทำนาและปลูกพืชผักที่ต้องสูญเสียสิทธิการใช้ทรัพยากรคือ เกษตรกรที่มีที่ดินทำกินอยู่บริเวณใกล้กับริมฝั่งคลองหัวไทร ด้านที่ถูกจัดให้เป็นเขตพื้นที่นํ้าเค็ม ซึ่งมีอยู่ตลอดแนวของลำคลองตั้งแต่จุดเริ่มต้นของเขตอำเภอหัวไทร คือ ตำบลท่าชอม ต่อมาถึงตำบลบางนบ ตำบลหัวไทร ตำบลเขาพังไกรและตำบลรามแก้ว

เงื่อนไขการเกิดต้นทุน กลุ่มทำนาและปลูกพืชผักแถบริมฝั่งคลองหัวไทรแต่เดิมได้อาศัยน้ำจืดจากคลองหัวไทรเป็นปัจจัยในการผลิตข้าว และผลิตพืชผักในรูปแบบของการทำไร่นาสวนผสม แม้ว่าการทำนาแถบนี้ยังคงทำนาปีที่อาศัยน้ำฝนเป็นหลัก แต่หากในยามขาดแคลนน้ำก็สามารถเลือกใช้น้ำจากลำคลองหัวไทรได้ตามความเหมาะสม การกำหนดกติกาให้เป็นเขตน้ำเค็ม โดยมีประตูน้ำ 2 แห่ง คือ ประตูน้ำแพรกเมืองและประตูน้ำเสือหึง กับการขุดคลองออกสู่ทะเล 3 สาย จึงเป็นความเปลี่ยนแปลงโครงสร้างและกระบวนการที่ส่งผลต่อถึงระบบนิเวศน้ำจืดไปสู่ระบบนิเวศน้ำเค็ม ซึ่งมีวิถีความเป็นอยู่การดำรงชีพที่แตกต่างกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งภูมิปัญญาท้องถิ่นในการเลือกใช้สภาพของน้ำให้เหมาะสมกับฤดูกาลในการผลิตเพื่อการดำรงชีวิตอยู่ในระบบนิเวศแต่ละเขตพื้นที่ได้อย่างเหมาะสม การเปลี่ยนน้ำในคลองให้เป็นน้ำเค็มเพื่อใช้เป็นปัจจัยการผลิตก็จะเป็นผลดีต่อผู้เลือกแนวทางในการเลี้ยงกุ้ง แต่ไม่ได้หมายความว่าเกษตรกรทุกครัวเรือนจะเลือกอาชีพการเลี้ยงกุ้งหมดทุกคน จึงพบว่าในเขตพื้นที่กำหนดให้เป็นเขตน้ำเค็มก็ยังมีแปลงนาข้าวอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งกลุ่มผู้ทำนาข้าวเหล่านี้ต้องแบกรับต้นทุนที่สูงขึ้นกว่าการทำนาแต่เดิม

ลักษณะการแบกรับต้นทุน การแบกรับต้นทุนของกลุ่มทำนาข้าวและปลูกพืชผักที่มีที่ทำกินในเขตน้ำเค็ม แต่ไม่ได้เลือกอาชีพการเลี้ยงกุ้งหรืออาชีพที่ใช้น้ำเค็มเป็นปัจจัยการผลิตเพื่อการดำรงชีวิต กับทั้งกลุ่มผู้ทำนาที่อยู่ในเขตน้ำจืดแต่มีที่ทำกินอยู่ในเขตที่ใกล้เคียงกับลำคลองหัวไทร นับได้ว่าเป็นกลุ่มที่ต้องสูญเสียสิทธิการใช้ทรัพยากรน้ำจืดจากที่เคยใช้มาแต่เดิม เป็นผู้ที่ต้องแบกรับต้นทุนในลักษณะ ดังนี้

ลักษณะที่หนึ่ง ไม่สามารถใช้น้ำเพื่ออุปโภคและบริโภคได้ การใช้น้ำในแม่น้ำลำคลองนั้นไม่ได้ใช้เฉพาะการเกษตรเท่านั้น แต่ในชีวิตประจำวันก็ต้องมีการใช้น้ำจืดในครัวเรือนอยู่ตลอดเวลา ไม่ว่าจะเป็นใช้สำหรับอาบน้ำ ทำความสะอาดอาคารบ้านเรือน ใช้ล้างถ้วยชาม ใช้ซักผ้า ใช้อาบน้ำและให้สัตว์เลี้ยงได้ดื่มน้ำ ตลอดจนการล้างเท้าก่อนเข้าบ้าน เหล่านี้เป็นวัฒนธรรมการใช้น้ำจากแม่น้ำลำคลองที่เป็นน้ำจืด ซึ่งจะสังเกตได้จากบ้านเรือนที่ปลูกอยู่ติดกับลำคลองส่วนมากมักจะก่อสร้างเป็นสะพานยื่นออกไปยังลำน้ำเพื่อจะได้ตักน้ำที่สะอาดมาใช้ได้อย่างสะดวก "ล้างตีนก็ล้างไม่ได้ มันเหนียวดิน ถึงล้างให้โคลนหลุดออกไปได้ แต่ต้องใช้น้ำฝนในตุ่มมาล้างอีกทีหนึ่งถึงจะหายเหนียวตีน"

ลักษณะที่สอง ไม่สามารถใช้น้ำในทางการผลิตด้านการเพาะปลูกได้ กลุ่มผู้ทำนาจึงต้องอาศัยทำนาตามฤดูกาลที่ต้องรอน้ำฝนแต่เพียงอย่างเดียว ซึ่งสามารถทำได้ปีละ 1 ครั้ง แต่หากเกิดภาวะฝนทิ้งช่วง อาจทำให้ต้นข้าวเสียหายจนไม่ได้รับผลผลิตก็ได้

ลักษณะที่สาม ต้องจัดหาอุปกรณ์สำหรับน้ำฝนเพิ่มขึ้น เช่น การจัดหาตม่น้ำ หรือการจัดสร้างบ่อน้ำ เพื่อจะได้ใช้น้ำจัดทดแทนการใช้น้ำจากลำคลอง หรือไม่ก็เรียกร้องให้หน่วยงานของท้องถิ่นคือ องค์การบริหารส่วนตำบลได้จัดสร้างระบบประปาหมู่บ้านขึ้น

ลักษณะที่สี่ คือ การสร้างโครงสร้างพื้นฐานได้แก่ เขื่อนน้ำหรือคลองส่งน้ำที่เชื่อมกับคลองน้ำจืดที่มีอยู่ในบริเวณที่ใกล้เคียงที่สุด ทั้งนี้ก็เพื่อจะได้เป็นแหล่งน้ำจืดสำหรับเพาะปลูก ซึ่งการก่อสร้างคลองหรือเขื่อนน้ำนี้จะต้องมีความร่วมมือร่วมใจกันและต้องมีการเสียสละที่ดินเกิดขึ้น ทั้งยังต้องอาศัยองค์การปกครองส่วนท้องถิ่นเป็นหลักสำคัญในการก่อสร้าง

แนวโน้มของกลุ่มทำนาที่สูญเสียสิทธิการใช้ทรัพยากร การไม่มีสิทธิในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอาจทำให้คนกลุ่มนี้จะต้องปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากการทำนาหรือปลูกพืชผักไปประกอบอาชีพอย่างอื่นที่มีการใช้น้ำเค็มเป็นปัจจัยการผลิต หรือการผลิตอื่น ๆ ที่ไม่ต้องใช้น้ำเป็นในการผลิต ซึ่งหมายถึงต้องเลิกทำนาข้าว เลิกปลูกพืชผัก และนอกจากจะต้องใช้ต้นทุนที่สูงขึ้นและมีผลผลิตที่ไม่คุ้มทุนแล้ว ยังอาจเกิดความขัดแย้งกันเรื่องการใช้น้ำระหว่างผู้ที่ทำนาในพื้นที่ใกล้เคียงอีกด้วย

3. กลุ่มที่เข้าไม่ถึงทรัพยากร

การเข้าไม่ถึงทรัพยากร หมายถึง ทรัพยากรที่เป็นปัจจัยการผลิต ทั้งที่เคยมีอยู่และที่เกิดขึ้นใหม่จากการจัดการของโครงการฯ แต่กลุ่มคนบางกลุ่มไม่สามารถนำมาใช้เพื่อการดำรงชีพได้ การเข้าไม่ถึงทรัพยากรในที่นี้หมายถึงทุนที่รัฐจัดสรรให้ด้วย วัตถุประสงค์ข้อหนึ่งของโครงการฯ คือ การจัดการทรัพยากรน้ำให้เพียงพอและเหมาะสมกับระบบการผลิต องค์ประกอบส่วนต่าง ๆ ที่เสริมความสมบูรณ์ให้กับคุณภาพชีวิตของคนในพื้นที่มีหลายประการ และหลายหน่วยงานที่ต่างก็ได้จัดทำแผนสนับสนุน โดยมีแผนงานหลัก 2 แผนงาน คือ แผนงานด้านชลประทาน และแผนปฏิบัติการแก้ไขและพัฒนาสิ่งแวดล้อม ซึ่งประกอบด้วย 5 แผนงานย่อย คือ แผนงานด้านก่อสร้างชลประทาน และโครงสร้างพื้นฐาน แผนงานด้านพัฒนาการประมง แผนงานด้านการพัฒนาอาชีพและส่งเสริมรายได้ แผนงานด้านการพัฒนาสิ่งแวดล้อม และแผนงานด้านการบริหารจัดการ แต่จากผลของการดำเนินงานที่ผ่านมายังปรากฏว่ามีคนอีกกลุ่มหนึ่งที่ต้องแบกรับต้นทุนจากการเข้าไม่ถึงทรัพยากรที่จัดสรรจากโครงการฯ ได้แก่กลุ่มคนต่อไปนี้

3.1 กลุ่มทำนาและปลูกพืชผัก ผู้ที่มีอาชีพทำนามีอยู่ทั่วไปแทบทุกพื้นที่ แต่กลุ่มทำนาและปลูกพืชผักที่ไม่สามารถเข้าถึงทรัพยากรน้ำได้แบ่งตามสภาพพื้นที่ได้เป็น 2 กลุ่มคือ กลุ่มที่มีที่นาอยู่ใกล้เคียงหรือติดต่อกับแม่น้ำปากพนัง คือในเขตอำเภอเชียรใหญ่ และริมคลองสายสาขา เช่น คลองบ้านกลาง คลองเชียร คลองค้อง เป็นต้น ส่วนชาวนาอีกกลุ่มหนึ่งคือกลุ่มที่มีที่ดินอยู่ห่างไกลจาก

แหล่งน้ำ ซึ่งก็ไม่สามารถเข้าถึงแหล่งน้ำมาตั้งแต่ไม่เกิดโครงการฯ ขึ้น ชาวนากลุ่มนี้ได้แก่ กลุ่มที่อยู่ในเขตพื้นที่ตำบลควนชะลิก ตำบลรามแก้ว ตำบลทรายขาว ตำบลบ้านราม ของอำเภอหัวไทร และกลุ่มคนที่อยู่ในเขตตำบลเขาพระบาท ตำบลเกาะเกด ของอำเภอเชียรใหญ่ สภาพปัญหาของกลุ่มทำนาและปลูกพืชผักทั้ง 2 กลุ่ม มีความแตกต่างกับกลุ่มทำนาที่กล่าวในตอนต้นซึ่งต้องแบกรับต้นทุนจากกรณีที่มีการเปลี่ยนระบบนิเวศจากน้ำจืดเป็นน้ำเค็ม จึงต้องกลายเป็นผู้สูญเสียสิทธิการใช้น้ำจืด แต่กลุ่มทำนาและปลูกพืชผักในประเด็นนี้เป็นกลุ่มทำนาที่อยู่ในเขาระบบนิเวศน้ำจืด แต่ไม่สามารถใช้น้ำจืดได้ตามที่ต้องการ เนื่องจากมีเงื่อนไขที่ทำให้ไม่สามารถใช้น้ำเพื่อการเพาะปลูกได้

เงื่อนไขที่ชาวนาใช้น้ำจืดไม่ได้ การใช้น้ำเพื่อการเพาะปลูกไม่ว่าจะเป็นการปลูกข้าวหรือปลูกพืชผักต้องอาศัยโครงสร้างที่เป็นปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญ คือ ลำคลองสายย่อยหรือเหมืองน้ำที่จะต้องมีน้ำขังอยู่ตลอดเวลา พร้อมทั้งจะให้ผู้ต้องการใช้น้ำสูบเข้าไปสู่แปลงนาของตนเอง เงื่อนไขของชาวนา กลุ่มที่อยู่ใกล้ชิดกับแม่น้ำปากพนัง คือ การลำเลียงน้ำเข้าสู่แปลงนา ซึ่งในบางพื้นที่อาจมีลำคลองหรือลำเหมือง แต่บางพื้นที่ไม่มีลำคลองหรือเหมืองน้ำที่จะให้น้ำไหลเข้าไปสู่ลำคลองและกระจายไปยังแปลงนาได้ ทำให้ชาวนากลุ่มนี้ไม่สามารถเข้าถึงทรัพยากรน้ำได้ ส่วนเงื่อนไขของกลุ่มชาวนาที่มีที่ดินทำกินอยู่ห่างไกลจากแม่น้ำสายหลักมาก ๆ ถึงแม้จะมีเส้นทางให้น้ำจากแม่น้ำไหลเข้าไปได้ แต่ด้วยระยะทางที่ห่างไกลและมีผู้ใช้น้ำเรียงรายอยู่ตลอดลำคลองที่ต่างก็ต้องการน้ำเพื่อการเพาะปลูกพร้อม ๆ กัน ปริมาณของน้ำในบางฤดูจึงไหลไปไม่ถึงผู้ที่อยู่ปลายทาง จึงเป็นสาเหตุให้กลุ่มชาวนาและปลูกพืชผักต้องแบกรับภาระดังกล่าวสูงกว่ากลุ่มคนอื่น ๆ

ลักษณะการแบกรับต้นทุน ชาวนาทั้ง 2 กลุ่มดังกล่าว ยังคงยึดอาชีพการเพาะปลูกเป็นแนวทางหารายได้ให้ครอบครัวต่อไป แต่จะต้องแบกรับต้นทุนการเพาะปลูกที่สูงกว่าชาวนาในบริเวณอื่น ๆ คือ ต้องลงทุนเพื่อการทำนาสูงขึ้น เช่น ในกรณีต้องสูบน้ำจากลำคลองเข้าสู่แปลงนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งรูปแบบของการทำนาแบบสมัยใหม่ต้องอาศัยน้ำมาก ต้องสูบน้ำเข้าและถ่ายเทน้ำออกจากแปลงนา ตั้งแต่การเตรียมดิน การไถ หว่าน การหล่อเลี้ยงต้นกล้าจนกว่าข้าวจะสุกให้เก็บเกี่ยวได้ ซึ่งสิ่งที่จะต้องเป็นต้นทุนที่ตามมาอีกประการหนึ่งคือ แรงงานและเวลา เพราะชาวนาต้องใช้แรงงานเพื่อสูบน้ำและใช้เวลาที่เพิ่มขึ้นกว่าปกติ ได้แก่ ช่วงที่ต้องสูบน้ำจากลำคลองเข้าสู่แปลงนา เจ้าของนาต้องคอยเฝ้าไม่ให้น้ำล้นไปสู่แปลงนาของคนอื่น เพราะขั้นตอนของการผลิตข้าวไม่ได้ตรงกันทุกแปลงนา แปลงนาที่อยู่ติดกันอาจยังไม่ต้องการใช้น้ำก็เป็นได้ ชาวนาจึงต้องเสียเวลากับการสูบน้ำดังกล่าว ต้นทุนอีกประการหนึ่งคือ หากกลุ่มชาวนาแถบใดที่ไม่มีลำคลองหรือเหมืองน้ำก็ต้องอาศัยการเสียสละที่ดินเพื่อก่อสร้างเป็นลำคลองขึ้นใหม่ ในขณะที่ระบบการจัดสรรที่ดินเพื่อทำเป็นคลองส่งน้ำยังยึดหลักดั้งเดิมเหมือนเมื่อครั้งที่ที่ดินไม่มีราคาสูงเท่าปัจจุบัน คือ ผู้ที่มีที่ดินที่สายลำเหมืองตัดผ่านต้องเป็นผู้เสียสละเพียงผู้เดียว ในขณะที่คนอื่น ๆ ที่ต้องการใช้น้ำลักษณะเดียวกัน แต่ลำเหมืองไม่ได้ผ่านที่ดินของตัวเองก็ไม่ต้องเสียประโยชน์แต่อย่างใด การขุดลอกคลอง เหมือง จึงมี

ปัญหาเกิดขึ้น จนบางพื้นที่ก็ยังคงไม่มีเหมืองน้ำเข้าสู่พื้นที่นาได้ทั้ง ๆ ที่มีพื้นที่ใกล้ชิดกับแม่น้ำปากพนัง การแบกรับต้นทุนอีกลักษณะหนึ่ง คือ การขาดโอกาสในการเพิ่มผลผลิตจากความไม่แน่นอนของการใช้น้ำชาวนาแถบนี้จึงตัดสินใจเลือกรูปแบบการทำนาที่อาศัยฤดูกาล รอน้ำจากธรรมชาติ ซึ่งไม่มีความมั่นคงแน่นอน ทั้งยังอาจส่งผลให้เกิดความเสียหายต่อนาข้าวได้ตลอดเวลา เพราะสภาพของดินฟ้าอากาศได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมากแล้ว การทำนาตามฤดูกาลในท่ามกลางฝนไม่ตกตามฤดูกาลจึงเป็นความเสี่ยงต่ออาชีพทำนาอย่างยิ่ง

3.2 กลุ่มทำนากุ้งจากระบบชลประทานน้ำเค็ม การจัดการระบบชลประทานน้ำเค็มในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ซึ่งมีอยู่ 5 โครงการ คือ โครงการชลประทานน้ำเค็มบ้านหน้าโกฏี ซึ่งมีพื้นที่ 1,296 ไร่ โครงการชลประทานน้ำเค็มบ้านท่าพญา มีพื้นที่ 1,999 ไร่ โครงการชลประทานน้ำเค็มบ้านบ่อคณที่มีพื้นที่ 2,255 ไร่ และโครงการชลประทานน้ำเค็มบ้านหน้าสดนมีพื้นที่ 1,841 ไร่ ในจำนวนโครงการและพื้นที่ข้างต้นนี้ หากจำแนกตามเขตพื้นที่การปกครองจะพบว่าเป็นโครงการที่อยู่ในพื้นที่อำเภอหัวไทร 1 โครงการคือ โครงการชลประทานน้ำเค็มบ้านหน้าสดน นอกจากนั้นอีก 4 โครงการที่อยู่ในเขตพื้นที่อำเภอปากพนัง โครงการชลประทานน้ำเค็มมีขึ้นเพื่อส่งเสริมการเพาะเลี้ยงชายฝั่ง ซึ่งหมายถึงการเพาะเลี้ยงกุ้งโดยใช้น้ำเค็มด้วยระบบชลประทาน หน่วยงานกรมชลประทานเป็นผู้รับผิดชอบโครงการ แต่การก่อสร้างองค์ประกอบของโครงการแล้วเสร็จในช่วงเวลาที่ระบบการผลิตกุ้งกำลังประสบปัญหา เกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้งส่วนใหญ่กำลังชะลอการเลี้ยงกุ้งหรือได้ยุติการเลี้ยงกุ้งเป็นการชั่วคราว แต่เมื่อเงื่อนไขและบริบทที่เป็นข้อจำกัดต่อการเลี้ยงกุ้ง เปลี่ยนแปลงไปในทางที่เอื้อต่อการเลี้ยงกุ้ง ชาวนากุ้งทยอยเปิดบ่อเลี้ยงกุ้งเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ ทั้งกลุ่มนากุ้งที่อยู่ในเขตชลประทานน้ำเค็มและนอกเขตชลประทาน

ต้นทุนและเงื่อนไขการผลิตต้นทุนของกลุ่มเลี้ยงกุ้ง เป็นทุนที่เป็นลักษณะของทุนทางธรรมชาติ คือ น้ำเค็ม และทุนทางการเงินที่ต้องใช้ในทุกระบวนการของการเลี้ยงกุ้ง ตั้งแต่การเตรียมที่ดิน การเตรียมระบบน้ำต่อพันธุ์กุ้ง ค่าอาหารฯ โดยเฉพาะการเตรียมระบบการใช้น้ำและการถ่ายเทน้ำเสียซึ่งเป็นเรื่องละเอียดอ่อนที่ผู้เลี้ยงกุ้งจะต้องใช้ระบบการจัดการอย่างดี เพราะส่งผลโดยตรงต่อความเสี่ยงถึงคุณภาพและผลผลิตของกุ้ง การเกิดขึ้นของโครงการชลประทานน้ำเค็มเพื่อการเพาะเลี้ยงชายฝั่งจึงเป็นความหวังแก่เกษตรกร ในอันที่จะลดต้นทุนการจัดการระบบน้ำเค็ม ที่ต้องสูบน้ำโดยใช้เครื่องสูบน้ำที่ใช้น้ำมัน หรือระบบไฟฟ้าจากชายฝั่งทะเลเข้าไปยังบ่อเลี้ยงกุ้ง หากบ่อที่อยู่ห่างจากฝั่งทะเลมากก็ยิ่งทำให้ต้องใช้จ่ายเป็นค่าท่อนสูบน้ำ และท่อนส่งน้ำเสียเพิ่มขึ้น แต่โครงสร้างส่วนต่าง ๆ ของโครงการชลประทานน้ำเค็มไม่ได้มีครอบคลุมไปทั่วทุกพื้นที่ แม้แต่ในเขตบริการของโครงการเองก็ไม่สามารถจัดสร้างให้ทั่วถึงได้ ดังนั้นกลุ่มเลี้ยงกุ้งในเขตโครงการชลประทานน้ำเค็มจึงแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่สามารถใช้บริการจากโครงการฯ ได้ครบทุกขั้นตอน เนื่องจากอยู่ใกล้โครงสร้างคือ ท่อส่งน้ำของโครงการฯ ส่วนกลุ่มเลี้ยงกุ้งที่ไม่ได้อยู่ในเขตบริการของ

โครงการฯก็ยังคงใช้ต้นทุนของครัวเรือนทุกประเภท เพื่อการลงทุนในการเลี้ยงกุ้ง ดังที่ปรากฏอยู่ก่อนมีโครงการชลประทานน้ำเค็ม

ลักษณะการแบกรับต้นทุนของกลุ่มเลี้ยงกุ้งในเขตชลประทานน้ำเค็ม จัดอยู่ในประเภทกลุ่มที่เข้าไม่ถึงทรัพยากรที่เป็นทุนเชิงโครงสร้างหรือทุนทางกายภาพ ซึ่งลักษณะของการแบกรับก็คือ คนกลุ่มนี้จะต้องเป็นผู้เสียค่าใช้จ่ายเพื่อให้เข้าถึงทุนทรัพยากรสูงกว่าคนเลี้ยงกุ้งกลุ่มอื่น ๆ การแบกรับความเดือดร้อนในลักษณะดังกล่าวอาจจะบรรเทาเบาบางลงไปได้ในกรณีที่ผลของการผลิตกุ้งในแต่ละคราวอยู่ในเกณฑ์สูง อันหมายความว่าผลกำไรจากการเลี้ยงกุ้งมาก พอที่จะใช้เป็นต้นทุนในการดำเนินการเลี้ยงกุ้งคราวต่อไป แต่ในทางตรงกันข้ามหากการเลี้ยงกุ้งไม่ประสบผลตามที่คาดหวังเอาไว้ คือ การประสบภาวะขาดทุน กลุ่มเลี้ยงกุ้งกลุ่มนี้จะต้องดิ้นรนเพื่อหาแหล่งเงินทุนเพื่อการลงทุนครั้งต่อไปสูงขึ้น ในขณะที่กลุ่มเลี้ยงกุ้งที่อยู่ในโครงการชลประทานสามารถลดต้นทุนลงได้จำนวนหนึ่ง

แนวโน้มการเลี้ยงกุ้งในบริเวณริมฝั่งทะเลที่ไม่ได้รับการบริการจากโครงการจะมีความขัดแย้งเรื่องการระบบการจัดการน้ำเค็ม ทั้งการสูบน้ำขึ้นมาจากทะเลและการถ่ายเทน้ำเสีย “ตอนนี้นี้ยังไม่มี การไว้วางใจจากผู้เลี้ยงกุ้ง ที่ไม่ได้ใช้ประโยชน์จากโครงการชลประทานน้ำเค็ม เพราะเป็นช่วงขาดของการเลี้ยงกุ้ง แต่เมื่อใดที่สถานการณ์การเลี้ยงกุ้งดีขึ้น คนเลี้ยงกุ้งมากขึ้นต้องมีปัญหาแน่ เพราะกลุ่มอื่น ๆ ต้องการน้ำเค็มจากโครงการฯด้วย” เป็นคำกล่าวของประธานกลุ่มผู้เลี้ยงกุ้งบ้านหน้าสวน

3.3 กลุ่มที่ไม่ได้รับการช่วยเหลือจากรัฐ การที่ระบบการผลิตต้องมีการเปลี่ยนแปลง ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่โหมกระหน่ำเข้ามาสู่สังคมหมู่บ้าน ทำให้ทุกภาคส่วนต้องมีการดิ้นรนปรับตัวกันทุกระดับชั้น กลุ่มเกษตรกรต่างได้ปรับเปลี่ยนแบบแผนการผลิตทั้งเพื่อความอยู่รอดและเพื่อให้ได้มาซึ่งทุนทางการเงิน หน่วยงานภาครัฐก็ได้มีบทบาทในการพัฒนาปรับปรุงส่งเสริมการผลิตให้เกษตรกรอยู่รอดและเสนองานนโยบายของรัฐไปพร้อม ๆ กัน แผนงานโครงการต่าง ๆ ที่ลงมายังพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังจึงมีมากมายหลายโครงการพร้อมด้วยงบประมาณจำนวนมาก การช่วยเหลือจากรัฐทำให้คนกลุ่มหนึ่งได้รับประโยชน์แต่คนอีกกลุ่มหนึ่งที่ไม่ได้รับการช่วยเหลือ ซึ่งจัดอยู่ในกลุ่มคนที่เข้าไม่ถึงทุนอำนาจ คนกลุ่มที่เข้าไม่ถึงทุนนี้ไม่ได้จำกัดอยู่เพียงการผลิตหนึ่งของครัวเรือนเท่านั้น แต่เป็นกลุ่มคนที่มีเงื่อนไขไม่ตรงกับเงื่อนไขของรัฐ คนกลุ่มที่ไม่ได้รับความช่วยเหลือจากรัฐเป็นกลุ่มที่มีอาชีพต่าง ๆ เกือบทุกอาชีพ คือ อาชีพเลี้ยงกุ้ง ทำนา ทำไร่สวนผสม ทำจาก ทำประมงพื้นบ้าน และแรงงานรับจ้าง

เงื่อนไขของการไม่ได้รับความช่วยเหลือจากรัฐที่เป็นสาเหตุให้ต้องแบกรับต้นทุน คือ การไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง หรือมีที่ดินจำนวนน้อย ไม่เพียงพอตามที่กำหนด โครงการของรัฐที่เข้ามาส่งเสริมอาชีพในพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นโครงการที่มีข้อกำหนดด้านที่ดิน เช่น โครงการไร่สวนผสม เกษตรกรที่จะเข้าร่วมโครงการได้ต้องมีที่ดินที่สามารถใช้ขุดยกร่องได้ไม่ต่ำกว่า 3 – 5 ไร่ โครงการ

ปลูกปาล์มน้ำมัน โครงการเลี้ยงปลาชนิดต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนต้องใช้ที่ดินที่มีเอกสารสิทธิ์ที่แสดงว่าเป็นที่ดินของตนเอง จึงจะได้รับการช่วยเหลือจากโครงการ ดังนั้นจึงพบว่าผู้ที่สมัครเข้าร่วมโครงการต่าง ๆ ดังกล่าวล้วนเป็นผู้ที่มีฐานะไม่ยากจน และมีที่ดินเป็นของตนเองจำนวนมากโดยเฉพาะโครงการปลูกพืชทดแทนพลังงานน้ำมัน เปิดโอกาสให้ผู้ที่มีที่ดินมาเข้าร่วมโครงการได้ทุกปี ปีละไม่เกิน 20 ไร่ การส่งเสริมและช่วยเหลือของรัฐจะเป็นไปในลักษณะให้เปล่า ทั้งการขุดดินยกร่อง คันกล้า และอื่น ๆ เพิ่มเติมอีกมาก ซึ่งแต่ละโครงการแต่ละปีจะมีกำหนดกฎเกณฑ์ไม่เหมือนกัน เช่น ให้เป็นค่าปุ๋ยบำรุง ค่าทำอาชีพเสริมบนแปลงปลูกปาล์ม เป็นต้น การช่วยเหลือเหล่านี้จึงหยุดอยู่ที่ผู้มีที่ดินเท่านั้น ส่วนผู้ไม่มีที่ดินจะไม่มีโอกาสได้รับความช่วยเหลือ

อีกตัวอย่างหนึ่งของโครงการสนับสนุนจากรัฐ คือ โครงการปลูกป่า โดยได้กำหนดประเภทของพืชที่สามารถปลูกได้ไว้จำนวน 20 - 30 ชนิด ซึ่งเกษตรกรผู้เข้าร่วมโครงการสามารถเลือกปลูกได้ตามความเหมาะสมกับสภาพของพื้นที่ การปลูกป่าตามโครงการนี้ได้กำหนดเงื่อนไขไว้ว่า เกษตรกรแต่ละรายจะปลูกได้ไม่เกิน 50 ไร่ และต้องไม่ตัดไม้ก่อนเวลา 5 ปี ซึ่งโครงการจะให้เงินสนับสนุนการปลูกป่าไร่ละ 3,000 บาท ส่วนผลผลิตต้นไม้ตกเป็นของเจ้าของที่ดินหรือผู้ร่วมโครงการ เงื่อนไขที่สำคัญคือ ผู้ปลูกจะต้องปลูกป่าบนที่ดินของตนเอง หรืออาจเช่าที่ดินของผู้อื่นก็ได้

จากการคำนวณรายรับ - รายจ่ายจากการปลูกป่าในโครงการดังกล่าวมีรายจ่ายดังนี้ จ่ายเป็นค่าต้นกล้าไร่ละประมาณ 1,000 - 1,600 บาท จ่ายเป็นค่าแรงงานจ้างปลูกต้นกล้า ไร่ละประมาณ 800 - 1,000 บาท รายจ่ายทั้ง 2 ส่วนนี้อาจเพิ่มหรือลดได้ตามประเภทของต้นไม้และแรงงาน ส่วนการปรับพื้นที่สำหรับปลูกป่าขึ้นอยู่กับสภาพของที่ดินที่จะใช้ปลูกและความต้องการของผู้ปลูก ซึ่งอาจไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายในการปรับสภาพดินก็ได้ หากเปรียบเทียบกับค่าตอบแทนที่ได้รับจากโครงการไร่ละ 3,000 บาทแล้วก็ถือว่าคุ้มทุน แต่ส่วนที่เป็นรายได้สุทธิที่เกิดจากการเข้าโครงการปลูกป่าก็คือ รายได้จากผลผลิตไม้ที่ปลูกไว้ ซึ่งหากเป็นไม้สนอาจมีรายได้ประมาณไร่ละ 20,000 - 30,000 บาท ถ้าผู้เข้าร่วมโครงการมีพื้นที่สำหรับปลูก 10 ไร่ก็จะมีรายได้ระหว่าง 200,000 - 300,000 บาท จึงมีเกษตรกรในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังเข้าร่วมโครงการจำนวนหนึ่ง แต่กลั้วเป็นผู้ที่มีที่ดินจำนวนมาก ส่วนเกษตรกรที่ไม่มีที่ดินหรือมีที่ดินน้อยไม่มีความสามารถที่จะเข้าร่วมโครงการได้ โดยผู้ที่ไม่มียากเป็นของตนเองย่อมไม่มีสิทธิในการปลูกป่าร่วมโครงการอย่างสิ้นเชิง ส่วนผู้ที่มีที่ดินน้อยก็ไม่สามารถเข้าร่วมโครงการได้ เพราะต้องกันที่ดินไว้เป็นที่ทำกิน เช่น ทำนา ปลูกพืชผัก เป็นต้น อีกสาเหตุหนึ่งก็คือ การขาดการรับรู้ข่าวสารเกี่ยวกับโครงการ และไม่กล้าเสี่ยงที่จะปรับเปลี่ยนการใช้ที่ดิน

ลักษณะการแบกรับต้นทุน กลุ่มคนที่เข้าไม่ถึงทุนเชิงโครงสร้างที่เกิดจากนโยบายและกฎเกณฑ์ของภาครัฐ มีปรากฏอยู่ทั่วไปในทุกกระบวนนิเวศทั้งนิเวศ ที่ราบลุ่ม นิเวศชายฝั่ง และนิเวศ

เขตป่าพรุ คนกลุ่มนี้มีหลายประเภทคือ กลุ่มคนที่ต้องปรับเปลี่ยนอาชีพที่เกิดจากการกำหนดเขตพื้นที่น้ำจืดน้ำเค็ม และเป็นกลุ่มที่ไม่ได้รับเงินชดเชยจากรัฐ ดังนั้นเมื่อต้องการเปลี่ยนอาชีพการเลี้ยงกุ้งไปประกอบอาชีพอย่างอื่นต้องใช้ทุนของตนเองเพื่อการลงทุน ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งคือ กลุ่มที่ต้องเปลี่ยนอาชีพเพราะไม่สามารถทำอาชีพเดิมต่อไปอีกได้ ได้แก่ กลุ่มประมงพื้นบ้าน กลุ่มเช่าที่ดินทำนาุ้ง และกลุ่มที่เคยใช้แรงงานรับจ้างเกี่ยวกับระบบการผลิตกุ้ง คนกลุ่มนี้ส่วนมากไม่มีที่ดิน การปรับเปลี่ยนอาชีพจึงหันเข้าสู่การขายแรงงานทั้งภายในและนอกท้องถิ่น ที่มีรายได้ลดลงกว่าแรงงานในการผลิตกุ้ง หรือต่ำกว่ารายได้จากการทำประมงพื้นบ้าน ทั้งยังต้องเคลื่อนย้ายตัวเองออกนอกบ้านที่ส่งผลต่อความอบอุ่นของครอบครัวอีกด้วย

4. สรุป

การเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ประกอบกับการเร่งพัฒนาด้านเศรษฐกิจโดยระบบทุน เป็นผลให้ระบบนิเวศเปลี่ยนแปลงและมีผลกระทบถึงทรัพยากรและการผลิตของคนในพื้นที่ ทำให้หลายกลุ่มคนต้องแบกรับต้นทุนที่หนักหนากว่าคนอื่นกลุ่มหนึ่ง การแบกรับภาระต้นทุนที่แตกต่างกันเกิดขึ้นได้ทั้งกับกลุ่มคนที่มีระบบการผลิตอย่างเดียวกัน และต่างระบบการผลิตกัน และเกิดขึ้นได้กับกลุ่มคนที่อยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน และต่างระบบนิเวศกัน แต่ก็มีอีกหลายกลุ่มคนในหลายระบบนิเวศที่ไม่ต้องแบกรับต้นทุน กลับได้รับประโยชน์จากโครงการที่ทำให้ลดต้นทุนลงจากเดิมเมื่อครั้งที่ยังไม่มีโครงการฯเกิดขึ้น การพิจารณาถึงทุนการดำรงชีพของคนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังทั้ง 5 – 6 ประเภท จะพบว่า ทุนทุกประเภทมีความสัมพันธ์กับการดำรงชีวิตของคนในบริเวณนี้ แต่ทุนที่สำคัญประเภทหนึ่งคือ ทุนทางธรรมชาติ เนื่องจากการเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำมีผลต่อทุนทางธรรมชาติ คือ ระบบน้ำจืดและน้ำเค็ม กลุ่มคนที่เคยใช้น้ำเพื่อการดำรงชีพจึงได้รับผลกระทบและต้องแบกรับต้นทุนที่สามารถแบ่งได้เป็น 3 ลักษณะ คือ 1) กลุ่มที่ต้องสูญเสียทรัพยากรการดำรงชีพ อันหมายถึง กลุ่มที่เคยใช้ทรัพยากรทางธรรมชาติไม่ว่าจะเป็นน้ำจืด น้ำเค็ม ก็ตาม ซึ่งเป็นลักษณะของทรัพย์สินส่วนรวม การกลับกลายเป็นผู้เสียทรัพย์สินส่วนรวมจึงทำให้ต้องแบกรับต้นทุนที่หนักหนากว่าคนอื่น ๆ คนกลุ่มนี้ได้แก่ กลุ่มประมงพื้นบ้าน เพราะคนกลุ่มนี้ได้อาศัยแหล่งทำกินจากแม่น้ำ ลำคลอง เพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพย์สินคือ สัตว์น้ำ ซึ่งก็เป็นทรัพย์สินส่วนรวมอีกเช่นกัน การปรับเปลี่ยนวิธีการดำรงชีพจึงค่อนข้างมีความเดือดร้อน เพราะไม่มีทรัพย์สินส่วนตัวที่จะรองรับการปรับเปลี่ยนอาชีพได้ อีกกลุ่มหนึ่งคือ กลุ่มทำจาก ซึ่งคนกลุ่มนี้ต้องแบกรับต้นทุนไม่มากเท่ากับกลุ่มคนที่ทำประมงเป็นอาชีพหลัก 2) กลุ่มที่ต้องสูญเสียสิทธิการใช้ทรัพยากร หมายถึง กลุ่มคนที่เคยได้ใช้ทรัพยากรทางธรรมชาติเพื่อการดำรงชีพ แต่กลับเป็นผู้ที่ไม่มีสิทธิการใช้ทรัพยากร ได้แก่ กลุ่มเลี้ยงกุ้งที่ถูกกำหนดให้อยู่ในโซนน้ำจืดและกลุ่มทำนาข้าว ที่ต้องอยู่ในโซนน้ำเค็ม จึงต้องเป็นผู้แบกรับต้นทุนที่สูงกว่ากลุ่มเลี้ยงกุ้งและกลุ่มนาข้าวที่ได้มีโอกาสอยู่ในพื้นที่ที่ตรง

กับความต้องการ และ 3) กลุ่มที่เข้าไม่ถึงทุนทรัพยากรทั้งที่เป็นทุนทางธรรมชาติและทุนทางนโยบายของรัฐ ได้แก่ กลุ่มที่มีเงื่อนไขทางกายภาพ เช่น มีพื้นที่ห่างไกลจากโครงการ หรือการขาดโครงสร้างพื้นฐานที่จำเป็นเพื่อการใช้น้ำจืดและน้ำเค็ม จึงมีทั้งกลุ่มผู้ทำนาเกลือ กลุ่มปลูกพืชผัก กลุ่มเลี้ยงกุ้งด้วยระบบชลประทานน้ำเค็ม ซึ่งต้องแบกรับต้นทุนมากกว่ากลุ่มระบบการผลิตเดียวกันแต่อยู่ในพื้นที่ที่เหมาะสมกว่า เพราะสำหรับคนจนในภาคชนบทแล้ว ทุนทางธรรมชาติเป็นทั้งแหล่งที่มาของการดำรงชีพ และบริบทของความเปราะบาง ทุนทางธรรมชาติในสภาวะปกตินั้นช่วยสนับสนุนทุนมนุษย์ เพราะเป็นแหล่งอาหารและช่วยเพิ่มพูนสุขภาพ แต่ก็สามารถเพิ่มความเปราะบางได้ในภาวะภัยพิบัติ

จึงอาจเรียงลำดับความเข้มข้นของการแบกรับต้นทุนของคนกลุ่มต่าง ๆ ได้ดังนี้ คือ กลุ่มที่มีภาระหนักที่สุด คือ กลุ่มประมงพื้นบ้านที่ยึดอาชีพนี้เป็นอาชีพหลัก และไม่มีที่ดินทำกิน ส่วนคนกลุ่มอื่น ๆ อาจมีลักษณะการแบกรับต้นทุนที่ลดหลั่นกันลงมา แต่ทุกกลุ่มคนก็ได้พยายามดิ้นรนปรับตัวเพื่อให้การดำรงชีพอยู่ได้ในระบบนิเวศที่เปลี่ยนแปลง

บทที่ 6

การปรับตัวในลักษณะการผลิตแบบปฐมภูมิ

การศึกษาถึงรูปแบบหรือวิธีการต่าง ๆ ของครัวเรือนเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบจากการเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง และจากระบบเศรษฐกิจอันเป็นแรงกดดันจากภายนอก ทำให้เกษตรกรในพื้นที่ต้องปรับเปลี่ยนแบบแผนการผลิต เพื่อให้สอดคล้องกับบริบทที่รายรอบ ทั้งที่เป็นปัจจัยเอื้อและเป็นข้อจำกัดต่อการเลือกอาชีพ การปรับเปลี่ยนอาชีพต้องใช้กลยุทธ์การปรับตัวแตกต่างกันไป การศึกษาครั้งนี้ได้คัดเลือกพื้นที่เป้าหมายเพื่อศึกษาในเชิงเจาะลึก 3 ชุมชนชุมชนแรก คือชุมชนบ้านเลือหึ่ง ที่ต้องเปลี่ยนแปลงระบบน้ำจากน้ำจืดเป็นน้ำเค็ม ชุมชนที่สอง คือ ชุมชนบ้านทวยเทพ เปลี่ยนแปลงจากพื้นที่ที่เคยอยู่ในระบบน้ำกร่อย และเป็นระบบน้ำที่มีการไหลขึ้น ลง ตามกระแสน้ำธรรมชาติ และอีกชุมชนหนึ่ง คือ บ้านท้ายโนด เป็นชุมชนที่เคยขาดแคลนน้ำจืด ต้องอาศัยน้ำจากธรรมชาติตามฤดูกาล แล้วได้เปลี่ยนแปลงไปสู่พื้นที่ที่มีแหล่งน้ำจืดที่เกิดจากโครงการ ฯ ซึ่งรายละเอียดต่าง ๆ ของแต่ละชุมชนได้กล่าวแล้วในเบื้องต้น จากผลการศึกษาพบว่า เกษตรกรส่วนใหญ่ทั้งสามชุมชนมีการปรับตัวโดยยังคงเลือกทำการเกษตรเป็นการผลิตหลักของครัวเรือนมากกว่าการผลิตแบบอื่น ๆ ดังสัดส่วนในตารางข้างล่างนี้

ตารางที่ 6.1 แสดงสัดส่วนการปรับตัวด้านอาชีพหลักของชุมชนที่ศึกษา

ชุมชน	แบบปฐมภูมิ		แบบทุติยภูมิ	แบบไม่เป็นทางการ	
	ทำเกษตร	เลี้ยงกุ้ง	แปรรูปกระจุบ + ปลา	ขายแรงงาน	ค้าขาย
บ้านเลือหึ่ง	-	90	-	10	-
บ้านทวยเทพ	10	30	-	50	10
บ้านท้ายโนด	80	-	8	-	12

1. เงื่อนไขที่ทำให้ครัวเรือนเลือกการผลิตแบบปฐมภูมิ

การผลิตแบบปฐมภูมิ หมายถึง การผลิตในภาคเกษตรที่ยังคงใช้ทรัพยากรธรรมชาติและทรัพยากรที่เป็นทรัพย์สินส่วนตัวเป็นปัจจัยพื้นฐานในการผลิต ทรัพยากรที่สำคัญ เช่น ที่ดิน น้ำ แหล่งน้ำ แรงงาน เป็นต้น การผลิตแบบปฐมภูมิในขณะนี้ ได้แก่ การเพาะปลูกและการเลี้ยงสัตว์ ซึ่งมีหลายประเภท เช่น การทำนา การปลูกพืชผัก การปลูกพืชเศรษฐกิจ การเลี้ยงกุ้ง เป็นต้น

การผลิตแบบปฐมนุฏี เป็นอาชีพที่เกษตรกรในพื้นที่ทั้งสามชุมชนเลือกใช้มากที่สุด การที่ครัวเรือนจำนวนมากยังคงเลือกการผลิตในภาคเกษตร เกิดจากเงื่อนไข ดังนี้

1.1 เงื่อนไขทางกายภาพ การผลิตภาคเกษตรต้องใช้ปัจจัยการผลิตที่มีลักษณะเป็นทรัพยากรธรรมชาติอยู่ค่อนข้างสูง ดังนั้นการที่ชุมชนต่าง ๆ ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังเลือกแนวทางการประกอบอาชีพในด้านการทำการเกษตร เนื่องมาจากพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังยังคงมีสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อการเกษตร ไม่ว่าจะเป็นการเพาะปลูกหรือการเลี้ยงสัตว์ สภาพพื้นที่ยังคงมีลักษณะเป็นที่ราบกว้างใหญ่ เรียกกันว่า “ทุ่งกว้าง” ประกอบกับการเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังก็มีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างอาชีพด้านการเกษตร โดยมีการกำหนดเขตพื้นที่เป็นเขตพื้นที่น้ำจืด เขตพื้นที่น้ำเค็ม แม้ในบางพื้นที่หรือบางชุมชนที่มีเงื่อนไขให้เกษตรกรต้องจำนนต่อลักษณะทางกายภาพที่เกิดขึ้น ครัวเรือนก็จำเป็นต้องเลือกอาชีพทางการเกษตรเอาไว้ก่อนเพื่อความอยู่รอด

ลักษณะทางกายภาพอีกประการหนึ่งคือ การมีโครงสร้างปัจจัยพื้นฐานที่เป็นเครื่องมือให้เข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ เช่น การมีลำคลองสายย่อย คลองซอย หรือเหมืองน้ำที่สามารถดึงน้ำจากแหล่งน้ำหลักเข้ามาสู่พื้นที่เกษตรของครัวเรือนได้ และมีถนนหนทาง ตลอดจนมีแหล่งกระจายผลผลิตที่สะดวก มีตลาดที่สามารถรองรับผลผลิตได้ มีแหล่งน้ำที่เป็นปัจจัยหลักในการผลิตภาคการเกษตร ทำให้ครัวเรือนต่างก็เลือกการผลิตในภาคเกษตรได้มากกว่าระบบการผลิตแบบอื่น แม้ว่าระบบนิเวศในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร แต่ไหน การปรับตัวเพื่อให้อยู่รอดได้ในสภาพแวดล้อมที่เป็นอยู่จึงเป็นสิ่งที่ครัวเรือนต้องแสวงหา สภาพแวดล้อมที่ยังคงมีทรัพยากรทั้งส่วนตัวและส่วนรวม ล้วนเป็นบรรยากาศที่เอื้อต่อการผลิตในภาคเกษตรอย่างที่เคยปฏิบัติมาแต่ก่อน

นอกจากโครงสร้างพื้นฐานแล้วยังมีที่ดินซึ่งเป็นทรัพย์สินของครัวเรือน เพราะที่ดินยังคงเป็นปัจจัยหลักของการผลิตทางการเกษตรที่ใช้เพื่อทำนาข้าว ปลูกพืชผัก เลี้ยงกุ้ง เลี้ยงปลา ฯลฯ ถึงแม้ว่าก่อนเกิดโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง คนกลุ่มหนึ่งจะได้ปรับเปลี่ยนการใช้ที่ดินไปเพื่อลงทุนเพื่อการผลิตอีกระบบหนึ่งคือการเลี้ยงกุ้ง แต่ที่ดินที่ใช้เป็นบ่อเลี้ยงก็ยังคงมีอยู่ การเลือกอาชีพหลังการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศ จึงยังคงคำนึงถึงการใช้ที่ดินเป็นสำคัญ

ตารางที่ 6.2 แสดงจำนวนครัวเรือนและที่ดินของ 3 ชุมชน

ชุมชน	จำนวน ครัวเรือน	จำนวนที่ดินที่ครอบครอง (%)		
		ไม่มีที่ดิน	ต่ำกว่า 10 ไร่	11 - 80 ไร่
บ้านเสื่อหิง	57	14	27	59
บ้านทวยเทพ	59	25	22	53
บ้านท้ายโนต	125	11	25	64

จากตารางดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าการถือครองที่ดินในแต่ละชุมชนอยู่ในอัตราส่วนที่ใกล้เคียงกัน จำนวนที่ดินมีความสัมพันธ์กับการเลือกอาชีพของครัวเรือนสูง

1.2 เจาะใจด้านสังคม ในท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางบริบท การเปลี่ยนแปลงทางสังคม ทั้งภายในและนอกชุมชน เป็นเหตุให้ครัวเรือนเลือกการผลิตในภาคเกษตร ดังนี้

เนื่องจากครัวเรือนของเกษตรกรในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังต้องปะทะกับแรงกดดันทั้งจากภายในพื้นที่และแรงกดดันจากภายนอก การดำรงอยู่ของครัวเรือนภายใต้ค่าใช้จ่ายที่ทวีขึ้นทุกขณะ ทำให้แต่ละครัวเรือนจำเป็นต้องคำนึงถึงอาชีพที่เป็นหลักความมั่นคงให้กับครอบครัว การยอมรับและเลือกระบบการผลิตของครัวเรือนต้องอาศัยการพิจารณาร่วมกันของคนในครอบครัวที่ต้องวิเคราะห์สภาพปัญหาของแต่ละระบบการผลิต คำนึงถึงเงื่อนไขที่เป็นข้อจำกัด หรือเป็นโอกาสที่เอื้อต่อการผลิต ผู้ที่เป็นผู้ตัดสินใจเลือกระบบการผลิตส่วนใหญ่เป็นหัวหน้าครอบครัวหรือพิจารณาร่วมกันทั้งครอบครัว การวิเคราะห์ทางเลือกของอาชีพใช้เป้าหมายการผลิตเป็นหลัก เช่น เป้าหมายเพื่อความอยู่รอด หรือเพื่อการสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจ เนื่องจากความแตกต่างของครัวเรือนมีอยู่ค่อนข้างสูง โดยสังเกตได้จากที่ดินที่ถือครอง หรือจำนวนสมาชิกของครัวเรือน หรืออายุของสมาชิกในครัวเรือน เพราะบางครัวเรือนต้องมีภาระค่าใช้จ่ายต่อการศึกษามูลนิธิที่ยังอยู่ในวัยเรียน ทั้งนี้เพราะค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับการศึกษาของบุตรหลานเป็นภาระหลักและภาระที่หนักของครัวเรือน เช่น ครัวเรือนที่มีสมาชิกยังอยู่ในวัยศึกษาเล่าเรียนที่อายุน้อย ก็เป็นหน้าที่ของหัวหน้าครัวเรือนต้องเร่งประกอบอาชีพเพื่อสะสมทุนไว้ส่วนหนึ่งสำหรับเป็นค่าใช้จ่ายของบุตรหลานในโอกาสที่บุตรหลานเล่าเรียนในระดับที่สูงขึ้น ส่วนครัวเรือนที่มีบุตรหลานกำลังศึกษาเล่าเรียนในระดับสูง ผู้เป็นพ่อแม่ก็ต้องเร่งประกอบอาชีพเพื่อหารายได้ให้ทันกับค่าใช้จ่ายที่สูงขึ้นของบุตรหลาน ส่วนครัวเรือนที่ไม่มีผู้ที่กำลังศึกษาเล่าเรียน ซึ่งอาจเป็นครัวเรือนของผู้สูงอายุจึงไม่ต้องเร่งประกอบอาชีพอย่างเข้มข้นมากนัก

เมื่อครัวเรือนตัดสินใจเลือกระบบการผลิตโดยเลือกที่จะผลิตในภาคเกษตร ความจำเป็นในการจัดหาปัจจัยการผลิตก็อาจลดลง เนื่องจากแต่ละครัวเรือนย่อมมีปัจจัยการผลิตเป็นพื้นฐาน

อยู่แล้ว จึงไม่จำเป็นต้องลงทุนเพื่อจัดหาปัจจัยการผลิตอีก แต่การจัดหาปัจจัยการผลิตอาจมีเพิ่มเติมได้ในกรณีที่ปัจจัยการผลิตของครัวเรือนมีไม่เพียงพอ จึงพบว่าทั้ง 3 หมู่บ้าน คือ บ้านเสื่อหิง บ้านทวยเทพ และบ้านท้ายโนด มีการเช่าที่ดินเพื่อการเพาะปลูก ทั้งเช่าเพื่อทำนาและเช่าที่ดินที่เป็นแปลงไร่นาสวนผสม การเช่าที่ดินทำนามีปรากฏอยู่ทั้ง 3 หมู่บ้าน แต่การเช่าแปลงไร่นาสวนผสม ปรากฏเฉพาะในหมู่บ้านท้ายโนดเท่านั้น การจัดหาปัจจัยการผลิตอีกกรณีหนึ่ง คือ การพึ่งพาอาศัยที่ดินที่เป็นของเครือญาติ โดยเฉพาะการขออาศัยที่ดินพ่อแม่ เพื่อการทำนา ปลูกพืชผัก หรือเพื่อการเลี้ยงกุ้ง

1.3 เงื่อนไขด้านวัฒนธรรมและการเรียนรู้ ทักษะและประสบการณ์ของครัวเรือน การเลือกและยึดการผลิกระบบใดระบบหนึ่งของครัวเรือนเกษตรกรย่อมใช้เวลาที่ยาวนาน ทำให้ผู้ผลิตมีทักษะและมีประสบการณ์ด้านการผลิต ทั้งในแง่ของปัญหาอุปสรรคและการหาแนวทางแก้ปัญหา จนทำให้ทำการผลิตสืบต่อกันมาได้หลายปี การเลือกที่จะผลิตซ้ำในด้านที่เคยมีความรู้ มีประสบการณ์และมีทักษะการผลิตอยู่เป็นพื้นฐานแล้วย่อมได้เปรียบกว่าการผลิตในแบบแผนอื่นๆ ที่ต้องเรียนรู้วิธีการผลิตกันใหม่ นอกจากนี้การผลิตในภาคเกษตรยังเป็นความเคยชิน และเป็นความมั่นคงด้านอาหารที่ใช้ภายในครัวเรือนได้ตลอดเวลา เช่น การทำนาข้าวของชาวนา แม้มีการปลูกเพื่อขายเป็นสินค้า แต่ข้าวก็ยังเป็นอาหารหลักของครัวเรือนที่เป็นหลักประกันว่าครัวเรือนจะไม่อดตายจากการไม่มีอาหาร ส่วนการเลี้ยงสัตว์ การปลูกพืชผัก ก็เช่นเดียวกัน ดังนั้นไม่ว่าบ้านเมืองจะประสบภาวะวิกฤติในด้านใด อย่างไร มากน้อยแค่ไหน อาชีพทางการเกษตรจะยังคงประคองความมั่นคงด้านอาหารได้ตลอดมา สิ่งเหล่านี้ได้สืบทอดต่อกันมายาวนาน อีกทั้งการปรับปรุงพัฒนาทางการเกษตรก็เป็นสิ่งที่ใกล้ชิดของเกษตรกรที่ยอมรับและนำมาใช้ได้ ดังนั้นการมีทักษะการทำอาชีพอยู่เดิม และพร้อมที่จะเรียนรู้องค์ความรู้ใหม่ในการปรับปรุงอาชีพการเกษตร จึงเป็นเงื่อนไขหนึ่งในการเลือกอาชีพการเกษตร

2. กระบวนการปรับตัวและการใช้กลยุทธ์

การเลือกประกอบอาชีพทางการเกษตรของครัวเรือนในชุมชนต่าง ๆ นั้น พบว่า การผลิตของครัวเรือนแต่ละชุมชนแตกต่างกัน เช่น บ้านเสื่อหิง มีระบบการผลิตที่ครัวเรือนเลือก เรียงตามลำดับความเข้มข้น คือ การเลี้ยงกุ้ง การทำนา การเลี้ยงปลา การปลูกปาล์มน้ำมัน การปลูกสน ขณะที่บ้านทวยเทพ มีการทำนา การปลูกพืชผัก การเลี้ยงปลา การเลี้ยงกุ้ง ส่วนบ้านท้ายโนด มีการทำนา การปลูกพืชผัก การเลี้ยงสัตว์ การปลูกปาล์มน้ำมัน การปลูกสน ซึ่งแต่ละกลุ่มอาชีพมีลักษณะดังนี้

2.1 กลุ่มทำนา การทำนาเพื่อผลิตข้าวยังคงเป็นอาชีพที่เกษตรกรเลือกประกอบมากที่สุดใน 3 ชุมชน ชุมชนที่เลือกการทำนาข้าวมากที่สุด คือ ชุมชนบ้านท้ายโนด ลำดับถัดมา คือ ชุมชนบ้านทวยเทพ เนื่องจากทั้งบ้านท้ายโนดและบ้านทวยเทพต่างก็อยู่ในพื้นที่น้ำจืด เกษตรกรส่วนใหญ่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเองอยู่แล้ว และมีทักษะประสบการณ์ในการทำนาทุกครัวเรือน เพราะแต่เดิมต่างก็ทำนาเป็นอาชีพหลัก ส่วนชุมชนบ้านเสื่อหิงแม้จะเป็นพื้นที่น้ำเค็ม แต่ก็มี ครัวเรือนจำนวนหนึ่งพยายามที่จะปลูกข้าวเพื่อบริโภคในครัวเรือน โดยเกษตรกรมีความคิดว่าทำนาเพื่อได้ลดรายจ่ายจากการต้องซื้อข้าวสาร จากความแตกต่างทางกายภาพของแต่ละพื้นที่ทำให้แต่ละกลุ่มที่ทำนาเลือกใช้กลยุทธ์ต่างกัน กล่าวคือ

บ้านเสื่อหิง เคยมีครัวเรือนที่เข้าสู่ระบบการผลิตทุ้งทุกครัวเรือนก่อนเกิดโครงการฯ แต่หลังจากโครงการฯเกิดขึ้น ครัวเรือนส่วนหนึ่งที่เคยอยู่ในระบบการเลี้ยงกุ้งต้องเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตไปสู่การทำนา แต่ส่วนใหญ่ยึดเป็นอาชีพรอง ครัวเรือนที่ทำนาในพื้นที่นี้มีประมาณร้อยละ 15 มักเป็นครัวเรือนที่มีพื้นที่อยู่ห่างจากคลองน้ำเค็ม การทำนาในบ้านเสื่อหิงต้องอาศัยน้ำฝน เป็นปัจจัยการผลิต และได้อาศัยน้ำจากแหล่งน้ำในหมู่บ้าน คือ ลำคลองเสื่อหิง ซึ่งบางครั้งก็มีน้ำจืดไม่เพียงพอ จึงทำนาได้เพียงปีละหนึ่งครั้ง และมีความเสี่ยงต่อการขาดน้ำหากฝนไม่ตกตามฤดูกาล การผลิตข้าวที่บ้านเสื่อหิงเป็นการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นส่วนใหญ่ มีครัวเรือนส่วนน้อยที่ผลิตเพื่อขายด้วย ข้อสังเกตครัวเรือนที่ผลิตข้าวเพื่อขาย อาจสังเกตได้จากการใช้พื้นที่จำนวนมากสำหรับทำนา และมีครัวเรือนจำนวนหนึ่งที่เคยพยายามผลิตข้าว ปีละ 2 ครั้ง แต่ต้องเลิกไปในที่สุด เนื่องจากประสบภาวะขาดทุน การผลิตข้าวที่บ้านเสื่อหิงจึงยังคงมีปัญหาอุปสรรคอยู่มาก เนื่องด้วยพื้นที่ถูกจัดให้เป็นพื้นที่น้ำเค็ม

บ้านทวยเทพ การผลิตข้าวที่บ้านทวยเทพไม่ได้มีความเข้มข้นมากนัก แม้จะมีแหล่งน้ำจืดที่สำคัญอันเกิดจากโครงการฯ คือแม่น้ำปากพนังที่มีน้ำจืดปริมาณมาก เพราะบ้านทวยเทพมีข้อจำกัดด้านโครงสร้างพื้นฐาน คือ การขาดคลองส่งน้ำที่เชื่อมต่อจากแม่น้ำปากพนัง ดังนั้นจึงเป็นสาเหตุที่ทำให้ครัวเรือนที่ทำนามีความแตกต่างกัน เพราะมีครัวเรือนจำนวนหนึ่งอยู่ใกล้แหล่งน้ำ จึงพยายามที่จะเพิ่มรอบการทำนาในรอบหนึ่งปี คือเพิ่มจากการทำนาปีด้วยการทำนาปรัง แต่การมีจำนวนครัวเรือนน้อยที่ทำนาปรังส่งผลให้การทำนาปรังไม่ได้ผลเท่าที่ควร เนื่องจากมีปัญหาด้านการตลาดและการกำจัดศัตรูข้าว ดังคำบอกเล่าของผู้ทำนาคนหนึ่งว่า

“ไม่ได้ไหร ขายข้าวแล้วต้องเอาตากลไปจ่ายค่าปุ๋ย ค่าจ้างเกี่ยวหมดแล้ว แต่ที่ยังทำนาอยู่ก็เพราะไม่ทำไหร ไม่มีงานให้ทำ ต้องทนทำอยู่พินนี้ ทำนายังมีข้าวให้กิน และยืมตากลเพื่อนได้ เพราะบอกว่าขายข้าวแล้วค่อยคืนให้ แต่ถ้าไม่ทำนา ยืมตากลเพื่อนเขาไม่ให้”

ตัวอย่างการปรับตัวของครัวเรือน ครัวเรือนของอุไร (นามสมมุติ)

ครอบครัวของอุไร ตั้งอยู่ที่บ้านทวยเทพ อำเภอเชียรใหญ่ อุไรมีอายุ 36 ปี สามีอายุ 38 ปี มีบุตร 5 คน คนโตเรียนอยู่ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 5 แต่ต้องออกจากการเรียน ไปรับจ้างอยู่กับป้าที่จังหวัดพังงา บุตรคนที่ 2 กำลังเรียนอยู่ระดับ ปวช.ปีที่ 1 ที่โรงเรียนเอกชนในอำเภอปากพนัง เนื่องจากไม่ต้องจ่ายค่าเล่าเรียนตลอด 3 ปี บุตรคนที่ 3 – 5 กำลังเรียนอยู่ระดับการศึกษาภาคบังคับ

แต่เดิมประกอบอาชีพทำนา โดยอาศัยที่ดินของพ่อแม่จำนวน 10 ไร่ เป็นการทำนาปี อาศัยน้ำฝนตามฤดูกาล ใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมือง ปลูกเพื่อบริโภคและขายเป็นรายได้เลี้ยงครอบครัว สามีหารายได้เสริมโดยการทำประมงในแม่น้ำ ลำคลอง ทำให้มีรายได้เป็นรายวันอยู่บ้าง เพราะรายได้จากนาข้าวต้องใช้เวลาถึงหนึ่งปี กว่าจะได้มีรายได้จากการขายข้าว แต่ครัวเรือนได้ประหยัดค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับอาหารทั้งข้าวสารและเนื้อสัตว์ ซึ่งนอกจากมีอาหารประเภทปลา กุ้ง แล้ว ในครัวเรือนยังได้เลี้ยงไก่ ไข่เพื่อบริโภคด้วย

เมื่อปี พ.ศ. 2544 ได้เปลี่ยนการผลิตจากการทำนาข้าวไปสู่การเลี้ยงกุ้ง เนื่องจากในชุมชนบ้านทวยเทพเริ่มมีระบบการผลิตกุ้งที่เคลื่อนย้ายมาจากพื้นที่แถวชายฝั่งทะเล การเลี้ยงกุ้งได้ผลบ้าง ไม่ได้ผลบ้างสลับกันไป แต่ใน พ.ศ. 2548 เมื่อประตูน้ำจากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังเปิดใช้ หน่วยงานส่งเสริมอาชีพได้สนับสนุนให้ผู้เลี้ยงกุ้งได้ปรับเปลี่ยนการผลิต โดยให้เลือกแนวทางการผลิตอื่น ๆ ที่ไม่ใช่การเลี้ยงกุ้ง ครอบครัวของอุไรจึงต้องประสบปัญหาด้านอาชีพ เหตุผลที่สำคัญประการหนึ่งคือ หนี้สินที่ยังคงติดค้างอยู่เมื่อเลี้ยงกุ้งที่มีอยู่ประมาณ 100,000 บาท

ปี พ.ศ. 2549 อุไรเองได้รับการแต่งตั้งจากผู้ใหญ่บ้าน บ้านทวยเทพให้เป็นผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน มีเงินเดือนเดือนละ 2,500 บาท และประมาณกลางปี 2549 อุไรแยกทางกับสามี โดยลูก ๆ ทั้ง 4 คนยังคงอยู่กับอุไร ส่วนคนโตยังคงทำงานรับจ้างอยู่ต่างจังหวัด ไม่ได้ส่งเงินมาช่วยเหลือทางบ้าน เพราะเงินค่าจ้างไม่สูงมากนัก จึงพอเลี้ยงตัวเองได้

ส่วนอุไรเองคิดว่าจะทำนาข้าวไว้เพื่อบริโภคในครัวเรือน และใช้เวลาว่างไปรับจ้างทำงานก่อสร้างแบบเข้าไปเย็นกลับ ได้ค่าแรงงานวันละ 150 – 170 บาท ซึ่งได้เป็นค่าใช้จ่ายประจำวันของครอบครัว

จากตัวอย่างครัวเรือนดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงการปรับตัวของครัวเรือนที่อยู่ในพื้นที่ได้รับผลในเชิงได้ประโยชน์และเสียประโยชน์จากการเกิดขึ้นของโครงการฯ ครัวเรือนนี้ต้องหารายได้จากหลายแหล่งและได้เลือกการทำนาไว้เพื่อบริโภคในครัวเรือน

กลุ่มทำนาที่ต้องประสบกับความขาดแคลน โครงสร้างพื้นฐานที่เป็นช่องทางให้เข้าถึงทรัพยากรน้ำจึงต้องใช้กลยุทธ์การต่อรองเพื่อให้ได้ใช้ทรัพยากรส่วนรวม เช่น การทวงถามถึงทรัพยากรส่วนรวม ซึ่งเกิดขึ้นที่ชุมชนบ้านทวยเทพ ทรัพยากรส่วนรวมที่ยังคงมีอยู่ในท้องถิ่นแม้จะถูกละเลยมานาน เนื่องจากยังไม่มี ความจำเป็นต้องใช้ เพราะมีทรัพยากรส่วนรวมแหล่งอื่นให้ใช้กันอย่างเพียงพอ แต่เมื่อถึงสถานการณ์หนึ่งที่คนในชุมชนไม่สามารถใช้ทรัพยากรส่วนรวมให้เกิดประโยชน์ได้อีก จึงหันกลับไปมองดูทรัพยากรส่วนรวมที่มีอยู่คือ “ทางหมอน” ซึ่งหมายถึงพื้นที่ที่คนในอดีตได้เว้นเอาไว้เพื่อใช้เป็นทางสาธารณะ อาจใช้เป็นเส้นทางคมนาคม ขนส่ง ผลผลิตคือข้าว หรือใช้เป็นทางเดินของคนหรือสัตว์ คือ วัวและควาย ทางหมอนส่วนนี้จะสามารถนำมาใช้เป็นเส้นทางคมนาคมได้ตามเจตนาเดิมของคนในอดีต โดยอาจขุดเป็นคลองส่งน้ำและทำเป็นทางเดินหรือถนนได้ด้วย แต่มีปัญหาตรงที่ว่าทางหมอนดั้งเดิมส่วนนี้ได้ถูกบุกรุกและครอบครองโดยเจ้าของที่ดินที่อยู่ใกล้เคียงไปแล้ว การทวงสิทธิในทรัพยากรส่วนรวมสิ่งนี้เป็นเสียงเบา ๆ ของคนจนกลุ่มหนึ่งเท่านั้น ที่พยายามจะบอกกับสังคมว่า ยังมีทางหมอนอยู่ในหมู่บ้าน ซึ่งถ้าหากการทวงสิทธินี้ประสบผลสำเร็จก็จะเป็นคุณประโยชน์ต่อสังคมหมู่บ้านอย่างใหญ่หลวง เนื่องจากจะสามารถแก้ปัญหาเรื่องแหล่งน้ำที่เป็นคลองซอยได้ส่วนหนึ่ง ชาวบ้านทั่วไปจะสามารถใช้น้ำเพื่อการผลิตทางการเกษตรได้ดีขึ้นกว่าเดิม

บ้านท้ายโนด ความเข้มข้นของการทำนาอยู่ที่บ้านท้ายโนด เนื่องจากมีแหล่งน้ำจืดอย่างเพียงพอ และมีโครงสร้างด้านกายภาพที่ได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐ และจากองค์กรท้องถิ่น เช่น คลองส่งน้ำ คลองซอย ประตูกั้นก้นน้ำในแต่ละลำคลองสายย่อย เป็นต้น กลยุทธ์การผลิตข้าว คือ การเพิ่มแรงงานเพื่อการผลิต โดยการเพิ่มรอบการผลิตจากการทำนาปีละ 1 ครั้งเป็น ปีละ 2 - 3 ครั้ง การใช้น้ำและที่ดินเพื่อการผลิตข้าวจึงเป็นไปอย่างเข้มข้น เกษตรกรพยายามเพิ่มทรัพยากรเพื่อการผลิต เช่น ครั้วเรือนที่เคยปล่อยที่ดินให้เป็นนาร้าง หรือที่เคยทำนาปีละ 1 ครั้งต่างก็ได้ปรับเปลี่ยนโดยการรื้อพื้นที่ดินเพื่อการทำนาข้าวและเป็นการทำนาปีละ 2 - 3 ครั้ง เป็นการผลิดติดต่อกันโดยไม่มีการพักที่ดิน แต่ในการทำนามีช่วงเวลาที่ชาวนาได้ผลิตข้าวพร้อมกันคือ ช่วงไถหว่านประมาณ เดือนพฤศจิกายน และเก็บเกี่ยวประมาณเดือนมกราคมหรือกุมภาพันธ์ เพราะสภาพดินฟ้าอากาศทางธรรมชาติเอื้ออำนวยต่อการผลิตข้าว ได้แก่ การใช้น้ำฝนเพื่อหล่อเลี้ยงดินข้าว โดยไม่ต้องสูบน้ำจากลำคลอง หลังจากเก็บเกี่ยวแล้วเกษตรกรบางรายอาจเริ่มการไถหว่านต่อไป บางรายอาจเว้นระยะห่างออกไป ดังนั้นสภาพของนาข้าวบริเวณพื้นที่บ้านท้ายโนดจึงมีลักษณะคล้ายกับแปลงนาในเขตภาคกลางที่มีระบบชลประทาน คือในแปลงนาข้าวจะมีดินข้าวอยู่ตลอดเวลา แต่ละแปลงอาจอยู่ในระยะไถหว่าน บางแปลงอยู่ในช่วงเก็บเกี่ยว บางแปลงอยู่ในช่วงปักดำ เป็นต้น เกษตรกรได้เพิ่มประสิทธิภาพการผลิตข้าว โดยการเพิ่มรอบการทำนาเป็นปีละ 2 - 3 ครั้ง แม้จะต้องใช้ทุนเพิ่มขึ้น แต่ผลผลิตที่ได้รับก็เพิ่มขึ้นด้วย ทั้งยังเป็นการใช้

ทรัพยากรที่ดินเท่าเดิมโดยไม่ต้องขยายพื้นที่ทำนา นอกจากนี้ยังพบว่าในบ้านท้ายโนนมีการเช่าที่ดินทำนาเพิ่มจากที่นาของตนเองเป็นจำนวนถึงร้อยละ 18 ของครัวเรือนทั้งหมด

ตัวอย่างการปรับตัวของครัวเรือน ครัวเรือนครูห้วง

ครูห้วง อายุ 65 ปี เป็นข้าราชการบำนาญ โดยลาออกจากราชการครูเมื่ออายุ 58 ปี ออกไปทำอาชีพทางการเกษตรที่หลากหลายประเภท ครูห้วงเป็นลูกของครอบครัวที่มีฐานะทางเศรษฐกิจไม่ดี เมื่อเรียนจบชั้นประถมศึกษาจากโรงเรียนใกล้บ้านแล้ว จึงได้บวชและศึกษาต่อจนจบ แล้วเข้ารับราชการตำแหน่งครูที่โรงเรียนวัดท้ายโนน ส่วนภรรยาได้ประกอบการค้าขายเล็กๆ น้อยๆ ควบคู่ไปกับการทำนา เนื่องจากมีที่ดินที่เป็นมรดกประมาณ 20 ไร่ การทำนาในระยะแรกที่ยังมีทรัพยากรธรรมชาติอุดมสมบูรณ์ มีน้ำฝนตามฤดูกาล ทำให้ได้รับผลผลิตสูง ต่อมาเมื่อการพึ่งพาธรรมชาติไม่ได้ การทำนาจึงมีการขาดทุนบ้าง ได้กำไรบ้าง เพราะผลผลิตไม่แน่นอน ครูห้วงและภรรยาใช้เวลาว่างช่วยกันทำนาและค้าขายตลอดมา และได้ปล่อยเงินกู้ให้กับชาวบ้านในละแวกหมู่บ้านด้วย จึงมีเงินเก็บและส่งให้ลูกเรียนในระดับสูงได้ ครูห้วงมีบุตร 3 คน ได้รับการศึกษาและมีงานทำแล้วทุกคน

ระหว่างที่ยังเป็นครูอยู่ ครูห้วงได้สะสมที่ดินไว้จำนวนหนึ่ง โดยการซื้อไว้จากชาวบ้านที่ต้องการขาย จนมีที่ดินไว้ในครอบครัวประมาณ 80 ไร่ แต่การใช้ประโยชน์จากที่ดินยังไม่เต็มที่ เนื่องจากยังขาดปัจจัยพื้นฐานสำหรับการผลิต คือแหล่งน้ำ จึงได้ปล่อยที่ดินบางส่วนทิ้งร้างไว้เฉยๆ เมื่อลาออกจากราชการจึงได้ใช้ที่ดินอย่างเต็มที่ และขยายกิจการค้าของครอบครัวเติบโตขึ้น สินค้าที่ขายเพิ่มขึ้นจากที่เคยขายอยู่ประจำ คือ สินค้าประเภท เมล็ดพันธุ์พืชชนิดต่างๆ ปุ๋ย ยาฮอร์โมนสำหรับพืชผัก

ครูห้วงเริ่มกิจการเลี้ยงวัว ในช่วง 3 ปีแรกเป็นการจัดหาแม่พันธุ์ พ่อพันธุ์ และผสมพันธุ์ หลังจาก 3 ปีจึงได้เริ่มขายวัว โดยเฉลี่ยขายวัวได้ประมาณปีละ 4-5 ตัว เป็นเงินประมาณ 60,000 บาท เนื่องจากที่ดินที่มีอยู่จำนวนมาก จึงได้แบ่งที่ดินประมาณ 12 ไร่ เพื่อปลูกหญ้าประเภท หญ้าเนเปียร์ หญ้าขน ในหน้าแล้งต้องหาซังข้าวมาเพิ่มเติมเพราะหญ้าเจริญเติบโตไม่ทัน และอีก 13 ไร่ จัดเป็นทุ่งหญ้าสำหรับปล่อยให้อ้วนและเล็มหญ้า ปัจจุบันมีวัวอยู่จำนวน 20 ตัว ส่วนการใช้ที่ดินแปลงอื่นๆ ได้แบ่งเป็นที่สำหรับทำนาปลูกข้าว ประมาณ 40 ไร่ ปลูกปาล์มน้ำมัน 15 ไร่ และมีความคิดว่าอาจแบ่งที่ดินที่ใช้เพื่อการทำนาทดลองปลูกยางพารา ประมาณ 15 ไร่

“เดี๋ยวนี้ การทำนาที่นี่ดีมาก น่าทำ เพราะมีน้ำจากคลองราชดำริใช้ได้ตลอดปี การทำนาเดี๋ยวนี้ไม่เหนื่อยเหมือนสมัยก่อน พวกทำนาได้มีเวลาพักผ่อนมากกว่าพวกปลูกผัก เพราะพวกปลูกผักนั้นเหนื่อยมาก ต้องทำเองทั้งหมดตั้งแต่ จวกดิน ถอนหญ้า เพาะเมล็ด แล้วย้ายต้นกล้า

ไปปลูกในแปลง จ้างเพื่อนได้คนเดียว คือ ตอนเก็บผล แต่บางคนก็ชอบปลูกผัก เพราะบางที่ได้ราคาดี ทำให้ได้กำไรมากกว่าการทำนา ผมเองไม่ชอบปลูกผัก เพราะตอนนี้อยู่กันสองคนเท่านั้น คนหนึ่งต้องขายของตลอดวัน ผมจึงเลือกงานที่ไม่ต้องใช้เวลา太多 ผมเลี้ยงวัวหลายตัว มีคนเขามาซื้อถึงที่บ้าน ผมบอกขายตามราคาที่ผมคิดว่าขายได้ ถ้าพวกซื้อไม่เอา ก็ไม่เป็นไรเพราะถ้าเลี้ยงไว้ต่อไปราคาก็สูงขึ้นอีก ช่วงนี้คนปลูกพืชปลูกผักกันมาก จี๊วขายดี เขามาสั่งซื้อทีละ 30 – 50 สอบ ขายสอบละ 20 -25 บาท เรื่องโรคปากเปื่อยเท้าเปื่อย ผมไม่กลัวเพราะเป็นเรื่องที่ป้องกันและรักษาได้ ปีที่วัวตายกันมาก ของผมไม่ตายสักตัวเดียว แต่ของคนข้างบ้านตายไป 19 ตัว เพราะเขาเลี้ยงอยู่ในพรุ ไม่ได้นำมารักษายาจึงติดต่อกันแล้วตายไปเรื่อย ๆ เรื่องการปลูกปาล์ม ผมทดลองปลูกไว้ 14 – 15 ไร่ เอาจี๊วจากคอกไปใส่ เห็นมันขึ้นสวยดี ใบด้าเป็นมัน ผมว่าน่าจะได้ผล นี่คิดว่าลองปลูกยางแลสักหิด ไปแลเขาปลูกที่ ควนเลตัง แล้วได้ผลดี ดินที่นี้สวยกว่าน่าจะ ได้ผลดีกว่า...”

ครัวเรือนตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นถึงการใชที่ดินเพื่อการผลิตในภาคเกษตร เนื่องจากมีที่ดินจำนวนมากจึงสามารถทำการผลิตหลายระบบ โดยมีการทำนาข้าวเป็นหลัก

ขั้นตอนของการผลิตข้าวได้ปฏิบัติสืบทอดต่อกันมายาวนาน แต่ความเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตข้าวในระยะหลังทำให้ชาวนาต้องหันไปเรียนรู้นวัตกรรมใหม่ในการปลูกข้าว การไม่รู้เท่าทันเทคโนโลยีและนวัตกรรมบางประเภทกลับส่งผลกระทบต่อระบบการผลิต การเรียนรู้จากหน่วยงานของรัฐจึงเกิดขึ้นบ้างเป็นบางโอกาส เช่น ช่วงเวลาที่รัฐต้องการส่งเสริมข้าวพันธุ์ใหม่ เป็นต้น แต่จากการรู้เท่าไม่ถึงการณ์ เช่น การใช้ปุ๋ยเคมี หรือการกำจัดศัตรูพืชด้วยสารเคมีมากเกินไป ก็ทำให้การผลิตไม่สามารถดำเนินการไปได้เท่าที่ควรจะเป็น จึงพบว่าแม้ในปัจจุบันจะมีปัจจัยที่เอื้อต่อการผลิตข้าวแล้ว ได้แก่ บางพื้นที่มีระบบชลประทาน แต่ผลผลิตข้าวก็ยังไม่ได้เพิ่มขึ้นเท่าที่ควร กล่าวคือ ผลผลิตในพื้นที่ที่มีระบบชลประทานบ้านท้ายโนด แต่มีผลผลิตข้าวเพียง 600 – 700 กิโลกรัมต่อไร่ แม้ว่าจะมีผลผลิตมากกว่าพื้นที่ในเขตที่ไม่มีระบบชลประทาน อย่างในชุมชนบ้านทวยเทพ ซึ่งมีผลผลิตข้าว ประมาณ 300 – 400 กิโลกรัมต่อไร่ ผลผลิตข้าวที่ได้รับยังไม่สามารถสร้างความมั่นคงให้เกษตรกรได้ เนื่องด้วยต้นทุนการผลิตที่สูงขึ้นเป็นลำดับ การเรียนรู้ถึงระบบการผลิตข้าวจึงยังคงมีความจำเป็น ในขณะที่เกษตรกรส่วนมากยังไม่ให้ความสำคัญกับการเรียนรู้ อย่างไรก็ตามการให้ความรู้แก่เกษตรกรโดยการจัดการอบรม ประชุม การประชาสัมพันธ์ของทั้งหน่วยงานภาครัฐ และภาคเอกชน ในด้านการใช้ปุ๋ยชีวภาพ การลดใช้สารเคมี การปลูกผักปลอดสารพิษ ที่มีอย่างแพร่หลายและต่อเนื่องทำให้เกษตรกรส่วนหนึ่งได้เรียนรู้และยอมรับสิ่งเหล่านี้ โดยการนำความรู้ไปใช้ในครัวเรือน ได้แก่ การทำปุ๋ยชีวภาพ การทำ

ปุ๋ยอินทรีย์ การทำน้ำหมักชีวภาพ การใช้หอยเชอร์รี่ซึ่งเป็นศัตรูทำลายข้าวมาทำเป็นปุ๋ยชีวภาพ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้นอกจากลดต้นทุนการผลิตได้แล้ว ยังเป็นการเพิ่มมูลค่าของผลผลิตได้อีกด้วย

2.2 กลุ่มเลี้ยงกุ้ง การเลี้ยงกุ้งแม้จะเป็นการผลิตในภาคเกษตร แต่ระบบการผลิตมีความแตกต่างจากการทำนาข้าว หรือการปลูกพืชผัก เนื่องจากการเลี้ยงกุ้งเป็นการใช้ที่ดินในเชิงธุรกิจทางการเกษตร ที่มีการลงทุนสูงและหวังผลตอบแทนสูง อาชีพนี้ยังคงมีอยู่ในพื้นที่น้ำเค็มและพื้นที่น้ำจืดบางส่วน คือที่บ้านเสื่อหิงและบ้านทวยเทพ

กลุ่มเลี้ยงกุ้งบ้านเสื่อหิง บ้านเสื่อหิงอยู่ในเขตน้ำเค็ม ก่อนเกิดโครงการฯ เกษตรกรเข้าสู่ระบบการเลี้ยงกุ้งทุกครัวเรือน ลักษณะพื้นที่จึงมีสภาพเป็นพื้นที่บ่อกุ้งเกือบทั้งหมดบ้าน เมื่อไม่มีทางเลือกอย่างอื่น ประกอบกับภาวะที่จำต้องเลือกการผลิตกุ้งอันเนื่องมาจากหนี้สินที่ยังคงมีอยู่เป็นจำนวนมาก เกษตรกรต่างมีความหวังว่าหากการเลี้ยงกุ้งประสบผลดีเพียงหนึ่งครั้งอาจทำให้ภาวะหนี้สินลดลงหรือหมดไปได้ ครัวเรือนที่ผลิตกุ้งมีประมาณร้อยละ 90 ของครัวเรือนทั้งหมด การใช้กลยุทธ์ในการผลิตกุ้ง คือ การรอโอกาส หมายถึง การเลือกช่วงเวลาเพื่อทำการผลิต โดยในรอบหนึ่งปีอาจเลือกช่วงเวลาที่เหมาะสมเพียงครั้งเดียว แต่ในบางปีอาจผลิตได้ถึง 2 – 3 ครั้ง โอกาสที่เกษตรกรรอคอยเพื่อการผลิตกุ้ง คือ สภาพปัจจัยแวดล้อมที่เอื้อต่อการผลิตกุ้งได้แก่ ระบบน้ำดี ราคากุ้งสูง ตลาดกุ้งต้องการ ไม่มีภาวะโรคระบาด ส่วนด้านการลงทุนนั้นต่างได้วางแผนทางการเงินไว้ล่วงหน้า เช่น การขายทรัพย์สิน การกู้ยืม การใช้ระบบสินเชื่อ เป็นต้น จากการใช้กลยุทธ์การรอโอกาสดังกล่าว จึงสังเกตได้ว่าการเลี้ยงกุ้งที่บ้านเสื่อหิงได้เกิดขึ้นเป็นช่วง ๆ ของเวลาเท่านั้น เช่นในบางเดือนจะไม่ปรากฏสภาพของบ่อที่กำลังเลี้ยงกุ้ง แต่ในบางเดือนพบว่าบ่อที่กำลังเลี้ยงกุ้งอยู่มาก เมื่อสอบถามจะได้รับคำตอบว่า “ตอนนี้ราคากุ้งไม่ดี เลี้ยงไปก็ขาดทุน สูญเสียไว้มาก่อน ค่อยรอจังหวะดี ๆ แล้วค่อยลงสักที ไม่ต้องกลัวขาดทุน”

ตัวอย่างการปรับตัวของครัวเรือน ครัวเรือนนางสร้อย (นามสมมุติ)

นางสร้อยมีอายุ 39 ปี สามีอายุ 47 ปี มีบุตร 2 คน ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านเสื่อหิง เดิมนางสร้อยอยู่ที่อำเภอเชียรใหญ่ แต่ได้แต่งงานและย้ายมาอยู่กับสามีที่บ้านเสื่อหิง อำเภอหัวไทร มีบุตร 2 คน คนโตจบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 คนเล็ก กำลังเรียนอยู่ระดับประถมศึกษา นางสร้อยมีที่ดินที่เป็นมรดกของตนเองจำนวน 7 ไร่ อยู่ที่เชียรใหญ่ จึงให้คนอื่นเช่าเพราะอยู่ห่างไกลกับบ้านไม่สามารถไปทำกินได้ ที่นาที่ให้คนอื่นเช่าเป็นพื้นที่ที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำจืด ใช้ทำนาได้ปีละ 2 ครั้ง นางสร้อยมาเช่าที่นาที่บ้านเสื่อหิง จำนวน 12 ไร่ เป็นการทำนาปี เคยได้ทดลองทำนาปีครั้งหนึ่ง ปรากฏว่านาข้าวเสียหายเกือบหมด เพราะน้ำเค็มเข้าถึงแปลงนา ในช่วงที่ทำนาอยู่นั้นได้เลี้ยงวัวจำนวน 5 ตัว นอกจากนี้นางสร้อยได้หารายได้เสริมให้แก่ครอบครัวอีกอย่างหนึ่ง คือการรับจ้างเย็บผ้า นางสร้อยเย็บผ้าทั้งกลางวันและกลางคืน เพื่อต้องการให้ได้ผลผลิตมากเพื่อแลก

กับรายได้ที่เพิ่มขึ้นตามชิ้นงาน ปัจจุบันแม้จะมีคนมาจ้างแรงงานให้เย็บผ้า แต่นางสร้อยไม่สามารถเย็บผ้าได้อีกเพราะมีปัญหาเรื่องสายตา อันเกิดจากการเย็บผ้ามากเกินไป

ต่อมานางสร้อยเลิกทำนา และหันเข้าสู่การเลี้ยงกุ้ง โดยการรวมหุ้นทำนาอยู่กับน้อง เงินลงทุนเลี้ยงกุ้งได้จากการขายวัว 2 ตัว เป็นเงิน 20,000 กว่าบาท ขายกุ้งครั้งแรกขาดทุนคนละ 30,000 บาท และเริ่มลงทุนเลี้ยงใหม่เพื่อต้องการถอนทุนคืนจากการขาดทุนในครั้งแรก สามีนางสร้อยใช้เวลาว่างรับจ้างทั่วไป เช่น งานก่อสร้าง งานจับกุ้ง โดยมีลูกชายคนโตซึ่งออกจากโรงเรียนออกไปทำงานรับจ้างกับพ่อด้วย ได้ค่าแรงวันละประมาณ 200 บาท ปัจจุบันครอบครัวยังมีหนี้สินอยู่ประมาณ 100,000 บาท

ครัวเรือนนางยินดี (นามสมมุติ)

นางยินดี มีอายุ 53 ปี อยู่ที่บ้านเสื่อหิง ตำบลท่าซอม นายนิพนธ์ ซึ่งเป็นสามี อายุ 59 ปี มีบุตร 2 คน บุตรทั้งสองแต่งงานมีครอบครัวแล้ว อาชีพตัดเย็บเสื้อผ้าและเปิดร้านขายของไปด้วย อยู่ที่ กทม. หนึ่งคน และทำงานอยู่ที่ภูเก็ทหนึ่งคน ปัจจุบันนางยินดีนำหลาน 2 คนมาเลี้ยงที่บ้าน

นางยินดี มีที่ดิน 20 ไร่ ซึ่งเป็นที่ดินมรดก ครัวเรือนประกอบอาชีพทำนามาก่อน ต่อมาได้ใช้ที่ดิน 5 ไร่ เพื่อทำไร่นาสวนผสม แต่ประสบปัญหาหลาย ๆ อย่าง จึงต้องเลิกไป เมื่อการเลี้ยงกุ้งขยายเข้ามาถึงพื้นที่ จึงได้เปลี่ยนอาชีพโดยการใช้ที่ดินทั้ง 20 ไร่ ทำเป็นบ่อเลี้ยงกุ้ง เมื่อการเลี้ยงกุ้งประสบปัญหาต้องยุติลง ยังคงมีหนี้สินอยู่กับ ธกส. ประมาณ 270,000 บาท จึงได้เข้าร่วมโครงการปรับเปลี่ยนอาชีพ ได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐ โดยได้ใช้ที่ดินจำนวน 10 ไร่ เพื่อปลูกสน นอกจากนี้ยังได้เลี้ยงวัวจำนวน 10 ตัว และใช้บ่อเลี้ยงปลาสำหรับเลี้ยงปลาดุก

การทำอาชีพทั้งอาชีพหลักและอาชีพเสริมประสบปัญหามากมาย คือ ด้านการเลี้ยงวัวต้องประสบปัญหาในช่วงหน้าน้ำ ทำให้วัวเป็นโรคปากเปื่อย เท้าเปื่อย วัวตายไป 2 ตัว วัวที่เหลือขายไม่ได้ เพราะไม่มีคนซื้อ และราคาถูก ส่วนปัญหาด้านการเลี้ยงปลาดุก คือ ไม่มีตลาดรองรับ ขายปลาไม่ได้ ในช่วงนี้จึงต้องอาศัยความช่วยเหลือจากบุตร และการกู้เงินหมุนเวียนภายในหมู่บ้านเพื่อใช้จ่าย โดยมีความคาดหวังว่าหากมีโอกาสก็จะกลับไปเลี้ยงกุ้งอีก แต่จะเลี้ยงไม่มากนัก และระมัดระวังด้านความเสี่ยงให้มากขึ้น

กลุ่มเลี้ยงกุ้งในบ้านทวยเทพ มีความแตกต่างกับบ้านเสื่อหิงมาก เนื่องจากบ้านทวยเทพเป็นเขตพื้นที่ห้ามเลี้ยงกุ้ง เพราะถูกจัดอยู่ในเขตพื้นที่น้ำจืด และตามกติกาของหมู่บ้านได้ตกลงร่วมกันคือห้ามเลี้ยงกุ้งในพื้นที่อีกต่อไป ซึ่งกติกานี้เกิดจากคณะกรรมการหมู่บ้านได้ประชุมร่วมกันกับสมาชิกในหมู่บ้าน และได้มีมติร่วมกันเกี่ยวกับอาชีพที่ครัวเรือนจะเลือกทำหลัง

โครงการพัฒนาลุ่มน้ำแล้วเสร็จ โดยมีข้อสรุปสำคัญว่าครัวเรือนที่มีพื้นที่ทำกินอยู่ในเขตของหมู่บ้านทวยเทพจะต้องเลิกการเลี้ยงกุ้งอย่างเด็ดขาด ทั้งนี้เพื่อรักษาสภาพแวดล้อมและเพื่อลดปัญหาความขัดแย้งระหว่างอาชีพเลี้ยงกุ้งกับอาชีพที่ต้องใช้น้ำจืดเพื่อการผลิต แต่ครัวเรือนเกษตรกรจำนวนหนึ่งก็ยังมีความต้องการเลี้ยงกุ้ง ซึ่งมีอยู่ประมาณร้อยละ 15 ของครัวเรือนทั้งหมดในหมู่บ้าน ได้ใช้กลยุทธ์การปรับตัวด้านอาชีพหลายประการ เช่น การต่อรอง การช่วงชิงความหมาย ผสมผสานกับการรอโอกาส เป็นต้น

การให้ความหมายกับกุ้งน้ำจืด จากการที่ระบบการผลิตกุ้งมีปัญหาจนทำให้ต้องยุติการผลิตลงเป็นการชั่วคราว เพื่อรอโอกาสที่จะกลับสู่ระบบการผลิตกุ้งกันอีกครั้งหนึ่ง ทำให้เกิดกุ้งพันธุ์ใหม่ขึ้นที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า “กุ้งขาว” การเลี้ยงกุ้งขาวนี้สามารถเลี้ยงได้ทั้งน้ำที่มีค่าความเค็มน้อยจนถึงค่าความเค็มที่กำหนด จึงมีคำพูดว่า เลี้ยงกุ้งด้วยน้ำจืด ทำให้เกิดการเลี้ยงกุ้งขึ้นในพื้นที่ห้ามเลี้ยง เพราะเกษตรกรผู้เลี้ยงอ้างว่าไม่ได้ใช้น้ำเค็มเพื่อเลี้ยงกุ้ง ซึ่งทำให้ลดปัญหาความขัดแย้งจากระบบน้ำจากบ่อกุ้งระหว่างผู้ผลิตกุ้งกับผู้ผลิตข้าว และความขัดแย้งในพื้นที่เดียวกันที่มีข้อตกลงร่วมกันให้เป็นเขตห้ามเลี้ยงกุ้ง

การต่อรองจากการแปรสภาพบ่อกุ้ง เมื่อทางชุมชนต้องกลับกลายเป็นพื้นที่เขตน้ำจืดห้ามเลี้ยงกุ้ง โดยได้รับเงินชดเชยจากการปรับเปลี่ยนสภาพบ่อเลี้ยงกุ้งจำนวนไร่ละประมาณ 9,460 บาท และต้องดำเนินการตามระเบียบของการจ่ายเงินชดเชย ที่มีข้อกำหนดที่สรุปว่า ผู้ที่ต้องการปรับเปลี่ยนการผลิตจากการเลี้ยงกุ้งไปทำอาชีพอื่น ๆ ต้องรีบดำเนินการ เมื่อดำเนินการปรับเปลี่ยนสภาพบ่อกุ้งแล้วต้องแจ้งให้เจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องทราบ เพื่อให้เจ้าหน้าที่มาตรวจสอบสภาพพร้อมทั้งถ่ายภาพไว้เป็นหลักฐาน หลังจากนั้นก็ต้องรออนุมัติเงินชดเชย ถึงจะเบิกจ่ายเงินได้ตามที่กำหนดไว้ แต่การแปรสภาพบ่อกุ้งและการรับเงินชดเชยดังกล่าวนี้ครัวเรือนเกษตรกรไม่ได้รับหมดทุกครัวเรือน โดยมีครัวเรือนที่ไม่ได้รับการชดเชยอยู่ประมาณร้อยละ 4 ของครัวเรือนที่เลี้ยงกุ้งในหมู่บ้าน ผู้ได้รับเงินชดเชยส่วนใหญ่นำเงินไปใช้หนี้ที่เกิดจากการเลี้ยงกุ้ง และลงทุนเพื่อประกอบอาชีพอื่น ๆ เช่น การทำนา การเลี้ยงสัตว์ เป็นต้น แต่มีเกษตรกรอีกส่วนหนึ่งที่ไม่ต้องการแปรสภาพบ่อกุ้ง การปฏิบัติของเกษตรกรผู้ได้รับเงินชดเชยจากการเปลี่ยนแปลงอาชีพแต่ยังต้องการคงสภาพบ่อกุ้งไว้ จึงมีลักษณะตามที่ผู้เลี้ยงกุ้งรายหนึ่งเล่าว่า

พวกที่มีบ่อกุ้งเดิมอยู่แล้ว ได้แจ้งให้ผู้มาทำการสำรวจอาชีพว่าจะเปลี่ยนจากการเลี้ยงกุ้งไปทำอะไร พวกเราก็บอกไว้ว่าจะนำไปเลี้ยงปลาตามธรรมชาติ เจ้าของบ่อกุ้งจึงเอาจอบหรือปาดหญ้าไปขุด ๆ สับ ๆ ขอบคันของบ่อกุ้ง อย่าให้รกเกินไปเพียงเท่านั้น

สามารถถ่ายภาพบ่อปลาได้แล้วและสามารถเบิกเงินได้ด้วย เกษตรกร
บางรายที่มีที่ดินที่เป็นบ่อกุ้งจำนวนหลายไร่จึงได้รับเงินชดเชยรายละ
100,000 - 200,000 บาท แต่ว่าอาชีพที่เป็นอยู่จริงไม่ได้เลี้ยงปลาเป็น
อาชีพกันอย่างจริงจัง...

การเลี้ยงกุ้งในพื้นที่น้ำจืดที่เป็นเขตห้ามเลี้ยง ซึ่งหมายถึงในเขตพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ แต่
ในปัจจุบันพบว่าในพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ได้มีการเลี้ยงกุ้งเกิดขึ้นในหลายพื้นที่ โดยการอาศัย
ช่องว่างของกฎหมายที่กำหนดขึ้น ซึ่งสามารถเปรียบเทียบได้ระหว่าง 2 หมู่บ้าน เช่น บ้านทวย
เทพ เป็นหมู่บ้านที่คณะกรรมการหมู่บ้านได้กำหนดระเบียบ กติกา ว่าถึงการห้ามเลี้ยงกุ้ง โดย
กำหนดไว้ในรูปของการทำสัญญาประชาคมกับสมาชิกในหมู่บ้านว่า ผู้ที่ได้รับเงินชดเชยจากการ
เปลี่ยนสภาพบ่อกุ้งแล้วจะไม่กลับมาเลี้ยงกุ้งอีกต่อไป แต่ปรากฏว่ามีผู้เลี้ยงกุ้งเกิดขึ้น 1 ราย โดย
ผู้เลี้ยงรายนี้อ้างว่า ตนไม่ได้รับเงินชดเชยจากการแปรสภาพบ่อกุ้ง จึงมีสิทธิที่จะเลี้ยงกุ้งได้ ส่วน
อีกหมู่บ้านหนึ่งซึ่งมีอาณาเขตติดต่อกันปรากฏว่า มีผู้เลี้ยงกุ้งจำนวน 3 -4 ราย ด้วยเหตุผลที่ว่า
แม้จะได้รับเงินแปรสภาพบ่อกุ้งแล้ว แต่ในหมู่บ้านนี้ไม่ได้มีการกำหนดระเบียบ กฎเกณฑ์ว่าห้าม
เลี้ยงกุ้ง จึงมีสิทธิที่จะเลี้ยงกุ้งได้ และเป็นเหตุให้เกษตรกรที่อยู่ในหมู่บ้านที่ห้ามเลี้ยงกุ้ง ต้องข้าม
พื้นที่มาเช่าที่ดินเพื่อเลี้ยงกุ้งในพื้นที่แห่งนี้ด้วย

การต่อรองเรื่องการจัดการน้ำ จากผลกระทบที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงระบบน้ำจากการ
สร้างประตูประบายน้ำในแม่น้ำ ลำคลองสายต่าง ๆ ที่เป็นสายหลักเพื่อการประกอบอาชีพของคน
ในพื้นที่ ทำให้มีการรวมกลุ่มโดยผู้ที่รวมกลุ่มกันนี้ประกอบด้วยเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบจาก
ชุมชนต่างๆ คนกลุ่มนี้มีโอกาสเข้าร่วมประชุมในโอกาสต่างๆ ทั้งจากที่หน่วยงานภาครัฐและภาค
ประชาชนจัดขึ้น จึงได้แสดงความคิดเห็นและยื่นข้อเสนอเพื่อต่อรองให้มีการเปิด - ปิด ประตู
ระบายน้ำตามที่เกษตรกรต้องการ เพื่อให้สอดคล้องกับฤดูกาลของธรรมชาติ และฤดูกาลของการ
ประกอบอาชีพแต่ละประเภท การต่อรองเพื่อให้เกิดประตูประบายน้ำอุทกวิทยาประสิทธิ เกิดขึ้น
หลายครั้ง เนื่องด้วยได้เกิดการเน่าเสียของน้ำในลำคลองสายย่อยต่าง ๆ จำนวนมาก ทั้งในพื้นที่
อำเภอปากพนัง อำเภอเชียรใหญ่ จึงทำให้มีการจัดตั้งคณะกรรมการจากภาคส่วนต่าง ๆ เข้ามา
มีส่วนร่วมในการพิจารณาเปิด ปิด ประตูระบายน้ำ

ความแตกต่างระหว่างการเลี้ยงกุ้งก่อนเกิดโครงการฯกับหลังเกิดโครงการฯ เกษตรกร
ผู้เลี้ยงกุ้ง ได้นำความรู้และประสบการณ์เดิมมาใช้ในระบบการผลิตกุ้ง แต่ได้มีการปรับปรุง
ระบบการผลิตมากขึ้น ทั้งนี้เนื่องจากผลจากการประสบภาวะวิกฤติจากการเลี้ยงกุ้งในช่วง พ.ศ.

2542 เป็นต้นมา ทำให้เกิดการเรียนรู้ในอันที่จะป้องกันปัญหาที่อาจเกิดขึ้น การผลิตกุ้งในช่วงหลังโครงการฯ มีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญหลายด้าน ดังนี้

ด้านการป้องกันโรคระบาดของกุ้ง เกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้งรู้ว่าโรคกุ้งส่วนหนึ่งเกิดขึ้นจากการนำเชื้อโรคของบรรดานกทั้งหลาย ที่บินลงไปกินกุ้งหรือกินอาหารในบ่อเลี้ยงกุ้งจากที่หนึ่ง ซึ่งอาจนำเชื้อโรคไปสู่บ่อกุ้งอีกบ่อหนึ่งได้ และอาจลุกลามไปทั่วพื้นที่บริเวณใดบริเวณหนึ่งที่เป็นเขตการเลี้ยงกุ้งได้ในเวลาอันรวดเร็ว ผู้ผลิตจึงหาแนวทางป้องกันโดยการใช้เชือกไนลอนสีต่าง ๆ จึงไว้เหนือบ่อเลี้ยงกุ้งทุกบ่อ ซึ่งสามารถป้องกันจำพวกนกได้ระดับหนึ่ง ส่วนการแก้ปัญหาดินเสียและอาจมีเชื้อโรคสะสมอยู่ในดินของบ่อกุ้ง ผู้ผลิตจึงได้แก้ปัญหาดังกล่าวโดยการใช้พลาสติกคลุมลงในบ่อกุ้งจนเต็มพื้นที่ เพื่อรองไว้ก้นบ่อเมื่อใส่น้ำลงไป ในบ่อกุ้งน้ำจึงอยู่บนพลาสติกเท่านั้น ซึ่งเป็นการลงทุนที่สูงมาก แต่เป็นความจำเป็นเพราะเป็นวิธีการป้องกันเชื้อโรค และเป็นการปรับเปลี่ยนการใช้ที่ดินที่มีอยู่ในรูปของบ่อกุ้ง แต่คุณภาพของดินที่อยู่ในบ่อไม่สามารถนำกลับมาใช้ได้

ด้านจำนวนกุ้งที่เลี้ยงต่อพื้นที่หรือบ่อกุ้ง ได้มีการเปลี่ยนแปลงปริมาณลูกกุ้งที่ปล่อยในแต่ละบ่อ ซึ่งดำเนินการแตกต่างกันตามสถานการณ์ของปัจจัยการผลิตกุ้ง เช่น ในกรณีที่น้ำสำหรับเลี้ยงกุ้งอยู่ในสภาพดี เหมาะกับการเลี้ยงกุ้ง ผู้ผลิตใช้วิธีการปล่อยลูกกุ้งจำนวนมากกว่าปกติลงในบ่อกุ้ง เมื่อกุ้งโตขึ้นและสามารถจับขายได้ภายใน 1 – 2 เดือน ผู้ผลิตจะจับกุ้งขายออกไปจำนวนหนึ่ง ส่วนกุ้งที่เหลือก็เลี้ยงต่อไปจนครบเวลาตามกำหนดจึงจับขาย แต่อีกกรณีหนึ่งหากสถานการณ์น้ำไม่ค่อยสมบูรณ์นัก ผู้ผลิตเลือกที่จะปล่อยลูกกุ้งลงในบ่อจำนวนน้อยกว่าปกติ เพื่อลดภาวะความเสี่ยงที่อาจเกิดจากคุณภาพน้ำและช่วงระยะห่างของการถ่ายเทน้ำ การใช้ปริมาณลูกกุ้งน้อยลงมีผลต่อการเจริญเติบโตของกุ้ง เพราะกุ้งเจริญเติบโตได้เร็วกว่าปริมาณกุ้งจำนวนมาก

ด้านการจัดการระบบน้ำนอกบ่อเลี้ยงกุ้ง ผู้ผลิตมีประสบการณ์จากการเน่าเสียของน้ำที่เกิดจากสิ่งปฏิกูลบริเวณบ่อกุ้ง การกำจัดและจัดการด้านความสะอาด ความปลอดภัยจึงมีเพิ่มขึ้น

ส่วนสำคัญอีกประการหนึ่งคือ การจัดระบบการใช้จ่ายในครัวเรือน ซึ่งต่างก็มีการจัดระบบการใช้จ่ายกันใหม่ มีการเก็บสะสมทุนเพื่อการลงทุนในครั้งต่อไป การประหยัดค่าใช้จ่ายโดยการตัดรายจ่ายที่ไม่จำเป็นหรือเป็นรายจ่ายที่ฟุ่มเฟือยออกไป ตลอดจนการทำบัญชีรับ-จ่าย ของครัวเรือน การจัดการในเรื่องเหล่านี้ล้วนเป็นผลมาจากการเรียนรู้ที่ได้จากประสบการณ์ และจากการเรียนรู้เพิ่มเติมโดยการสังเกต การสอบถาม การเลียนแบบจากผู้ผลิตที่ประสบความสำเร็จในการผลิตกุ้ง

2.3 กลุ่มปลูกพืชผัก การปลูกพืชผักในที่นี้หมายถึง การใช้แปลงไร่นาสวนผสมแต่เดิม หรือการทำการแปลงยกทรงขึ้นใหม่ เพื่อปลูกพืชผักประเภทต่าง ๆ ตามฤดูกาลและตามความต้องการ

ของตลาด แต่พืชผักที่นิยมปลูกกันมาก คือ พริก การปลูกพืชผักมีอยู่ทั้ง 3 ชุมชน แต่มีความเข้มข้นต่างกันดังนี้

กลุ่มปลูกพืชผักที่บ้านเสื่อหิง การปลูกพืชผักที่บ้านเสื่อหิงเป็นเพียงการผลิตเสริมของครัวเรือน มีเพียงประมาณร้อยละ 11 ของครัวเรือนทั้งหมด มักปลูกเพื่อบริโภคและขายภายในท้องถิ่นเท่านั้น โดยการใช้ที่ดินบริเวณขอบบ่อเลี้ยงกุ้ง แปลงไร่นาสวนผสมเก่าที่ได้ปล่อยทิ้งร้างไว้ และที่ดินในบริเวณบ้านที่ว่างเปล่า การปลูกพืชผักที่บ้านเสื่อหิงไม่ได้ยึดเป็นอาชีพหลักหรืออาชีพรอง เนื่องด้วยเกษตรกรส่วนใหญ่ยังคงคิดจะผลิตกุ้ง

ส่วนที่บ้านทวยเทพ การทำไร่นาสวนผสมเริ่มมีมาก่อนโครงการจะก่อสร้างเสร็จ แต่ได้ชะลอการผลิตลงในช่วงที่การผลิตกุ้งได้ขยายเข้ามาในพื้นที่ เกษตรกรจึงปล่อยให้แปลงไร่นาสวนผสมรกร้าง บางแปลงได้ถูกรื้อให้กลายเป็นบ่อกุ้ง เมื่อระบบนิเวศที่บ้านทวยเทพเปลี่ยนแปลง จึงได้รื้อแปลงไร่นาสวนผสมที่เคยปล่อยทิ้งไว้ นำไปใช้ปลูกพืชผักอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งเป็นการเพิ่มทรัพยากรการผลิต แต่การผลิตพืชผักที่บ้านทวยเทพไม่ได้เป็นอาชีพหลักของครัวเรือน เพราะครัวเรือนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนา การปลูกพืชผักจึงเป็นเพียงอาชีพเพื่อเสริมรายได้ของครัวเรือนเท่านั้น ซึ่งมีประมาณร้อยละ 35 ของครัวเรือนทั้งหมด

ภาพที่ 6.1 การใช้ที่ดินจากแปลงนาข้าวเพื่อปลูกพืชผักตามกระแสวนนิยม

กลุ่มปลูกพืชผักที่บ้านท้ายโนด เป็นการผลิตหนึ่งที่เกษตรกรได้เลือกเป็นอาชีพหลักหรือเป็นอาชีพรองของครัวเรือน เจือปนของการเลือกผลิตพืชผักมีลักษณะคล้ายกับการทำนาข้าว เนื่องจากต่างก็ใช้น้ำจืดและที่ดินเป็นปัจจัยการผลิต แต่การใช้ทรัพยากรดังกล่าวมีส่วนที่แตกต่างกันคือ ปริมาณการใช้ที่ดินและน้ำจืดสำหรับปลูกพืชผักน้อยกว่าการผลิตข้าว โดยสังเกตได้จากปริมาณที่ดินที่ใช้ทำแปลงปลูกพืชผักของเกษตรกรจะอยู่ในระหว่าง 3 – 10 ไร่ แต่การผลิตข้าว

อยู่ในช่วง 7 - 40 ไร่ เกษตรกรที่หันกลับไปสู่การผลิตพืชผักหลังเกิดโครงการฯ แต่เดิมเคยมีอาชีพทำนามาก่อนและมีบางครัวเรือนประมาณร้อยละ 35 ของครัวเรือนทั้งหมดเคยปลูกพืชผักมาก่อน แต่ได้หยุดการปลูกเป็นการชั่วคราว เนื่องจากประสบปัญหาด้านน้ำที่ใช้เพื่อการเพาะปลูกและด้านการตลาด แต่หลังเกิดโครงการฯ คนกลุ่มนี้ได้ใช้แปลงไร่นาสวนผสมเดิม ได้ใช้ความรู้และประสบการณ์เดิมที่เคยปลูกพืชผักมาแล้ว แต่ก็ได้ปรับเปลี่ยนระบบการผลิตให้สอดคล้องกับความต้องการของตลาดมากขึ้น การเรียนรู้ของกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกพืชผัก มีการเรียนรู้จากหลายแหล่ง และเป็นที่น่าสนใจว่าหน่วยงานภาครัฐไม่ได้เป็นหน่วยงานที่จัดให้เกษตรกรเกิดการเรียนรู้เกี่ยวกับการปลูกพืชผักมากนัก แต่การเรียนรู้ของเกษตรกรผู้ปลูกพืชผักมักได้รับจากพ่อค้าคนกลางในท้องถิ่น และบริษัทเอกชนผู้ผลิตเมล็ดพันธุ์พืชผัก อีกทั้งเอกชนผู้จำหน่ายปุ๋ยประเภทต่าง ๆ เป็นต้น

ภาพที่ 6.2 การทำไร่นาสวนผสม โดยขุดยกร่องเพื่อใช้น้ำ

วิธีการเรียนรู้การผลิตพืชผักจากพ่อค้าคนกลาง มีสาเหตุมาจากพ่อค้าคนกลางเป็นผู้ที่มีความใกล้ชิดกับผู้ผลิตพืชผักมากที่สุด พ่อค้าคนกลางมีทั้งคนภายในท้องถิ่นและคนนอกท้องถิ่น ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเข้มข้นของการใช้พื้นที่การผลิต เช่น บ้านท้ายโนด มีเกษตรกรเลือกระบบการผลิตพืชผักจำนวนมาก ประมาณร้อยละ 60 ของจำนวนครัวเรือนทั้งหมด ในจำนวนนี้นับรวมทั้งที่เป็นอาชีพหลักและอาชีพรองด้วย และหมู่บ้านที่อยู่บริเวณใกล้เคียงก็ล้วนทำการผลิตพืชผักจำนวนมาก ทั้งที่เป็นอาชีพหลักของครัวเรือนและเป็นอาชีพรองของครัวเรือน จึงทำให้มีพ่อค้าคนกลางในท้องถิ่นเกิดขึ้น จำนวนประมาณร้อยละ 11 ของครัวเรือนในชุมชน พ่อค้าคนกลางรับรู้ถึงความต้องการของตลาดในด้านประเภทของพืชผักและด้านพันธุ์พืช เช่น พริกที่มี

พันธุ์ต่าง ๆ หลายชนิด แต่ชนิดที่ตลาดต้องการมีพันธุ์อะไร ราคาสูง ต่ำ หรือแตกต่างกันอย่างไร ทำให้เกษตรกรผู้ปลูกพริกเลือกใช้พันธุ์ได้ตรงตามความต้องการของตลาด เป็นต้น

วิธีการเรียนรู้จากภาคเอกชนที่เป็นตัวแทนจำหน่ายผลิตภัณฑ์ ประเภทต่าง ๆ เช่น เมล็ดพันธุ์ ปุ๋ยเคมี เวชภัณฑ์ สารเคมีเพื่อเร่งการผลิต เป็นต้น ภาคเอกชนเหล่านี้มักเข้าถึงผู้ผลิตโดยผ่านร้านค้าขายของชำในพื้นที่ที่จำหน่ายผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ การให้ความรู้ที่มีเป้าหมายเพื่อการประชาสัมพันธ์สินค้าของบริษัท โดยนักวิชาการของแต่ละบริษัท แต่ก็มีประโยชน์ต่อเกษตรกรผู้ผลิตอย่างมากทีเดียว และเกษตรกรเองก็ยอมรับและปฏิบัติตามคำแนะนำของเอกชนเหล่านี้มากกว่าการแนะนำของฝ่ายอื่น ๆ

ตัวอย่างครัวเรือนที่ปลูกพริก ครัวเรือนนายชุ่น

นายชุ่น อายุ 56 ปี ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านท้ายโนด มีบุตร 2 คน บุตร ทั้งสองมีครอบครัวแล้ว คนแรกเรียนจบระดับ ปวส. ได้เปิดร้านขายของชำอยู่ในหมู่บ้าน ส่วนคนที่สองอาศัยอยู่ร่วมกับครอบครัวนายชุ่น นายชุ่นไม่ได้เป็นคนดั้งเดิมในหมู่บ้านท้ายโนด แต่เป็นคนที่อยู่ในตำบลใกล้เคียง นายชุ่นแต่งงานกับนางหวงซึ่งเป็นคนในหมู่บ้านท้ายโนด ครอบครัวนายชุ่นจึงสร้างบ้านอยู่ในพื้นที่ แต่เดิมครอบครัวมีฐานะค่อนข้างยากจน มีที่ดินทำกินเพียง 8 ไร่ ได้ทำนาเป็นอาชีพหลัก

ต่อมาการทำนาประสบปัญหาหลาย ๆ ด้าน ในพ.ศ. 2525 นายชุ่นได้ทดลองปลูกแตงโม ปรากฏว่าได้ผลดี แต่มีปัญหาด้านการตลาด เพราะแตงโมยังไม่เป็นที่นิยมของคนในพื้นที่ พ่อค้าก็ไม่มารับซื้อ ต้องนำไปขายยังตลาดนัดในพื้นที่ไกล ซึ่งไม่สะดวกในการคมนาคมขนส่ง พ.ศ. 2527 ได้ไปเที่ยวงาน “วันพริกช่อ” ที่ชุมชนบ้านเนินหนองหงส์ ตำบลเกาะเพชร และได้ไปศึกษาดูงานในแปลงของเกษตรกรที่ปลูกพริก ซึ่งมีผลผลิตดีมาก เป็นที่ต้องการของตลาด ทำให้มีพ่อค้ามารับซื้อพริกเกือบทุกวัน จากนั้นนายชุ่นจึงได้ทดลองปลูกพริกในแปลงนาประมาณ 1 ไร่ โดยการขุดดินยกร่องมีขนาดกว้างและลึกตามที่ได้ศึกษาดูงานมาจากบ้านเนินหนองหงส์ ในขณะนั้นนายชุ่นต้องขุดดินด้วยตนเองโดยใช้เสียม เพราะยังไม่มีรถขุด เมื่อเก็บเกี่ยวผลผลิตครั้งแรก ขายได้เงินประมาณ 20,000 กว่าบาท ในปีถัดไปจึงขุดดินยกร่องเพิ่มขึ้นอีก 3 ไร่ ปีนั้นราคาพริกสูงมาก คือประมาณ กิโลกรัมละ 40 บาท ขายได้เงินนับแสน แปลงพริกจำนวน 4 ไร่ของนายชุ่นได้กลายเป็นแหล่งศึกษาดูงานของเกษตรกรทั้งในและนอกพื้นที่ นายชุ่นเองได้ซื้อที่ดินเพิ่มขึ้นอีก 6 ไร่

ต่อมาภาวะการตลาดพริกมีความผันผวน ราคาตกต่ำลงในบางช่วงมีราคาเพียงกิโลละ 7 บาท ประกอบกับในบางช่วงน้ำในแปลงมีไม่เพียงพอ จึงต้องชะลอการผลิตลง ทางราชการได้มีการส่งเสริมการทำไร่นาสวนผสม โดยการขุดยกร่องให้ด้วยรถขุด นายชุ่นได้รับคัดเลือกให้เข้า

โครงการในอันดับต้น ๆ จึงทำแปลงไร่นาสวนผสมเพิ่มขึ้น รวมทั้งสิ้นจำนวน 14 ไร่ และได้ปรับเปลี่ยนประเภทของพืชผักที่ปลูกไปตามความต้องการของตลาด พืชผักที่ปลูก ได้แก่ กระบี่ กะหล่ำปลี บวบ มะระ ต้นหอม ผักกาดเขียวปลี ผักกาดหอม เป็นต้น แต่การปลูกผักยังต้องประสบปัญหาเรื่องน้ำ เพราะในบางปีที่แล้งจัดน้ำในคันคูแปลงผักไม่เพียงพอ และมีการระบาคของแมลงศัตรูพืชมากขึ้น อาชีพปลูกผักจึงต้องหยุดบ้างปลูกบ้างตามสถานการณ์

หลังจากมีการขุดคลองชะอวด แพรกเมือง ทำให้น้ำจืดเพียงพอ นายชุ่นจึงลงทุนเพิ่มโดยการเช่าที่ดินทำนา 5 ไร่ ซึ่งอยู่ติดกับแปลงปลูกผัก 14 ไร่ เนื่องจากนายชุ่นพร้อมด้วยภรรยา บุตรชายและบุตรสะใภ้ต้องลงไปทำงานในแปลงผักทุกวัน จึงเช่าที่นาเพื่อปลูกข้าวไว้กินเองด้วย ส่วนในแปลงที่ปลูกผักทั้ง 14 ไร่ ได้ปลูกปาล์มน้ำมันลงไปด้วย นายชุ่นกล่าวว่า “ การปลูกผักมันเหนื่อยมาก จะให้ปลูกกันตลอดไปไม่ไหว เพราะเราแก่ลงทุกวัน จึงเตรียมลงปาล์มไว้กว่าปาล์มจะใหญ่และตัดลูกขายได้ ก็ปลูกผักไปพลาง ๆ เก็บเงินไว้สักก้อนหนึ่งเพื่อลงทุนซื้อปุ๋ยให้ปาล์ม พอปาล์มขายได้ก็ไม่ต้องลำบากแล้ว เพราะปาล์มตัดขายได้เดือนสองสามหน ไม่ต้องเหนื่อยแรง เพราะเขามาแย่งเอง ขนเองเรียบร้อยหมด ”

2.4 กลุ่มปลูกพืชเศรษฐกิจ พืชเศรษฐกิจที่เริ่มเกิดขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง คือ สวนและปาล์มน้ำมัน ส่วนยางพารา จะปรากฏอยู่ในพื้นที่แถบเชิงเขาหรือเชิงควน เช่น เขาพระบาท ควนทะเลมอง ควนเลตัง เป็นต้น ยางพาราเริ่มได้รับความสนใจจากเกษตรกรเมื่อราคาของยางพาราสูงขึ้นมากประมาณ พ.ศ. 2544 แต่พืชประเภทสนเกิดขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำเมื่อประมาณ พ.ศ. 2536 ส่วนปาล์มน้ำมัน เริ่มเกิดขึ้นเมื่อพ.ศ. 2548 และพบว่าทั้งสนและปาล์มน้ำมันมีกระจายอยู่ทั่วพื้นที่ทั้งแถบป่าพรุ แถบชายฝั่งและพื้นที่ราบลุ่ม โดยมีแนวโน้มว่าจะเพิ่มพื้นที่การผลิตขึ้นเรื่อย ๆ ทั้ง ๆ ที่ยังไม่ทราบถึงผลผลิตว่าจะเป็นอย่างไร

คนกลุ่มปลูกพืชเศรษฐกิจเหล่านี้อาจแยกตามลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ได้เป็นสองกลุ่ม คือ กลุ่มที่มีที่ดินอยู่บริเวณใกล้แนวป่าพรุ ซึ่งไม่สามารถใช้ที่ดินเพื่อการเพาะปลูกพืชอย่างอื่นได้ เนื่องจากเป็นพื้นที่มีน้ำขังในบางเวลาและขาดน้ำในบางเวลา ทั้งน้ำและดินก็ยังเป็นดินเปรี้ยวอยู่ด้วย ส่วนอีกกลุ่มหนึ่ง คือ กลุ่มที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ราบลุ่มริมแม่น้ำปากพนัง คนกลุ่มนี้แต่เดิมมีอาชีพทำนา มีบางส่วนที่เป็นครัวเรือนของข้าราชการในพื้นที่และครัวเรือนที่ทำการค้าขาย ได้สะสมที่ดินไว้จำนวนหนึ่งจากการซื้อที่ดินจากคนในหมู่บ้าน ที่ดินที่ตั้งอยู่ห่างไกลจากบ้านเรือนจึงถูกปล่อยทิ้งร้างไว้ หรืออาจให้เช่าเพื่อปลูกข้าวในอัตราค่าเช่าค่อนข้างถูก เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงเนื่องมาจากโครงการฯ ทำให้น้ำในพื้นที่บริเวณป่าพรุไหลลงสู่แม่น้ำลำคลองได้ลดการท่วมขัง และน้ำจืดจากแม่น้ำลำคลองไหลเข้าไปช่วยให้น้ำเปรี้ยวลดลง ที่ดินบริเวณนี้จึงสามารถนำไปใช้เพื่อเพาะปลูกได้ ครัวเรือนบ้านท้ายโนดซึ่งอยู่บริเวณนี้ได้เลือกปลูกปาล์มน้ำมัน

ประมาณ 25 ของครัวเรือนทั้งหมด ส่วนที่ดินของครัวเรือนที่ริมแม่น้ำปากพนังที่เคยเป็นที่นา หรือเป็นที่ดินรกร้างได้กลับมาเป็นแหล่งปลูกพืชเศรษฐกิจ เนื่องจากกระแสของการปลูกปาล์ม น้ำมันเพื่อทดแทนพลังงานน้ำมัน เกษตรกรจึงเลือกที่จะปลูกปาล์มน้ำมัน ซึ่งมีอยู่ทั้งสองหมู่บ้าน คือทั้งในหมู่บ้านเสื่อหิงและบ้านทวยเทพ ประมาณร้อยละ 20 ของครัวเรือนสองหมู่บ้าน

กระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกรที่ยอมรับเอาระบบการผลิตพืชชนิดใหม่เข้ามาเป็นระบบ การผลิตของครัวเรือน ในระยะเริ่มต้นมักเป็นการเรียนรู้ด้วยตนเอง โดยการสอบถามจากผู้ที่เคยมี ประสบการณ์ ซึ่งได้รับคำตอบที่แตกต่างกันตามประสบการณ์ของผู้ตอบ แต่ด้วยเงื่อนไขของ ครัวเรือนที่มีที่ดินจำนวนมาก จึงเลือกปลูกปาล์มน้ำมันหรือปลูกสน หลายครัวเรือนเลือกปลูก ปาล์มน้ำมันเพื่อเป็นการทดลองผลิต ประกอบกับความตกต่ำของราคาข้าว จึงเป็นเหตุให้ปาล์ม น้ำมันเข้ามาสู่พื้นที่อย่างรวดเร็ว จึงพบว่าเกษตรกรบางราย เกิดความไม่เข้าใจหรือเกิดการเข้าใจ ที่คลาดเคลื่อนจากการใช้ภาษาในระบบการผลิตปาล์มน้ำมัน ซึ่งผู้ผลิตรายหนึ่งเล่าประสบการณ์ การขายผลผลิตปาล์มครั้งแรกว่า

“...ผมเห็นลูกปาล์มมันสุกและหล่นอยู่ใต้โคนต้นปาล์ม ผมเลยเก็บไปขาย ที่ลาน เทร็บซื้อปาล์ม ตอนแรกเจ้าของลานเขาทำท่าจะไม่ซื้อปาล์ม แต่ผมบอกว่า ปาล์มของผมกำลังเริ่มออกลูกอยู่ประมาณ 300 ไร่ มันเลยรับซื้อปาล์มของผม มีคนเขาบอกว่าการออกลูกในระยะแรก ๆ ของปาล์ม อย่าเก็บลูกเอาไว้ ให้แทงท่ม ให้หมด ผมไม่โหม้ ผมเก็บลูกไปขายดีกว่าแทงท่มเปล่า ๆ ไม่ได้โหม้ เอาไปขาย ได้ตั้งหลายร้อย ไม่ดีหว่าหรือ...”

คำพูดดังกล่าวสะท้อนถึงปัญหาของความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับระบบการผลิตปาล์ม เพราะการ “แทงท่ม” เป็นภาษาถิ่นของคนที่เคยปลูกปาล์มมาแล้ว ซึ่งในระยะ 2 – 3 ปีแรกขณะที่ ลำต้นของปาล์มยังไม่เจริญเติบโตเต็มที่ แต่ปาล์มจะให้ผลผลิตเป็นครั้งแรกตามธรรมชาติของ ต้นไม้ที่ออกลูกออกผล ผู้ปลูกจึงต้องตัดผลที่เริ่มออกมาเป็นครั้งแรกทิ้ง เพื่อให้ต้นปาล์มได้มีลำ ต้นที่สมบูรณ์ การตัดผลที่เพิ่งออกเป็นครั้งแรกนี้ ต้องตัดตั้งแต่ผลยังเล็กหรือยังเป็นผลอ่อน การ ปล่อยให้ผลปาล์มที่ออกครั้งแรกเจริญเติบโตจนสุก แล้วตัดทิ้ง จึงไม่มีผลดีต่อต้นปาล์ม เพราะ อาจทำให้ต้นขาดความสมบูรณ์ หรือแคระแกร็นได้

ปาล์มน้ำมันซึ่งเป็นพืชชนิดใหม่ที่เข้ามาในพื้นที่ และอาจกล่าวได้ว่าเข้ามาเพราะกระแส ของนโยบายการปลูกพืชเพื่อทดแทนพลังงานน้ำมัน ในช่วงที่น้ำมันมีราคาสูงขึ้นมาที่สุดจากที่ เคยปรากฏ เกษตรกรผู้ปลูกปาล์มน้ำมันยังไม่ได้เรียนรู้เกี่ยวกับการเตรียมที่ดิน เตรียมแปลงปลูก การคัดเลือกพันธุ์ การปลูก การดูแลรักษา การบำรุง การเก็บเกี่ยว การจำหน่ายผลผลิต การ

เรียนรู้ของเกษตรกรที่ปลูกแล้วจึงอาศัยการสังเกต การสอบถาม การอ่านจากเอกสาร หนังสือ ส่วนการแก้ปัญหาเช่นการเกิดโรคต่าง ๆ ก็ได้ใช้วิธีการลองผิดลองถูก ซึ่งเสี่ยงต่อการได้รับผลผลิตทั้งในเชิงปริมาณและคุณภาพ การปลูกพืชเศรษฐกิจในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังมีประเด็นที่น่าสนใจดังนี้

เหตุปัจจัยที่ทำให้พืชเศรษฐกิจเข้าสู่พื้นที่ การเข้ามาของพืชเศรษฐกิจในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังมาจากหลายสาเหตุ เช่น ความต้องการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ที่เคยทำนาปลูกข้าวเพื่อปลูกพืชชนิดอื่น เนื่องจากสถานการณ์การทำนาปลูกข้าวไม่สามารถสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจให้แก่ครัวเรือนได้ อีกประการหนึ่งคือ ความสะดวกและง่ายต่อการดูแลรักษา เช่น พืชประเภทไม้สน ส่วนปาล์มน้ำมันเริ่มเข้ามาในพื้นที่เมื่อมีกระแสของการปลูกพืชทดแทนพลังงานน้ำมัน ซึ่งตรงกับช่วงการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศ โดยเฉพาะระบบน้ำจืดน้ำเค็มที่เกิดจากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ได้มีการส่งเสริมและสนับสนุนการปรับเปลี่ยนอาชีพของราษฎรในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังแทนการทำนาเกลือ พืชประเภทปาล์มน้ำมันและไม้สนจึงเข้าสู่พื้นที่อย่างรวดเร็ว

กลุ่มคนที่เลือกระบบการปลูกพืชเศรษฐกิจ การปลูกพืชเศรษฐกิจประเภทไม้สนหรือปาล์ม ต้องใช้ทุนทรัพยากรของครัวเรือนค่อนข้างสูง ดังนั้นครัวเรือนที่เลือกจึงเป็นครัวเรือนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจระดับปานกลางถึงระดับสูง เพราะการปลูกพืชเศรษฐกิจประเภทนี้ต้องใช้ที่ดินจำนวนมาก เช่น การปลูกปาล์มน้ำมันในเนื้อที่ 1 ไร่ สามารถปลูกปาล์มได้เพียง 20 – 22 ต้นเท่านั้น ส่วนการปลูกสน อาจใช้ที่ดินไม่มากนักก็สามารถปลูกได้ เพราะในเนื้อที่ 1 ไร่ ปลูกสนได้ประมาณ 800 - 1,000 ต้น แต่การปลูกสนต้องใช้เวลานานประมาณ 5 – 7 ปี กว่าจะได้รับผลผลิต สาเหตุเหล่านี้ล้วนเป็นปัจจัยที่ทำให้เกษตรกรที่ไม่มีที่ดินทำกิน หรือมีที่ดินทำกินน้อย หรือไม่มีทุนสำหรับปลูกพืชเศรษฐกิจไม่สามารถเข้าถึงพืชเศรษฐกิจเหล่านี้ได้

กระบวนการปรับเปลี่ยนไปปลูกพืชเศรษฐกิจ การเปลี่ยนแปลงการผลิตจากการทำนาข้าวหรือปลูกพืชผักหรือการเลี้ยงกุ้ง ไปสู่การปลูกพืชเศรษฐกิจประเภทปาล์มน้ำมันและไม้สน มีสอง ลักษณะ คือ การปรับเปลี่ยนของเกษตรกรรายย่อย และการรวมกลุ่ม

ลักษณะที่หนึ่ง การปลูกพืชเศรษฐกิจของเกษตรกรรายย่อย หมายถึงครัวเรือนเกษตรกรที่ค่อนข้างมีทุนการเงินและมีที่ดินในครอบครองจำนวนมาก ได้ใช้ทุนของตนเองเพื่อการปรับเปลี่ยนที่ดินที่เคยทำนาข้าว หรือที่ปล่อยทิ้งร้างไว้ มาใช้เป็นพื้นที่สำหรับปลูกสนหรือปาล์มน้ำมัน โดยมีหลายครัวเรือนที่เลือกทั้งการปลูกสนและปลูกปาล์มน้ำมัน ซึ่งมีทั้งในชุมชนบ้านเสื่อหิง บ้านทวยเทพและบ้านท้ายโนด ประมาณร้อยละ 12 ของครัวเรือนทั้งสามชุมชน การปลูกพืชเศรษฐกิจดังกล่าวเกษตรกรใช้ทุนของตนเอง เริ่มตั้งแต่การปรับพื้นที่โดยการจ้างขุดดินยกร่อง เพราะพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่ม การยกร่องช่วยให้การถ่ายเทน้ำในแปลงปาล์มได้สะดวกและ

ลดการท่วมขัง หลังจากเตรียมพื้นที่แล้วจึงจัดหาซื้อต้นกล้าปาล์มมาปลูกในแปลง ซึ่งได้มีบริษัท กลุ่มผลิตกล้าปาล์ม นำมาวางขายในพื้นที่มากมาย โดยเฉพาะในพื้นที่อำเภอเชียรใหญ่ มีกลุ่มผู้ผลิตกล้าปาล์มหรือพ่อค้านายหน้าขายต้นกล้า ได้มาเช่าพื้นที่เพื่อจำหน่ายต้นกล้าปาล์มจำนวนมาก คนกลุ่มนี้เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้การประชาสัมพันธ์ ปลูกกระแสของการปลูกปาล์มให้เพิ่มขึ้น ทั้งโดยการจัดสร้างป้ายประชาสัมพันธ์พันธุ์ปาล์มชนิดต่าง ๆ ทำให้เกษตรกรส่วนหนึ่งเรียนรู้ถึงพันธุ์ปาล์มชนิดต่าง ๆ เพิ่มขึ้น นอกจากนี้กลุ่มพ่อค้านายหน้าจำหน่ายปุ๋ยเคมี หรือตัวแทนบริษัทจำหน่ายปุ๋ยเคมี ได้เข้ามาให้คำแนะนำเกี่ยวกับการบำรุงรักษาดันกล้าจนกว่าปาล์มจะให้ผลผลิต ปัจจุบันปาล์มยังอยู่ในระยะต้นอ่อนอายุประมาณ 1 – 2 ปี

ส่วนกระบวนการปลูกสวน เป็นการปลูกที่ไม่ซับซ้อนเหมือนการปลูกปาล์ม การปลูกสวนมีอยู่ทั้งสามชุมชนเช่นเดียวกัน มีจำนวนร้อยละ 9 ของครัวเรือนทั้งสามชุมชน เริ่มต้นโดยเกษตรกรเตรียมพื้นที่เพื่อปลูกสวน อาจขุดดินยกทรงหรือไม่ต้องขุดยกทรงก็ได้ขึ้นอยู่กับความต้องการของผู้ปลูก เพราะการขุดยกทรงต้องเสียค่าใช้จ่ายสูงขึ้นอีกมาก หรือขึ้นอยู่กับสภาพของที่ดินว่าเป็นที่ลุ่มหรือเป็นที่ดอน หลังจากนั้นก็สั่งซื้อต้นกล้าไม้สน ซึ่งมีพ่อค้านายหน้าจัดจำหน่ายต้นกล้าอยู่ทั่วทุกพื้นที่ และต้นกล้าไม้สนไม่มีความซับซ้อนเหมือนต้นพันธุ์ปาล์มน้ำมัน เพราะไม้สนมีพันธุ์เดียว คือ สนปฏิพัทธ์ การประชาสัมพันธ์การจำหน่ายต้นกล้าสนจึงมีเพียงแผ่นป้ายขนาดเล็ก ที่บอกแต่เพียงว่า “ที่นี่จำหน่ายกล้าสน ดิดต่อ เบอร์โทร.....” ส่วนการบำรุงรักษาก็ไม่ยุ่งยาก เพราะไม่ต้องใช้ปุ๋ย ไม่ต้องใช้ยาฆ่าแมลง เมื่อปลูกแล้วก็ปล่อยให้เจริญเติบโตเอง จนกว่าจะตัดขาย ซึ่งเป็นการขายยกทั้งแปลง โดยผู้ซื้อเป็นผู้ตั้งราคา ถ้าหากผู้ขายไม่พอใจก็สามารถต่อรองราคาได้ หากผู้ขายไม่ขายก็ปล่อยให้ต้นสนเจริญเติบโตต่อไป ทำให้มีมูลค่าเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ จึงมีผู้ปลูกสวนรายหนึ่งกล่าวว่า “หากใครที่ติดค้างเงินคนอื่นสัก 500,000 ให้มาปลูกสวนสัก 10 ไร่ เมื่อครบ 7–8 ปี ก็สามารถตัดสนขายใช้หนี้ได้ทั้งหมด”

ลักษณะที่สอง การปลูกพืชเศรษฐกิจโดยการรวมกลุ่ม การรวมกลุ่มเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจเกิดขึ้นที่บ้านเสื่อหิง อันเนื่องมาจากผลกระทบจากการเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง จึงทำให้มีหน่วยงานต่าง ๆ เข้ามาส่งเสริมและช่วยเหลือด้านการปรับเปลี่ยนอาชีพ โดยการส่งเสริมให้ปลูกพืชเศรษฐกิจ คือ ปาล์มน้ำมัน จึงให้เกษตรกรที่สนใจเข้าร่วมโครงการโดยใช้ที่ดินของตนเอง ส่วนการเตรียมแปลง ต้นกล้าพันธุ์ปาล์มนั้นทางโครงการจะให้การสนับสนุนด้านงบประมาณ จึงมีเกษตรกรจำนวนหนึ่งเข้าร่วมโครงการ และได้ปลูกปาล์มน้ำมันในลักษณะการรวมกลุ่มแต่ใช้ที่ดินของสมาชิกแต่ละครัวเรือนและต่างคนต่างทำในแปลงของตนเอง จึงไม่มีการปรึกษาหารือ เรียนรู้หรือหาแนวทางแก้ปัญหากันแต่อย่างใด ทำให้การปลูกปาล์มในลักษณะดังกล่าวไม่ก้าวหน้าไปเท่าที่ควร และพบว่าต้นปาล์มของเกษตรกรบางรายตายเกือบหมด การรวมกลุ่มปลูกพืชเศรษฐกิจอีกลักษณะหนึ่ง คือ การจัดตั้งในรูปแบบสหกรณ์ผู้ปลูกปาล์มน้ำมัน

ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางมีอยู่อย่างน้อย 2 กลุ่ม คือ ที่อำเภอเฉลิมพระเกียรติ 1 กลุ่ม และที่อำเภอหัวไทร 1 กลุ่ม แต่การรวมกลุ่มในลักษณะดังกล่าวนี้ยังเป็นการเริ่มต้นของการจัดตั้งกลุ่มกันขึ้น และอยู่ในระยะเริ่มต้นปลูกปาล์มน้ำมันเท่านั้น

ภาพที่ 6.3 แปลงปาล์มน้ำมันของกลุ่มปลูกปาล์ม ได้รับการสนับสนุนจากรัฐ

2.5 กลุ่มผลิตประเภทอื่นๆ หมายถึง การประกอบอาชีพในภาคเกษตรนอกเหนือจากที่กล่าวแล้ว ได้แก่ การเลี้ยงสัตว์ เช่น เลี้ยงวัว เลี้ยงเป็ด เลี้ยงไก่ และเลี้ยงปลา แม้จะมีปรากฏอยู่ทั้ง 3 ชุมชน แต่เป็นเพียงการผลิตประกอบหรือการผลิตเสริมรายได้ในครัวเรือน เกษตรกรได้ใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ทั้งทรัพยากรส่วนรวมและทรัพยากรส่วนตัว เช่น ที่ดิน พืชหญ้า แหล่งน้ำ บ่อเลี้ยงปลา เป็นต้น การมีเวลาว่างหรือเวลาที่เหลือจากระบบการผลิตที่ครัวเรือนเลือกเป็นการผลิตหลัก ที่พบมากในทั้งสามหมู่บ้าน คือ การเลี้ยงสัตว์ สัตว์ที่นิยมเลี้ยงมากที่สุด คือ การเลี้ยงวัว การเลี้ยงวัวมีเป้าหมายเพื่อการขายเพียงประการเดียว เนื่องจากในช่วงประมาณต้นทศวรรษที่ 2540 วัวมีราคาสูงมาก ตลาดมีความต้องการสูงแต่ไม่มีผลผลิตเพื่อป้อนตลาด จึงทำให้เกษตรกรเลี้ยงวัวเป็นอาชีพเสริมอีกอาชีพหนึ่ง ส่วนการเลี้ยงสัตว์ประเภทอื่นๆ มีปรากฏอยู่บ้าง เช่น การเลี้ยงหมู เลี้ยงเป็ด เลี้ยงไก่ ซึ่งมีอยู่ทั่วไปทุกหมู่บ้าน แต่การเลี้ยงปลา เลี้ยงปู มักมีเฉพาะพื้นที่บ้านเสือหิ่ง และบ้านทวยเทพ เนื่องจากมีปัจจัยการผลิตอยู่ก่อนแล้ว คือ บ่อเลี้ยงกุ้งเก่า

กลุ่มผลิตอื่นๆ ในชุมชนบ้านท้ายโนด บ้านท้ายโนดมีลักษณะทางกายภาพและทรัพยากรที่เอื้อต่อการผลิตภาคเกษตรเกือบทุกประเภทอยู่แล้ว จึงสามารถเลือกอาชีพการผลิตอื่นๆ ได้หลายประเภท เช่น การเลี้ยงวัว การทำประมงพื้นบ้าน การเลี้ยงปลา เป็นต้น ส่วนการผลิตอื่นๆ ในชุมชนบ้านทวยเทพ ได้แก่ การเลี้ยงปลา การเลี้ยงวัว ซึ่งก็ได้ทำเป็นอาชีพเสริม การผลิตอื่น

ๆ ในชุมชนบ้านเสื่อหิง ก็มีลักษณะคล้ายกับชุมชนที่กล่าวมาแล้วทั้งสอง ได้แก่ การเลี้ยงวัว การเลี้ยงปลา การเลี้ยงปู เป็นอาชีพเสริมของครัวเรือนเช่นเดียวกัน

จากการเลือกอาชีพของครัวเรือนในเขตพื้นที่ต่าง ๆ ข้างต้น มีข้อสังเกตประการหนึ่งที่เป็นกลยุทธ์สำคัญของครัวเรือนที่เลือกแนวทางการทำการเกษตร คือครัวเรือนจะเลือกการผลิตที่หลากหลาย ซึ่งเป็นการกระจายความเสี่ยงจากการผลิต เงื่อนไขที่สำคัญของครัวเรือนที่มีระบบการผลิตที่หลากหลายคือ การมีที่ดินในครอบครองจำนวนมาก มีทุนทางการเงินค่อนข้างสูง หรือมีช่องทางเข้าถึงแหล่งเงิน แหล่งทรัพยากรได้ดี เพราะแต่ละระบบการผลิตต้องมีการลงทุนค่อนข้างสูงทั้งสิ้น

ภาพที่ 6.4 การใช้ที่ดินเพื่อทำการเกษตรที่หลากหลาย

หากพิจารณาถึงประเภทของการผลิตที่แต่ละชุมชนเลือกเป็นอาชีพหลักของครัวเรือน จะสังเกตได้ว่า มีประเภทของการผลิตที่คล้ายคลึงกัน เช่น การทำนา การปลูกพืชผัก การปลูกปาล์มน้ำมัน การปลูกสวน เป็นต้น และมีประเภทที่แตกต่างกัน คือ การผลิตกุ้ง ซึ่งในชุมชนที่ไม่ได้เป็นพื้นที่ที่เคยผลิตกุ้งมาก่อนยังคงไม่มีการผลิตกุ้งเช่นเดิม ส่วนพื้นที่ที่เคยผลิตกุ้งมาก่อนเกิดโครงการฯ พบว่ายังคงมีการผลิตกุ้งอยู่จำนวนหนึ่ง อีกทั้งในเขตที่ถูกกำหนดให้เป็นเขตพื้นที่น้ำจืดก็ยังคงปรากฏบ่อเลี้ยงกุ้งอยู่บางส่วน อย่างไรก็ตามการเลือกระบบการผลิตของครัวเรือนในบางชุมชน เช่น ชุมชนบ้านเสื่อหิง และชุมชนบ้านทวยเทพ ยังไม่เป็นข้อยุติที่ลงตัว ด้วยสาเหตุบางประการ เช่น

ประการที่หนึ่ง ช่วงเวลาที่ได้มีการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศนั้นยังน้อยเกินไป เพราะการเปลี่ยนแปลงของระบบน้ำได้ปรากฏขึ้น ในช่วงหลังเดือนตุลาคม พ.ศ. 2547 เป็นต้นมา ซึ่งหากนับเวลาถึงปัจจุบัน คือ พ.ศ. 2549 มีเวลาประมาณ 2 ปีเท่านั้น การเลือกระบบการผลิตของ

เกษตรกรจึงยังไม่เป็นที่แน่นอน เพราะอาชีพต่าง ๆ ที่เกษตรกรดำเนินการอยู่ ยังเป็นไปในลักษณะการเลือกอาชีพเพื่อแก้ปัญหาเฉพาะหน้า หรือเป็นการเลือกเพื่อทดลองผลิตไปก่อน หากพบว่าระบบการผลิตที่ได้เลือกสามารถกระทำได้อย่างได้ผลตามที่คาดหวัง และสามารถสร้างความมั่นคงในการดำรงชีพได้ จึงอาจเป็นทางเลือกที่จะกระทำอย่างยั่งยืนต่อไป

สาเหตุอีกประการหนึ่งที่ทำให้การเลือกระบบการผลิตยังไม่เป็นที่ลงตัว คือ ครัวเรือนเกษตรกรจำนวนหนึ่งยังต้องรอปัจจัยการผลิตและองค์ประกอบของการผลิต โดยเฉพาะชุมชนที่อยู่ในพื้นที่น้ำเค็ม คือ องค์ประกอบของการผลิตกุ้ง เพราะการผลิตกุ้งยังคงเป็นแนวทางที่เกษตรกรจับตามอง เพื่อจะได้เลือกประกอบอาชีพเป็นฐานการดำรงชีพต่อไปในอนาคต

การผลิตของเกษตรกรโดยทั่วไป โดยเฉพาะครัวเรือนที่มีทุนการดำรงชีพค่อนข้างต่ำ เกือบทุกครัวเรือนจึงไม่สามารถเปลี่ยนแปลงระบบการผลิต หรือเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินไปสู่ระบบการผลิตอื่น ๆ ได้อย่างที่ต้องการ เพราะหนทางเลือกระบบการผลิตแบบอื่น ๆ ยังไม่มีให้เลือกมากนัก ทั้งกระบวนการเรียนรู้ที่ยังค่อนข้างจำกัด และความเป็นปัจเจกยังคงมีอยู่สูง การรวมตัวเพื่อการต่อรอง หรือการสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมยังจำกัดอยู่ในวงแคบ แต่อย่างไรก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรอบด้านกลายเป็นแรงกดดันให้เกษตรกรต้องมีการปรับความสัมพันธ์ทางสังคม เพื่อความมั่นคงทางด้านอาชีพที่ต้องใช้เป็นฐานในการหารายได้เพื่อครอบครัว ไม่ว่าจะเป็นเพียงเพื่อความอยู่รอดของครอบครัวที่มีฐานะทางเศรษฐกิจค่อนข้างยากจน หรือครอบครัวที่ต้องได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศที่เคยอาศัยอยู่ หรือเพื่อการสร้าง ความมั่นคงทางด้านเศรษฐกิจของครัวเรือนให้อยู่ดี มีสุข หรือเพื่อการสะสมทุนไว้ใช้จ่ายในอนาคตก็ตาม

3.การเคลื่อนไหวเพื่อสนับสนุนการปรับตัว

หลังจากเกิดความเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในเขตลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ทำให้คนกลุ่มต่างๆ มีการเคลื่อนไหวเพื่อเป็นการสนับสนุนการปรับตัวหลายลักษณะ การเคลื่อนไหวมักเป็นการเคลื่อนไหวระดับชุมชนและระดับกลุ่มคนดังนี้

3.1 การใช้กลยุทธ์การปรับตัวในระดับชุมชน หมายถึงเกษตรกรในชุมชนเกือบทุกครัวเรือนมีการเคลื่อนไหวเพื่อให้สามารถทำอาชีพในชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ ในแต่ละชุมชนมักใช้การสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมและการต่อรอง โดยการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับองค์กรอื่นและภาครัฐ ความสัมพันธ์กับองค์กรอื่น หมายถึง การสร้างความสัมพันธ์กับหน่วยงานหรือองค์กรต่าง ๆ ทั้งภายในและนอกท้องถิ่น ส่วนความสัมพันธ์กับภาครัฐมัก

เกิดขึ้นจากภาครัฐเองประกอบกับความต้องการของเกษตรกรเกี่ยวกับการพัฒนาส่งเสริมอาชีพภายในท้องถิ่น ซึ่งมีหลายลักษณะ ดังนี้คือ

1) การขอความช่วยเหลือจากหน่วยงานต่าง ๆ เช่น บ้านเลื้อหึ่ง ได้มีผู้นำชุมชนร่วมกับสมาชิกในชุมชนได้ใช้เงินของระบบนิเวศที่เปลี่ยนเป็นน้ำเค็ม ขอให้หน่วยงานได้ช่วยเหลือโดยการขุดคลองภายในหมู่บ้านเชื่อมต่อมาจากคลองน้ำจืดในเขตอำเภอเชียรใหญ่ เพื่อใช้สำหรับการปลูกข้าวหรือพืชผักและใช้อุปโภคในครัวเรือน นอกจากนี้ผู้นำชุมชนและคณะกรรมการหมู่บ้านยังได้ขอความช่วยเหลือจากหน่วยงานชลประทาน ให้ก่อสร้างประตูน้ำเพื่อปิดลำคลองสายย่อย คือ คลองเลื้อหึ่งเพื่อกันไม่ให้ น้ำเค็มจากคลองห้วยไทรเข้าไปสู่คลองเลื้อหึ่ง อันเป็นความซับซ้อนเกี่ยวกับทรัพยากรการผลิตและโครงสร้างพื้นฐานในพื้นที่ เพราะพื้นที่บ้านเลื้อหึ่งเป็นเขตพื้นที่น้ำเค็ม แต่เมื่อน้ำเค็มผ่านเข้ามาชาวบ้านก็ได้พยายามที่จะปิดกั้นน้ำเค็มไม่ให้เข้าไปในพื้นที่ ซึ่งก็เป็นการปรับตัวของชุมชนเพื่อให้ใช้ได้ทั้งน้ำจืดและน้ำเค็ม ส่วนที่บ้านทวยเทพ ชาวบ้านได้มีการพยายามรวมตัวกันขอความช่วยเหลือจากองค์กรท้องถิ่นเพื่อให้ขุดลอกคู คลอง สายเดิมที่มีอยู่เพื่อให้สามารถมาใช้งานได้ หลังจากทีปล่อยให้ดินเลนและรกร้างมานาน อีกทั้งมีคนบางกลุ่มมีความพยายามที่จะขุดคลองส่งน้ำจากที่ดินซึ่งเคยเป็นที่สาธารณะในชุมชน แม้จะไม่สำเร็จเพราะไม่มีผู้อุทิศที่ดิน แต่ก็ถือได้ว่าเป็นความพยายามที่จะแก้ปัญหาภายในชุมชนอยู่ในระดับหนึ่ง ส่วนในชุมชนบ้านท้ายโนด ก็มีคณะกรรมการหมู่บ้านได้ของบประมาณสนับสนุนจากหน่วยงานชลประทาน เพื่อสูบน้ำจากลำคลองสายหลักสู่คลองสายย่อย เพื่อใช้สำหรับการเพาะปลูก

2) การปรับความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำท้องถิ่นกับสมาชิก เช่น มีการจัดประชุมเพื่อชี้แจงข้อมูล ข่าวสารต่าง ๆ ให้แก่ชาวบ้านมากขึ้น ลักษณะนี้เกิดขึ้นในชุมชนทั้งสามชุมชน โดยแต่ละชุมชนได้มีการสร้างอาคารสำหรับเป็นที่ประชุมชาวบ้านหรือเป็นที่ประชุมของกลุ่มอาชีพ กลุ่มองค์กรต่าง ๆ ในหมู่บ้าน โดยใช้งบประมาณจากโครงการ SML

3) ความสัมพันธ์ทางสังคมด้านการมีส่วนร่วมในสาธารณสถาน ที่น่าสนใจลักษณะหนึ่งคือ ในชุมชนบ้านทวยเทพ เจ้าอาวาสของวัดทวยเทพมีความต้องการให้ชาวบ้านร่วมกันหาเงินก่อสร้างศาลาเมรุสำหรับเผาศพ ซึ่งเป็นฉาปนกิจสถานด้วยราคาที่ค่อนข้างสูง แต่คณะกรรมการระดับหมู่บ้านก็ได้พยายามต่อรองเพื่อลดราคาให้ต่ำลงด้วยเหตุผลที่ว่า ชาวบ้านในชุมชนบ้านทวยเทพประสบกับภาวะความขาดแคลนทางเศรษฐกิจของครัวเรือน ส่วนการแสวงหาผู้ร่วมทุนในการก่อสร้างศาสนสถานดังกล่าว ก็ได้พยายามหามาจากผู้ที่ไม่อาศัยทำมาหากินอยู่ในเมืองต่าง ๆ ที่มีฐานะค่อนข้างดี ส่วนชาวบ้านในหมู่บ้านที่พอจะมีฐานะทางการเงินดีก็อาจจะร่วมทำบุญเป็นกอบเป็นกำได้ ส่วนผู้ที่มีฐานะค่อนข้างยากจนก็ร่วมอนุโมทนากันคนละเล็กคนละน้อย พอค้าขายเก่งถูกคนหนึ่งบอกว่า “ผมจะทำบุญให้มาก ๆ ก็ไม่ได้ เพราะผมไม่มีเงินมากพอ แต่ผมตั้งใจไว้แล้วว่าถ้าวัดภายในท้องถิ่นใกล้เคียงมาเรียไร ผมจะทำบุญวัดละ 100 – 200 บาท เท่านั้น”

3.2 การใช้กลยุทธ์การปรับตัวระดับกลุ่มคน หมายถึงกลุ่มคนที่ได้รับผลกระทบแตกต่างกันในแต่ละชุมชน มีความพยายามเคลื่อนไหวเพื่อให้ได้มาซึ่งเครื่องมือหรือปัจจัยพื้นฐานเพื่อสนับสนุนการทำอาชีพของครัวเรือน ซึ่งก็ใช้รูปแบบในลักษณะเดียวกับกลุ่มระดับชุมชน มีลักษณะหลายรูปแบบ คือ

1) มีการจัดตั้งกลุ่มอาชีพต่าง ๆ ซึ่งกลุ่มอาชีพในแต่ละชุมชนหรือหมู่บ้านเกิดขึ้นมานานแล้ว แต่ขาดการดำเนินกิจกรรมของกลุ่มอย่างเป็นรูปธรรม แต่หลังเกิดโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง ได้มีการรื้อฟื้นกลุ่มขึ้นมาใหม่ ประกอบกับโครงการหลายโครงการอันเกิดจากนโยบายของรัฐ เพื่อแก้ปัญหาความยากจนที่เน้นการรวมกลุ่มของเกษตรกร จึงทำให้กลุ่มอาชีพต่าง ๆ ที่เคยมีชื่ออยู่ต่างก็ได้พยายามปิดฝุ่นตกแต่งกลุ่มขึ้นมาใหม่ เพื่อรองรับการส่งเสริมสนับสนุนจากหน่วยงานอื่น ๆ การจัดตั้งกลุ่มอาชีพลักษณะนี้ มีปรากฏอยู่ทุกชุมชน แต่มีความแตกต่างด้านอาชีพที่เลือกจัดตั้ง ตัวอย่าง ในชุมชนบ้านเสื่อหิง มีการจัดตั้ง กลุ่มเลี้ยงปลาอุกเพื่อแปรรูป กลุ่มเลี้ยงวัว กลุ่มทำนาข้าว กลุ่มทำจาก กลุ่มทำนา ในชุมชนบ้านทวยเทพ มีกลุ่มทำนา กลุ่มไร่นาสวนผสม กลุ่มเลี้ยงปลา ส่วนบ้านท้ายโนด มีกลุ่ม ทำปุ๋ยหมักหรือปุ๋ยชีวภาพ กลุ่มปลูกผักปลอดสารพิษ เป็นต้น

2) เข้าร่วมกิจกรรมหรือโครงการกับหน่วยงานและขอความช่วยเหลือจากหน่วยงานชลประทาน เช่น ในชุมชนบ้านเสื่อหิง ภายใต้การนำของอดีตผู้นำชุมชน ได้เข้าร่วมโครงการนำร่องเพื่อนำโครงการไปสู่การปฏิบัติ ของสำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม กรมชลประทานและสถาบันทรัพยากรชายฝั่ง มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ ที่ได้เข้ามาศึกษาพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบและส่งเสริมอาชีพ โดยเลือกพื้นที่บ้านเสื่อหิงและบ้านท่าเสริมตำบลท่าหอม จึงได้รับการช่วยเหลือสนับสนุนงบประมาณเพื่อการสร้างอาชีพใหม่ เช่น การปลูกพืชเศรษฐกิจ เป็นต้น แต่การได้รับการสนับสนุนอาชีพดังกล่าวมีข้อจำกัดในด้านทุนของครัวเรือนคือครัวเรือนที่ไม่มีที่ทำกินไม่มีโอกาสได้รับความช่วยเหลือ ครัวเรือนที่มีโอกาสเข้าร่วมและได้รับการสนับสนุนด้านอาชีพจึงมีจำนวนประมาณร้อยละ 20 ของครัวเรือนทั้งหมด

4. ศักยภาพการปรับตัวและการประเมินศักยภาพ

การปรับตัวของเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบจากการเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ทั้งกลุ่มที่ได้รับผลกระทบในเชิงเสียประโยชน์ กลุ่มคนที่มิทั้งได้รับประโยชน์และเสียประโยชน์ และกลุ่มคนในพื้นที่ที่ได้รับประโยชน์ ต่างกลุ่มต่างก็ได้ค้นร่นปรับตัวในรูปแบบของการผลิตแบบปฐมภูมิ ซึ่งแต่ละกลุ่มมีศักยภาพการปรับตัวแตกต่างกัน ตามสภาพของพื้นที่ดังนี้

4.1 ศักยภาพการปรับตัวของเกษตรกรบ้านเลือหิง เป็นการปรับตัวระดับครัวเรือนของเกษตรกรที่ต้องปรับตัวอันเนื่องมาจากระบบนิเวศที่เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งทำให้คนส่วนใหญ่ในชุมชนต้องได้รับผลกระทบในเชิงลบ ครัวเรือนมีศักยภาพการปรับตัวไม่เท่ากัน แบ่งกลุ่มครัวเรือนออกได้เป็น 3 กลุ่ม คือ

กลุ่มที่หนึ่ง กลุ่มครัวเรือนที่มีศักยภาพสูง กลุ่มศักยภาพสูง หมายถึง กลุ่มครัวเรือนที่มีปัจจัยการผลิตอย่างเพียงพอ เข้าถึงแหล่งทุนได้ สามารถทำอาชีพได้หลายอย่างทำให้มีรายได้ในครัวเรือนพอเพียง มีจำนวนประมาณร้อยละ 6 ของครัวเรือนทั้งหมด คนกลุ่มนี้จะมีที่ดิน 10 ไร่ขึ้นไป ผู้ที่มีที่ดินมากที่สุดคือ 57 ไร่ นอกจากนั้นจะมีที่ดินอยู่ในช่วง 12 – 30 ไร่ ซึ่งโดยเฉลี่ยแล้วจะมีที่ดินครัวเรือนละ 20 – 21 ไร่ คนกลุ่มนี้เคยเลี้ยงกุ้งมาก่อนเกือบ 100 % ปัญหาที่ประสบคือ ประสบภาวะขาดทุน และไม่ได้รับเงินชดเชยจากการปรับเปลี่ยนสภาพบ่อกุ้ง แต่ด้วยเหตุที่เป็นกลุ่มที่มีที่ดินอยู่ค่อนข้างมาก จึงสามารถที่จะปรับตัวได้ดีกว่ากลุ่มอื่น ๆ ซึ่งพบว่า มีลักษณะของการปรับตัวด้านอาชีพดังนี้

กลุ่มแรก มีประมาณร้อยละ 2 ของครัวเรือนทั้งหมดในชุมชน มีการใช้ที่ดินโดยการแบ่งที่ดินเป็นส่วน ๆ แล้วใช้ประโยชน์อย่างหลากหลาย เช่น ปลูกปาล์มน้ำมัน ปลูกสน ปลูกหญ้าสำหรับเลี้ยงวัว และใช้บ่อกุ้งเดิมสำหรับเลี้ยงปลา

กลุ่มที่สอง มีประมาณร้อยละ 3 ของครัวเรือนทั้งหมด ใช้ที่ดินทำนาข้าว ปลูกพริก ปลูกยางพารา เลี้ยงวัว

กลุ่มที่สาม เลี้ยงกุ้ง โดยใช้พันธุ์กุ้งขาว มีอยู่ร้อยละ 2 ของครัวเรือนทั้งหมด

กลุ่มที่สอง กลุ่มครัวเรือนศักยภาพปานกลาง หมายถึงครัวเรือนที่พอมีปัจจัยการผลิตอยู่บ้าง แต่ไม่เพียงพอในการใช้เพื่อประกอบอาชีพ มีแรงงานสำหรับประกอบอาชีพได้ตลอดเวลา มีหนี้สินอยู่แต่มีความสามารถผ่อนชำระหนี้สินได้ตามกำหนด อาชีพของครัวเรือนมีความเสี่ยงอยู่บ้าง คนกลุ่มนี้มีอยู่ประมาณร้อยละ 24 ของครัวเรือนทั้งหมด กลุ่มคนนี้มีที่ดินไม่เกิน 10 ไร่ คนกลุ่มนี้เคยทำนากุ้งมาก่อนเกือบ 100 % หลายครัวเรือนประสบภาวะขาดทุนจากการทำนาข้าวมาก่อนที่จะเลี้ยงกุ้ง เมื่อการเลี้ยงกุ้งประสบปัญหาอย่างหนัก จนดูเหมือนว่าจะไม่สามารถกลับคืนมาได้อีกต่อไป หลายครัวเรือนจึงตัดสินใจเลิกเลี้ยงกุ้งและได้ขายอุปกรณ์เครื่องมือเครื่องใช้ ที่เป็นปัจจัยการผลิตทั้งด้วยราคาถูก ๆ ซึ่งในช่วงนี้จะปรากฏธุรกิจการรับซื้อของเก่าผุดขึ้นมากมายทั้งในเขตอำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่ และอำเภอใกล้เคียง แต่ก็ยังมีครัวเรือนอีกส่วนหนึ่งซึ่งเป็นจำนวนน้อยที่ยังคงเก็บรักษาปัจจัยการผลิตประเภทเครื่องมือเครื่องใช้ไว้ เพื่อรอโอกาสที่จะเลี้ยงกุ้งต่อไป คนกลุ่มศักยภาพปานกลาง ใช้ที่ดินจำนวนน้อยในการผลิตแต่ละประเภท ดังนี้

กลุ่มแรก มีประมาณร้อยละ 2 ของครัวเรือนทั้งหมด ได้ทำนาข้าวซึ่งมีทั้งครัวเรือนที่ใช้ข้าวพันธุ์ชัยนาท และพันธุ์ ก ข.25 นอกจากทำนาข้าวแล้วยังได้เลี้ยงสัตว์ เช่น วัว เป็ด ไก่ เป็นต้น

กลุ่มที่สอง มีประมาณร้อยละ 2 ของครัวเรือนทั้งหมด เลือกการเลี้ยงสัตว์ เช่น วัว ไก่ ปลา โดยครัวเรือนที่เลี้ยงปลาจะใช้บ่อกึ่งเดิมของตนเองสำหรับเลี้ยงปลาหรือปลา

กลุ่มที่สาม มีจำนวนมากกว่ากลุ่มแรกๆ คือประมาณร้อยละ 20 ของครัวเรือนทั้งหมด เลือกการเลี้ยงกึ่ง ครัวเรือนที่เลี้ยงกึ่งจะเป็นครัวเรือนที่ยังไม่ได้ขายเครื่องมือ อุปกรณ์สำหรับเลี้ยงกึ่ง แต่พันธุ์กึ่งที่เลี้ยงได้เปลี่ยนเป็นพันธุ์กึ่งขาวที่ใช้น้ำจืด เนื่องจากกึ่งขาวไม่ค่อยมีโรค และที่สำคัญคือ จะไม่มีปัญหากับผู้ที่ทำนาข้าวที่อยู่ใกล้เคียงกัน

ข้อมูลการเลี้ยงกึ่งนี้จะไม่แน่นอน และมีแนวโน้มว่าจะมีการเลี้ยงกึ่งเพิ่มขึ้น ด้วยเหตุผลที่ว่าบ่อกึ่งที่ยังคงมีอยู่เดิมยังไม่ได้ปรับเปลี่ยนสภาพเพราะไม่ได้รับเงินชดเชย และเกษตรกรก็ไม่มีทุนที่จะปรับเปลี่ยนสภาพเองได้ จึงได้ใช้บ่อกึ่งเดิมเป็นที่สำหรับเลี้ยงปลา หรือปลา เป็นการชั่วคราว แต่เมื่อสถานการณ์ของการเลี้ยงกึ่งดีขึ้นจึงสามารถใช้บ่อกึ่งเดิมกลับมาใช้เลี้ยงกึ่งได้อีก ประกอบกับผู้ที่เลี้ยงปลาในบ่อกึ่งประสบปัญหาเรื่องตลาด คือ ไม่มีพ่อค้ามารับซื้อปลา จะจับไปขายเองก็ไม่ได้ เพราะปลามีมากเกินไปความต้องการของตลาด เนื่องจากหลังจากเลิกเลี้ยงกึ่งแล้ว เกษตรกรทั้งที่อยู่ในเขตน้ำจืดและเขตน้ำเค็มต่างก็เลี้ยงปลากันเป็นจำนวนมาก ชาวบ้านสื่อถึงคนหนึ่งที่กล่าวว่า “ปลาที่เราเลี้ยงไม่มีใครมาซื้อจะจับไปขายก็ไม่ได้ เพราะราคาถูกมากจับไปก็ไม่คุ้มกับค่ารถ จึงต้องนำปลาที่เลี้ยงมาทำเป็นเค็มปลา” จากการสังเกตและสัมภาษณ์ การประกอบอาชีพหลังจากการเลี้ยงกึ่ง จะพบว่าเกือบทุกครัวเรือนจะมีการเลี้ยงวัวกันจำนวนมาก โดยครัวเรือนที่เลี้ยงมากที่สุด คือ 30 ตัว เหตุผลที่ทำให้มีการเลี้ยงวัวกันมาก คือ ราคาของวัวในขณะนั้นมีราคาสูง และเป็นสินค้าประเภทเดียวที่ผู้ผลิตเป็นผู้ตั้งราคาเอง หากผู้ซื้อไม่พอใจจะซื้อ ผู้ขายก็สามารถเลี้ยงวัวต่อไปได้โดยไม่ต้องลงทุนค่าอาหารและเมื่อวัวเติบโตขึ้นก็ทำให้มีราคาสูงขึ้นไปอีก แต่การเลี้ยงวัวก็ประสบปัญหาอีกคือ ในช่วงที่เกิดน้ำท่วมทำให้วัวเป็นโรคเท้าเปื่อย ปากเปื่อย ทำให้กินอาหารไม่ได้จึงผอมลงและตายไปบางส่วน เลยทำให้ราคาตกต่ำลงไปด้วย

กลุ่มที่สาม กลุ่มครัวเรือนศักยภาพต่ำ หมายถึงครัวเรือนที่ขาดปัจจัยการผลิต แต่มีแรงงานภายในครัวเรือน ทำอาชีพที่มีความเสี่ยงและไม่มั่นคง ไม่สามารถส่งเสียให้บุตรเรียนต่อในระดับสูงได้ มีอยู่ประมาณร้อยละ 70 ของครัวเรือนทั้งหมด เป็นกลุ่มที่ไม่มีที่ดินทำกินแต่มีที่ดินเป็นที่ตั้งบ้านเรือน กลุ่มนี้แม้ไม่มีที่ทำกินแต่ได้อาศัยทักษะและประสบการณ์จากการลงทุนทำนาข้าวมาแล้ว ในขณะที่มีแรงงานของคนในครอบครัวอยู่บ้าง จึงได้เช่าที่ดินเพื่อทำนาปลูกข้าว และเลี้ยงวัว ปลูกผัก เพื่อเป็นรายได้เสริมตามกำลังของแต่ละครัวเรือน แต่การทำนาข้าวในเขตนี้นี้

ไม่ได้รับผลตอบแทนเท่าที่ควร มีผลผลิตน้อยและทำนาได้เพียงปีละครั้ง การเช่าที่ทำนาจึงไม่ได้ผลนัก

4.2 ศักยภาพการปรับตัวของเกษตรกรบ้านทวยเทพ เกษตรกรบ้านทวยเทพมีปัจจัยพื้นฐานในการผลิตคล้ายคลึงกับเกษตรกรทั่วไป คือ ที่ดินที่มีปริมาณไม่เท่ากัน มีลักษณะการปรับตัวและศักยภาพการปรับตัว ดังนี้

กลุ่มที่หนึ่ง กลุ่มครัวเรือนศักยภาพสูง หมายถึง ครัวเรือนที่มีปัจจัยการผลิตอย่างเพียงพอและมีทุนและมีโอกาสเข้าถึงแหล่งทุนได้มาก ครัวเรือนมีอาชีพอย่างหลากหลายที่สามารถสร้างรายได้ให้ครัวเรือนอย่างพอเพียง มีอยู่ประมาณร้อยละ 15 ของครัวเรือนทั้งหมด เป็นกลุ่มที่มีที่ดินทำกินเกิน 10 ไร่ คนกลุ่มนี้ส่วนมากจะเป็นผู้ที่เคยเลี้ยงกุ้งมาก่อน บางรายเคยใช้พื้นที่เลี้ยงกุ้งสูงถึง 20 ไร่ จึงได้รับเงินชดเชยจากการเปลี่ยนสภาพบ่อกุ้งสูงถึงเกือบ 200,000 บาท ส่วนครัวเรือนอื่น ๆ ก็ค่อนข้างที่จะได้รับเงินชดเชยเป็นจำนวนที่สูง หลายครัวเรือนจึงสามารถนำเงินไปใช้ค่าหนี้สินได้เกือบหมดภาวะหนี้สิน บางครัวเรือนที่ไม่มีหนี้สินก็สามารถนำไปลงทุนเพื่อการผลิต ซึ่งมีค่อนข้างหลากหลาย ดังนี้

กลุ่มแรก มีประมาณร้อยละ 4 ของครัวเรือนทั้งหมด กลุ่มนี้ใช้บ่อกุ้งเป็นแหล่งสำหรับเลี้ยงปลา เช่น ปลานิล ปลากระพง ปลาตะเพียน เป็นต้น เกษตรกรบางครัวเรือนใช้ปลายข้าว และรำที่หาซื้อภายในท้องถิ่นแทนการซื้ออาหารสำเร็จรูป แต่หลายครัวเรือนที่หวังผลผลิตสูงและรวดเร็ว ก็ได้ใช้อาหารสำเร็จรูปซึ่งมีราคาแพง

กลุ่มที่สอง มีประมาณร้อยละ 7 ของครัวเรือนทั้งหมด เลือกรการทำนาข้าว และเลี้ยงปลา กลุ่มนี้เคยทำนาข้าวมาก่อน เมื่อเลิกจากการเลี้ยงกุ้งจึงใช้บ่อกุ้งเป็นบ่อเลี้ยงปลา ส่วนนาข้าวก็ยังคงทำอยู่เหมือนเดิม

กลุ่มที่สาม มีประมาณร้อยละ 4 ของครัวเรือนทั้งหมด กลุ่มนี้เลือกรการทำนาข้าว ปลูกปาล์มน้ำมัน เลี้ยงปลา และใช้ที่ดินนาข้าวที่เหลือเป็นทุ่งหญ้าสำหรับเลี้ยงวัว ซึ่งมักเป็นเกษตรกรที่มีที่ดินจำนวน 40 ไร่ขึ้นไป

การปรับตัวของผู้ที่มีที่ดินค่อนข้างมากมักมีหลากหลายระบบการผลิต แม้ผลผลิตที่ได้รับจะไม่สูงมากนัก เนื่องจากต้องมีการลงทุนที่ค่อนข้างสูงด้วย แต่การที่ครัวเรือนมีที่ดินเป็นของตนเองที่นับเป็นทุนทางการผลิตที่สูงจึงทำให้เกิดความมั่นใจ และมีความมั่นคงทางเศรษฐกิจได้ดีกว่าผู้ที่มีที่ดินน้อย หรือผู้ที่ไม่มียอดที่ดิน ที่นอกจากไม่มีทุนทางการผลิตแล้วก็ขาดโอกาสที่จะเข้าถึงทุนการเงินอีกด้วย

กลุ่มที่สอง กลุ่มครัวเรือนศักยภาพปานกลาง หมายถึง ครัวเรือนที่มีปัจจัยการผลิตค่อนข้างน้อย แต่มีแรงงานสำหรับประกอบอาชีพ มีหนี้สินอยู่บ้าง เป็นกลุ่มที่มีที่ดินทำกินไม่เกิน

10 ไร่ กลุ่มนี้มีประมาณร้อยละ 23 ของจำนวนครัวเรือนทั้งหมด คนกลุ่มนี้ส่วนมากเป็นผู้ที่เคยเลี้ยงกุ้งมาก่อน แม้ว่าบางครัวเรือนจะประสบภาวะขาดทุนจากการเลี้ยงกุ้ง แต่ผลประโยชน์ที่ได้รับ คือ เงินชดเชยไร่ละ 9,400 กว่าบาท คนกลุ่มนี้จึงสามารถใช้เป็นทุนเพื่อการผลิตประเภทต่าง ๆ ได้ จึงพบว่า กลุ่มนี้มีลักษณะของการปรับตัวด้านอาชีพ ดังนี้

กลุ่มแรก มีประมาณร้อยละ 5 ของครัวเรือนทั้งหมด คนกลุ่มนี้เลือกการทำนาข้าวและเลี้ยงสัตว์ เช่น วัว ไก่ เป็ด ปลา เป็นต้น

กลุ่มที่สอง ประมาณร้อยละ 4 ของครัวเรือนทั้งหมด เลือกทำนาข้าว ปลูกพืชผัก และเลี้ยงสัตว์อีกเล็ก ๆ น้อย ๆ

กลุ่มที่สาม ประมาณร้อยละ 8 ของครัวเรือนทั้งหมด เลือกทำนาข้าว ปลูกพืชผัก และทำงานรับจ้างไปด้วย

กลุ่มที่สี่ ประมาณร้อยละ 6 ของครัวเรือนทั้งหมด เลือกทำนาข้าวในที่ดินของตนเอง และยังมีการเช่าที่นาเพิ่ม ปลูกพืชผักและเลี้ยงสัตว์

ข้อสังเกตระบบการผลิตของกลุ่มที่มีที่ดินทำกินไม่เกิน 10 ไร่ คือ เกษตรกรกลุ่มนี้จะมีอายุเฉลี่ย 45 ปี ซึ่งเป็นวัยที่ต้องก่อร่างสร้างตัว แต่ครัวเรือนของกลุ่มนี้มักมีหนี้สินค่อนข้างสูง โดยเฉลี่ยประมาณครัวเรือนละ 77,000 บาท ซึ่งเป็นทั้งหนี้สินในระบบและนอกระบบ ข้อสังเกตประการที่สอง คือ ระบบการทำนาของชุมชนบ้านทวยเทพจะเป็นการทำนาปี และใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมือง พันธุ์ข้าวที่นิยมปลูกกันคือ ข้าวสิริก ข้าวเล็บนก ข้าวเขมทอง ข้าวกาบดำ เหตุผลที่เกษตรกรผู้ทำนาข้าวยังคงใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมือง เป็นเพราะการทำนาบริเวณนี้ยังคงรอน้ำฝนจากธรรมชาติ เนื่องจากน้ำในแม่น้ำที่ประตูน้ำได้เก็บกักไว้ไม่สามารถนำมาใช้เพื่อการผลิตข้าวได้นั่นเอง

กลุ่มที่สาม กลุ่มครัวเรือนศักยภาพต่ำ หมายถึง ครัวเรือนที่มีปัจจัยการผลิตน้อยหรือขาดปัจจัยการผลิต มีหนี้สินไม่มากนักแต่เป็นหนี้สินประเภทดอกเบี้ยสูง อาชีพไม่มั่นคงมีความเสี่ยงสูง มีภาระที่ต้องรับผิดชอบค่าใช้จ่ายในครัวเรือนสูง เช่น มีผู้พิการ หรือผู้สูงอายุ มีสมาชิกที่อยู่ในวัยเรียน เป็นต้นคนกลุ่มนี้มีอยู่ประมาณร้อยละ 62 ของครัวเรือนทั้งหมด ส่วนมากเป็นกลุ่มที่ไม่มีที่ดินทำกิน ผู้ไม่มีที่ดินทำกินก่อนหน้านี้ค่อนข้างที่จะไม่มีปัญหาด้านการทำมาหาเลี้ยงชีพ เนื่องด้วยกลุ่มคนเหล่านี้ได้ปรับตัวจากการที่ครัวเรือนไม่มีทุนทางการผลิตที่เป็นทรัพย์สินส่วนตัว โดยได้หันไปใช้ทุนการผลิตที่เป็นทรัพย์สินส่วนรวม คือ สัตว์น้ำในแม่น้ำ ลำคลอง “ทำนาในคลอง” จึงเป็นสำนวนที่เข้าใจกันคือ หมายถึงผู้ที่ไม่มีที่ดินทำกิน การปรับตัวของคนกลุ่มนี้ส่วนหนึ่งได้อาศัยที่ดินของพ่อแม่ เพื่อใช้เป็นทุนประกอบการ คือ การทำนาและเลี้ยงปลา

4.3 ศักยภาพการปรับตัวของเกษตรกรบ้านท้ายโนด เป็นพื้นที่ที่คนส่วนใหญ่ได้รับประโยชน์จากโครงการฯ ซึ่งต่างก็ได้ปรับเปลี่ยนอาชีพ และมีศักยภาพการปรับตัวได้สูงกว่าพื้นที่อื่น แต่ในจำนวนนี้ก็ยังคงมีครัวเรือนที่มีศักยภาพการปรับตัวไม่เท่ากัน ดังนี้

กลุ่มที่หนึ่ง กลุ่มครัวเรือนศักยภาพสูง หมายถึง กลุ่มครัวเรือนที่มีปัจจัยการผลิตค่อนข้างสูง มีทุนสำหรับประกอบอาชีพอย่างหลากหลายได้ มีช่องทางเข้าถึงทุนและเข้าถึงความช่วยเหลือจากภาครัฐได้มาก มีจำนวนประมาณร้อยละ 62 ของครัวเรือนทั้งหมด เป็นครัวเรือนที่มีที่ดินมากกว่า 10 ไร่ กลุ่มนี้มีที่ดินมากกว่า 10 ไร่ขึ้นไปมีจำนวนมากกว่ากลุ่มอื่น ๆ ที่มาของที่ดินในครอบครองของครัวเรือนมีสองทาง คือ ที่ดินที่ได้จับจองไว้ตั้งแต่ต้นเป็นจำนวนมาก แม้จะแบ่งปันให้กับบุตรแล้วแต่ละคนยังได้รับที่ดินจำนวนมากกว่า 10 ไร่ ทางที่สอง คือ ได้มาจากการสะสมทุนจากการประกอบอาชีพ เมื่อมีเงินเหลือจึงได้ซื้อหาที่ดินเพิ่มขึ้น ครัวเรือนที่มีที่ดินมากจึงมีศักยภาพในการลงทุนโดยใช้กลยุทธ์การกระจายชนิดของการผลิต บนฐานของทุนการผลิตคือที่ดินที่มีอยู่จำนวนมาก เช่น

กลุ่มแรก มีประมาณร้อยละ 13 ของครัวเรือนทั้งหมด ครัวเรือนกลุ่มนี้ได้จัดการแบ่งสัดส่วนของที่ดินที่มีอยู่เพื่อปลูกพืชผักหลายชนิด ตัวอย่างเช่น ที่ดินส่วนหนึ่งปลูกปาล์มน้ำมัน ส่วนหนึ่งปลูกสน ส่วนหนึ่งปลูกยางพารา ส่วนหนึ่งเพื่อทำนา ส่วนหนึ่งปลูกหญ้า เพื่อใช้สำหรับเลี้ยงวัว เป็นต้น

ภาพที่ 6.5 การเลี้ยงวัวของครัวเรือนที่มีที่ดินทำกินมาก

กลุ่มที่สอง มีประมาณร้อยละ 17 ของครัวเรือนทั้งหมด ใช้ที่ดินของตัวเองเพื่อปลูกผักและปลูกปาล์มน้ำมัน แล้วเช่าที่นาเพื่อทำนาไปด้วยลักษณะดังกล่าวนี้จะเป็นครัวเรือนที่มีที่ดินประมาณ 10 – 20 ไร่

กลุ่มที่สาม มีประมาณร้อยละ 14 ของครัวเรือนทั้งหมด ได้ใช้ที่ดินของตัวเองเพื่อปลูกผักหรือทำนาในขณะที่ตัวเองผันไปเป็นผู้รับซื้อผักในท้องถิ่นไปส่งขายยังตลาดในเมืองด้วย และบางรายใช้บ้านเรือนของตนเองเปิดเป็นร้านขายวัสดุอุปกรณ์ที่เกี่ยวข้องกับพืชผัก เช่น ปุ๋ย สารเคมีประเภทบำรุงพืชผัก สารเคมีปราบศัตรูพืชผัก เป็นต้น เงื่อนไขของครัวเรือนที่สามารถผลิตในลักษณะนี้ได้ มักเป็นผู้ที่มีความรู้ เช่น ระดับปริญญาตรี ซึ่งมีอยู่รายหนึ่งที่จบการศึกษามาจากมหาวิทยาลัยแม่โจ้ แล้วมาปลูกผักและเปิดร้านขายอุปกรณ์สำหรับพืชผักด้วย

กลุ่มที่สี่ มีประมาณร้อยละ 18 ของครัวเรือนทั้งหมด ได้แบ่งที่ดินให้คนอื่นเช่า กรณีการเช่าที่ดินนี้มีทั้งการเช่าที่ดินที่เป็นที่นา และเช่าที่ดินที่เป็นแปลงไร่นาสวนผสม การเช่าที่ดินก่อให้เกิดประโยชน์กันทั้งสองฝ่าย คือ ทั้งผู้ให้เช่า ซึ่งนอกจากจะมีรายได้จากการค่าเช่าที่ดินแล้วยังทำให้ที่ดินที่เคยรกร้างเป็นแหล่งอาศัยเพาะพันธุ์ของศัตรูพืชประเภท หนอน ลดลงไปด้วย ส่วนผู้เช่าที่ดินก็สามารถทำการผลิตในแปลงที่เช่าอย่างเข้มข้นกล่าวคือ หากเป็นการเช่าที่นามักจะทำทั้งนาปีและนาปรัง หากเช่าที่แปลงผักก็จะใช้ปลูกผักตลอดทั้งปี โดยอาจผลัดเปลี่ยนชนิดของพืชผักตามความเหมาะสม ผู้เช่าจึงสามารถสร้างรายได้ให้ครัวเรือนได้มากขึ้น

กลุ่มที่สอง กลุ่มครัวเรือนศักยภาพปานกลาง หมายถึง ครัวเรือนที่มีปัจจัยการผลิตค่อนข้างน้อย มีแรงงานภายในครัวเรือนสำหรับประกอบอาชีพ มีทุนและสามารถเข้าถึงแหล่งทุนได้ดี มีความสัมพันธ์ทางสังคมกับหน่วยงานหรือกลุ่มองค์กร คนกลุ่มนี้มีอยู่ประมาณร้อยละ 29 ของครัวเรือนทั้งหมด กลุ่มนี้มีที่ดินไม่เกิน 10 ไร่ การมีที่ดินในครอบครองจำนวนไม่เกิน 10 ไร่ สำหรับพื้นที่ในชนบทโดยเฉพาะอยู่ในเขตพื้นที่การทํานานับได้ว่ามีที่ดินค่อนข้างน้อย ด้วยเหตุที่ว่าพื้นที่ในชนบทจะต้องใช้ที่ดินเพื่อเป็นปัจจัยหลักในการผลิต เมื่อต้องการเพิ่มผลผลิตให้สูงขึ้นจึงต้องใช้ปริมาณที่ดินที่มากขึ้นด้วย แต่เมื่อครัวเรือนมีที่ดินซึ่งเป็นทุนทางการผลิตน้อยในขณะที่ครัวเรือนต้องการผลผลิตมาก เพื่อให้เกิดรายได้ที่จะนำไปใช้ประโยชน์อย่างเพียงพอต่อความต้องการของครัวเรือน กลุ่มมีที่ดินน้อยจึงใช้วิธีการปรับตัวในครัวเรือนดังนี้

กลุ่มแรก การเช่าที่นา การเช่าที่นาจะอยู่ในระหว่าง 6 – 30 ไร่ การเช่าที่นาปริมาณมากหรือน้อยไม่ได้มีความสัมพันธ์กับจำนวนแรงงานในครัวเรือน เพราะครัวเรือนจะมีจำนวนแรงงานในครัวเรือนที่ใกล้เคียงกัน ประกอบกับการทำนาในปัจจุบันไม่ได้ใช้แรงงานของครัวเรือนเป็นหลัก แต่เป็นการใช้เครื่องจักรแทนทั้งหมด ดังนั้นการเช่าที่นาปริมาณมากจึงขึ้นอยู่กับความต้องการที่จะยกระดับความเป็นอยู่ของครัวเรือนให้ดีขึ้น เพื่อเป้าหมายบางประการเช่น การสร้างความมั่นคงในการดำรงชีวิต การผลิตที่ให้ผลอย่างเพียงพอและเกิดรายได้ที่จะจัดซื้อสิ่งจำเป็นหรือเพื่อใช้เป็นทุนที่จะส่งบุตรหลานให้ศึกษาต่อในระดับที่สูง ๆ เป็นต้น

กลุ่มที่สอง การทำนาในพื้นที่ของตนเองส่วนหนึ่งและใช้พื้นที่อีกส่วนหนึ่งทำแปลงปลูกพืชผัก ลักษณะดังกล่าวเป็นการใช้ทุนทางการผลิตของครัวเรือนที่มีอยู่ แต่แบ่งพื้นที่เพื่อกระจาย

ชนิดของการผลิต เพื่อลดความเสี่ยงต่อการลงทุน เช่น กรณีราคาข้าวตกต่ำ หรือราคาพืชผักตกต่ำ แต่จากการที่มีที่ดินจำนวนน้อยจึงได้ผลตอบแทนเพียงพออยู่พอกิน โดยจะปลูกข้าวเพื่อบริโภคและปลูกผักเพื่อขาย

กลุ่มที่สาม การปลูกพืชผักแต่เพียงอย่างเดียว โดยใช้ที่ดินของครัวเรือนตนเองที่มีอยู่จำนวนไม่มากนัก แต่เมื่อเกษตรกรได้เปรียบเทียบผลผลิตระหว่างการทำนาข้าวกับการปลูกผักแล้วพบว่า ผลผลิตจากการปลูกพืชผักมีมากกว่า ครัวเรือนที่มีที่ดินน้อยจึงเลือกที่จะใช้ทุนทางการผลิตของครัวเรือนเพื่อการผลิตผักเพียงอย่างเดียว เพื่อตอบสนองต่อรายได้ที่คาดว่าจะสูงกว่าการผลิตข้าว

กลุ่มที่สี่ การผลิตที่หลากหลายระบบ แม้จะเป็นครัวเรือนที่มีที่ดินน้อยโดยได้ใช้ที่ดินเพื่อการผลิตข้าว หรือผัก หรือทั้งข้าวและผักแล้วก็ตาม ยังพบว่ากลุ่มคนที่มีที่ดินน้อยยังได้มีการผลิตเสริมอีกหลายประการเช่น การเลี้ยงสัตว์ สัตว์ที่นิยมเลี้ยงมากคือ วัว บางรายเลี้ยงวัวถึง 18 ตัว แต่ส่วนมากจะเลี้ยงวัวประมาณ 2-8 ตัว รองลงมาคือ การเลี้ยงไก่ เป็ด และปลา

กลุ่มที่สาม กลุ่มครัวเรือนศักยภาพต่ำ หมายถึง ครัวเรือนที่ไม่มีปัจจัยการผลิต แต่มีแรงงานเพื่อการประกอบอาชีพ อาชีพที่ทำเป็นอาชีพเชิงเดียวจึงมีความเสี่ยงสูง มีหนี้สินที่เป็นเงินกู้ยืมในระบบดอกเบี้ยสูง คนกลุ่มนี้มีประมาณร้อยละ 9 ของครัวเรือนทั้งหมด มักเป็นครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินทำกิน เลือกวิธีการผลิตโดยการเช่าที่นา และเช่าที่ปลูกผัก ซึ่งมี 2 ลักษณะคือ ลักษณะที่เช่าที่ทำนาเพียงอย่างเดียว อีกลักษณะหนึ่งคือเช่าทั้งพื้นที่ทำนา และพื้นที่ปลูกผักด้วย แล้วกระทำทั้งสองกิจกรรมไปพร้อม ๆ กัน

การปรับตัวในระดับครัวเรือนของชุมชนบ้านท้ายโนดหลังโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังไม่ว่าจะเป็นกลุ่มไม่มีที่ดิน กลุ่มมีที่ดินน้อย และกลุ่มมีที่ดินมาก มีส่วนที่เป็นการปรับตัวไปในทิศทางเดียวกัน คือ การใช้ทุนเข้มข้นขึ้นเพื่อการผลิตที่หลากหลาย ทั้งยังเพิ่มรอบของวงจรการผลิตที่หนาแน่นขึ้น เช่น การทำนาข้าวตลอดทั้งปี โดยใช้พันธุ์ข้าวอายุสั้น จึงสามารถทำนาได้ถึงปีละ 2-3 ครั้ง ส่วนการปลูกพืชผักก็จะปลูกตลอดปีโดยเกษตรกรได้ใช้ทักษะและประสบการณ์เพื่อเลือกประเภทของพืชผักให้เหมาะสมกับฤดูกาล และความต้องการของตลาด ในส่วนที่เป็นความแตกต่างของการปรับตัวระหว่างผู้ที่มีดินมากกับผู้ที่มีดินน้อย คือ ผู้ที่มีดินมากมีทางเลือกที่จะประกอบการหรือผลิตพืชที่ใช้แรงงานในครัวเรือนน้อย คือ การปลูกพืชที่ให้ผลระยะยาว เช่น ปาล์มน้ำมัน สุนัข ยางพารา เป็นต้น ขณะที่ผู้ที่มีดินน้อยไม่มีช่องทางเลือกดังกล่าว ผู้ที่มีดินน้อยจึงต้องใช้ทั้งระบบทุนที่เข้มข้น ทั้งระบบของแรงงานในครัวเรือนอย่างเข้มข้นเหมือนกัน โดยเฉพาะการเลือกผลิตพืชผักที่ต้องใช้แรงงานเข้มข้นกว่าการปลูกข้าวเพื่อผลิตและรายได้ที่มากกว่าการผลิตข้าว

การประเมินศักยภาพการปรับตัว การเลือกอาชีพที่เกิดจากเงื่อนไขหลายประการ การปรับเปลี่ยนอาชีพที่ต้องใช้กลยุทธ์ในการปรับตัว เพื่อให้ดำรงอยู่ในบริบทที่ถูกกำหนดขึ้นใหม่ ทำให้คนกลุ่มต่าง ๆ มีความมั่นคงทางเศรษฐกิจระดับครัวเรือน และความมั่นคงของอาชีพที่เลือกต่างกัน ดังนี้

ด้านความอยู่รอดระดับครัวเรือน เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบครัวเรือนของทั้ง 3 ชุมชนพบว่าชุมชนที่มีบริบทที่อำนวยความสะดวกการผลิตแบบปฐมภูมิ ซึ่งเกิดขึ้นใหม่จากโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง คือ ชุมชนบ้านท้ายโนด แม้ครัวเรือนของเกษตรกรจะมีความแตกต่างในด้านการถือครองที่ดินที่มากน้อยไม่เท่ากัน แต่ครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินก็สามารถทำการผลิตในภาคเกษตรได้ โดยการเช่าที่ดินของผู้อื่นที่มีที่ดินในชุมชนจำนวนมาก ประกอบกับคุณภาพของที่ดินที่มีความอุดมสมบูรณ์สูง เนื่องจากไม่ได้ผ่านการแปรสภาพให้เป็นบ่อกึ่งมาก่อน ทำให้การลงทุนเพื่อการผลิตมีต้นทุนไม่สูงมากนัก เช่น ไม่ต้องจ่ายเป็นค่าสูบน้ำ เข้า-ออก จากแปลง ทั้งยังมีความมั่นใจด้านการใช้น้ำที่มีอย่างเพียงพอ ทำให้ชุมชนสามารถผลิตข้าวและพืชผักอย่างเพียงพอ และกระจายผลผลิตไปยังนอกพื้นที่ได้มาก แตกต่างจากระบบการผลิตในชุมชนบ้านเสือหิ่งและบ้านทวยเทพ ที่ยังต้องประสบปัญหาด้านปัจจัยการผลิต เช่น คุณภาพและปริมาณของดินและน้ำ

อย่างไรก็ตามทรัพยากรอันเป็นทุนของครัวเรือนและทุนทางสังคม เป็นปัจจัยหนึ่งที่ช่วยลดความเสี่ยงด้านการผลิตทางการเกษตรได้ ได้แก่ กลุ่มครัวเรือนที่มีที่ดินจำนวนมาก ซึ่งมีอยู่ทั้ง 3 ชุมชน เป็นกลุ่มผลิตที่มีความมั่นคงด้านความอยู่รอดของครัวเรือนในระดับที่สูงมาก เนื่องจากกลุ่มนี้สามารถกระจายการผลิตเพื่อลดภาวะความเสี่ยงจากระบบการผลิตหนึ่ง เพื่อให้การผลิตอีกระบบหนึ่งชดเชยกันได้ ส่วนกลุ่มครัวเรือนที่มีที่ดินน้อยหรือไม่มีที่ดิน แต่ได้เช่าที่ดินเพื่อการผลิตซ้ำมีความเสี่ยงมากกว่า จึงพบว่าผู้ที่เช่าที่ดินเองก็ได้ปรับเปลี่ยนการเช่าที่ดินอยู่ตลอดเวลา เช่น เลือกว่าจะเลิกเช่า หรือเช่าที่ดินต่อไปหากมีบริบทที่เอื้อต่อการผลิต ความอยู่รอดในระดับครัวเรือนของผู้ไม่มีที่ดินหรือมีที่ดินน้อย ที่ต้องปรับเปลี่ยนอาชีพเพราะได้รับผลกระทบในเชิงลบจากโครงการฯ จึงน้อยกว่าครัวเรือนที่มีที่ดินมากและครัวเรือนที่มีที่ดินน้อยหรือไม่มีที่ดิน แต่อยู่ในชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากโครงการฯ ในเชิงบวก

ชุมชนบ้านท้ายโนด เป็นชุมชนที่ปรับตัวโดยการพึ่งพาตนเองในระดับสูง โดยที่ครัวเรือนเกษตรกรได้เลือกการปรับปรุงประสิทธิภาพการใช้ที่ดิน ทั้งที่ดินที่ได้ใช้ผลิตติดต่อกันมาและการรื้อฟื้นที่ดินที่เคยปล่อยทิ้งร้าง ประกอบกับการใช้แรงงานของครัวเรือนที่เข้มข้นมากขึ้น ทั้งยังมีการจ้างงานทั้งคนในพื้นที่และนอกพื้นที่ นับเป็นการเพิ่มทรัพยากรการผลิตให้กับครัวเรือนและชุมชน ประกอบกับการเกิดขึ้นของกลุ่มพ่อค้าคนกลางที่ผันตัวเองจากผู้ผลิตไปสู่

ผู้รับซื้อผลผลิตจากในพื้นที่ไปยังตลาด ยังเป็นการเพิ่มขีดความสามารถในการพึ่งพาตนเองได้อีก
ลักษณะหนึ่ง

ส่วนครัวเรือนในชุมชนบ้านเสื่อหิงและบ้านทวยเทพ มีการพึ่งพาตนเองได้ในระดับที่ต่ำกว่า แม้ว่ากลุ่มผู้ผลิตได้เลือกวิธีการปรับปรุงประสิทธิภาพการใช้ที่ดินในลักษณะเดียวกันกับเกษตรกรในชุมชนบ้านท้ายโนด แต่ระบบการกระจายผลผลิตของทั้ง 2 ชุมชนนี้ ยังต้องพึ่งพาพ่อค้าคนกลางจากนอกพื้นที่ จึงมีอำนาจการต่อรองราคาต่ำ ในบางครั้งยังมีการให้พ่อค้าคนกลางรับเอาผลผลิตไปขายก่อนแล้วจึงมาบอกราคากันทีหลัง หรือกรณีการเลี้ยงปลาในชุมชนบ้านเสื่อหิง ที่ไม่มีพ่อค้ามารับซื้อทำให้ต้องนำปลามาแปรรูปโดยที่ยังไม่ถึงเวลา จึงทำให้ประสบภาวะขาดทุน นอกจากนี้ระบบการผลิตที่ครัวเรือนในชุมชนบ้านเสื่อหิงเลือก คือ การผลิตกุ้ง ที่ผู้ผลิตไม่มีอำนาจการต่อรอง กับทั้งตลาดกุ้งเองก็ต้องอาศัยตลาดโลกอีกทอดหนึ่ง จึงเป็นการเสี่ยงต่อการขาดทุนและการเป็นหนี้สินมากกว่าการผลิตอื่น ๆ แม้ว่าหากการผลิตกุ้งอาจประสบความสำเร็จบ้าง แต่ความเสี่ยงที่มีความซับซ้อนมากกว่าการเพาะปลูก จึงเป็นผลต่อความสามารถในการพึ่งพาตนเองให้อยู่ในระดับต่ำ

ด้านความมั่นคงของอาชีพ ความมั่นคงของอาชีพมีความสัมพันธ์กับความยั่งยืนของทรัพยากร เพราะทรัพยากรมีความสำคัญต่อระบบการผลิตภาคเกษตรมาก เนื่องจากผู้ผลิตต้องอาศัยทรัพยากรทั้งส่วนรวมและส่วนตัว การผลิตที่คำนึงถึงรายได้มากกว่าความยั่งยืนของทรัพยากรอาจมีผลต่อระบบการผลิตไม่มีที่สิ้นสุด การประเมินศักยภาพของความยั่งยืนของทรัพยากรพบว่า เกษตรกรทั้ง 3 ชุมชน ส่วนมากเน้นผลผลิตโดยการใช้สารเคมี ทั้งปุ๋ย ยาปราบศัตรูพืช สารเคมีเร่งผลผลิต สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นผลต่อความยั่งยืนของดินและน้ำและผลต่อสุขภาพของผู้ผลิต แม้ว่าในปัจจุบันได้มีการณรงค์ ส่งเสริมให้เกษตรกรใช้ปุ๋ยอินทรีย์ และลดการใช้สารเคมีกันมากขึ้น และในแต่ละชุมชนได้มีการจัดตั้งกลุ่มเกษตรกรเพื่อการผลิตพืชผักปลอดสารพิษ แต่ในทางปฏิบัติจริงเกษตรกรยังคงใช้สารเคมีอยู่เป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากต้องการให้พืชผักมีผลผลิตที่มีปริมาณมาก ซึ่งการใช้ปุ๋ยเคมีจะให้ผลตามที่เกษตรกรต้องการ ส่วนการใช้ยาปราบศัตรูพืชก็ยังนิยมใช้สารเคมี เพราะใช้แล้วทำให้พืชผักไม่ถูกทำลายอย่างเห็นผลทันที แต่อย่างไรก็ตามอาชีพในภาคเกษตรยังคงเป็นอาชีพที่มั่นคง เพราะมีความยืดหยุ่นสูง ที่ทำให้ครัวเรือนเลือกประกอบได้เมื่อมีปัญหาด้านอื่น ๆ

ส่วนระบบการผลิตกุ้ง ที่ต้องมีระบบการจัดการน้ำที่ดีนั้น มีเกษตรกรบางรายระมัดระวังเกี่ยวกับการจัดการระบบน้ำมากขึ้น แต่การถ่ายเทน้ำลงสู่แม่น้ำ ลำคลองก็ยังคงปรากฏให้เห็นอยู่ทั่วไป ส่วนสภาพน้ำที่ยังคงคุณภาพดีอยู่ได้เนื่องจากปริมาณของบ่อกุ้งลดน้อยลงมาก และคุณภาพของน้ำยังขึ้นอยู่กับช่วงเวลาของฤดูกาลอีกด้วย ความยั่งยืนของทรัพยากรมีความสัมพันธ์โดยตรงกับความยั่งยืนของการผลิต ที่จะต้องมีความสมดุลกันอย่างที่เคยมีมาในอดีต ซึ่งต้องอาศัย

กระบวนการเรียนรู้และการสร้างความตระหนักถึงคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติอย่างจริงจังและต่อเนื่อง แต่อาชีพการเลี้ยงกุ้งต้องอิงอยู่กับระบบตลาดภายนอกสูง จึงยังเป็นอาชีพที่มีความเสี่ยงสูงมาก

5 สรุป

การปรับตัวของชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง หลังการเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ที่เน้นการแยกระบบน้ำเพื่อสนองต่อการผลิตในแต่ละพื้นที่ การเลือกแบบแผนการผลิต เกษตรกรยังคงอาศัยเงื่อนไขทางด้านทรัพยากรของครัวเรือนและของชุมชน ประกอบกับทรัพยากรธรรมชาติที่ถูกจัดการจากโครงการฯ แม้ต้องเลือกภายใต้เงื่อนไขของความจำนน แต่การที่ในแต่ละชุมชนยังคงมีปัจจัยการผลิตที่เอื้อต่อการผลิตทางการเกษตร โดยเฉพาะการเพาะปลูกที่เคยเป็นอาชีพหลักมาแต่อดีต ทำให้เกษตรกรส่วนใหญ่ยังคงเลือกแนวทางการผลิตแบบปฐมนิ

แต่จากการที่ชุมชนได้รับผลกระทบจากโครงการฯ แตกต่างกัน จึงทำให้ต้องใช้ระบบการผลิตแตกต่างกัน หากจะสรุปลักษณะของการปรับตัวแบบทำการเกษตร อาจสรุปได้เป็น 2 ลักษณะ คือ

ลักษณะแรก เป็นลักษณะของการปรับตัวโดยรอโอกาส ครัวเรือนกลุ่มนี้เป็นครัวเรือนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ที่เคยผลิตกุ้งมาก่อน คือชุมชนบ้านเสื่อหิง แม้มาก่อนเกิดโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังยังไม่ได้มีการแบ่งเขตพื้นที่น้ำจืดน้ำเค็มอย่างชัดเจน แต่คนกลุ่มนี้ได้เลือกระบบการผลิตกุ้งแทนการทำนาข้าวและการปลูกพืชผัก เมื่อประสบปัญหาการผลิตกุ้งพร้อม ๆ กับการกำหนดเขตพื้นที่น้ำจืดน้ำเค็มชัดเจน เกษตรกรต่างต้องยุติการผลิตกุ้งลงเป็นการชั่วคราว ซึ่งในช่วงเวลาดังกล่าว ต่างก็ต้องพยายามดิ้นรนเพื่อหารายได้เป็นการเฉพาะหน้า เช่น การเลี้ยงสัตว์ ได้แก่ ปลา ปู โดยการใช้ทุนทรัพยากรการผลิตที่มีอยู่แล้ว คือบ่อเลี้ยงกุ้ง แต่การเลือกการผลิตเฉพาะหน้าเหล่านี้ไม่สามารถใช้เป็นการผลิตหลักของครัวเรือนได้ ประกอบกับความคาดหวังเกี่ยวกับระบบการผลิตกุ้งยังคงมีอยู่ และจากสภาพแวดล้อมของชุมชนต้องอยู่ในเขตพื้นที่น้ำเค็มตลอดไป ทำให้ความเข้มข้นของการผลิตที่เป็นการผลิตเฉพาะหน้า เพื่อหารายได้จนเจือกรอบครัวเรือนหนึ่งไม่เป็นไปอย่างจริงจังเท่าที่ควร แต่เมื่อโอกาสของการผลิตกุ้งกลับมาจึงพบว่า มีครัวเรือนเกษตรกรเริ่มต้นการผลิตกุ้งในพื้นที่ที่เคยเลี้ยงกุ้งกันมากขึ้น และมีแนวโน้มว่าจะมีจำนวนเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ตามสถานการณ์ที่เอื้ออำนวยต่อการผลิตกุ้งว่าจะมีมากขึ้นแค่ไหน

ลักษณะที่สอง การย้อนกลับสู่ระบบการผลิตก่อนการเลี้ยงกุ้ง เป็นการเปลี่ยนแปลงการผลิตจากก่อนมีการแบ่งเขตพื้นที่น้ำจืดน้ำเค็มไปสู่การผลิตแบบเดิม ลักษณะการปรับแบบแผนการผลิตเช่นนี้ปรากฏขึ้นทั้งในพื้นที่บ้านเสื่อหิง และบ้านทวยเทพ เพราะทั้งสองชุมชนนี้ได้ผลิตกุ้งมา

ก่อนที่จะเกิดโครงการฯ แต่หลังจากการเกิดขึ้นโครงการฯ มีเกษตรกรจำนวนหนึ่งหันกลับไปเลือกกระบวนการผลิตข้าว ซึ่งเคยเลิกไประยะหนึ่งช่วงที่มีการผลิตกุ้ง การหันกลับไปสู่ระบบการผลิตข้าวโดยเงื่อนไขของแต่ละพื้นที่แตกต่างกัน ผู้ที่มีที่ดินอยู่ในพื้นที่ห่างไกลจากแหล่งน้ำจึงหันกลับมาสู่ระบบการผลิตข้าวแม้จะต้องพึ่งพาเพียงน้ำจากธรรมชาติเพียงอย่างเดียว แต่การมีที่ดินที่เป็นทรัพย์สินของตนเองอยู่จำนวนหนึ่ง ไม่สามารถนำไปประกอบการผลิตอย่างอื่นได้ด้วย เงื่อนไขดังกล่าวแล้ว จึงต้องกลับมาสู่ระบบการผลิตแบบเดิม ส่วนที่บ้านทวยเทพ ซึ่งถูกกำหนดให้เป็นเขตน้ำจืด เกษตรกรจำนวนหนึ่งจึงเลือกแนวทางการผลิตแบบเดิม คือการผลิตข้าวและการผลิตพืชผัก ซึ่งเคยเป็นอาชีพหลักของครัวเรือนมาก่อนการผลิตกุ้ง

แต่อย่างไรก็ตามการปรับตัวในลักษณะการผลิตแบบปฐมภูมินี้ สังกัดได้ว่าครัวเรือนเกษตรกรทั้งสามชุมชนได้เลือกทำอาชีพที่หลากหลายมากขึ้น และพบว่าเป็นการใช้ประโยชน์จากที่ดินเพื่อทำการผลิตที่หลากหลาย ซึ่งแตกต่างจากก่อนหน้านี้ที่เกษตรกรจะมุ่งเน้นในการทำอาชีพเพียงอาชีพหลักอย่างเดียว เช่น อาชีพเลี้ยงกุ้ง หรือการทำนาข้าวในพื้นที่จำนวนมาก เป็นต้น

ส่วนศักยภาพของการปรับตัว ขึ้นอยู่กับลักษณะทางกายภาพของที่ดินทำกินและปริมาณการถือครองที่ดิน หรือการมีที่ดินทำกินเป็นของตนเองมีผลต่อศักยภาพการปรับตัวของครัวเรือนมากที่สุด เนื่องจากที่ดินเป็นทรัพย์สินที่สามารถแลกเปลี่ยนเป็นทุนประเภทอื่นได้ทุกประเภท เกษตรกรส่วนใหญ่ยังคงมีความสัมพันธ์กับที่ดินที่เป็นปัจจัยพื้นฐานการผลิตในรูปแบบของทรัพย์สินส่วนตัวอยู่มาก กลุ่มครัวเรือนที่มีที่ดินมากจึงยังเป็นผู้ได้เปรียบในด้านการปรับตัว เพราะสามารถเข้าถึงระบบการผลิตได้ทุกประเภท ทั้งยังเข้าถึงความช่วยเหลือจากรัฐในด้านการส่งเสริมอาชีพ แต่ครัวเรือนที่มีที่ดินน้อยหรือไม่มีที่ดินยังเป็นผู้เสียโอกาสการเข้าถึงระบบการผลิตบางประเภท และมีทางเลือกในระบบการผลิตน้อยกว่าผู้ที่มีที่ดินปริมาณมาก ผู้ที่ไม่มีที่ดินทำกินจึงต้องเป็นผู้ที่ต้องพึ่งพาทายนอกสูงและความมั่นคงด้านอาชีพน้อย

บทที่ 7

การปรับตัวในลักษณะการผลิตแบบทฤษฎีและผลิตแบบไม่เป็นทางการ

การปรับตัวของเกษตรกรในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลางอีกกลุ่มหนึ่ง ที่มีลักษณะแตกต่างออกไปจากการผลิตแบบปฐมภูมิ คือ การผลิตแบบทฤษฎีและการผลิตอย่างไม่เป็นทางการ การผลิตแบบทฤษฎี หมายถึง การผลิตที่ต้องใช้แรงงานเพิ่มขึ้น โดยการนำวัตถุดิบที่มีในท้องถิ่นหรือผลผลิตจากการผลิตแบบปฐมภูมิ ไปแปรรูปเพื่อเพิ่มมูลค่าแก่วัตถุดิบหรือผลผลิตเหล่านั้น ส่วนการผลิตแบบไม่เป็นทางการในที่นี้หมายถึง การผลิตที่นอกเหนือจากการผลิตแบบปฐมภูมิและแบบทฤษฎี โดยไม่ต้องใช้ปัจจัยการผลิตของครัวเรือน ซึ่งเป็นการปรับตัวของครัวเรือนเกษตรกรที่มีความแตกต่างกันอย่างน้อยสองกลุ่ม คือ กลุ่มครัวเรือนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดี และกลุ่มครัวเรือนที่มีฐานะค่อนข้างยากจน กลุ่มที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีมักมีเป้าหมายในการตัดสินใจเลือกแบบแผนการผลิตอยู่ก่อนแล้ว โดยการไม่เลือกแนวทางการผลิตแบบปฐมภูมิ แต่กลุ่มที่มีฐานะยากจนมักเลือกแบบแผนการผลิตโดยไม่ได้ตั้งใจมาก่อน การเลือกแบบแผนการผลิตจึงขึ้นอยู่กับบริบทของสถานการณ์ในแต่ละช่วงเวลาในพื้นที่ ซึ่งมีเงื่อนไขของการผลิตแบบทฤษฎีและแบบไม่เป็นทางการ ดังนี้

1. เงื่อนไขที่ทำให้ครัวเรือนปรับตัวลักษณะการผลิตแบบทฤษฎี

การเลือกแนวทางการผลิตแบบทฤษฎีของครัวเรือนเกิดจากเงื่อนไขหลายประการ ดังนี้

1.1 เงื่อนไขด้านวัตถุดิบ เนื่องจากการผลิตแบบทฤษฎีต้องใช้วัตถุดิบเพื่อเป็นปัจจัยการผลิต วัตถุดิบอาจนำมาจากนอกพื้นที่หรือภายในพื้นที่ก็ได้ แต่การใช้วัตถุดิบที่มีอยู่ภายในพื้นที่ มีผลต่อความมั่นคงด้านการผลิตสูงกว่า เพราะครัวเรือนสามารถหาหรือซื้อวัตถุดิบเพื่อการผลิตได้สะดวกและลดค่าใช้จ่ายด้านต้นทุนการผลิตระดับหนึ่ง พื้นที่ในเขตนี้ยังคงมีวัตถุดิบที่สามารถนำมาแปรรูปได้หลายประเภท ได้แก่ กระจูด ต้นจาก สัตว์น้ำประเภทปลา ทั้งปลาที่หาได้ตามธรรมชาติและปลาที่เกษตรกรเลี้ยงไว้ วัตถุดิบในชุมชนที่ศึกษา มีดังนี้คือ พืชประเภทกระจูดมีมากที่บริเวณพื้นที่ป่าพรุ ดังนั้นชุมชนบ้านท้ายโนดซึ่งมีพื้นที่ติดต่อกับเขตป่าพรุ จึงสามารถหาวัตถุดิบประเภทกระจูดได้สะดวก ชาวบ้านท้ายโนดจึงมีโอกาสแปรรูปกระจูดได้มากกว่าพื้นที่อื่น ในขณะที่ต้นจากหรือป่าจากมีอยู่ในบริเวณริมแม่น้ำปากพนัง ชาวบ้านเสื่อหิงจึงมีวัตถุดิบ คือ ต้นจากเพื่อการแปรรูป ส่วนปลาที่หาได้จากธรรมชาติและจากการเลี้ยง มีมากในพื้นที่ป่าพรุ ชาวบ้านท้ายโนดก็ได้นำมาแปรรูป เงื่อนไขด้านวัตถุดิบในท้องถิ่นจึงเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้

ครัวเรือนเลือกการผลิตแบบทฤษฎีภูมิ และในทางกลับกันพื้นที่ที่ไม่มีวัตถุดิบก็ยากที่จะทำการผลิต ในลักษณะของการแปรรูปวัตถุดิบ แต่การแปรรูปหรือผลิตแบบทฤษฎีภูมิมีความเกี่ยวข้องกับเงื่อนไขด้านทักษะความรู้และวัฒนธรรมอยู่ด้วย

ภาพที่ 7.1 พื้นที่ป่าพรุที่มีต้นกระจูดหนาแน่น

ภาพที่ 7.2 ต้นกระจูดที่ถอนจากป่าพรุเพื่อเตรียมนำไปแปรรูป

1.2 เงื่อนไขด้านทักษะความรู้และวัฒนธรรม การผลิตแบบทฤษฎีภูมิมีกระบวนการที่ซับซ้อนกว่าการผลิตแบบปฐมภูมิ ดังนั้นความรู้และทักษะการผลิตจึงเป็นสิ่งจำเป็น การแปรรูปวัตถุดิบมีเจตนาสำคัญคือ การเพิ่มมูลค่าของวัตถุดิบจากธรรมชาติ จึงเป็นการผลิตเพื่อขยายสร้างรายได้แก่ครัวเรือน คุณภาพของผลิตภัณฑ์ต้องอาศัยทักษะและความรู้ของผู้ผลิตสูง ผู้ที่สามารถผลิตสินค้าโดยการแปรรูปจากวัตถุดิบตามธรรมชาติจึงต้องเป็นผู้ที่มีทักษะ มีความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน เช่น การสานกระจูด การพัฒนาต่อยอดจากผลิตภัณฑ์กระจูดให้เป็นผลิตภัณฑ์อื่น ๆ ตามความต้องการของตลาด เหล่านี้ล้วนต้องอาศัยผู้เชี่ยวชาญในการผลิตทั้งสิ้น ผู้ที่อาศัยอยู่ในแหล่งที่มีวัตถุดิบมักได้รับการถ่ายทอดมาจากคนในรุ่นก่อน ๆ และได้ผลิตสืบทอดต่อกันมา จึงสังเกตได้

ว่า ผู้ที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ที่ไม่มีวัดอุทิศไม่สามารถผลิตสินค้าให้เหมือนกับผู้ที่อยู่ในแหล่งวัดอุทิศได้
 ดังเช่น ชุมชนบ้านท้ายโนด มีชาวบ้านที่มีทักษะด้านการสานเสื่อกระจูดเกือบทุกครัวเรือน
 โดยเฉพาะครัวเรือนดั้งเดิมที่มีผู้สูงอายุ ส่วนครัวเรือนที่เพิ่งเกิดขึ้นใหม่อาจไม่มีทักษะด้านนี้
 นอกจากนี้ผลผลิตจากกระจูดยังเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ที่ได้ใช้สืบทอดเป็นวิถีชีวิตประเภทหนึ่งสืบทอด
 ต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน ต่อมาได้มีการพัฒนาปรับปรุงผลผลิตให้เพิ่มมูลค่ามากขึ้น เช่น การ
 กัดสรวนกระจูด การใช้สีย้อม เพื่อสร้างสรรค์ผลผลิตให้น่าใช้เพิ่มขึ้น ส่วนชาวบ้านเสื่อหิงก็มี
 ลักษณะการสืบทอดการผลิตจากลักษณะเดียวกัน จึงมีความรู้ มีทักษะการเย็บตบจาก การทำ
 น้ำส้ม ทำน้ำตาลสดและทำน้ำผึ้ง

1.3 เงื่อนไขด้านทางสังคม องค์ประกอบและโครงสร้างทางสังคมท้องถิ่น ก็มีส่วนสำคัญ
 ต่อการพัฒนาสภาพความเป็นอยู่ของคนในท้องถิ่นอย่างมาก เนื่องจากสังคมย่อยในพื้นที่ชนบทมี
 ความแตกต่างกันสูง สังเกตได้จากบางชุมชนหรือหมู่บ้านมีการพัฒนาไปได้และมีความเข้มแข็ง
 ในระดับหนึ่ง แต่บางหมู่บ้านยังอยู่ในสภาพที่อ่อนแออยู่มาก สาเหตุที่ทำให้ชุมชนมีความ
 แตกต่างกันเกิดจากหลายสาเหตุ เช่น

1) ความซับซ้อนของปัญหาความสัมพันธ์ทางสังคม การกระจายอำนาจโดยการแบ่งพื้นที่
 การปกครองออกเป็นหมู่บ้าน แต่ละหมู่บ้านมีขนาดไม่เท่ากัน ความแตกต่างกันของจำนวน
 ครัวเรือนในแต่ละหมู่บ้านอาจเป็นทั้งผลดีและผลเสียแก่หมู่บ้านนั้น ๆ เพราะการมีจำนวน
 ครัวเรือนน้อยทำให้ง่ายต่อการปกครองดูแล เช่น บ้านเสื่อหิง มีครัวเรือนเพียง 57 ครัวเรือน บ้าน
 ทวยเทพ 59 ครัวเรือน ส่วนบ้านท้ายโนด มีครัวเรือนถึง 125 ครัวเรือน แต่การมีจำนวน
 ครัวเรือนน้อยอาจมีข้อจำกัดในการเลือกผู้นำอย่างเป็นทางการ เพราะทำให้มีตัวเลือกน้อยลง
 ศักยภาพของผู้นำท้องถิ่นไม่ว่าจะเป็นผู้นำที่ไม่เป็นทางการหรือผู้นำที่เป็นทางการ ย่อมมีผลต่อ
 การขับเคลื่อนการพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในหมู่บ้านให้ดีขึ้น โดยเฉพาะด้านการพัฒนาอาชีพ
 ซึ่งมีหลายสาเหตุ เช่น

ประการแรก ศักยภาพของผู้นำกับการขับเคลื่อนชุมชน ผู้นำท้องถิ่นมีบทบาทสำคัญใน
 การพัฒนาพื้นที่ในเขตที่รับผิดชอบ ผู้นำที่เป็นทางการไม่ว่าจะเป็นผู้ใหญ่บ้าน หรือเป็นสมาชิก
 องค์การบริหารส่วนตำบล เป็นผู้มีความสัมพันธ์เชิงอำนาจ มีความเกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการ
 งบประมาณที่ได้รับจัดสรรเพื่อพัฒนาความเป็นอยู่ของสมาชิกในพื้นที่ ดังนั้นผู้นำที่มีศักยภาพสูง
 จะเป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งในการแก้ปัญหาต่าง ๆ ภายในหมู่บ้านให้ผ่านไปได้ ในทางตรงกัน
 ข้ามผู้นำที่ไม่มีศักยภาพก็ไม่สามารถแก้ปัญหาภายในหมู่บ้านได้ อาจส่งผลให้เป็นหมู่บ้านล้าหลัง
 แม้ว่าจะได้รับงบประมาณสนับสนุนจากหน่วยงานใด ๆ ก็ตาม แต่ทั้งนี้ไม่ได้หมายความว่าผู้นำ
 ผู้นำที่มีคุณภาพอย่างเดียวจะสามารถนำพาหมู่บ้านผ่านพ้นวิกฤติไปได้ หากแต่สมาชิกภายใน
 หมู่บ้านก็มีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าผู้นำ การมีสมาชิกในหมู่บ้านปริมาณมากน้อย หรือคุณภาพ

คุณธรรม คุณภาพ ของสมาชิกในหมู่บ้านก็เป็นอีกส่วนหนึ่งที่มีส่วนสัมพันธ์กับการพัฒนาหมู่บ้านและการปรับตัวของคนในชุมชน เพราะการบริหารจัดการในหมู่บ้านไม่เพียงแต่ผู้นำคนเดียว แต่เป็นการทำงานในระบบหมู่คณะ

ประการที่สอง สถานภาพของกลุ่มและเครือข่ายในชุมชน กลุ่มหรือองค์กรต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในแต่ละชุมชน ส่วนมากมีจุดเริ่มต้นจากการกระตุ้นส่งเสริมจากหน่วยงานของภาครัฐ แต่ละหมู่บ้านจึงมีการรวมกลุ่มที่เป็นรูปแบบเดียวกันเหมือนสูตรสำเร็จ ได้แก่ กลุ่มสัจจะ กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มสตรี กลุ่มธนาคารหมู่บ้าน ฯลฯ ส่วนกลุ่มที่เกี่ยวกับอาชีพ ได้แก่ กลุ่มทำนา กลุ่มไร่นาสวนผสม กลุ่มเลี้ยงวัว กลุ่มเลี้ยงปลา ฯลฯ กลุ่มที่เพิ่งจัดตั้งใหม่ ได้แก่ กลุ่มปุ๋ยอินทรีย์ กลุ่มปุ๋ยน้ำหมักชีวภาพ กลุ่มผลิตน้ำยาอเนกประสงค์ กลุ่มผลิตดอกไม้จันทน์ ฯลฯ กลุ่มเหล่านี้มีอยู่เกือบทุกหมู่บ้าน ส่วนสมาชิกของแต่ละกลุ่มในหมู่บ้านก็มีความซ้ำซ้อนกัน เกษตรกรคนหนึ่งอาจเป็นสมาชิกกลุ่มถึง 8 -10 กลุ่ม แต่กลุ่มเหล่านี้ไม่ได้มีการเคลื่อนไหว ดำเนินการหรือปฏิบัติกิจกรรมใด ๆ หลายกลุ่มที่ตั้งขึ้นมาเพียงลอย ๆ แต่โดยเจตนาก็เพื่อรองรับงบประมาณจากหน่วยงานต่าง ๆ ที่เข้ามาให้การสนับสนุนในลักษณะของกลุ่ม การรวมกลุ่มจึงไม่เกิดพลังที่จะขับเคลื่อนให้เอื้อต่อความเป็นอยู่ในชุมชนได้ ทั้งขาดอำนาจการต่อรองด้านต่าง ๆ ทั้งที่เป็นสิทธิและผลประโยชน์ได้

ประการที่สาม ความเข้มแข็งของสถาบันทางสังคม สถาบันทางสังคมที่เคยมีความเข้มแข็งและใช้ในการควบคุมทางสังคม ที่เอื้อประโยชน์ต่อคนทุกระดับชั้นให้สามารถอยู่ร่วมกันและใช้ทรัพยากรการผลิตรวมกันได้ แต่ในปัจจุบันความเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้นมีความซับซ้อนยิ่งขึ้น ทำให้สถาบันที่เคยมีใช้ปฏิบัติสืบทอดกันมาเสื่อมสลายลง ความเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน การเอารัดเอาเปรียบ การเบียดเบียนซึ่งกันและกันมีมากขึ้น การแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติ การเอาทรัพย์สินของคนอื่นมาเป็นของตนเอง การฉ้อโกง ซึ่งทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน และเป็นบ่อนทำลายความมั่นคงทางสังคมมีเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ

2) ความซับซ้อนของปัญหาครัวเรือน ปัญหาในระดับครัวเรือนมีมากขึ้นและปรากฏอยู่ทั่วไปในทุกชุมชน จะแตกต่างกันเพียงความเข้มข้นของปัญหาเท่านั้น ความแตกต่างกันในด้านฐานะทางเศรษฐกิจระดับครัวเรือน ไม่เป็นปัญหาที่หนักหนาอีกต่อไป เมื่อปัญหาครัวเรือนในรูปแบบอื่น ๆ ที่มีอย่างหลากหลายขึ้นและส่งผลต่อการปรับตัว เช่น ปัญหาด้านพฤติกรรมของสมาชิกในครัวเรือน ไม่ว่าจะเป็น พ่อ แม่ หรือลูก ๆ ก็ตาม ได้แก่ การดื่มเหล้า การเล่นเกมพนัน การทะเลาะวิวาท การเที่ยวเตร่ การติดยาเสพติด ฯลฯ นอกจากนี้ยังพบว่า มีปัญหาเกี่ยวกับด้านนิสัยและพฤติกรรมการทำงาน เช่น หนักไม่เอาเบาไม่สู้ ความเกียจคร้าน การขาดความรับผิดชอบในครอบครัว เป็นต้น ซึ่งส่งผลให้เป็นปัญหาระดับครอบครัว เช่น ครอบครัวแตกแยก ครอบครัวมีหนี้สินล้นพ้น ที่อาจต้องขายทรัพย์สินของครัวเรือน อย่างเช่นที่ดินหรือของมีค่า

ประเภทอื่น ๆ ทรัพย์สินที่ควรมีไว้เป็นปัจจัยการผลิตจึงลดลงหรือหมดไปในที่สุด สิ่งที่กำลังกล่าวมาเหล่านี้ล้วนเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ครัวเรือนต้องมีการปรับตัวไปสู่การผลิตที่แตกต่างกัน และเกิดปรากฏการณ์ของการล้มเหลวของระบบการรวมตัวระบบกลุ่มในชุมชน

2. ประเภทและกระบวนการปรับตัวการผลิตแบบทฤษฎี

ประเภทของการผลิตแบบทฤษฎีในเขตนี้ มีประมาณ 4 กลุ่ม ดังนี้

2.1 กลุ่มแปรรูปกระจุต การผลิตจากต้นกระจุต มีอยู่ที่บ้านท้ายโนต เนื่องจากมีพื้นที่ติดต่อกับเขตป่าพรุ ที่มีต้นกระจุตอยู่ กระจุตสามารถนำมาประดิษฐ์เป็นผลิตภัณฑ์ได้หลายอย่าง ได้แก่ เสื้อ กระเป๋า แผ่นรองจาน ถ้องกระดาษชำระ ตะกร้า แจกัน ฯลฯ แต่การผลิตต้องผ่านขั้นตอนหลายขั้นตอน โดยขั้นตอนแรกผู้ผลิตต้องนำต้นกระจุตมาสานเป็นผืนลักษณะคล้ายผืนเสื้อ ขั้นตอนต่อไปจึงนำผืนกระจุตที่สานไว้แล้วตัดออกเป็นชิ้น ๆ เพื่อนำไปเย็บและประกอบเข้าเป็นผลิตภัณฑ์ที่ต้องการ หลังจากนั้นอาจนำผลผลิตไปตกแต่ง เช่น การเคลือบเงา แล้วจึงส่งขายให้กับพ่อค้าที่มารับซื้อ หรือนำไปขายยังแหล่งจำหน่ายที่แหล่งท่องเที่ยว กระบวนการเรียนรู้การทำผลิตภัณฑ์กระจุต เกิดจากการสังเกตจากผู้ปฏิบัติอยู่ในหมู่บ้าน และได้ปฏิบัติเองจนเกิดทักษะ ต่อมาหน่วยงานภาครัฐได้เข้ามาส่งเสริมสนับสนุนให้มีการจัดตั้งกลุ่ม และจัดให้ผู้ที่มีความชำนาญได้แนะนำแนวทางการเพิ่มมูลค่าผลผลิต ผู้ที่สนใจจึงสามารถผลิตได้เอง กลุ่มผู้ผลิตจึงแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่ไม่ได้เข้ารับการพัฒนาค่อยอดผลผลิต จึงทำได้เพียงขั้นพื้นฐานคือการสานกระจุตให้เป็นผืน ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งคือ กลุ่มที่นำผืนเสื้อไปตัดเย็บให้เป็นผลิตภัณฑ์ตามต้องการ ผลผลิตจากครัวเรือนในบ้านท้ายโนต ได้นำไปจำหน่ายให้กับร้านค้าขายของที่ระลึกในแหล่งท่องเที่ยวที่บ้านทะเลน้อย จังหวัดพัทลุง เพราะมีอาณาเขตติดต่อกัน

ครัวเรือนที่ผลิตกระจุตในบ้านท้ายโนตมีประมาณร้อยละ 11 ของครัวเรือนทั้งหมด และเป็นการผลิตเป็นอาชีพเสริมในครัวเรือน เพราะแต่ละครัวเรือนมีอาชีพหลักอยู่แล้ว คือ การทำนา หรือการปลูกพืชผัก ส่วนผู้ผลิตกระจุตมักเป็นผู้หญิงทั้งสิ้น เนื่องจากการผลิตที่ละเอียดอ่อน ต้องอาศัยความประณีต ความอดทนและต้องใช้ศิลปะประกอบการผลิตอีกด้วย กลุ่มผู้หญิงเหล่านี้ได้ใช้เวลาว่างจากการทำนา หรือการปลูกพืชผักเพื่อสานและทำผลิตภัณฑ์กระจุต ส่วนการได้มาซึ่งวัตถุดิบนั้นมักซื้อต้นกระจุตมาจากบ้านควนเค็ง ซึ่งมีอาณาเขตติดต่อกัน ที่บ้านควนเค็งมีการถอนต้นกระจุตขายให้แก่ผู้ที่จะนำมาแปรรูปอีกทอดหนึ่ง การทำผลิตภัณฑ์จากกระจุตที่บ้านท้ายโนต เคยมีการรวมตัวกันเป็นกลุ่ม เรียกว่า กลุ่มสานกระจุต มีสมาชิกประมาณ 25 คน แต่ได้ล้มเลิกไปในที่สุด เนื่องจากเกิดความขัดแย้งกันระหว่างคณะกรรมการบริหารกลุ่มกับสมาชิกของกลุ่ม ปัจจุบันจึงมีการผลิตในระดับปัจเจกเพียงไม่กี่ครัวเรือน เหตุที่ทำให้บางครัวเรือนยังคง

ผลิตผลิตภัณฑ์กระจุค คือ ผู้ผลิตมีศักยภาพในการผลิต ทำให้ผลผลิตมีคุณภาพและมีเครือข่ายที่สามารถกระจายผลผลิตได้ ส่วนบ้านเสื่อหิงและบ้านทวยเทพไม่ปรากฏว่ามีการแปรรูปผลิตภัณฑ์กระจุค เพราะเป็นพื้นที่ห่างไกลจากแหล่งวัตถุดิบ และผู้คนที่ไม่มีความรู้ความสามารถในการผลิตกระจุค

2.2 กลุ่มแปรรูปปลา การแปรรูปปลา หมายถึง การนำปลาสดในพื้นที่ไปแปรรูปเป็นอาหารสำหรับบริโภค เช่น ปลาร้า ปลาเค็ม ปลาแห้ง กะปิปลา เป็นต้น แบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ

กลุ่มแรก เป็นกลุ่มที่ยึดการผลิตแบบทฤษฎีภูมิเป็นการผลิตหลักของครัวเรือน ซึ่งมีอยู่หมู่บ้านเดียว คือ บ้านท้ายโนด จำนวนร้อยละ 9 ของครัวเรือนทั้งหมด ครัวเรือนที่ผลิตแบบนี้เคยผลิตข้าวมาก่อน แต่การผลิตข้าวในเขตพื้นที่ป่าพรุในพื้นที่อำเภอหัวไทรมีปัญหาเรื่องน้ำ เมื่อทางราชการแก้ปัญหาด้านน้ำเปรี้ยวโดยการขุดเป็นอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ที่บริเวณริมป่าพรุเขตชุมชนบ้านท้ายโนด เพื่อเก็บน้ำฝนตามธรรมชาติและปล่อยพันธุ์ปลาประเภทต่าง ๆ ลงในอ่างเก็บน้ำ ประกอบกับสถานที่อ่างเก็บน้ำตั้งอยู่ติดกับป่าพรุที่มีสัตว์น้ำหลากหลายชนิดได้อาศัยขยายพันธุ์ในอ่างเก็บน้ำจำนวนมาก ส่วนผู้ที่ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณอ่างเก็บน้ำมีจำนวนน้อย เมื่อถึงหน้าแล้งจะมีผู้คนจากนอกพื้นที่เข้าไปจับปลากันเป็นจำนวนมาก ผู้ที่อาศัยอยู่ในพื้นที่จึงได้จับปลาบ้างและนำไปขาย แต่ปริมาณปลามีมากและมีอยู่ตลอดปี เพราะน้ำไม่แห้งเพียงแต่ลดปริมาณลงในหน้าแล้งเท่านั้น การขายปลาสดจึงไม่สะดวกนัก เนื่องจากการขายปลาในพื้นที่ใกล้เคียงไม่สามารถขายได้ทุกวัน เพราะผู้บริโภคเบื่อและไม่ต้องการกินปลาทุกวัน และคนในพื้นที่ใกล้เคียงก็สามารถหาปลาได้เอง จึงไม่จำเป็นต้องซื้อ การจะนำไปขายพื้นที่ที่ไกลก็ต้องใช้ทุนจำนวนมากและไม่สะดวกด้านเวลา จึงได้คิดวิธีการแปรรูปเป็นอาหารแห้งประเภทต่าง ๆ ขึ้นได้แก่ ปลาแห้ง ปลาร้า ปลาสาม กุ้งสาม กะปิ ทั้งที่ทำจากปลาน้ำจืดและทำจากกุ้ง ผลผลิตเหล่านี้มีพ่อค้าคนกลางเข้ามารับซื้อถึงที่บ้าน โดยมารับซื้อเป็นประจำตามเวลาที่ตกลงกันไว้ เพื่อพ่อค้าที่เข้ามาได้รับผลผลิตจากทุกครัวเรือนที่ได้ผลิต การผลิตอาหารแปรรูปเหล่านี้มีตลอดปี แต่จะแตกต่างกันในด้านประเภทของผลิตภัณฑ์ เช่น บางฤดูอาจไม่มีกะปิ เพราะไม่มีแสงแดดเพื่อช่วยในการตากแห้ง เป็นต้น

กลุ่มที่สอง เป็นกลุ่มที่แปรรูปปลาเป็นอาชีพเสริม คือกลุ่มคนที่บ้านเสื่อหิง ได้ใช้วัตถุดิบคือปลาที่เลี้ยงไว้เพื่อจำหน่ายปลาสด แต่ประสบปัญหาด้านการตลาดจึงได้แปรรูปปลาที่เลี้ยงไว้ เป็นปลาแห้ง และกะปิปลา การทำอาชีพแปรรูปปลาของกลุ่มคนบ้านเสื่อหิงไม่ได้ยึดเป็นอาชีพหลัก แต่เกิดจากการทำอาชีพเลี้ยงปลาแทนการเลี้ยงกุ้ง ซึ่งมีครัวเรือนที่เลี้ยงปลาประมาณ 20 ราย บางรายสามารถขายปลาได้แต่บางรายต้องนำมาแปรรูปดังกล่าว แต่การเลี้ยงปลาครั้งนี้ก็เป็นประสบการณ์ของชาวบ้านเสื่อหิงที่คิดจะปรับปรุงเพื่อเลี้ยงปลาแบบครบวงจร

หมายถึงการปรับสภาพบ่อเลี้ยงกุ้งเก่าให้เป็นบ่อสำหรับเลี้ยงปลา เมื่อปลาเติบโตแล้วนำไปแปรรูปเป็นปลาร้า

2.3 การแปรรูปต้นจาก ต้นจากมีอยู่บริเวณริมคลองหัวไทร การทำผลผลิตจากต้นจากมีที่ชุมชนบ้านเสื่อหิงเท่านั้น เนื่องจากบ้านเสื่อหิงมีต้นจากอยู่จำนวนหนึ่ง ซึ่งเป็นป่าจากที่อยู่ในที่ดินของครัวเรือนที่อาศัยอยู่ริมฝั่งคลอง ครัวเรือนบ้านเสื่อหิงเคยนำส่วนต่าง ๆ ของต้นจากทำเป็นผลิตภัณฑ์เพื่อใช้ในครัวเรือนและขายเป็นสินค้า เช่น ใบจากสำหรับทำเป็นตับจากเพื่อบ่มหลังคาน้ำส้ม น้ำตาลสดและน้ำผึ้ง และได้หยุดการผลิตไปในช่วงที่การทำนาทุ่งเพื่องฟู แต่เมื่อภาวะการเลี้ยงกุ้งประสบปัญหา ครัวเรือนที่ยังคงมีต้นจากอยู่บ้างก็รื้อฟื้นการทำผลผลิตจากต้นจากกันอีกครั้งหนึ่ง ครัวเรือนที่ทำผลผลิตจากต้นจากมีอยู่ประมาณร้อยละ 23 ของครัวเรือนทั้งหมด ผู้ผลิตอาศัยฐานความรู้และประสบการณ์ตลอดจนฐานทรัพยากรส่วนบุคคล ผลิตน้ำส้มเพื่อจำหน่ายเป็นรายได้เสริมให้กับครัวเรือน โดยมีพ่อค้าเข้ามารับซื้อถึงที่บ้าน การผลิตน้ำส้มจากเพื่อจำหน่ายสร้างรายได้แก่ครัวเรือนไม่มากนัก เกษตรกรจึงทำการผลิตเพียงเพื่อเป็นการเสริมรายได้โดยใช้ฐานของทรัพยากรที่มีอยู่ คือป่าจากซึ่งนอกจากทำน้ำส้มแล้วยังได้เย็บใบจากเพื่อทำเป็นตับจากสำหรับบ่มหลังคาเพื่อจำหน่ายได้บ้างบางโอกาส

2.4 การแปรรูปอื่น ๆ ได้แก่ การแปรรูปกะลามะพร้าวมีเพียงครัวเรือนเดียวในชุมชนบ้านเสื่อหิง และการทำกรอบรูปด้วยเรซินก็มีเพียงครัวเรือนเดียวเช่นกันในชุมชนบ้านทวยเทพ อันเกิดจากสมาชิกของครัวเรือนได้ไปศึกษาเรียนรู้วิธีการผลิตดังกล่าวมาจากภายนอกพื้นที่ คือ การแปรรูปกะลามะพร้าวให้เป็นผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ เช่น เป็นเครื่องมือเครื่องใช้และของประดับตกแต่ง ผู้ผลิตใช้เวลาว่างจากการทำอาชีพหลักเพื่อประดิษฐ์กะลามะพร้าว และส่งผลิตภัณฑ์ไปฝากขายยังร้านขายของที่ระลึกที่เป็นเครือข่ายในกลุ่มผลิตกะลามะพร้าว ส่วนการผลิตกรอบรูปภาพด้วยเรซิน หรือที่เรียกกันทั่วไปว่า กรอบรูปวิทยาศาสตร์ ที่บ้านทวยเทพนั้น ผู้ผลิตต้องผ่านการเรียนรู้วิธีการผลิตมาจากภายนอก จนสามารถทำเป็นอาชีพเสริมได้ การทำกรอบรูปวิทยาศาสตร์ต้องอาศัยการลงทุนที่ค่อนข้างสูง สามารถสร้างกำไรสุทธิให้แก่ครัวเรือนที่ประกอบการได้ประมาณเดือนละ 1,000 บาท ทั้งยังมีเงินหมุนเวียนภายในครัวเรือนได้ตลอดไปด้วย การสร้างงานจากการเรียนรู้เพื่อหารายได้ให้กับครอบครัวจึงเป็นวิธีการหนึ่งของการปรับตัวแบบทุนนิยม มักเกิดขึ้นกับครอบครัวที่มีผู้สนใจต้องการเรียนรู้ และโอกาสของการเรียนรู้เท่านั้น การเปิดกิจการลักษณะนี้ในครัวเรือนระดับหมู่บ้าน ที่มีการว่างงานอยู่ในระดับต่ำ จึงเป็นการผลิตที่ไม่มั่นคงในเชิงอาชีพนัก แต่หากเป็นการหารายได้เสริม และเป็นการใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์หรือเพื่อให้เกิดทักษะชำนาญการ ก็อาจขยายเป็นอาชีพที่มั่นคงได้ในโอกาสต่อไป แต่การผลิตทั้งสอง

ลักษณะนี้ก็จะสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามของครัวเรือนที่จะสร้างรายได้เสริมให้กับครัวเรือน โดยใช้เวลารว่างจากการประกอบอาชีพหลัก

จากการศึกษาการผลิตแบบทฤษฎีภูมิในชุมชนทั้งสามนี้ มีข้อสังเกตได้อย่างชัดเจนว่ามีการผลิตค่อนข้างน้อย ซึ่งนอกจากเงื่อนไขด้านวัตถุดิบที่เป็นข้อจำกัดหรือเป็นโอกาสให้กับครัวเรือนในแต่ละพื้นที่แล้ว ยังมีสาเหตุอื่น ๆ ที่ทำให้มีการผลิตแบบทฤษฎีภูมิน้อยในแต่ละชุมชน

สาเหตุที่มีการผลิตแบบทฤษฎีภูมิน้อย หากเรียงลำดับตามจำนวนครัวเรือนที่มีการผลิตแบบทฤษฎีภูมิจากชุมชนที่ศึกษา พบว่าชุมชนที่มีการผลิตแบบทฤษฎีภูมิมากน้อยตามลำดับ คือ ชุมชนบ้านท้ายโนด ชุมชนบ้านเสือหึ่งและชุมชนบ้านทวยเทพ

บ้านท้ายโนด มีทรัพยากรที่เป็นวัตถุดิบ ทั้งกระจุและปลาที่หาได้จากธรรมชาติ ครัวเรือนได้นำมาผลิตและแปรรูปมาตั้งแต่อดีต จนกลายเป็นทักษะความรู้ที่ติดตัวมาจนเป็นปกติ และที่สำคัญคือ บ้านท้ายโนดเป็นชุมชนที่ไม่ได้มีการผลิตแบบอื่นใดที่สามารถสร้างรายได้เป็นกอบเป็นกำอย่างเช่นการเลี้ยงกุ้งเหมือนพื้นที่แถบชายฝั่งทะเล การมีรายได้ประจำวันเพียงเล็กน้อย จึงยังเป็นวิถีชีวิตของครัวเรือน แต่ที่ครัวเรือนส่วนใหญ่ยังไม่ได้มีการผลิต เนื่องจากวัตถุดิบที่ค่อนข้างหายากขึ้นเพราะมีปริมาณลดน้อยลง ประกอบกับการตลาดของสินค้าประเภทผลิตภัณฑ์จากกระจุนั้นมีความต้องการผลิตภัณฑ์ที่มีคุณภาพ มีรูปลักษณ์ที่แตกต่างออกไป ในขณะที่ผู้ผลิตซึ่งเป็นเพียงชาวบ้านยังคงมีการผลิตแบบดั้งเดิม ไม่ได้มีการพัฒนารูปแบบของผลิตภัณฑ์ให้น่าสนใจ ซึ่งเกิดจากเงื่อนไขของพัฒนาการเรียนรู้ในการผลิต จึงทำให้รายได้จากการจำหน่ายผลผลิตไม่มากเท่าที่ควร ส่วนการแปรรูปปลานั้น แม้จะเป็นผลผลิตที่สามารถจำหน่ายได้ตลอดปี แต่วัตถุดิบ คือ ปลาสดตามธรรมชาติไม่ได้มีอยู่ทุกช่วงฤดูกาล จึงเป็นสาเหตุที่ทำให้ครัวเรือนเลือกแนวทางการผลิตแบบนี้ลงไปด้วย

บ้านเสือหึ่ง มีการผลิตลักษณะนี้อยู่บ้าง แต่ก็น้อยกว่าที่บ้านท้ายโนดมาก เนื่องด้วยครัวเรือนในชุมชนบ้านเสือหึ่งส่วนมากเคยมีประสบการณ์ด้านการเปลี่ยนระบบการผลิต จากการผลิตข้าวเป็นการผลิตกุ้ง ในการผลิตกุ้งทำให้ผู้ผลิตรับรู้ว่ามีผลตอบแทนค่อนข้างสูงอย่างไม่เคยได้รับจากระบบการผลิตใดมาก่อน ประกอบกับในช่วงหลังครัวเรือนจำนวนหนึ่งต้องแบกรับภาระหนี้สินจำนวนมาก จึงมีความคิดในลักษณะเดียวกันว่าการผลิตที่จะช่วยให้หมดภาระหนี้สินได้ในเวลารวดเร็วคือการผลิตกุ้ง การผลิตแบบทฤษฎีภูมิแม้จะเป็นการเพิ่มมูลค่าให้กับวัตถุดิบหรือทรัพยากรที่มีอยู่ก็ยังไม่มากเท่ากับการผลิตกุ้ง การผลิตแบบอื่น ๆ จึงไม่ได้รับความสนใจนัก ส่วนที่มีการผลิตแบบแปรรูปที่มีอยู่บ้างก็เป็นเพียงการผลิตเสริมรายได้ในครัวเรือนเท่านั้น

บ้านทวยเทพ มีการผลิตแบบทฤษฎีภูมิในระดับปัจเจกและเป็นเพียงครัวเรือนเดียว มีข้อสังเกตว่าบ้านทวยเทพไม่มีวัตถุดิบในการผลิตเพื่อแปรรูป ทั้ง ๆ ที่เคยเป็นแหล่งที่มีปลาปริมาณ

มาก ครัวเรือนประมาณร้อยละ 50 ของครัวเรือนทั้งหมด มีอาชีพเดิมก่อนเกิดโครงการฯ คือ การทำประมงพื้นบ้าน เมื่อต้องยุติการทำประมงพื้นบ้าน ต้องรับหางานทำที่มีรายได้เป็นรายวัน และไม่มีการลงทุน และครัวเรือนส่วนใหญ่ยังอยู่ในภาวะที่ตัดสินใจไม่ถูกว่าจะเลือกประกอบอาชีพใดเป็นหลัก ระหว่างการผลิตข้าวหรือพืชผักที่ต้องใช้น้ำจืดจากโครงการฯ หรือผลิตกุ้งอย่างที่เคยได้ผลิตมาแล้ว เพราะสภาพปัญหาของครัวเรือนมีลักษณะคล้ายกับปัญหาครัวเรือนในบ้านเสื่อหิง เพียงแต่ครัวเรือนบ้านเสื่อหิงมีโอกาสในการผลิตกุ้งมากกว่าเพราะมีน้ำเค็มเป็นบริบท การประกอบอาชีพแบบทฤษฎีภูมิจึงยังไม่เกิดขึ้นในหมู่บ้านแห่งนี้

จากเงื่อนไขที่เป็นข้อจำกัดและที่เป็นโอกาส จึงทำให้ชาวบ้านในสามชุมชนนี้ เลือกการผลิตอีกลักษณะหนึ่ง คือการผลิตแบบไม่เป็นทางการ

3. เงื่อนไขของการปรับตัวลักษณะการผลิตแบบไม่เป็นทางการ

ครัวเรือนที่ปรับตัวในลักษณะการผลิตอย่างไม่เป็นทางการ เกิดจากเงื่อนไขหลายประการ ดังนี้

3.1 เงื่อนไขด้านทุนของครัวเรือน ทุนของครัวเรือนเป็นปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเลือกระบบการผลิต ทุนของครัวเรือนไม่หมายถึงเฉพาะทุนทางการเงินและทุนที่ดินเท่านั้น แต่หมายรวมถึงทุนทางสังคม ตลอดจนโครงสร้างทางสังคมอีกด้วย ทุนการเงินเป็นสิ่งจำเป็นต่อการปรับตัวทั้งที่เป็นการปรับเพื่อความอยู่รอดและเพื่อปรับปรุงสภาพทางเศรษฐกิจของครัวเรือนให้สูงขึ้น การพึ่งพาแหล่งเงินทุนจึงปรากฏขึ้นกับทุกกลุ่มที่อยู่ในแต่ละระบบนิเวศ แต่ลักษณะของการพึ่งพาแหล่งเงินทุนมีรูปแบบที่แตกต่างกันตามเงื่อนไขภายในของครัวเรือนดังนี้

แหล่งเงินทุน จากเงื่อนไขที่เป็นความแตกต่างของครัวเรือนดังกล่าว ทำให้ครัวเรือนใช้ลักษณะของการพึ่งพาแหล่งเงินทุนต่างกันทั้งแหล่งของเงินทุนและวิธีการกู้เงิน ซึ่งมีหลายลักษณะดังนี้

1) แหล่งเงินทุนของคนจน แหล่งเงินทุนที่มีอยู่ทั่วไปกระจายทั่วทุกพื้นที่ แต่ละพื้นที่มีหลายแหล่ง ได้แก่ ธนาคารประเภทต่าง ๆ ทั้งของรัฐและเอกชน แหล่งทุนเหล่านี้ล้วนมีระเบียบกฎเกณฑ์ที่คนจนกลุ่มหนึ่งไม่สามารถเข้าถึงได้ เพราะการขาดคุณสมบัติสำคัญ คือ หลักทรัพย์ที่ใช้ค้ำประกัน ดังนั้นกลุ่มคนจนที่ยังมีที่ดินของตนเองอยู่บ้างก็สามารถนำไปใช้เป็นหลักทรัพย์ค้ำประกันเพื่อกู้เงินจำนวนหนึ่งได้ ครัวเรือนจำนวนมากจึงใช้วิธีการดังกล่าว เพื่อกู้เงินมาใช้จ่ายเพื่อประกอบอาชีพของครัวเรือน และยังมีครัวเรือนอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งไม่มีที่ดินของตนเองจึงไม่มีโอกาสกู้เงินจากธนาคารมาใช้จ่ายได้ แต่ครัวเรือนเหล่านี้ก็มีความจำเป็นต้องใช้เงินเพื่อการดำรงชีวิต

แหล่งเงินทุนที่สำคัญและจำเป็นของครัวเรือนกลุ่มนี้มี 2 ประเภท คือ กองทุนหมู่บ้านและเงินกู้นอกระบบ

ประเภทแรก กองทุนหมู่บ้าน กองทุนหมู่บ้านมีอยู่ทุกหมู่บ้าน บางหมู่บ้านมีกองทุนหมู่บ้านหลายรูปแบบทั้งกองทุนเงินล้านที่ได้รับจากรัฐบาลเมื่อปี พ.ศ. 2544 กองทุนเงินสัจจะ หรือออมทรัพย์ที่ตั้งขึ้นก่อนหรือตั้งขึ้นพร้อมกับกองทุนเงินล้าน นอกจากนี้ยังพบว่าในบางหมู่บ้านยังมีกองทุนอื่น ๆ ที่ได้รับจากรัฐบาล เช่น กองทุนเงินโครงการแก้ไขปัญหาความยากจนหมู่บ้านละ 250,000 บาท เงินสงเคราะห์ราษฎรประจำหมู่บ้าน หมู่บ้านละ 12,500 บาท กองทุนหมู่บ้านดังกล่าวจึงได้เป็นแหล่งเงินทุนของครัวเรือนคนจน โดยเฉพาะหมู่บ้านขนาดเล็กที่มีจำนวนครัวเรือนน้อย เช่น บ้านเสื่อหิงและบ้านทวยเทพ ทำให้ครัวเรือนคนจนสามารถเข้าถึงและใช้ประโยชน์โดยการกู้เงินได้มาก ยกเว้นครัวเรือนที่มีข้อจำกัดด้านการทำสัญญากู้ยืม หมายถึงครัวเรือนที่ไม่สามารถหาคนค้ำประกันเงินกู้ได้ จึงไม่มีโอกาสกู้เงินเหล่านี้ ซึ่งมีประมาณร้อยละ 4 ของครัวเรือนทั้งหมด

ประเภทที่สอง เงินกู้นอกระบบ เงินกู้นอกระบบหมายถึง แหล่งเงินที่ปล่อยเงินให้คนอื่นกู้ยืมในอัตราดอกเบี้ยที่สูงกว่าเงินกู้จากแหล่งเงินกู้ของธนาคาร หรือ กองทุนหมู่บ้าน มักเป็นคนในพื้นที่ที่มีฐานะทางการเงินดีจึงได้ปล่อยเงินกู้ให้กับผู้ขอกู้ยืมเงิน อัตราดอกเบี้ยอยู่ในระหว่างร้อยละ 5 – 10 ต่อเดือน ครัวเรือนที่มีความจำเป็นต้องใช้เงินในยามขาดแคลนจึงจำเป็นต้องใช้ระบบการกู้เงินนอกระบบ ซึ่งมีประมาณร้อยละ 15 ของครัวเรือนทั้งหมด นอกจากนี้เงินกู้นอกระบบยังมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างการกู้เงินกองทุนหมู่บ้านหรือการกู้เงินจากธนาคารด้วย เนื่องจากเมื่อถึงระยะเวลาที่ต้องผ่อนชำระเงินต้นตามกำหนด ถ้าหากผู้กู้ไม่มีเงินที่จะใช้ชำระจึงต้องใช้การกู้เงินนอกระบบมาใช้ชำระแทน เงินกู้นอกระบบจึงยังคงมีอยู่ทั่วไปทุกหมู่บ้านเพื่อเป็นแหล่งให้คนกลุ่มต่าง ๆ ใช้ในการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดในยามวิกฤติ

ส่วนแหล่งกู้เงินของครัวเรือนที่มีที่ดินมาก มักเป็นสถาบันการเงินประเภทธนาคาร ซึ่งมีดอกเบี้ยถูกกว่ากองทุนหมู่บ้านและสามารถกู้เงินได้จำนวนมากกว่า ทั้งยังมีหลักทรัพย์ค้ำประกันที่มั่นคง ได้แก่ ที่ดิน อาคารบ้านเรือนที่มีความมั่นคง สามารถตีราคาประเมินได้สูงจึงกู้เงินได้ในอัตราสูง สถาบันทางการเงินของกลุ่มคนมีที่ดินทำกินส่วนมากจึงเป็นธนาคารเกษตรและสหกรณ์ สหกรณ์การเกษตร ธนาคารออมสิน ธนาคารกรุงเทพฯ เป็นต้น และไม่พบว่าคนกลุ่มนี้กู้เงินนอกระบบในอัตราดอกเบี้ยที่สูง นอกจากไม่กู้เงินนอกระบบแล้วในทางกลับกันคนกลุ่มนี้หลายครัวเรือนยังเป็นผู้ปล่อยเงินกู้นอกระบบอีกด้วย แต่อาจมีการกู้ยืมเงินกองทุนหมู่บ้านอยู่บ้าง เพื่อการลงทุน เช่น ซื้อปุ๋ยเคมีสำหรับนาข้าว และพืชผัก จากการที่กลุ่มมีที่ดินทำกินมากสามารถเข้าถึงแหล่งเงินได้อย่างหลากหลายมากกว่ากลุ่มคนจน จึงมีความได้เปรียบในแง่เศรษฐกิจเพราะครัวเรือนคนจนต้องจ่ายค่าดอกเบี้ยสูง พร้อมทั้งยังต้องพึ่งเงินนอกระบบซึ่งสูงยิ่งขึ้น การปรับตัว

โดยใช้การจัดการการเงิน โดยการพึ่งพาแหล่งเงินทุนจึงยังทำให้คนจนเข้าสู่วังวนของความยากจนมากขึ้น

การสะสมหรือออมทรัพย์ การออมทรัพย์โดยการสะสมเงินได้เกิดขึ้นในท้องถิ่นตั้งแต่มีการส่งเสริมกลุ่มออมทรัพย์ของชุมชนหรือหมู่บ้านขึ้น การสะสมหรือออมทรัพย์ของครัวเรือนคนจนในหมู่บ้านมีเป้าหมายหลัก 2 ประการ คือ เพื่อสะสมเงินไว้ใช้ในยามจำเป็น อีกประการหนึ่งคือ ออมทรัพย์เพื่อต้องการกู้เงิน ซึ่งเป้าหมายที่สองนี้เป็นเหตุผลหลักของการออมทรัพย์ของกลุ่มครัวเรือนคนจน เพราะจากปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นพบว่าครัวเรือนคนจนไม่มีเงินเหลือสำหรับการออมทรัพย์ไม่ว่าเดือนละ 100 บาท หรือ 30 บาทก็ตาม แต่ที่ต้องฝากออมทรัพย์ทุกเดือนก็เพราะต้องปฏิบัติตามกฎ กติกา ของกลุ่มออมทรัพย์ ซึ่งหากมีการทำผิดกฎเกณฑ์อาจต้องถูกทำโทษบางประการ เช่น ต้องถูกปรับเงิน หรือถูกตัดสิทธิการกู้ยืม หรือต้องถูกลดจำนวนเงินกู้ลงส่วนหนึ่ง เป็นต้น ดังนั้นผู้ต้องการกู้เงินจึงต้องพยายามฝากสะสมเงินตามระเบียบของกองทุนให้ได้

การสะสมทรัพย์ทางอ้อม เป็นอีกทางเลือกหนึ่งของครัวเรือนคนจนที่นอกเหนือไปจากการออมทรัพย์ด้วยเงินสดในกลุ่มออมทรัพย์หรือกลุ่มสัจจะ การสะสมทรัพย์ทางอ้อมได้แก่การเลี้ยงสัตว์ที่ไม่ต้องใช้ทุนมากนัก เช่น การเลี้ยงวัว ทุนที่ต้องใช้ คือ เงินสำหรับซื้อลูกวัว ในราคาประมาณ 3,000 – 4,000 บาท และเลี้ยงโดยให้กินหญ้าบริเวณทุ่งนา หรืออาจต้องใช้วิธีการตัดหญ้ามาให้ในยามที่ไม่สามารถปล่อยวัวไปได้ เมื่อวัวโตขึ้นหากต้องการเงินจำนวนหนึ่งก็สามารถขายได้ ซึ่งพบว่ามีหลายครัวเรือนที่ใช้วิธีการขายวัวเพื่อนำเงินเป็นค่าเล่าเรียนของบุตร และขายวัวเพื่อนำเงินไปลงทุนประกอบอาชีพ เช่น การเลี้ยงกุ้ง เป็นต้น ถ้าหากครัวเรือนไม่ต้องการใช้เงินก็อาจเลี้ยงวัวต่อไปและอาจผสมพันธุ์เพื่อขยายจำนวนวัวเพิ่มขึ้น ซึ่งก็ปรากฏอยู่หลายครัวเรือนที่มีวัวเพิ่มขึ้นและรอโอกาสที่จะขายเมื่อถึงคราวจำเป็นต้องใช้เงิน

การสะสมหรือออมทรัพย์ของกลุ่มที่มีที่ดินมาก มีความแตกต่างจากกลุ่มครัวเรือนคนจน เพราะวัตถุประสงค์หลักของการออมทรัพย์ของกลุ่มที่มีที่ดินมากมักเป็นการออมเพื่อสะสมทรัพย์และเพื่อต้องการดอกเบี้ย โดยสังเกตได้จากการออมทรัพย์ของกลุ่มที่เกิดขึ้นพร้อมกับกองทุนหมู่บ้าน ที่ครัวเรือนของชุมชนบ้านเสื่อหิงและบ้านทวยเทพซึ่งมีจำนวนครัวเรือนน้อย สมาชิกของหมู่บ้านจึงต้องสมัครเป็นสมาชิกกองทุนหมู่บ้าน (เงินล้าน) ทุกครอบครัว และต้องมีการออมทรัพย์ตามระเบียบของกองทุนหมู่บ้านด้วย จำนวนเงินของกลุ่มออมทรัพย์หมู่บ้านเสื่อหิงมีจำนวน 190,000 บาท เกิดจากการออมของสมาชิก ขณะที่ครัวเรือนคนจนแย่งกันกู้เงินออมทรัพย์ แต่กลุ่มที่มีที่ดินมากฝากออมทรัพย์เพื่อต้องการเงินปันผล นอกจากกลุ่มที่มีที่ดินมากจะฝากเงินกับกลุ่มออมทรัพย์ในหมู่บ้านแล้วยังมีโอกาสฝากเงินกับธนาคารเกษตรและสหกรณ์ด้วย

จึงอาจสรุปได้ว่าเรื่องของทุนทางการเงินเป็นข้อจำกัดของการใช้กลยุทธ์การปรับตัวในลักษณะการผลิตแบบไม่เป็นทางการ

3.2 เงื่อนไขด้านสภาพแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ เนื่องจากการผลิตในอดีตเกษตรกรต่างใช้ทรัพยากรทั้งที่เป็นทรัพยากรส่วนรวมและทรัพยากรส่วนตัว เพื่อความมั่นคงและยั่งยืนของครัวเรือนและของทรัพยากร แต่สภาพปัจจุบันการผลิตที่เน้นความมั่งคั่งของครัวเรือนทำให้เกิดทำลายทรัพยากรธรรมชาติมากขึ้น พื้นที่ที่เคยเป็นส่วนรวมลดลง มีผลให้คนกลุ่มหนึ่งไม่สามารถเข้าถึงได้ ส่วนทรัพยากรที่ยังคงมีอยู่ได้เปลี่ยนสภาพไป เช่น น้ำจืด น้ำเค็ม น้ำกร่อย เป็นต้น ทำให้ไม่สามารถนำมาใช้เพื่อประกอบอาชีพอย่างที่เคยปฏิบัติได้ การใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ไม่สะดวกและไม่มีความมั่นใจว่ามีเพียงพอหรือไม่ คุณภาพของดินที่เสื่อมลง เช่น ที่ดินที่เป็นบ่อเลี้ยงกุ้ง จนต้องเพิ่มการลงทุนเพื่อให้สามารถเลี้ยงกุ้งต่อไปได้ ความเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม จากการลดน้อยลง การเสื่อมคุณภาพ ทำให้คนบางกลุ่มไม่สามารถลงทุนเพื่อการผลิตในแบบอื่นได้

3.3 เงื่อนไขที่เป็นแรงกดดันจากภาครัฐ ความเปลี่ยนแปลงด้านทรัพยากรและระบบนิเวศทำให้หน่วยงานภาครัฐได้เข้ามาช่วยเหลือชุมชนในรูปแบบต่าง ๆ มากขึ้น โดยเฉพาะในช่วงที่โครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังเกิดขึ้น ประมาณ พ.ศ. 2538 มีการส่งเสริมอาชีพอย่างหลากหลาย แต่ลักษณะของการส่งเสริมไม่ได้แยกแยะสภาพปัญหาของครัวเรือน การช่วยเหลือจึงมักตกอยู่กับครัวเรือนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดี ส่วนครัวเรือนคนจน หรือคนที่ไม่มีที่ดินไม่มีโอกาสเข้าถึงความช่วยเหลือดังกล่าว การช่วยเหลืออีกลักษณะหนึ่งที่รัฐได้พยายามจัดสรรความช่วยเหลือ ได้แก่ ความช่วยเหลือยามเกิดภัยพิบัติที่สร้างความเสียหายแก่ทรัพย์สิน เช่น นาข้าว สัตว์เลี้ยง เป็นต้น ซึ่งครัวเรือนคนจนไม่ได้ประกอบการทำนาข้าวและเลี้ยงสัตว์ การไม่ได้รับความช่วยเหลือจึงทำให้ต้องดิ้นรนต่อสู้เพียงลำพัง และต้องปรับตัวเข้าสู่การขายแรงงาน

3. ประเภทและกระบวนการปรับตัวการผลิตแบบไม่เป็นทางการ

หากแบ่งกลุ่มที่เลือกการผลิตแบบไม่เป็นทางการตามสภาพทุนของครัวเรือน แบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ

กลุ่มแรก เป็นกลุ่มที่ไม่มีทุนการดำรงชีพ หรือมีทุนอยู่บ้างแต่มีปริมาณน้อย การดำรงชีพที่เคยเป็นอยู่เดิมต้องอาศัยทรัพยากรส่วนรวมอย่างเข้มข้นเพื่อให้สามารถอยู่รอดได้ การได้รับผลกระทบเนื่องจากการต้องสูญเสียทรัพยากรส่วนรวมไป จนทำให้ไม่สามารถใช้เพื่อการดำรงชีพได้อีก การไม่มีที่ดินสำหรับทำกินเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ครัวเรือนต้องแสวงหารูปแบบการผลิตอย่างอื่นโดยไม่ต้องใช้ที่ดินเป็นปัจจัยการผลิต เกษตรกรที่ไม่มีที่ดินมีอยู่ทุกหมู่บ้าน เช่น ในหมู่บ้านเสือหึ่ง มีจำนวนร้อยละ 14 หมู่บ้านทวยเทพ มีผู้ไม่มีที่ดินจำนวนร้อยละ 25 บ้านท้ายโนด มีจำนวนร้อยละ 11 ของจำนวนครัวเรือนทั้งหมดในหมู่บ้าน หากแต่ในจำนวนครัวเรือนที่

ไม่มีที่ดินดังกล่าวนี้ไม่ได้เป็นผู้ที่เลือกแนวทางการผลิตแบบไม่เป็นทางการทั้งหมด เนื่องจากบางครัวเรือนแม้จะไม่มีที่ดินทำกิน แต่ครัวเรือนเหล่านั้นมีทุนประเภทอื่นอยู่มาก

กลุ่มที่สอง คือกลุ่มที่มีทุนดำรงชีพอยู่ค่อนข้างมาก อันเกิดจากการสะสมมาแต่เดิมทั้งประเภทที่ดินและทุนทางการเงิน จากการมีทุนของครัวเรือนดังกล่าวจึงทำให้คนกลุ่มนี้เลือกการผลิตอีกระบบหนึ่ง

การปรับตัวสู่การผลิตแบบไม่เป็นทางการแบ่งเป็น 3 ประเภท คือ กลุ่มทำการค้า กลุ่มใช้แรงงานรับจ้าง และกลุ่มอพยพย้ายถิ่น

4.1 กลุ่มทำการค้าขาย การทำการค้าขาย หมายถึง การซื้อขายสินค้าประเภทต่าง ๆ ในชุมชน แบ่งเป็น 2 ลักษณะ คือ การเปิดร้านขายสินค้าภายในชุมชน และการเป็นพ่อค้าคนกลางรับซื้อผลผลิตด้านการเกษตรในชุมชน คนกลุ่มนี้ใช้กลยุทธ์เพิ่มทุนเพื่อการผลิตโดยการเปิดร้านขายสินค้าในชุมชน โดยครัวเรือนที่เลือกทำการค้าขายเป็นผู้ที่มีทุนเดิมอยู่ค่อนข้างสูง หรือไม่ก็เป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถและมีความคิดในเชิงธุรกิจ คนกลุ่มนี้จะใช้ประโยชน์จากที่ดินที่มีอยู่เพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจเป็นการหารายได้เสริม และบางครัวเรือนให้ผู้อื่นเช่าที่ดินของตนเอง ในขณะที่ตนเองทำการค้าขายเป็นอาชีพหลัก กลุ่มเปิดร้านขายสินค้าภายในชุมชนอาศัยฐานทุนทางการเงินที่มีอยู่หรือทุนการเงินที่เกิดจากการบริหารจัดการด้านอาชีพมาแต่เดิม ประกอบกับครัวเรือนมีทักษะด้านการค้าขาย จึงเลือกที่จะเปิดร้านขายของภายในหมู่บ้านแทนการหันกลับไปสู่ระบบการผลิตภาคเกษตร การเปิดร้านค้าขายของชานี้มีอยู่ทุกหมู่บ้าน หมู่บ้านละหลายรายการขายสินค้ามีทั้งขายสินค้าทั่วไปที่จำเป็นในครัวเรือน และสินค้าที่เป็นสิ่งเฉพาะของแต่ละหมู่บ้าน เช่น กลุ่มค้าขายที่บ้านท้ายโนด ซึ่งนอกจากจะขายสินค้าทั่วไปแล้วผู้ประกอบการค้าขายยังเน้นการขายสินค้าที่เกี่ยวกับอาชีพของคนในหมู่บ้าน ได้แก่ เมล็ดพันธุ์พืชผัก ยาป้องกันหรือกำจัดศัตรูพืช ปุ๋ยเคมีสำหรับพืชผักแต่ละชนิด อุปกรณ์ เครื่องใช้สำหรับประกอบการปลูกพืชผัก ฯลฯ ส่วนกลุ่มค้าขายที่บ้านเสื่อหิงและบ้านทวยเทพ มีจำนวนน้อยกว่าบ้านท้ายโนด ผู้ค้าขายจะขายสินค้าประเภทของชำ การเปิดร้านขายของดังกล่าวต่างก็ใช้อาคารที่อยู่อาศัยเป็นที่สำหรับวางสินค้า สมาชิกในครอบครัวก็อาศัยอยู่ภายในบ้าน บ้านที่เป็นอาคารสองชั้นมักใช้ชั้นล่างเป็นที่ขายของ ผู้ขายส่วนมากมักเป็นแม่บ้าน การจัดซื้อสินค้ามาจำหน่ายมีหลายรูปแบบ เช่น มีรถสินค้าของพ่อค้าเร่เข้ามาบริการถึงร้าน เจ้าของร้านค้าต้องออกไปซื้อสินค้าจากตลาดหรือในเมือง เป็นต้น

นอกจากการขายสินค้าในลักษณะดังกล่าวแล้ว ยังมีการประกอบการค้าขายลักษณะอื่น ๆ เช่น ในชุมชนบ้านทวยเทพและบ้านเสื่อหิง มีครัวเรือนที่ใช้ทรัพย์สินที่มีอยู่เพื่อใช้ในการประกอบการค้าขายโดยการลงทุนเพิ่ม เช่น การใช้รถยนต์สำหรับรับซื้อของเก่าและเปิดกิจการรับซื้อของเก่าที่บ้าน เนื่องจากในช่วงที่กิจการนาทุ่งต้องปิดฉากลง ทำให้เกิดมีวัสดุ สิ่งของ เหลือใช้

ขึ้นมากมาย ประเภทเครื่องมือ เครื่องใช้ที่เป็นอุปกรณ์ประกอบการเลี้ยงกุ้ง เช่น ท่อพีวีซี เรือ เครื่องสูบน้ำ ใบพัด ท่อเหล็ก เป็นต้น โดยเฉพาะที่บ้านทวยเทพที่เป็นพื้นที่ห้ามเลี้ยงกุ้งมีวัสดุประเภทนี้มาก ทำให้ธุรกิจการค้าขายของเก่ารุ่งเรืองขึ้น ผู้ที่มีรถยนต์จึงได้เปิดกิจการรับซื้อของเก่าขึ้นในหมู่บ้าน นอกจากนี้ยังมีการเปิดกิจการเป็นร้านขายอาหาร โดยการย้ายออกจากพื้นที่ในชุมชนออกไปเช่าพื้นที่เพื่อเปิดร้านขายอาหารในตัวเมือง

ตัวอย่างการปรับตัว ครัวเรือนของสมหวัง (นามสมมุติ)

ครอบครัวของสมหวังอยู่ที่บ้านทวยเทพ ต.บ้านเนิน อ.เชียรใหญ่ ครอบครัวสมหวังมีสมาชิก 5 คน คือ สมหวัง แดงซึ่งเป็นภรรยาของสมหวังและลูกอีก 3 คน ลูกทั้งสามกำลังอยู่ในวัยศึกษาเล่าเรียน โดยเรียนอยู่ที่โรงเรียนในตัวจังหวัด ซึ่งห่างจากบ้านประมาณ 40 กิโลเมตร

สมหวังเคยมีอาชีพทำนามาก่อน ต่อมาเลิกทำนาเพื่อหันมาประกอบอาชีพเลี้ยงกุ้ง โดยทำนากุ้งในที่ดินที่เป็นของตนเอง การทำนากุ้งประสบผลสำเร็จบ้าง ล้มลุกคลุกคลานไปบ้าง แต่ก็ยังพอเลือกโอกาสในการผลิตกุ้งได้บ้าง จึงมีทั้งการขาดทุนและมีกำไรเพื่อใช้เป็นทุนในการเลี้ยงครั้งต่อ ๆ ไป แต่เมื่อพื้นที่ที่เคยเลี้ยงกุ้งถูกกำหนดให้เป็นเขตพื้นที่น้ำจืด สมหวังได้รับเงินค่าชดเชยในการแปรสภาพบ่อกุ้งเพื่อประกอบอาชีพอื่น ๆ จำนวนหนึ่ง เมื่อได้รับเงินแล้วสมหวังจึงย้ายที่ทำกิน โดยปล่อยให้ที่ดินที่เคยเป็นบ่อกุ้งว่างเปล่า สมหวังย้ายครอบครัวไปเช่าที่ดินในเขตชุมชนตลาดอำเภอเชียรใหญ่

สมหวังและครอบครัวเปิดกิจการขายอาหาร คือ น้ำชา กาแฟ และกับข้าวประเภทบรรจุถุง เรียกกันว่า “แกงถุง” โดยได้ก่อสร้างโรงเรือนแบบชั่วคราว มุงหลังคาด้วยจาก และใช้ไม้สนสำหรับการสร้างโรงเรือน แล้วยังได้กันเป็นห้องปรุงอาหารและห้องนอนไว้ด้วย ผู้ที่ช่วยเหลือกิจการร้านขายอาหาร คือ แดง สมหวังตลอดจนลูก ๆ เมื่อลูกว่างจากการเรียน แดงต้องไปซื้อวัตถุดิบสำหรับประกอบอาหารในตลาดเชียรใหญ่ ตั้งแต่เวลา 03.00 นาฬิกา เป็นประจำทุกวัน แล้วนำมาจัดเตรียมและปรุงให้เสร็จก่อนเวลา 06.00 นาฬิกา เปิดร้านและบริการขายอาหารตลอดทั้งวัน

เมื่อกิจการร้านขายอาหารค่อนข้างลงตัว สมหวังจึงได้ซื้อรถยนต์มือสองหนึ่งคัน เพื่อใช้เป็นรถเช่าเหมารับส่งนักเรียน จากอำเภอเชียรใหญ่ถึงตัวจังหวัดนครศรีธรรมราช สืบเนื่องมาจากลูกของสมหวังสองคนที่กำลังเรียนอยู่ที่โรงเรียนในตัวจังหวัด ต้องจ่ายค่าเช่ารถไป-กลับรวมกับเพื่อน ๆ อีกหลายคน โดยต้องจ่ายคนละ 500 บาทต่อคนต่อเดือน สมหวังจึงต้องจ่ายเดือนละ 1,000 บาทต่อเดือน สมหวังคิดว่าหากมีรถยนต์จะได้รับส่งนักเรียนจำนวนหลายคน ซึ่งได้ค่าเช่าเหมารถเป็นรายเดือน เดือนละ 6,000 บาท เพื่อเป็นค่าผ่อนรถยนต์ เมื่อครบ 2-3 ปี ใช้ค่าผ่อนรถหมด ตนเองจะได้รถยนต์ไว้ใช้ประโยชน์ต่อไป สมหวังจึงได้เป็นผู้ขับรถรับส่งนักเรียน ซึ่ง

ใช้เวลาเพียงวันละ 2 ช่วง คือ ช่วงเช้าเวลาประมาณ 7.00 - 8.00 นาฬิกา ส่วนช่วงบ่าย เวลา 16.00 - 17.00 นาฬิกา สมหวังใช้เวลาที่ว่างหารายได้เสริมโดยการให้คนทั่วไปเหมาเช่ารถ ซึ่งมีรายได้จุนเจือครอบครัวเพิ่มขึ้นอีกส่วนหนึ่ง

ส่วนภรรยายังคงประกอบกิจกรรมด้านการขายอาหารอย่างเดิม ซึ่งมีรายได้ทำให้ครอบครัวอยู่รอดได้ แม้ว่างานที่กระทำอยู่เป็นงานที่เหนื่อยและหนักที่ต้องเบียดบังเวลาพักผ่อน แต่เมื่อได้ปฏิบัติงานเกิดความเคยชิน ร่างกายสามารถปรับตัวได้ จึงได้กระทำต่อไป โดยที่มีความคาดหวังว่าเมื่อลูก ๆ เรียนหนังสือจบและมีงานทำ ตนเองจะได้ลดภาระการทำงานเพื่อหาเงินตัวเป็นเกลียวอย่างในปัจจุบัน

ครัวเรือนตัวอย่างดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงการปรับตัวด้านอาชีพ หลังต้องยุติการเลี้ยงกุ่ม ทำให้ครัวเรือนต้องดิ้นรนต่อสู้เพื่อหารายได้เลี้ยงครอบครัว สมาชิกของครัวเรือนจึงต้องช่วยกันทำมาหากินโดยหารายได้จากหลาย ๆ ทาง การมีความรู้มีทักษะเฉพาะตัวทำให้สามารถเลือกอาชีพได้แตกต่างจากคนอื่น ๆ

4.2 กลุ่มใช้แรงงานรับจ้าง คนกลุ่มนี้มีประมาณร้อยละ 20 ของครัวเรือนทั้งหมด ส่วนมากไม่มีเงินเพื่อการลงทุนประกอบการผลิตแบบอื่นได้ จึงต้องใช้แรงงานเพื่อรับจ้างประเภทต่าง ๆ โดยการจ้างแรงงานของตนเองเป็นต้นทุนการผลิตเพื่อแลกกับค่าจ้างจากการใช้แรงงาน การมีแรงงานหรือกำลังกายที่แข็งแรงสมบูรณ์ หรือกำลังความสามารถอาจเป็นต้นทุนของแรงงานที่ทำให้ได้รับค่าแรงที่แตกต่างกัน การจ้างแรงงานเพื่อแลกกับรายได้เป็นการลดภาระการลงทุน การทำงานรับจ้างรายวันจึงเป็นหนทางที่เหมาะสมกับบริบทของบางครัวเรือน ค่าแรงที่ได้รับเป็นรายวันหรือเป็นรายสัปดาห์จึงเป็นความต้องการของผู้ใช้แรงงาน ที่อาจมีรายได้มากกว่าการผลิตทางการเกษตร การมีความรู้ความสามารถเฉพาะด้าน เช่น การมีความรู้ด้านการก่อสร้าง ด้านงานปูน งานไม้ เป็นต้น คนเหล่านี้มักได้รับค่าแรงสูงกว่าประเภทใช้แรงงานแบบกรรมกร ดังนั้นจึงเป็นอีกเงื่อนไขหนึ่งที่ทำให้คนกลุ่มนี้เลือกการผลิตโดยการจ้างแรงงาน ประเภทของแรงงานรับจ้าง มีดังนี้

1) แรงงานรับจ้างนอกพื้นที่ หมายถึงผู้ใช้แรงงานต้องออกไปหางานทำนอกพื้นที่ที่อาศัยอยู่ การใช้แรงงานรับจ้างมีอยู่ทั้งสามชุมชน ซึ่งมีประมาณร้อยละ 9 ของครัวเรือนทั้งหมด แต่มีความแตกต่างกันระหว่างชุมชนบ้านท้ายโนดกับชุมชนบ้านเสือและบ้านทวยเทพ เพราะในชุมชนบ้านเสือหึงและทวยเทพ มีครัวเรือนที่หันเข้าสู่แรงงานรับจ้างในลักษณะคล้ายคลึงกันคือ มีทั้งแรงงานที่ออกไปตามฤดูกาลทางการเกษตรและแบบเป็นวงจร การอพยพตามฤดูกาลทางการเกษตร ได้แก่ การออกไปรับจ้างกรีดยาง รับจ้างตัดต้ายาง รับจ้างเก็บเกี่ยวผลผลิตทางการเกษตร เช่น เก็บเกี่ยวพริก เก็บเกี่ยวกาแฟ เก็บเกี่ยวข้าว เป็นต้น การออกไปขายแรงงานดังกล่าวไม่ได้

ไปกันทั้งครอบครัว แต่เป็นคนหนึ่งคนใดในครอบครัวต้องออกรับจ้างทำงานนอกพื้นที่ในช่วงเวลาหนึ่ง อาจเป็นครึ่งเดือน หนึ่งเดือน หรือสองเดือนก็ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับงานที่ผู้ว่าจ้างมีมากหรือน้อย การออกไปขายแรงงานในลักษณะนี้ทำให้มีรายได้เป็นเงินก้อนหนึ่ง เนื่องจากในการเบิกจ่ายมักเบิกจ่ายเงินค่าแรงกันเป็นงวด ๆ งวดละ 10 วันหรือ 15 วัน ส่วนการอพยพแบบเป็นวงจรก็เป็นการอพยพชั่วคราวที่ไม่ได้เป็นฤดูกาลทางเกษตรกรรม สมาชิกผู้อพยพไปรับจ้างนอกภาคเกษตร ไม่ได้ตั้งถิ่นฐานถาวรในแหล่งจ้างงาน แต่ไปและกลับระหว่างครัวเรือนกับที่ทำงานตามช่วงเวลาเฉพาะ ได้แก่ การออกไปเป็นแรงงานเรือประมง เช่น ประมงที่ปากพนังและที่สงขลา แรงงานเหล่านี้มีเฉพาะผู้ชาย โดยจะต้องลงเรือประมงออกหาปลาในทะเลเป็นเวลานานประมาณ 3 – 6 เดือนจึงจะได้กลับบ้านครั้งหนึ่ง

ภาพที่ 7.3 บ้านที่ปล่อยทิ้งร้าง ในชุมชนบ้านทวยเทพเนื่องจากครอบครัวอพยพไปทำงานที่อื่น

ตัวอย่างการปรับตัวของครัวเรือน ครัวเรือนลัดดา (นามสมมุติ)

“ครอบครัวของลัดดา อยู่ที่บ้านเสื่อหิง ตำบลท่าซอม อำเภอหัวไทร มีสมาชิกในครอบครัว 6 คน คือ ชีพซึ่งเป็นสามีของลัดดา ลัดดา ลูกอีก 3 คน คนโต อายุ 13 ปี กำลังศึกษาชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 ที่โรงเรียนมัธยมศึกษาในพื้นที่ ห่างจากบ้านประมาณ 7 กิโลเมตร คนกลางอายุ 11 ปี เรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 และคนเล็ก อายุ 8 ปี เรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 2 ที่โรงเรียนประถมศึกษาใกล้บ้าน เมื่อปลายปี 2548 พี่ชายของสามีซึ่งป่วยเป็นโรคอัมพฤกษ์ ได้เข้ามาอาศัยอยู่ด้วย ผู้ป่วยช่วยเหลือตัวเองได้บ้าง เช่น สามารถดักอาหารรับประทานเองได้ อาบน้ำแล้วเปลี่ยนเสื้อผ้าได้เอง แต่ไม่สามารถทำงานอื่น ๆ ได้

แต่เดิมสามีของลัดดาเมื่ออาชีพรับจ้างเลี้ยงกุ้งภายในหมู่บ้าน มีรายได้ประจำเป็นรายเดือน และมีรายได้พิเศษเมื่อเจ้าของบ่อกุ้งขายกุ้งในแต่ละครั้ง ลัดดาเองช่วยเหลือสามีเลี้ยงกุ้งในบางโอกาส การทำงานมีรายได้ประจำที่แน่นอน ประกอบการทำงานอยู่ใกล้บ้านทำให้ลัดดาใช้จ่ายส่วนตัวลงได้ส่วนหนึ่ง ภาระค่าใช้จ่ายในครอบครัวและการศึกษาเล่าเรียนของลูก ๆ จึงไม่มีปัญหามากนัก หากประสบปัญหาเกี่ยวกับค่าใช้จ่ายไม่เพียงพอ ก็อาจขอยืมหรือขอเบิกเงินเดือนล่วงหน้าจากนายจ้างได้ และมีแหล่งกู้ยืมเงินในหมู่บ้านคือ กองทุนต่าง ๆ ของหมู่บ้าน ที่สามารถกู้ยืมได้อย่างสะดวกเพราะมีเงินเดือนประจำที่จ่ายคืนต้นและดอกเบี้ยได้ตรงเวลา

เมื่อการผลิตกุ้งในพื้นที่ประสบปัญหา ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตภายในหมู่บ้าน และเป็นการเปลี่ยนแปลงที่ยังอยู่ในลักษณะของการตัดสินใจเลือกแนวทางการผลิตแบบลองผิดลองถูก ยังไม่มีความมั่นใจว่าอาชีพที่เลือกมีความมั่นคงยั่งยืนแค่ไหน วิถีชีวิตของคนในหมู่บ้านจึงได้รับผลกระทบไปด้วย ครอบครัวของลัดดาจึงต้องเปลี่ยนอาชีพ สามีของลัดดาต้องออกจากบ้านเพื่อหางานทำใหม่ โดยไปสมัครเป็นลูกเรือประมงที่อำเภอปากพนัง การเป็นลูกเรือประมงของชีพนั้นต้องออกทะเลหาปลาออกชายฝั่ง บางครั้งออกไปนอกน่านน้ำของไทย หกเดือนถึงจะได้กลับบ้านครั้งหนึ่ง ลัดดาเล่าว่า “ หกเดือนเขากลับมาบ้านหนหนึ่ง และได้เงินกลับมาเพียง 1,500 บาทเท่านั้น ”

จากรายได้ของสามีที่เหลือกลับมาเพียงน้อยนิด ทำให้ลัดดาต้องหางานทำเพื่อหารายได้จุนเจือครอบครัว โดยได้รับจ้างเย็บผ้า ซึ่งมีผู้มาว่าจ้างให้เย็บผ้า แต่ลัดดาไม่มีจักรเย็บผ้า นายจ้างจึงนำจักรเย็บผ้ามาให้ใช้หนึ่งคัน แต่นั่นหมายถึงค่าแรงงานเย็บผ้าของลัดดาต้องลดลง ลัดดาต้องเย็บผ้าให้ได้ปริมาณมากขึ้น เพื่อจะได้รับค่าแรงเพิ่มขึ้น จึงต้องใช้เวลาทั้งกลางวันและกลางคืนเพื่อเย็บผ้า นอกจากนี้ลัดดายังต้องแอบหารายได้เพิ่มเติมจากการใช้จักรเย็บผ้าของนายจ้าง คือการเย็บผ้าที่คนอื่น ๆ ในหมู่บ้านว่าจ้างให้เย็บ ซึ่งต้องไม่ให้นายจ้างทราบ ”

การปรับตัวของครัวเรือนดังกล่าว เนื่องจากไม่มีทุนที่ดินเป็นของตนเอง จึงไม่มีโอกาสทำการผลิตในหมู่บ้านได้ ส่วนสมาชิกในครัวเรือนก็ต้องพยายามหารายได้เสริมจากการใช้แรงงานของตนเอง แต่ต้องทำงานที่ต้องอยู่ภายในบ้านของตนเอง เนื่องจากมีภาระต้องเลี้ยงดูสมาชิกของครอบครัว

นอกจากการใช้แรงงานรับจ้างดังกล่าวแล้ว ยังมีแรงงานอีกประเภทหนึ่งที่มีอยู่ค่อนข้างมาก คือ ผู้อพยพแรงงานไปรับจ้างก่อสร้างยังสถานที่ต่าง ๆ ทั้งในตัวเมืองและนอกเมือง การก่อสร้างเหล่านี้มีทั้งประเภทการก่อสร้างขนาดใหญ่ ที่ต้องใช้แรงงานจำนวนมากและเป็นเวลาดูแลติดต่อกันยาวนาน อาจเป็นเดือนหรือปีหรือหลายปี และประเภทงานก่อสร้างขนาดเล็กที่ใช้เวลาไม่กี่วัน แรงงานจากหมู่บ้านต่างก็ออกไปทำงานโดยการออกจากบ้านไปชั่วคราวบ้าง หรืออาจ

เป็นลักษณะของการเข้าไปเฝ้ากลับข้าง แรงงานเหล่านี้มีทั้งผู้หญิงและผู้ชาย ได้รับค่าแรงที่แตกต่างกัน คือ แรงงานผู้ชายได้รับค่าแรงวันละ 200 – 270 บาท ขึ้นอยู่กับทักษะและความสามารถ ส่วนแรงงานผู้หญิงได้รับค่าแรงวันละ 150 – 170 บาท การทำงานเพื่อรับจ้างดังกล่าวผู้ใช้แรงงานจะได้รับค่าจ้างเป็นงวด งวดละ 10 – 15 วัน ซึ่งสามารถได้รับเงินก้อนหนึ่งเป็นค่าใช้จ่ายในครัวเรือนได้ แต่การจ้างงานนั้นไม่ได้มีอยู่เสมอไป ในบางเวลาแรงงานเหล่านี้ต้องกลับมาอยู่ที่บ้านและต้องประกอบกิจการอย่างอื่นจนกว่าจะมีการว่าจ้างแรงงานเข้ามาใหม่ กระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มแรงงานก่อสร้าง แรงงานก่อสร้างมักเป็นแรงงานผู้ชายมากกว่าแรงงานผู้หญิง แต่ก็มีแรงงานผู้หญิงจำนวนไม่น้อยที่เข้าสู่แรงงานก่อสร้าง การเข้าสู่แรงงานก่อสร้างไม่มีขั้นตอนที่ยุ่งยาก ซับซ้อน จึงเป็นเหตุให้มีผู้เข้าสู่ระบบการผลิตลักษณะนี้กันมาก เพราะมักเป็นงานที่ใช้กำลังกายมากกว่าการใช้ความรู้ ยกเว้นคนที่มีความรู้เกี่ยวกับงานช่าง ซึ่งอาจได้ตำแหน่งเป็นหัวหน้าหรือผู้ควบคุมคนงาน ผู้ที่มีความรู้ด้านงานช่างเป็นผู้ที่มีประสบการณ์เคยทำงานประเภทนี้มาก่อน จึงสามารถไปทำงานร่วมกับหัวหน้าหรือผู้คุมงานได้ดี และเป็นผู้ที่ได้รับค่าแรงมากกว่าแรงงานประเภทกรรมกรแบกหามประเภทขนปูน แบกปูน

คนกลุ่มนี้ยังต้องมีการปรับตัวด้านการใช้จ่าย โดยใช้วิธีการเรียนรู้ทั้งจากที่เคยเกิดขึ้นกับตนเองและการเรียนรู้จากแหล่งอื่น ๆ ในการปรับตัวด้านค่าใช้จ่ายซึ่งมีหลายรูปแบบ เช่น การลดการใช้จ่ายที่ไม่จำเป็น บทเรียนนี้มักเกิดขึ้นกับกลุ่มคนที่เคยเลี้ยงกุ้งมาก่อน ซึ่งเคยใช้จ่ายค่อนข้างฟุ่มเฟือย แต่ในสถานการณ์ปัจจุบันกลุ่มคนเหล่านี้ต้องมีการจัดการเกี่ยวกับการใช้จ่ายในครัวเรือนและลดรายจ่ายของตนเองลง เช่น การลดดื่มเหล้า ลดบุหรี่ ลดการเที่ยวเตร่ ส่วนเครื่องใช้ต่าง ๆ ภายในครัวเรือน หากไม่มีความจำเป็นเร่งด่วนก็มักจะลดการซื้อหาไว้ก่อน ตลอดจนการซ่อมแซม การต่อเติมอาคารบ้านเรือน ซึ่งแตกต่างไปจากกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ที่ได้รับประโยชน์จากโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังอย่างเห็นได้ชัด เนื่องจากกลุ่มคนเหล่านี้ได้มีการปรับปรุงลักษณะทางกายภาพของอาคารบ้านเรือนกันอย่างหลากหลาย

ในขณะการเข้าสู่แรงงานรับจ้างของเกษตรกรบ้านเสื่อหิงและบ้านทวยเทพเป็นไปอย่างเข้มข้น แต่ที่บ้านท้ายโนด ซึ่งได้รับประโยชน์จากการเกิดขึ้นของโครงการฯ ไม่มีการใช้แรงงานรับจ้างหรือมีแรงงานอยู่บ้างก็เป็นการรับจ้างเก็บเกี่ยวผลผลิตภายในหมู่บ้าน ซึ่งเป็นลักษณะของการแลกเปลี่ยนหมุนเวียนแรงงานกัน ในยามที่ผลผลิตมีปริมาณมากจนเก็บเกี่ยวไม่ทัน และที่บ้านท้ายโนดยังเป็นแหล่งประกอบกิจการที่มีแรงงานจากนอกหมู่บ้านเข้ามารับจ้างเก็บเกี่ยวผลผลิตอีกด้วย ได้แก่ คนที่บ้านเสื่อหิงเข้ามารับจ้างเก็บพริกที่บ้านท้ายโนด เป็นต้น

2) กลุ่มแรงงานรับจ้างในพื้นที่ มีประมาณร้อยละ 8 ของครัวเรือนทั้งหมด กลุ่มแรงงานรับจ้างในพื้นที่มีอยู่หลายลักษณะ เช่น กลุ่มแรงงานในโรงงานเกี่ยวกับอาหารทะเล กลุ่มแรงงานรับจ้างทั่วไป และกลุ่มใช้แรงงานรับจ้างอยู่ในครัวเรือน

กลุ่มแรงงานในโรงงาน การเข้าสู่การผลิตของระบบโรงงานมักเป็นแรงงานผู้หญิง เนื่องจากกิจกรรมต่าง ๆ ของโรงงาน เหมาะสมกับแรงงานผู้หญิงมากกว่าการใช้แรงงานผู้ชาย ผู้หญิงจึงเข้าสู่โรงงานจากการชักชวนแนะนำของเพื่อน ๆ ที่เข้าสู่ระบบโรงงานมาก่อนแล้ว และโรงงานแต่ละแห่งมีการเข้าออกของพนักงานตลอดเวลา ความต้องการแรงงานจึงมีตลอดเวลาเช่นกัน ทางโรงงานจะปิดประกาศรับสมัครพนักงานตำแหน่งต่าง ๆ ไว้ที่โรงงาน ผู้ที่ทำงานในโรงงานอยู่แล้วจึงบอกต่อและชักชวนผู้ที่กำลังว่างงานหรือผู้ที่ต้องการเปลี่ยนงาน ให้ไปสมัครงานในตำแหน่งที่ต้องการ ซึ่งแต่ละตำแหน่งได้ระบุคุณสมบัติของผู้สมัครไว้ชัดเจน ดังนั้นผู้มีวุฒิทางการศึกษาระดับต่าง ๆ เช่น จบการศึกษาระดับประถมศึกษาปีที่ 6 ระดับมัธยมศึกษาปีที่ 3 ระดับมัธยมศึกษาปีที่ 6 หรือวุฒิการศึกษาระดับอื่น ๆ เลือกสมัครในตำแหน่งที่ต้องการ หลังจากนั้นทางโรงงานจัดการอบรมให้ความรู้เกี่ยวกับกิจกรรมของพนักงานแต่ละตำแหน่ง เป็นเวลาประมาณ 1 สัปดาห์ ผู้ผ่านการอบรมจึงเข้าทำงานในโรงงานได้

การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตที่เกิดขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ส่งผลให้มีความเปลี่ยนแปลงถึงบทบาทหน้าที่ภายในครัวเรือนเกิดขึ้นอย่างเห็นได้ชัด คือ บทบาทหน้าที่ด้านการสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจของครัวเรือน เพราะโดยทั่วไปแล้วหัวหน้าครอบครัวซึ่งหมายถึงผู้ชายเป็นผู้ที่ต้องรับผิดชอบด้านการประกอบอาชีพเพื่อหารายได้เลี้ยงครอบครัว ส่วนผู้หญิงมีหน้าที่ในการจัดการภายในบ้านเรือน เช่น การเอาใจใส่ดูแลบุตรหลาน ด้านอาหาร ด้านค่าใช้จ่าย แม้จะต้องช่วยเหลือสามีในกิจกรรมต่าง ๆ ของอาชีพ แต่ภาระหลักและหนักกว่าเป็นหน้าที่และบทบาทของผู้ชาย ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าผู้ชายมีหน้าที่หาเงิน ส่วนผู้หญิงมีหน้าที่เก็บและใช้จ่ายเงิน การเกิดภาวะวิกฤติทางเศรษฐกิจและการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรตลอดจนระบบการผลิต ทำให้ผู้หญิงจำนวนหนึ่งต้องกลับมาเป็นผู้รับภาระในกิจกรรมเพื่อสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจของครอบครัวแทนผู้ชาย และผู้ชายกลับต้องไปรับหน้าที่ดูแลภายในครัวเรือน ทั้งการหุงหาอาหารและการเลี้ยงดูบุตรหลาน แรงกดดันที่ทำให้ผู้หญิงต้องเป็นฝ่ายหารายได้หลักของครอบครัวหลายประการ ดังนี้

ประการแรก การเกิดภาวะวิกฤติของนาุ้ง การเกิดขึ้นของนาุ้งทำให้มีการกระจายรายได้ทั้งภายในท้องถิ่นและนอกท้องถิ่น ผู้เข้าสู่กระบวนการนาุ้งมีทุกระดับทั้งระดับนายทุน เกษตรกร กรรมกรทั่วไป ทั้งผู้หญิงและผู้ชาย การล่มสลายของนาุ้งจึงส่งผลต่อคนทุกระดับทุกเพศภาวะเช่นเดียวกัน ซึ่งแต่ละกลุ่มคนต่างได้รับผลกระทบไม่เหมือนกันและไม่เท่าเทียมกัน เกษตรกรส่วนหนึ่งและกรรมกรทั่วไปต้องกลายเป็นคนตกงาน ไม่มีงานทำ ไม่มีรายได้ จึงเป็นแรงกดดันให้ผู้หญิงต้องออกหางานทำเพื่อหารายได้มาชดเชย

ประการที่สอง เกิดจากการจ้างงานที่ระบุเพศภาวะ การเกิดขึ้นของโรงงานอุตสาหกรรมเกี่ยวกับสัตว์น้ำจำนวนมาก แถบพื้นที่ชายฝั่งทะเลตั้งแต่อำเภอปากพนังไปจนถึงอำเภอรโนด

อำเภอสะทิงพระ จังหวัดสงขลา ซึ่งมีความต้องการแรงงานผู้หญิงเป็นจำนวนมาก จึงเป็นโอกาสให้ผู้หญิงส่วนมากทั้งที่มีครอบครัวแล้ว และยังไม่มีครอบครัวเข้าสู่ตลาดแรงงานในท้องถิ่นที่คาดคิดว่ามีรายได้มั่นคงกว่าการทำงานในภาคเกษตร

ประการที่สาม ความไม่สมดุลของเศรษฐกิจครัวเรือน ในขณะที่ครัวเรือนต้องประสบปัญหาหารายได้ไม่สมดุลกับรายจ่าย เพราะค่าครองชีพสูงขึ้นแต่รายได้กลับลดลง เพราะขาดทุนจากการประกอบอาชีพต่าง ๆ เมื่อรายได้หลักขาดไปแต่ภายในครัวเรือนยังต้องมีการใช้จ่ายทุกวัน การหารายได้รายวันจึงเป็นทางเลือกที่ได้รับความนิยมมากขึ้น ประกอบกับแรงงานที่มีอยู่กับการะงานที่ไม่ต้องใช้ความรู้เพื่อประกอบการ จึงเป็นอีกเงื่อนไขหนึ่งที่ทำให้ผู้หญิงต้องออกไปเป็นแรงงานรับจ้าง

การที่ผู้หญิงได้รับการถ่ายทอดโอนภาระในการหารายได้เลี้ยงครอบครัว เกิดผลดีและผลเสียทั้งในระดับปัจเจกและระดับครอบครัว ดังนี้

ผลดีกับตนเอง การที่ผู้หญิงเป็นฝ่ายหารายได้เลี้ยงครอบครัวซึ่งเป็นสิทธิสตรีประการหนึ่ง ทำให้เกิดความภาคภูมิใจในตัวเองที่สามารถแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจให้ครอบครัวได้จึงไม่ได้มีความรู้สึกด้อยค่าหรือน้อยเนื้อต่ำใจ กลับรู้สึกว่าคุณค่าเพิ่มขึ้นกว่าเดิมและมีอำนาจภายในครอบครัวเพิ่มขึ้น เช่น มีสิทธิในการใช้จ่ายสิ่งของต่าง ๆ ทั้งที่เป็นของส่วนตัว ได้แก่ เสื้อผ้า เครื่องประดับร่างกาย ฯลฯ ซึ่งแต่เดิมนั้นการใช้จ่ายต้องผ่านการยินยอมจากผู้เป็นสามี ก่อน นอกจากนี้ยังมีอำนาจต่อรอง มีปากมีเสียง กล้าแสดงความคิดเห็น และลดภาวะการกดขี่ข่มเหงจากสามีทั้งการทะเลาะวิวาทและการทำร้ายร่างกาย ผลดีกับตนเองอีกประการหนึ่งคือ การมีโอกาสเรียนรู้และปรับตัวกับกฎ เกณฑ์ ระเบียบ กติกาต่าง ๆ ของสถาบันที่เข้าไปทำงาน ทั้งยังต้องปรับตัวทำให้อยู่ร่วมกันกับสังคมของแรงงานรับจ้างได้ ซึ่งนอกเหนือไปจากสถาบันครอบครัวหรือเครือญาติที่เคยสัมผัส การเข้าไปอยู่ในแวดวงของกลุ่มแรงงาน ที่มีระบบของนายจ้าง หัวหน้าคนงาน ผู้ควบคุมงาน ตลอดจนกระบวนการรับเงินค่าจ้าง รับเงินสวัสดิการต่าง ๆ ทำให้คนกลุ่มนี้สามารถใช้เทคโนโลยีต่าง ๆ ได้มากขึ้น เช่น การใช้บัตรเครดิตเพื่อถอนเงิน สอบถามยอดเงิน เป็นต้น นอกจากนี้โรงงานที่มีขนาดใหญ่ มีจำนวนพนักงานมาก ยังได้จัดสวัสดิการให้ลูกจ้างตามระเบียบทางราชการ จึงทำให้ผู้รับจ้างในโรงงานใช้สวัสดิการในโอกาสต่าง ๆ เช่น ค่ารักษาพยาบาลในยามเจ็บป่วย การขอกู้ทุนการศึกษาให้กับบุตร เป็นต้น

ผลดีระดับครอบครัว การออกทำงานหาเงินเลี้ยงครอบครัวของผู้หญิงทำให้สามารถพุงความมั่นคงทางเศรษฐกิจของครัวเรือนไว้ได้ หลังจากที่ผู้ชายต้องตกงานไม่สามารถหารายได้หลักมาเลี้ยงครอบครัว ส่วนในด้านการมีอำนาจต่อรองและลดภาวะการทะเลาะ ค่ำว่า ทูบตี ระหว่างสามีภรรยา ซึ่งส่งผลต่อสัมพันธภาพในครอบครัว โดยเฉพาะต่อความรู้สึกของลูก ๆ ดังที่ลูกของครอบครัวที่แม่ต้องออกไปทำงานในโรงงานแห่งหนึ่ง ส่วนพ่อทำงานรับจ้างทั่วไปในหมู่บ้าน

ว่า “ฉันดีใจที่แม่ไปทำงานปอกกุ้งที่โรงงาน เพราะแม่มีรายได้ แม่ให้เงินฉันไปโรงเรียนและค่าใช้จ่ายในบ้าน พ่อจึงไม่กล้าทะเลาะทุบตีแม่อีกเลย” แต่การต้องรับภาระหารายได้หลักของครอบครัวก็เป็นภาระที่หนักมากสำหรับผู้หญิงทั้งยังเกิดปัญหาต่าง ๆ ตามมา ซึ่งเป็นผลเสียที่เกิดขึ้นดังนี้

ผลเสียที่เกิดกับตนเอง ได้แก่ ผลที่เกิดกับสุขภาพ การเป็นแรงงานที่ต้องใช้แรงงานหนัก การเข้าไปทำงานภายใต้เงื่อนไขและกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ของโรงงาน แม้ทำให้เกิดการเรียนรู้และปรับตัว แต่ก็ยังเป็นผลต่อสุขภาพของผู้หญิง ดังกรณีที่หนึ่ง การต้องยืนทำงานตลอดเวลาในกิจกรรมปอกกุ้งหรือปอกหมึก ทำให้มีผลต่อระบบการทำงานของอวัยวะภายใน ได้แก่ มดลูกไต่ จึงทำให้ผู้หญิงมีโอกาสเป็นโรคเกี่ยวกับมดลูกมากขึ้น ซึ่งต้องออกจากงานไปหลายราย กรณีที่สอง การทำงานภายในห้องที่ต้องใช้ระบบความเย็นสูง ทั้งยังมีสารเคมีสำหรับใช้ในห้องเย็นจึงมีผลต่อสุขภาพเกี่ยวกับทางเดินหายใจ และมีผลต่อร่างกายเนื่องจากต้องอยู่ภายในห้องที่เย็นจัดและเป็นเวลาติดต่อกันนานหลายปี แต่คนงานก็ไม่มีสิทธิที่จะต่อรอง คนงานคนหนึ่งเล่าว่า “เขาคิดเฉพาะอนามัยของกุ้ง ของหมึก ที่พวกเราต้องจัดการให้เขาถูกต้องตามระเบียบ ก็ต้องผ่านน้ำยาฆ่าเชื้อโรคถึง 2 – 3 ชั้น ถ้าใครเป็นหวัด มีน้ำมูก เขาจะไม่ให้เข้าไปทำงาน เขาเกรงว่ากุ้งเขาจะมีเชื้อโรคปะปนอยู่ แต่เขาไม่ได้คิดถึงสุขภาพของเราเลย ที่ต้องยืน ต้องอยู่ในห้องเย็นตลอดเวลาจนตัวซีดหมดแล้ว” ผลเสียที่เกิดต่อสุขภาพของคนงานอีกประการหนึ่ง คือ การขาดการพักผ่อนที่เพียงพอและเหมาะสม เนื่องจากการทำงานในโรงงานต้องมีการทำงานตลอด 24 ชั่วโมง จึงได้มีการจัดคนงานเข้าปฏิบัติงานเป็นกะ เช่น กะเช้า กะบ่าย หรือกะกลางคืน ผู้ที่ได้ปฏิบัติงานกะเช้าจะต้องออกเดินทางจากบ้านไปถึงโรงงานให้ทันเวลา เพื่อเข้าทำงานจนครบตามเวลา และต้องหยุดพักประมาณ 2 – 3 ชั่วโมง เพื่อเข้าปฏิบัติในกะบ่าย คนงานที่มีบ้านเรือนอยู่ไกลจากโรงงานไม่สามารถกลับมาพักที่บ้านได้ เนื่องจากไม่มีรถรับส่ง หรือต้องเพิ่มภาระค่าใช้จ่ายเป็นค่ารถมากขึ้น เมื่อเข้าทำงานต่อในกะบ่ายต้องทำงานไปจนถึงประมาณ 21 นาฬิกาจึงหมดเวลาทำงานและได้กลับบ้าน ทำให้ขาดการพักผ่อนที่เพียงพอ ส่วนกลุ่มที่ต้องเข้าปฏิบัติในกะกลางคืนต้องออกจากบ้านตอนเย็น และกลับมาบ้านตอนเช้า จึงต้องนอนพักตอนกลางวัน “เราทำงานกลางคืนเสียจนชินแล้ว ไม่รู้สึกง่วง แต่หากกลางวันไม่ได้นอนอย่างเต็มที่ก็รู้สึกง่วงเหมือนกัน”

ผลเสียระดับครอบครัว จากการทำงานนอกบ้าน การมีโอกาสดพบหาสมาคมกับบุคคลต่าง ๆ จึงพบว่า หลายครอบครัวมีปัญหาคอรัวในด้านผู้ชาย บางครอบครัวถึงขั้นหย่าร้างกันก็มี นอกจากนี้ยังพบว่า การเปลี่ยนบทบาทของผู้หญิงและผู้ชาย ที่ทำให้ผู้ชายต้องเป็นฝ่ายดูแลลูก ทำให้ครอบครัวมีปัญหาด้านความอบอุ่นของครอบครัว เช่น ลูกกลายเป็นคนก้าวร้าว ลึกขโมย

หรือเหงา ไม่สดชื่นร่าเริง และมีผลต่อผลการเรียนของนักเรียนอีกด้วย บางครอบครัวที่ถูกอยู่ในวัยรุ่นอาจประพฤติดังนี้ไม่เหมาะสม เช่น เทียวเตร่ สูบบุหรี่ เป็นต้น

กลุ่มแรงงานรับจ้างทั่วไป หมายถึงกลุ่มคนที่ใช้แรงงานรับจ้างเป็นครั้งคราวในชุมชนที่อาศัยอยู่เพื่อหารายได้เสริมให้ครอบครัว ซึ่งมีอยู่ไม่มากนักคือประมาณร้อยละ 3 ของครัวเรือนทั้งหมด คนกลุ่มนี้มีข้อจำกัดที่ไม่สามารถอพยพแรงงานไปทำยังนอกพื้นที่ได้ หรือไม่มีโอกาสเข้าทำงานในโรงงาน ซึ่งมีทั้งผู้หญิงและผู้ชาย โดยมีข้อจำกัดด้านอายุ ด้านเพศภาวะ หรือความจำเป็นภายในครอบครัวที่ต้องมีภาระต้องเลี้ยงดูสมาชิกในครอบครัว และบางคนไม่ต้องการทำงานรับจ้างภายใต้ระเบียบกฎเกณฑ์ของโรงงาน เมื่อมีการจ้างงานขึ้นในหมู่บ้านคนกลุ่มนี้จึงรับจ้างทำงาน เช่น การขุดดิน การตัดหญ้า การปลูกพืชผัก การเก็บพริก เป็นต้น คนกลุ่มนี้มักเป็นที่รับทราบและรู้จักกันดีของผู้ว่าจ้างทั่วไป คนกลุ่มนี้อาจรับงานจ้างในรูปแบบของการรวมกลุ่มที่มีการรวมตัวกันอย่างไม่เป็นทางการ คือ อาจมีคนใดคนหนึ่งเป็นผู้รับผิดชอบประสานจากผู้ว่าจ้าง เช่น ผู้ว่าจ้างต้องการแรงงานเพื่อปลูกสน ประมาณ 10 คน จึงได้ติดต่อให้ผู้เป็นหัวหน้าจัดเตรียมแรงงานให้ ผู้ที่เป็นหัวหน้าหรือผู้ติดต่อประสานงานก็เป็นผู้ใช้แรงงานด้วยคนหนึ่ง แรงงานกลุ่มนี้ไม่ได้รับงานเฉพาะการปลูกพืชเท่านั้น แต่อาจรับจ้างทำงานประเภทอื่น ๆ อีกหลายอย่าง ได้แก่ การตัดหญ้า การตกแต่งกิ่งไม้ การให้ปุ๋ยในแปลงเกษตร การฉีดยากำจัดศัตรูพืช ฯลฯ

นอกจากการรับจ้างในลักษณะที่กล่าวแล้ว ยังมีกลุ่มแรงงานอีกประเภทหนึ่ง คือกลุ่มใช้แรงงานรับจ้างอยู่ในครัวเรือน กลุ่มนี้ ได้แก่ กลุ่มรับจ้างเย็บผ้าจากผู้ว่าจ้าง และกลุ่มขับรถจักรยานยนต์รับจ้าง กลุ่มรับจ้างเย็บผ้ามีทั้งผู้หญิงและผู้ชายแต่ผู้หญิงมีจำนวนมากกว่า คนกลุ่มนี้ต้องมีความสามารถในการเย็บผ้าด้วยจักรเย็บผ้า หากครัวเรือนใดไม่มีจักรเย็บผ้า แต่มีความสามารถด้านการเย็บ ผู้ว่าจ้างจะนำจักรเย็บผ้ามาให้ยืมใช้สำหรับเย็บผ้าที่บ้าน การว่าจ้างส่วนมากคิดราคากันตามจำนวนชิ้นงานที่เย็บ เช่น งานสำเร็จหนึ่งชิ้นจะได้ค่าแรง 7 บาท ผู้ใช้แรงงานที่ต้องการรายได้มากก็ต้องใช้แรงงานมากขึ้น การเย็บผ้าจะมีอยู่ในชุมชนบ้านเสื่อหิงมากกว่าที่บ้านทวยเทพ ส่วนกลุ่มขับรถจักรยานยนต์รับจ้างซึ่งเป็นผู้ชาย คนกลุ่มนี้ใช้ทรัพย์สินที่มีอยู่เพื่อหารายได้เสริมให้แก่ครัวเรือน โดยการขับรถจักรยานยนต์เพื่อรับจ้างขนส่งผู้โดยสารจากหมู่บ้านไปยังสถานที่ต่าง ๆ ทำให้มีรายได้จุนเจือครอบครัวได้ส่วนหนึ่ง

การขุดรีดแรงงานกับความอยู่รอด ความแตกต่างระหว่างครัวเรือนในแต่ละพื้นที่ที่มีอยู่ค่อนข้างสูง เช่น ขนาดของครอบครัว วัยของสมาชิกในครอบครัว ขนาดของที่ดินที่ครอบครอง ระดับการศึกษาหรือความรู้ความสามารถ และศักยภาพในการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ ความแตกต่างเหล่านี้เป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ครัวเรือนเลือกวิถีการดำรงชีพที่แตกต่างกัน และทำให้มีสถานภาพทางเศรษฐกิจในครัวเรือนต่างกัน การขาดซึ่งที่ดินทำกินและขาดโอกาสในการเข้าถึง

การใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ทำให้หลายครัวเรือนต้องใช้ทุนทางด้านแรงงานของตนเอง เพื่อให้ได้มาซึ่งรายได้ที่เป็นค่าใช้จ่ายประจำของครัวเรือน เพราะค่าใช้จ่ายของครอบครัวในวันหนึ่ง ๆ นั้น ต้องจ่ายเป็นอาหารจำนวน 3 มื้อ ส่วนในครอบครัวที่มีบุตรหลานที่อยู่ในวัยเรียน ต้องจ่ายให้บุตรในการไปศึกษาเล่าเรียน เช่น ค่าโดยสาร ค่าอาหาร ค่าใช้จ่ายอื่น ๆ ครอบครัวที่มีบุตรกำลังเล่าเรียนหลายคน จึงต้องใช้จ่ายเฉพาะให้บุตรหลานไปโรงเรียนถึงวันละ 100 - 300 บาท

ความจำเป็นในการหารายได้เพื่อให้เพียงพอกับรายจ่ายของครัวเรือนจึงเป็นสิ่งที่ครัวเรือนคนจนต้องใส่ใจ และพยายามทุกวิถีทางเพื่อให้ได้เงินมาเพียงเป็นค่าใช้จ่ายประจำวัน โดยเฉพาะในเรื่องของบุตรหลาน ซึ่งนักเรียนนักศึกษาในสังคมปัจจุบันต้องมีค่าใช้จ่ายเป็นจำนวนมาก ทั้งเป็นเรื่องที่จำเป็นและเรื่องไม่จำเป็น ด้วยผู้ปกครองมีความคาดหวังให้บุตรหลานได้เล่าเรียนหนังสือในระดับสูง ขณะที่สังคมของการศึกษาเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก ประกอบกับสถานศึกษาเกือบทุกพื้นที่จะมีลักษณะหรือสภาพทางสังคมที่คล้ายคลึงกัน คือต้องมีค่าใช้จ่ายเพื่อการศึกษาเล่าเรียนสูงมาก ครัวเรือนคนจนไม่ต้องการให้บุตรหลานมีปมด้อยหรือมีอะไรที่ไม่เหมือนกับคนอื่น จึงยังเป็นการเพิ่มภาระด้านการหารายได้ให้กับครัวเรือนมากขึ้น การปรับตัวของครัวเรือนหลายครัวเรือนจึงใช้วิธีการขูดรีดแรงงานตนเองเพื่อความอยู่รอดของครอบครัว โดยการทำงานมากขึ้นกว่าปกติ

การใช้แรงงานอย่างเข้มข้นเป็นลักษณะของการปรับตัวเพื่อความอยู่รอด ที่ต้องขูดรีดแรงงานของตนเองเพื่อแลกกับรายได้ ซึ่งแต่ละครัวเรือนต้องรับภาระค่าใช้จ่ายตามปกติของครัวเรือนแล้ว บางครั้งอาจต้องมีค่าใช้จ่ายที่ไม่คาดคิดมาก่อน เช่น ครอบครัวของลัดดาซึ่งต้องรับภาระเลี้ยงดูผู้ป่วยซึ่งเป็นญาติพี่น้อง จึงต้องให้สามีออกไปทำงานรับจ้างในเรือประมง ตัวเองต้องรับจ้างเย็บผ้าทั้งกลางวันและกลางคืน เพื่อให้มีรายได้เพิ่มขึ้น หรือครัวเรือนของสมหวังที่ต้องทำงานหลาย ๆ ประเภท ตลอดทั้งวัน ส่วนภรรยาก็ต้องเริ่มทำภารกิจของอาชีพขายอาหารตั้งแต่เวลา 03.00 นาฬิกา ของทุกคืน ส่วนแรงงานรับจ้างในโรงงานแปรรูปอาหารทะเลชายฝั่ง ผู้ใช้แรงงานมักเลือกโรงงานที่มีงานให้ทำล่วงหน้า เพราะจะได้มีรายได้จากการทำงานล่วงหน้า ในอัตราชั่วโมงละ 27 - 30 บาท แม้ว่าการทำล่วงเวลาดังกล่าวจะต้องทำในเวลากลางคืน ที่ต้องเผชิญกับความหนาวเย็นทั้งจากระบบทำความเย็นและจากอากาศในช่วงกลางคืนก็ตาม แต่การได้เงินเพิ่มขึ้นวันละ 50 - 60 บาท เป็นสิ่งที่คนงานหลายคนต้องการ เพราะต้องนำไปชดเชยกับค่าใช้จ่ายอื่น ๆ ที่เพิ่มขึ้น ดังนั้นจึงพบว่า ผู้ใช้แรงงานในโรงงานจำนวนหนึ่งไม่เลือกทำงานในโรงงานที่ไม่มีการทำล่วงเวลา เพราะคิดว่าตนเองเสียโอกาสที่จะได้รับเงินค่าแรงงานจากการทำล่วงเวลา จึงยอมไปสมัครทำงานที่โรงงานอื่นที่มีการทำล่วงเวลาแม้จะต้องเดินทางไกลกว่า

4.3 กลุ่มอพยพย้ายถิ่น มีประมาณร้อยละ 4 ของครัวเรือนทั้งหมด การอพยพย้ายถิ่นมี 2 รูปแบบ คือ การอพยพแบบถาวร การอพยพแบบชั่วคราว

1) การอพยพแบบถาวร เป็นการอพยพออกนอกพื้นที่ไปตั้งหลักแหล่งหรือแสวงหาแนวทางการผลิตแบบอื่น มี 2 ประเภท คือ ประเภทย้ายถิ่นไม่หมดทั้งครอบครัว โดยการให้สมาชิกคนใดคนหนึ่งไปทำงานที่อื่นเป็นการถาวร ซึ่งมักเป็นบุตรชาย บุตรหญิงที่อาจยังอยู่ในวัยศึกษาเล่าเรียน แต่ต้องออกจากระบบการศึกษา อันเป็นลักษณะของการใช้กลยุทธ์การยอมสละ การยอมสละเป็นกลยุทธ์ที่พบในหลายครัวเรือนของคนจนที่ประสบภาวะวิกฤติทั้งเป็นไปในลักษณะที่ไม่สามารถเข้าร่วมประชุม หรือ ร่วมแลกเปลี่ยนแรงงานในกิจกรรมส่วนรวม เนื่องจากไม่มีทั้งเวลาและแรงงานมากพอ อีกลักษณะหนึ่งที่ปรากฏขึ้นในหลายครัวเรือนภายใต้สถานการณ์ที่มีการเปลี่ยนแปลงทางการผลิต คือ การให้บุตรหลานออกจากโรงเรียน ซึ่งมีอยู่หลายลักษณะ เช่น การให้บุตรออกจากโรงเรียนทั้ง ๆ ที่ยังไม่จบการศึกษาภาคบังคับ คือ ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 เนื่องจากทางครอบครัวไม่มีค่าใช้จ่ายสำหรับการศึกษาของบุตร และยังต้องการให้บุตรออกทำงานเพื่อหารายได้จุนเจือครอบครัวส่วนหนึ่งด้วย ลักษณะที่สอง คือ การให้บุตรออกจากโรงเรียนในระดับมัธยมศึกษาปีที่ 4 – 6 โดยที่บุตรยังไม่จบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 แต่ต้องออกจากโรงเรียนด้วยเหตุผลเดียวกัน อีกลักษณะหนึ่งคือ ยังคงให้บุตรได้ศึกษาในโรงเรียน แต่ต้องย้ายสถานที่เรียนไปยังที่ที่มีค่าใช้จ่ายน้อยกว่า ตัวอย่างหนึ่งคือ ครัวเรือนต้องให้ลูกออกจากโรงเรียนประจำจังหวัด คือ โรงเรียนเบญจมราชูทิศ เพื่อให้ลูกไปเรียนต่อสายอาชีพ (ปวช.) ที่โรงเรียนเอกชนแห่งหนึ่งในอำเภอปากพนังด้วยเหตุผลที่ว่า ได้เรียนฟรีตลอด 3 ปี คือ ตั้งแต่ปีที่ 1 – 3 และยังต้องให้บุตรไปอาศัยอยู่กับญาติเพื่อจะได้ลดค่าใช้จ่ายในการเดินทางไปเรียน อีกตัวอย่างหนึ่งคือ การให้ลูกไปเรียนที่โรงเรียนศึกษาสงเคราะห์ของกรมประชาสงเคราะห์ เพราะไม่ต้องจ่ายค่าอื่นใดที่เกี่ยวข้องกับการเล่าเรียน ทั้งยังต้องย้ายไปอยู่ประจำที่โรงเรียนด้วยทำให้ลดภาระการใช้จ่ายลงอย่างมาก

อีกประเภทหนึ่งคือ การอพยพย้ายถิ่นทั้งครอบครัว ซึ่งเกิดขึ้นทั้งในเขตพื้นที่น้ำเค็มและพื้นที่น้ำจืด อันเกิดจากการเลิกอาชีพที่เคยทำอยู่แต่เดิมโดยเฉพาะการเลี้ยงกุ้ง เมื่อหนทางการเลี้ยงกุ้งยังไม่สามารถบรรลุเป้าหมายของการดำรงชีพได้ ครัวเรือนส่วนหนึ่งจึงต้องย้ายถิ่นที่อยู่เพื่อไปหางานทำยังที่ทำงานแห่งใหม่และประกอบอาชีพใหม่ เช่น การไปรับจ้างตามโรงงานในกรุงเทพฯ หรือจังหวัดอื่น ๆ การออกไปประกอบกิจการร้านขายของขนาดเล็ก การออกไปแสวงหาที่ทำกินแหล่งใหม่ในต่างจังหวัด เป็นต้น

การอพยพแรงงานแบบถาวร มีอยู่ในชุมชนบ้านเลื้อหิง โดยการย้ายครอบครัวเพื่อไปหางานทำแหล่งใหม่ ส่วนที่บ้านทวยเทพ มีการอพยพครอบครัวออกไปทำกินยังต่างจังหวัด เพื่อไปทำสวนยางพาราที่จังหวัดกระบี่ โดยการพึ่งพาทุนทางสังคม คือ การอาศัยเครือข่ายญาติ แต่ที่บ้าน

ท้ายโนตไม่มีการอพยพแรงงานออกนอกพื้นที่แบบถาวร ซึ่งนอกจากที่บ้านท้ายโนตไม่มีครัวเรือนอพยพย้ายออกนอกพื้นที่แล้ว ในทางกลับกันในชุมชนบ้านท้ายโนตมีการอพยพแรงงานจากภายนอกมายังภายในพื้นที่แบบถาวร ซึ่งเข้ามาด้วยระบบเครือข่าย เพราะผู้ย้ายเข้ามาเป็นคนที่อยู่ในท้องถิ่นมาก่อน แต่ได้อพยพย้ายไปทำมาหากินยังต่างจังหวัด เมื่อภายในชุมชนมีสภาพแวดล้อมและทรัพยากรการผลิตที่เอื้อต่อการผลิต จึงได้อพยพครอบครัวกลับเข้ามาตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ในพื้นที่อีกครั้งหนึ่ง

ตัวอย่างครัวเรือนที่อพยพแบบถาวร ครอบครัวของกัญญา (นามสมมุติ)

ครอบครัวของกัญญา กัญญากับสามีทำงานรับจ้างในโรงงานแห่งหนึ่งใน กทม. มีหน้าที่เป็นพนักงานเย็บเครื่องหนัง เช่น กระเป๋าชนิดต่าง ๆ กัญญามีลูก 2 คน กำลังเรียนอยู่ในระดับประถมศึกษา ในโรงเรียนที่ กทม. รายได้ของทั้งสามีและภรรยาที่ได้รับจากการทำงานในโรงงานมีพอ ๆ กับรายจ่ายแต่ละเดือน เพราะกัญญาต้องเช่าบ้านอาศัยอยู่ที่ กทม. และค่าครองชีพที่ค่อนข้างสูง แต่กัญญาและสามีก็คิดว่าการทำงานอยู่ใน กทม. ยังดีกว่าการกลับมาทำนาอยู่ที่บ้านเกิด เพราะอาชีพทำนาไม่มีความมั่นคงด้านรายได้

บ้านเดิมของกัญญาที่มีพ่อแม่ยังคงอยู่ที่บ้าน ในหมู่บ้านเสือหึง ต.ท่าซอม อ.หัวไทร พื้นที่หมู่บ้านเสือหึงมีการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิต จากการทำนาข้าวไปสู่การเลี้ยงกุ้ง พ่อแม่ของกัญญาที่มีที่ดินอยู่จำนวนหนึ่งที่มีทำเลเหมาะกับการทำเป็นบ่อเลี้ยงกุ้ง เมื่อพ่อแม่ชักชวนให้มาเลี้ยงกุ้งด้วยกัน กัญญาและสามีจึงลาออกจากการทำงานในโรงงาน แล้วอพยพครอบครัวมาอาศัยอยู่กับพ่อแม่ และลงทุนเลี้ยงกุ้ง ซึ่งสถานการณ์ของการเลี้ยงกุ้งเป็นไปตามที่ได้กล่าวแล้วในเบื้องต้น

เมื่อการเลี้ยงกุ้งประสบปัญหา จนไม่อาจยึดเป็นอาชีพหลักได้อีก กัญญาและครอบครัวจึงไม่มีรายได้ จึงต้องอพยพครอบครัวกลับไปหางานทำที่ กทม. อีกครั้งหนึ่ง โดยการกลับไปทำงานยังโรงงานเดิมคือเย็บกระเป๋า แม่ของกัญญาเล่าว่า “เขากลับไปอยู่กรุงเทพนั้นดีแล้ว เพราะอยู่บ้านเราไม่ทำไหรากิน ถ้าเลี้ยงกุ้งไม่ได้ก็หมดอาชีพ ที่ดินก็มีไม่มาก เอามาขุดเป็นบ่อกุ้งหมดแล้ว หลวงก็ไม่ให้ต่างค่าเปลี่ยนอาชีพ เพราะเราอยู่ในเขตน้ำเค็ม พวกเลี้ยงกุ้งก็ตายกันพอดี กัญญามันมีลูกต้องเลี้ยง ต้องเรียนหนังสือ ต้องทำงานหาเงิน ส่วนพวกเราแก่แล้ว อยู่กันไม่กี่ปีฝืนฝ�ก็ตายกันแล้ว อยู่หากินไปวัน ๆ ก็พอแค้นอยู่ได้ ”

2) การอพยพแบบชั่วคราว คนกลุ่มนี้ใช้กลยุทธ์การใช้ทุนทางสังคม คือ การอพยพไปหาที่ดินเพื่อขอใช้เป็นที่พักสำหรับปลูกพืชผักซึ่งนิยมกันมาก ได้แก่ การขอใช้ที่ดินของผู้ที่ปลูกปาล์มน้ำมัน เพราะในระยะแรก ๆ ของการปลูกปาล์มน้ำมัน จะมีพื้นที่ว่างอยู่มาก เหมาะสำหรับการ

ปลูกพืชผัก การปลูกพืชผักบนแปลงปาล์มน้ำมันนั้นได้ประโยชน์กันทั้งสองฝ่าย คือ ฝ่ายเจ้าของปาล์มน้ำมันจะได้มีคนช่วยดูแลต้นปาล์ม และทำให้แปลงปาล์มน้ำมันไม่มีเห็บารกปกคลุม ฝ่ายผู้ขอใช้พื้นที่สำหรับปลูกผักก็ได้ประโยชน์คือ ได้ใช้พื้นที่ปลูกพืชผักเก็บผลผลิตขายได้ การออกจากพื้นที่ไปใช้ที่ดินของเครือญาติเพื่อทำกินลักษณะนี้ มีทั้งการออกไปต่างจังหวัด เช่น กระบี่ พังงา สุราษฎร์ธานี เป็นต้น คนกลุ่มนี้อาจกลับมาอยู่ที่บ้านเดิมอีกครั้ง เมื่อสภาพแวดล้อมภายในพื้นที่เอื้ออำนวยต่อการประกอบอาชีพได้ เพราะผู้ที่อพยพออกไปนั้นยังคงมีบ้านเรือนที่อยู่อาศัยในหมู่บ้าน ที่ปล่อยทิ้งร้างไว้หรือให้คนอื่นเข้าไปอยู่อาศัยชั่วคราว

5. การเคลื่อนไหวเพื่อสนับสนุนการปรับตัว

การเคลื่อนไหวเพื่อสนับสนุนการปรับตัว หมายถึงการรวมตัวกันของชุมชนเพื่อให้สามารถดำรงชีพอยู่ภายใต้ระบบนิเวศที่เปลี่ยนแปลง ซึ่งการปรับตัวด้านการผลิตของครัวเรือนนั้น แต่ละกลุ่มการผลิตต่างก็ได้ใช้กลยุทธ์การปรับตัวให้สอดคล้องกับสภาพของการผลิต แต่การเคลื่อนไหวเป็นกลยุทธ์ที่ทุกกลุ่มอาชีพต้องดำเนินการร่วมกัน ซึ่งมีอย่างน้อย 3 วิธี คือ

5.1 การปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางสังคม มีการสร้างความสัมพันธ์ในรูปแบบใหม่ ทั้งเพื่อการให้ได้มาซึ่งบทบาทหน้าที่และอำนาจภายในชุมชน และเพื่อสร้างสัมพันธ์ภาพอันดีระหว่างกันเพื่อจะได้พึ่งพาอาศัยเกื้อกูลกันต่อไป

การสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม การสร้างความสัมพันธ์กับสังคมไม่ได้เป็นสิ่งใหม่ เพราะในอดีตสถาบันต่าง ๆ ในสังคมต่างมีบทบาทและหน้าที่ที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนทั่วไป แม้ในระยะหลัง ๆ จะเลือนหายไปบ้าง แต่เมื่อมีความจำเป็นความสัมพันธ์ต่าง ๆ ก็ได้กลับมารับใช้เพื่อให้สังคมได้ดำรงอยู่ต่อไป จึงพบว่าครัวเรือนคนจนที่บางครอบครัวมีที่ทำกินอยู่เพียง 4-5 ไร่ หรือบางครัวเรือนไม่มีที่ทำกิน แต่ครัวเรือนเหล่านี้ก็ได้รับเลือกตั้งให้เป็นผู้นำท้องถื่น เช่น ได้รับเลือกตั้งเป็นสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล ซึ่งมีรายได้ประจำเดือนละ 4,700 บาท บางครอบครัวพ่อแม่บ้านได้รับเลือกตั้งเป็นผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งมีเงินเดือนประจำเดือนละ 4,000 บาท บางครอบครัวได้รับการแต่งตั้งให้เป็นผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านซึ่งมีทั้งผู้หญิงและผู้ชาย ได้รับเงินเดือนประจำเดือนละ 2,500 บาท เงินเดือนเหล่านี้เป็นรายได้หลักของครอบครัว เมื่อผสมกับรายได้เสริมอื่น ๆ จึงเป็นรายรับของครัวเรือนที่พอเลี้ยงชีพอยู่ได้

ในบางครัวเรือนที่เป็นครัวเรือนของผู้สูงอายุ ประมาณ 60-70 ปี แต่มีฐานะยากจนมาก ทั้งยังต้องแบกรับภาระเลี้ยงดูผู้ป่วยในครอบครัวอีกด้วย ผู้หญิงซึ่งต้องทำหน้าที่ใช้จ่ายหุงหาอาหารในครัวเรือนแต่เพียงผู้เดียว แต่ด้วยเป็นผู้ที่มีมนุษยสัมพันธ์ดี ช่วยเหลืองานทั้งส่วนรวมและส่วนตัว เช่น งานวัด งานโรงเรียน งานบวช งานแต่งงาน เป็นต้น จึงสามารถหยิบยืมข้าว

ของ เงินทองจากผู้อื่นได้ตลอดเวลาแม้กระทั่งการพึ่งพาแม่ค้าทั่วไปในตลาดในอำเภอ ดังที่ผู้สูงอายุคนหนึ่งเล่าว่า “เมื่อยายไปซื้ออาหารที่ตลาดเชียรใหญ่ ถ้าเงินไม่พอก็เชื่อแม่ค้ามาก่อนได้ แต่ต้องเอาเงินไปให้ตามวันเวลาที่ตกลงกัน” บางครั้งเมื่อไม่มีเงินซื้อข้าวสารก็ได้ยืมเงินจากคนข้างบ้านไปใช้ได้บ่อยครั้งโดยไม่ต้องจ่ายค่าดอกเบี้ย แต่เงินที่หยิบยืมนั้นเป็นเงินจำนวนน้อยเพียงครั้งละ 100 – 200 บาท

กลุ่มมีฐานะทางเศรษฐกิจดีก็มีการสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม แต่มีเป้าหมายและกิจกรรมไม่เหมือนกัน เช่น ครั้วเรือนที่มีการค้าขายได้เปิดบ้านเป็นร้านค้าขายของชำในหมู่บ้าน โดยมีการทำการเกษตรไปด้วย เช่น เลี้ยงกิ้ง เลี้ยงปลา ทำนา ปลูกพืชผัก เป็นต้น การเปิดร้านขายของบางครั้วเรือนได้นำสินค้าที่จำเป็นต่อการอุปโภค บริโภค ภายในหมู่บ้าน จึงได้มีการแนะนำสินค้าพร้อมวิธีการใช้ ตัวอย่างเช่น ยาปราบศัตรูพืช สอร์โมนบำรุงพืชผักและบำรุงดิน เมล็ดพืชผัก ปุ๋ยเคมีสำหรับข้าวและพืชผัก สูตรต่าง ๆ ซึ่งบางครั้วเรือนก็ได้ใช้ผลิตภัณฑ์ดังกล่าวกับแปลงของตนเองด้วย เมื่อได้รับผลผลิตเป็นที่พอใจจึงได้แนะนำและจำหน่ายให้แก่เกษตรกรรายอื่น ๆ ในท้องถิ่น การซื้อขายสินค้าย่อยในท้องถิ่นดังกล่าวส่วนมากจะซื้อขายกันด้วยเงินสด แต่ในบางโอกาสมีการซื้อขายด้วยเงินเชื่อ และใช้ระบบเงินผ่อนด้วยก็มีอย่างในกรณีที่ต้องใช้เงินจำนวนมาก เช่น ปุ๋ยเคมี เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีกรณีหนึ่ง คือ การขายผลิตภัณฑ์สำหรับพืชที่หมู่บ้านท้ายโนด ผู้ขายผลิตภัณฑ์เป็นผู้รับซื้อผลผลิตจากสมาชิกภายในหมู่บ้านไปขายยังตลาดในต่างจังหวัดด้วย จึงได้นำเมล็ดพันธุ์พืชพร้อมปุ๋ยและสอร์โมนสำหรับบำรุงพืชผักให้กับเกษตรกรที่ต้องการนำไปใช้ โดยจะหักเงินกันต่อเมื่อเกษตรกรผู้ปลูกได้ขายผลผลิตให้กับตน การขายผลผลิตของเกษตรกรให้กับพ่อค้าภายในหมู่บ้านมีทั้งผลดีและผลเสีย กล่าวคือ ด้านผลดีผู้ขายสามารถขายผลผลิตให้กับพ่อค้าได้ทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นผลผลิตที่มีคุณภาพดีและพืชผักบางส่วนที่ขาดคุณสมบัติ โดยพ่อค้าที่รับซื้อจะให้ราคาที่แตกต่างกัน แต่หากขายให้กับพ่อค้าคนอื่น ๆ ทั่วไปซึ่งมักเลือกเฉพาะผลผลิตที่อยู่ในระดับดี ส่วนผลผลิตที่ชำรุดหรือขาดคุณสมบัติจะไม่รับซื้อ ทำให้เกษตรกรผู้ปลูกกลัวว่าจะขายผลผลิตไม่ได้ทั้งหมด จึงต้องขายให้กับพ่อค้าที่ได้ให้เมล็ดพันธุ์ หรือปุ๋ยไปใช้ก่อน ส่วนผลเสียคือเกษตรกรไม่สามารถต่อรองราคาได้ แม้ในยามที่ตลาดมีความต้องการผักสูงและพ่อค้าต่างแย่งกันซื้อ แต่ผู้ผลิตก็ต้องขายให้กับพ่อค้าคนเดิมถึงแม้จะได้ราคาต่ำกว่าคนอื่นก็ตาม กลุ่มคนที่ปลูกพืชผักจึงสามารถเข้าถึงพ่อค้าคนกลางในลักษณะดังกล่าวได้ทุกคนหากมีความต้องการ เพราะพ่อค้าเองก็มีความต้องการได้ลูกค้าจำนวนมากเพื่อจะได้มีผลผลิตไปจำหน่ายได้มากด้วย

นอกจากนี้ยังมีความสัมพันธ์ระหว่างนายจ้างกับลูกจ้าง เป็นความสัมพันธ์แบบใหม่ในพื้นที่ ที่เกิดจากระบบการใช้แรงงานรับจ้าง ความสัมพันธ์ระหว่างนายจ้างกับแรงงานมีทั้งประเภทอย่างเป็นทางการ ได้แก่ แรงงานในโรงงาน ซึ่งเป็นไปในลักษณะของการใช้ระเบียบ

กฎเกณฑ์ เพื่อใช้ในการควบคุมการทำงาน ความสัมพันธ์อันดีอาจส่งผลให้มีความยืดหยุ่นต่อการปฏิบัติงาน เช่น การลา การสับเปลี่ยนวันเวลาในการทำงาน เป็นต้น ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างแรงงานในพื้นที่กับผู้ว่าจ้างงาน ซึ่งมักเป็นผู้ที่รู้จักคุ้นเคยกันดี มีความเกื้อกูลกันมากกว่า ผู้รับจ้างอาจของานทำและอาจต่อรองราคาได้มากกว่า จึงสังเกตได้ว่าค่าแรงงานที่ทำในพื้นที่สูงกว่าค่าแรงงานในโรงงาน เช่น ค่าแรงงานในโรงงานที่ใช้เวลาทำงานวันละ 8 ชั่วโมง ได้รับค่าแรงวันละ 170 บาท ส่วนค่าแรงงานทั่วไปในพื้นที่ มีค่าแรงวันละ 200 บาท

5.2 การสร้างอำนาจการต่อรอง การประกอบอาชีพแต่เดิมนั้นครัวเรือนเกษตรกรรมส่วนมากต้องยอมรับสภาพทุกอย่างที่เกิดขึ้น และได้ปรับตัวเพื่อการผลิตเพียงลำพัง แต่ในปัจจุบันเกษตรกรรมมีวิธีการสร้างอำนาจการต่อรองได้มากขึ้น ทั้งที่เกิดจากการสร้างความสัมพันธ์เชิงอำนาจ เช่น ครัวเรือนของผู้มีที่ดินมากมีโอกาสร้างความสัมพันธ์เชิงอำนาจได้ โดยใช้ฐานทุนต่าง ๆ ของครัวเรือน ได้แก่ การเงิน ที่ดิน และเครือข่าย จึงมักได้รับการเลือกตั้งหรือแต่งตั้งให้เป็นผู้นำองค์กร กลุ่มต่าง ๆ ได้แก่ ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน ประธานกลุ่มการเงินประเภทต่าง ๆ ของหมู่บ้าน ฯ กลุ่มคนเหล่านี้สามารถเข้าถึงแหล่งทุนหรือหน่วยงานภาครัฐที่มีงบประมาณสำหรับพัฒนาชุมชน จึงจัดให้มีการรวมกลุ่มของเกษตรกรรมเพื่อรองรับกับนโยบายของหน่วยงานต่าง ๆ ที่ต้องการส่งเสริมสนับสนุนด้านอาชีพ เช่น การจัดตั้งกลุ่มทำปุ๋ยอินทรีย์ชีวภาพ กลุ่มเลี้ยงวัว กลุ่มทำน้ำส้มจาก กลุ่มทำน้ำยาเอนกประสงค์ ของบ้านเสื่อหิง เป็นต้น จากการสร้างตัวตนและเป็นคนสนใจต่อความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรอบด้านสามารถดึงงบประมาณจากภาครัฐ เพื่อก่อสร้างโครงสร้างที่เป็นปัจจัยพื้นฐานของหมู่บ้านได้ เช่น ถนนลาดยาง ลำคลองสายย่อย เป็นต้น นอกจากนี้ยังได้เข้าร่วมโครงการต่าง ๆ ทั้งโครงการการวิจัยจากหน่วยงานต่าง ๆ ที่มีผลให้ครัวเรือนของสมาชิกได้มีโอกาสต่อรองด้านอาชีพส่วนหนึ่ง การสร้างกลุ่มในลักษณะดังกล่าวทำให้กลุ่มคนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจต่ำเข้าร่วมเป็นสมาชิกของกลุ่ม ในขณะที่กลุ่มคนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจสูงมักไม่เข้าร่วมกิจกรรม เนื่องจากกลุ่มที่มีฐานะจะมีภาระหน้าที่หรือมีงานประจำที่ต้องปฏิบัติ และคิดว่าตัวเองไม่มีความจำเป็นในการต่อรองกับหน่วยงานอื่นในรูปแบบของการรวมกลุ่ม เพราะตนเองมีช่องทางอื่นเพื่อเข้าถึงหน่วยงานที่เกี่ยวข้องอยู่แล้ว

การต่อรองอีกลักษณะหนึ่งเพื่อความอยู่รอดของครอบครัว คือการต่อรองแหล่งเงินทุน โดยการให้ปรับกฎเกณฑ์เงินกู้ ภาระหนี้สินที่ครัวเรือนคนจนต้องแบกรับเป็นภาระที่หนักหน่วง เพราะภายใต้เงื่อนไขของการเปลี่ยนแปลงทางระบบนิเวศทำให้ต่างคนต่างดิ้นรนต่อสู้เพื่อความอยู่รอดเพื่อให้พ้นจากภาวะวิกฤติที่กำลังประสบ แหล่งที่มาของรายได้เพื่อใช้จ่ายในครัวเรือนจึงมาจากเงินกู้จากกองทุนภายในหมู่บ้านเป็นส่วนใหญ่ แต่กฎ กติกาของระเบียบการกู้เงิน การผ่อนชำระเงินกู้เป็นภาระที่หลายครัวเรือนไม่สามารถปฏิบัติได้ เช่น การผ่อนชำระเงินต้นพร้อม

ดอกเบี้ยเป็นรายเดือน เนื่องจากผู้กู้ไม่สามารถหารายได้ที่แน่นอนได้จึงได้ต่อรองให้ปรับกฎกติกาเพื่อให้อยู่รอดทั้ง 2 ฝ่าย คือ ทั้งผู้กู้เงินและความมั่นคงของกองทุนหมู่บ้าน จึงได้มีการปรับเปลี่ยนกฎเกณฑ์การกู้เงิน เช่น การผ่อนชำระเงินต้นพร้อมดอกเบี้ยเป็นรายปี และให้ปล่อยเงินกู้งวดต่อไปในคราวเดียวกัน ผลที่ครัวเรือนคนจนได้รับ คือ สามารถส่งเงินต้นพร้อมดอกเบี้ยได้ ตัวอย่าง ในกรณีที่กู้เงินต้นจำนวน 20,000 บาท เมื่อสิ้นปีผู้กู้ต้องนำเงินไปส่งทั้งสิ้น 22,400 บาท และในวันเดียวกันคนผู้นี้สามารถกู้เงินต้นกลับคืนมา ได้จำนวน 20,000 บาท จึงเท่ากับว่าผู้กู้จะจ่ายเงินเพียง 2,400 บาท แต่สภาพหนี้ยังคงมีอยู่เท่าเดิม คือ 20,000 บาท ส่วนผลทางความมั่นคงของกองทุนหมู่บ้านได้รับคือ เสถียรภาพทางการเงินยังคงดำรงอยู่ ไม่มีภาวะหนี้สูญ ได้รับดอกเบี้ยเท่าเดิม การปรับกฎ เกณฑ์ในลักษณะดังกล่าวทำให้ครัวเรือนคนจนอยู่ได้ แต่รูปแบบดังกล่าวจะใช้ได้เฉพาะหมู่บ้านที่มีครัวเรือนน้อย โดยมีจำนวนครัวเรือนที่ขอกู้เงินไม่มากนัก ที่สามารถทำให้ผู้กู้ได้รับเงินกลับมามีในวันเดียวกัน

การต่อรองการกู้เงินอีกลักษณะหนึ่งที่ครัวเรือนคนจนใช้เพื่อให้ได้มีโอกาสกู้เงินมากขึ้น คือ การสมัครเป็นสมาชิกของกลุ่มกองทุนหมู่บ้านของหมู่บ้านใกล้เคียง ซึ่งการเป็นสมาชิกกองทุน 2 หมู่บ้าน มี 2 รูปแบบ

ตัวอย่าง รูปแบบแรก คือ ครัวเรือนที่มีบ้านเรือนตั้งอยู่ในหมู่บ้านที่ 1 บ้านเสียหึ่งสมัครเป็นสมาชิกกองทุนหมู่บ้านที่ 1 โดยปฏิบัติตามระเบียบ กฎเกณฑ์ ของหมู่บ้านทุกประการ และมีสิทธิการกู้เงินเพราะเป็นคนในหมู่บ้าน แต่คนเดียวกันนี้ยังไปสมัครเป็นสมาชิกกองทุนหมู่บ้านของหมู่บ้านที่ 2 บ้านท่าเสริม อีกแห่งหนึ่ง โดยได้ปฏิบัติตามระเบียบ กฎเกณฑ์ ของหมู่บ้านที่ 2 ทุกประการ ดังนั้นจึงสามารถกู้ยืมเงินกองทุนหมู่บ้านทั้ง 2 หมู่บ้านได้ ซึ่งอาจได้เงินกู้ถึง 40,000 บาท และสามารถใช้วิธีการถ่ายเทเงินจากหมู่บ้านหนึ่งไปคืนเงินยังอีกหมู่บ้านหนึ่งได้

ส่วนรูปแบบที่สองซึ่งใช้วิธีการที่ซับซ้อนมากกว่าคือ การแยกครัวเรือนออกไปตั้งบ้านอยู่อีกหมู่บ้านหนึ่งที่ใกล้เคียงกัน โดยให้สามีหรือภรรยาย้ายสำมะโนครัวออกไป ซึ่งเป็นการย้ายเพียงแต่ชื่อเท่านั้น ส่วนตัวบุคคลยังอยู่ที่เดิม ในกรณีนี้สามารถสมัครเป็นสมาชิกกองทุนหมู่บ้านได้ทั้งสองหมู่บ้าน และขอกู้เงินกองทุนหมู่บ้านได้ทั้งสองหมู่บ้าน อาจได้เงินถึง 40,000 บาท

การต่อรองเพื่อการปรับกฎเกณฑ์ทางการเงินของคนจน ไม่เฉพาะแต่การปรับระเบียบการกู้เงินเท่านั้น เพราะพบว่าแม้แต่กฎเกณฑ์ของการสะสมหรือออมทรัพย์ก็ได้มีการต่อรองเพื่อให้ปรับระเบียบต่าง ๆ ถึงแม้จะทำให้หลักการออมทรัพย์บิดเบี้ยวไปบ้าง แต่เพื่อให้กลุ่มออมทรัพย์คงอยู่ได้จึงมีการออมทรัพย์เป็นรายปี โดยกระทำในคราวเดียวกันกับการ คืนเงินต้น กู้เงิน และออมเงิน กล่าวคือ เมื่อผู้ที่กู้ส่งเงินต้นและกู้เงินกลับคืนมาได้ ก็จะนำเงินส่วนหนึ่งฝากออมทรัพย์ที่กำหนดกันไว้ว่าต้องส่งออมทรัพย์ปีละ 300 บาท เมื่อสะสมทรัพย์ได้จำนวนมากขึ้น ก็สามารถ

ใช้ยอดเงินสะสมทรัพย์เหล่านี้ไปหักลบออกจากหนี้สินได้อีกด้วย จึงเห็นได้ว่าการจัดการทุนทางการเงินของครัวเรือนคนจนมีหลากหลายรูปแบบ แม้ในบางรูปแบบจะมีผลในเชิงได้เปรียบเสียเปรียบอยู่บ้างก็ต้องยินยอมกันในระดับหนึ่ง เพื่อให้อยู่รอดได้ภายใต้สถานการณ์ที่เกิดขึ้น

การที่ครัวเรือนพยายามเลือกระบบการผลิตหลายอย่าง มีทั้งการผลิตหลัก การผลิตรอง การผลิตเสริมอย่างหลากหลายเหล่านี้ เป็นการสร้างความหลากหลายการดำรงชีพในครัวเรือนซึ่งเป็นกลยุทธ์การปรับตัวลักษณะหนึ่ง ที่มีวัตถุประสงค์ทั้งเพื่อกระจายความเสี่ยงจากการผลิต และเพื่อสร้างความมั่นคงด้านรายได้ในครัวเรือน จึงพบว่าครัวเรือนที่เลือกรูปแบบการผลิตอย่างไม่เป็นทางการ มีการผลิตหลายอย่าง ทั้งเป็นการผลิตไปพร้อม ๆ กัน และการผลิตที่สมาชิกในครัวเรือนเลือกทำตามความถนัด ดังจะสังเกตได้จากครัวเรือนที่ได้ยกตัวอย่างข้างต้น คือ ครัวเรือนของสมหวัง และครัวเรือนของลัดดา ส่วนครัวเรือนอื่น ๆ ทั่วไปก็มีการผลิตอย่างหลากหลายเช่นเดียวกัน

6. ศักยภาพการปรับตัวและการประเมินศักยภาพ

ครัวเรือนที่มีการการปรับตัวสู่การผลิตแบบทฤษฎีภูมิและการผลิตแบบไม่เป็นทางการ ย่อมมุ่งหวังให้ครัวเรือนสามารถดำรงอยู่ได้ แต่ในการปรับตัวที่มีเงื่อนไขที่เป็นข้อจำกัดหลายประการ ทำให้แต่ละกลุ่มอาชีพมีศักยภาพในการปรับตัวไม่เท่าเทียมกัน อาชีพต่าง ๆ ทั้งที่เป็นการผลิตแบบทฤษฎีภูมิและแบบไม่เป็นทางการ พอที่จะแยกออกได้เป็น 2 ประเภท คือ ประเภทที่ครัวเรือนยึดเป็นอาชีพหลัก และประเภทอาชีพเสริมของครัวเรือน

ประเภทที่ 1 อาชีพหลัก การผลิตแบบทฤษฎีภูมิและแบบไม่เป็นทางการ ที่ครัวเรือนยึดเป็นอาชีพหลัก ที่สำคัญมี 2 อาชีพ คือ อาชีพค้าขาย และการทำงานรับจ้าง

การทำอาชีพค้าขาย แบ่งศักยภาพการปรับตัวเป็น 3 ระดับ คือ

1) กลุ่มค้าขายที่มีศักยภาพสูง หมายถึง ครัวเรือนที่ทำการค้าขายมีรายได้ค่อนข้างสูง สามารถสะสมทุนทั้งทุนทางการเงิน และทุนอื่น ๆ ได้ เช่น ที่ดิน ไม่มีหนี้สิน มีเงินเพียงพอที่จะส่งเสียให้บุตรหลานเรียนหนังสือในระดับสูงได้ มักเป็นครัวเรือนที่มีทุนทางการเงินค่อนข้างสูง เพราะสามารถใช้เงินทุนขยายกิจการค้าได้ สั่งสินค้าที่ต้องการขายได้เพียงพอ และมีเครื่องมือเครื่องใช้ที่เป็นองค์ประกอบการค้าขาย เช่น รถยนต์ เป็นต้น อีกทั้งมีทำเลที่ตั้งของบ้านเรือนหรือร้านค้าที่เหมาะสม นอกจากนี้ผู้ผลิตยังต้องเป็นผู้ที่มีทักษะ ความรู้ มีความคิดกว้างไกล มีมนุษยสัมพันธ์ดี เข้าใจผู้อื่น มีความยืดหยุ่นสูง และที่สำคัญคือกลุ่มครัวเรือนเหล่านี้มีระบบการผลิตอื่นเป็นอาชีพรองอยู่ด้วย เช่น การทำนา การปลูกพืชเศรษฐกิจ แต่คนกลุ่มนี้มีน้อยคือมีประมาณร้อยละ 2 ของครัวเรือนที่ทำการค้า

2. กลุ่มค้าขายที่มีศักยภาพปานกลาง หมายถึง ครวเรือนที่ขายสินค้าในแต่ละวันพอจะเลี้ยงครอบครัวได้ แต่มีหนี้สินที่เกิดจากการลงทุนประกอบอาชีพ ไม่สามารถสะสมทุนได้ อันเกิดจากเงื่อนไขหลายประการ เช่น มีทุนทางการเงินค่อนข้างน้อย หรือต้องอาศัยแหล่งเงินกู้เพื่อการลงทุน ขาดปัจจัยที่เป็นเครื่องมือ ได้แก่ ไม่มีรถยนต์ ต้องอาศัยรถพ่อค้าเร่ที่บริการสินค้า ทำให้ต้องซื้อสินค้าที่แพงขึ้น คนกลุ่มนี้จะทำการค้าขายเพียงอย่างเดียว มีจำนวนร้อยละ 3 ของครวเรือนที่ทำการค้า

3) กลุ่มค้าขายที่มีศักยภาพต่ำ หมายถึง ครวเรือนที่ค้าขายเพื่อหาเลี้ยงครอบครัวได้เพียงวันต่อวัน ใช้จ่ายได้ที่ยาของได้เพื่อซื้อสินค้ามาขายในวันต่อไป มีหนี้สิน มีค่าใช้จ่ายในครวเรือนสูง เป็นครวเรือนที่ขายสินค้าเล็ก ๆ น้อย ๆ เพียงเพื่อให้มีรายได้รายวันผ่านมือเท่านั้น ขาดโอกาสที่จะขยายกิจการค้า การขายจึงมีกำไรน้อย ต้องเดินทางไปซื้อสินค้าจากตลาดเอง เป็นร้านค้าที่ไม่ถาวร และเป็นกลุ่มที่ทำการค้าเพียงอย่างเดียว ไม่มีที่ดินทำกิน มีจำนวนร้อยละ 2 ของครวเรือนที่ทำการค้า

อาชีพทำงานรับจ้าง ครวเรือนที่ยึดการรับจ้างเป็นอาชีพหลัก แบ่งตามศักยภาพการปรับตัว 3 ระดับ คือ

1) กลุ่มแรงงานรับจ้างที่มีศักยภาพสูง หมายถึง ครวเรือนที่ได้รับรายได้เป็นประจำค่อนข้างสูงประมาณวันละ 300 – 400 บาท สามารถใช้จ่ายในครวเรือนได้เพียงพอ มักเป็นแรงงานที่มีความรู้มีความสามารถ มีทักษะเฉพาะด้าน และมีประสบการณ์การทำงานมาก ได้แก่ ทักษะการทำงานไม้ การก่ออิฐถือปูน การประดับตกแต่ง ฯลฯ มีโอกาสเป็นหัวหน้าคนงาน

2.กลุ่มแรงงานที่มีศักยภาพปานกลาง หมายถึง ครวเรือนที่มีรายได้จากการใช้แรงงานระดับต่ำ แต่มีรายได้สม่ำเสมอ เช่น ครวเรือนของผู้ที่ทำงานรับจ้างในโรงงาน เป็นต้น ซึ่งพอใช้จ่ายอยู่ได้โดยไม่เดือดร้อนนัก แต่ไม่มีโอกาสสะสมทุน

3. กลุ่มแรงงานรับจ้างที่มีศักยภาพต่ำ หมายถึง ครวเรือนที่มีรายได้ต่อดำ มีรายจ่ายมากกว่ารายรับ มีหนี้สินสูง ไม่สามารถสะสมทุนได้ ส่งผลให้ลูกเรียนต่อระดับไม่ได้ ต้องให้ลูกออกจากระบบโรงเรียนเพื่อทำงานรับจ้าง มักเป็นแรงงานที่ขาดความรู้ในด้านการทำงาน ใช้เพียงแรงงานของตนเองเพื่อแลกเปลี่ยนกับรายได้ จึงได้รับค่าแรงงานขั้นต่ำสุด

ประเภทที่ 2 อาชีพเสริม อาชีพที่ครวเรือนยึดเป็นอาชีพเสริม คือ การทำกระจุย การแปรรูปปลา การทำน้ำส้ม น้ำตาลจาก และกลุ่มแรงงานรับจ้างที่ทำเป็นอาชีพเสริม มีศักยภาพการปรับตัวแต่ละอาชีพ ดังนี้

อาชีพแปรรูปกระจุย ปลา ต้มจาก และอื่น ๆ แม้การผลิตแบบหัตถวิภูมิจนในเขตพื้นที่ศึกษาจะมีอยู่ไม่มากนักประมาณร้อยละ 8 ของครวเรือนทั้งสามชุมชน และส่วนใหญ่ทำเป็นอาชีพ

เสริม คือ การแปรรูปกระจุต การแปรรูปปลา การแปรรูปผลผลิตจากต้นจาก และการแปรรูปอื่น ๆ แต่พอจะแยกแยะถึงศักยภาพของกลุ่มผลิตแบบนี้ ได้ดังนี้

1) กลุ่มที่มีศักยภาพสูง หมายถึง ครัวเรือนที่มีรายได้จากการผลิตเพื่อสร้างรายได้เสริมจากอาชีพหลัก ทำให้ครัวเรือนมีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้น เป็นครัวเรือนที่สามารถใช้วัตถุดิบที่มีอยู่ในท้องถิ่น เช่น บ้านท้ายโนต และต้องมีแรงงานที่มีทักษะประสบการณ์ด้านการผลิต สามารถผลิตสินค้าที่มีคุณภาพเป็นที่ต้องการของตลาด มีการผลิตอย่างสม่ำเสมอ เพื่อสร้างความเชื่อมั่นให้กับผู้บริโภค คนกลุ่มนี้มีจำนวนประมาณร้อยละ 4 ของครัวเรือนที่ผลิตแบบนี้

2) กลุ่มที่มีศักยภาพปานกลาง หมายถึง ครัวเรือนที่มีรายได้จากการผลิตเสริมบ้าง ไม่สม่ำเสมอ มีหนี้สิน มักเป็นครัวเรือนที่มีวัตถุดิบเป็นของตนเอง และมีแรงงานในการผลิต เช่น ในชุมชนบ้านเสือหึ่ง แต่สินค้าที่ผลิตไม่สามารถดัดแปลงหรือต่อยอดให้เป็นสินค้าประเภทอื่นได้ เช่น ผลิตภัณฑ์จากต้นจาก ทำให้มีรายได้ไม่มากนัก มีจำนวนประมาณร้อยละ 5 ของครัวเรือนที่ผลิต

3) กลุ่มที่มีศักยภาพต่ำ หมายถึง ครัวเรือนที่หารายได้จากการผลิตแบบนี้ได้บ้าง แต่ไม่มีความมั่นคงแน่นอน มีหนี้สิน เป็นครัวเรือนที่ขาดแรงงานที่มีคุณภาพ ขาดเงินทุนเพื่อซื้อหาวัตถุดิบ ทำให้การผลิตไม่เป็นไปอย่างสม่ำเสมอ มีทั้งครัวเรือนในพื้นที่บ้านท้ายโนตและบ้านเสือหึ่ง มีจำนวนประมาณร้อยละ 5 ของครัวเรือนที่ผลิตแบบนี้

การประเมินศักยภาพการปรับตัวการผลิตแบบทฤษฎีภูมิ การประเมินศักยภาพการปรับตัวของกลุ่มผลิตแบบทฤษฎีภูมิ โดยมองในแง่ของความอยู่รอดระดับครัวเรือน และความมั่นคงด้านอาชีพ ซึ่งสามารถสรุปได้ดังนี้

1) ด้านความอยู่รอดระดับครัวเรือน การผลิตแบบทฤษฎีภูมิเป็นการผลิตเสริมรายได้ให้กับครัวเรือน แม้มีผลต่อทางเศรษฐกิจระดับครัวเรือนอยู่บ้าง แต่หากครัวเรือนไม่มีอาชีพหลักก็ไม่สามารถทำการผลิตในการแปรรูปผลผลิตเพียงอย่างเดียวได้ การแปรรูปผลผลิตกระจุตและปลาร้าสร้างรายได้ให้กับครัวเรือนในอัตราเฉลี่ยประมาณเดือนละ 800 – 1,000 บาท เป็นรายได้เงินจือครอบครัวนอกเหนือรายได้จากอาชีพหลัก

2) ด้านความมั่นคงของอาชีพ อาชีพการแปรรูปการผลิตขึ้นอยู่กับ การเข้าถึงวัตถุดิบ และปริมาณของวัตถุดิบในท้องถิ่น หากสามารถเข้าถึงและจัดการกับวัตถุดิบได้ดี หมายถึงมีวัตถุดิบเป็นของตนเอง อย่างเช่น ป่าจากที่บ้านเสือหึ่ง ส่วนบ้านท้ายโนต มีวัตถุดิบที่เป็นทรัพยากรส่วนรวม คือ กระจุต และปลา สิ่งเหล่านี้ทำให้ครัวเรือนสามารถยึดอาชีพการแปรรูปผลผลิตให้เป็นอาชีพหลักของครัวเรือนได้ แต่ทั้งนี้ครัวเรือนต้องมีการผลิตอื่น ๆ ผสมผสานอยู่ด้วย เพราะการผลิตที่ต้องอาศัยวัตถุดิบจากธรรมชาติก็ไม่ได้มีความมั่นคงแน่นอนตลอดไป

การประเมินศักยภาพการปรับตัวการผลิตแบบไม่เป็นทางการ กลุ่มแรก คือ กลุ่มทำการค้าขาย สามารถสร้างรายได้เป็นรายวันให้กับครัวเรือนได้ แม้จะมีปริมาณมากน้อยไม่เท่าเทียมกัน แต่อาชีพค้าขายเป็นอาชีพที่มีความยืดหยุ่นสูง เนื่องจากผู้ทำการค้าขายต่างได้ใช้สินค้าที่มีอยู่เพื่อบริโภคอุปโภคในครัวเรือนได้ด้วย โดยไม่ต้องซื้อหาจากที่อื่น ครัวเรือนของผู้ทำการค้าขายจึงไม่มีรายจ่ายในการซื้อหาข้าวของ ที่เรียกกันว่า “กินอยู่ในร้านขายของ” หมายถึง ค่าใช้จ่ายในชีวิตประจำวันก็หมุนเวียนอยู่ในกิจการร้านค้านั้น ซึ่งแตกต่างจากการประกอบอาชีพอื่น ๆ ที่ต้องเตรียมค่าใช้จ่ายไว้ส่วนหนึ่งเพื่อจับจ่ายซื้อหาเครื่องบริโภค เครื่องอุปโภค นอกจากนี้กลุ่มทำการค้าขายยังมีโอกาสเข้าถึงแหล่งเงินทุนได้สูงกว่ากลุ่มแรงงานรับจ้าง และยังสามารถสร้างเครดิตเงินผ่อนกับผู้ค้ารายใหญ่ได้อีกด้วย นอกจากนี้ กลุ่มทำการค้ายังมีโอกาสที่จะสะสมทุนได้มากจากรายได้ที่รับเป็นรายวัน จึงสังเกตได้ว่ากลุ่มทำการค้าสามารถซื้อที่ดินภายในหมู่บ้านได้มากกว่ากลุ่มอื่น ๆ ความมั่นคงด้านอาชีพและความอยู่รอดระดับครัวเรือนจึงมีอยู่สูงทุกกลุ่ม ทั้งกลุ่มที่มีศักยภาพการปรับตัวสูง ปานกลางและต่ำ

กลุ่มที่สองคือ กลุ่มแรงงานรับจ้าง ซึ่งมีอยู่ค่อนข้างสูง คือประมาณร้อยละ 20 ของครัวเรือนทั้งหมด สามารถประเมินศักยภาพการปรับตัวได้ ดังนี้

1) ด้านความอยู่รอดระดับครัวเรือน การใช้แรงงานรูปแบบของแรงงานรับจ้าง ที่มีค่าแรงเป็นรายวันอาจพอซื้อหาจับจ่ายใช้สอยประจำวันได้บ้าง แต่ค่าแรงงานมักไม่ได้ใช้เพื่อการออมหรือสะสมเงิน เช่นครัวเรือนหนึ่งที่มีผู้หญิงไปเป็นแรงงานรับจ้างในโรงงาน ได้รับค่าแรงวันละ 170 บาท ค่าใช้จ่ายเฉพาะตนเองในแต่ละวัน ประมาณวันละ 40 – 50 บาท ค่าใช้จ่ายของลูกที่กำลังเล่าเรียนอีกประมาณวันละ 50 บาท จึงมีเงินเหลืออยู่ประมาณวันละ 120 บาท หากคิดเป็นรายเดือน ประมาณเดือนละ 2,000 – 3,000 บาท ต้องใช้เป็นค่าใช้จ่ายอื่น ๆ ประเภทยาอาหารในแต่ละวัน ซึ่งต้องพึ่งพาจากภายนอกโดยการซื้อทั้งสิ้น เนื่องจากผู้ใช้แรงงานไม่สามารถเพาะปลูกได้ นอกจากค่าใช้จ่ายด้านอาหารแล้ว ยังต้องใช้ค่าผ่อนชำระหนี้สิน หรือผ่อนชำระค่าสินค้าประเภทอุปกรณ์เครื่องมือเครื่องใช้ที่จำเป็นในครัวเรือน ความอยู่รอดระดับครัวเรือนที่ใช้แรงงานรับจ้างเป็นหลัก จึงเป็นความอยู่รอดที่เป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าในยามขาดแคลนทรัพยากรการผลิต ต้องอาศัยแรงงานที่เข้มแข็ง ถ้ามองในแง่ของความสัมพันธ์ในครอบครัว การใช้แรงงานประเภทที่ต้องอพยพออกไปทำงานภายนอก โดยที่สามีหรือภรรยาออกไปทำงานเพียงคนเดียว ไม่ว่าจะเป็นการชั่วคราว หรือแบบเข้าไปเย็นกลับก็ตาม ส่งผลต่อระบบความสัมพันธ์ในครอบครัว เช่นการออกไปทำงานนอกบ้านของผู้หญิงที่ต้องออกไปตั้งแต่เวลา 05.30 นาฬิกา ซึ่งเป็นตอนที่ลูก ๆ ยังไม่ตื่น และกลับมาถึงบ้านเวลา 21.00 นาฬิกา ซึ่งเป็นเวลาที่ลูกเข้านอนหมดแล้ว จึงไม่มีเวลาพบปะพูดคุย ปรึกษาปัญหาต่าง ๆ ร่วมกัน ส่วนการดูแลครัวเรือนซึ่งตกเป็นภาระของผู้ชายที่ขาดความละเอียดอ่อนในด้านการดูแลครัวเรือน จึงเกิดปัญหาภายในครอบครัวขึ้นบ่อย ๆ

นอกจากนี้ยังเกิดมีปัญหาคารหายาร้างของครอบครัวที่เกิดจากระบบการทำงานในลักษณะดังกล่าวมากขึ้น ส่งผลให้หลายครอบครัวที่มีผู้สูงอายุต้องรับผิดชอบเลี้ยงดูหลาน ๆ ที่เกิดจากครอบครัวหายาร้าง ความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือน จึงมีความเสี่ยงต่อการเกิดปัญหาครอบครัวมากกว่าครัวเรือนที่สมาชิกอยู่พร้อมหน้ากัน

นอกจากนี้ การใช้แรงงานเพื่อแลกเปลี่ยนกับรายได้ โดยเฉพาะแรงงานที่มีความรู้ในระดับต่ำ ที่ต้องทำงานประเภทงานหนัก แรงงานผู้หญิงในโรงงานอุตสาหกรรมอาหารทะเล ที่ต้องอยู่กับระบบความเย็นตลอดเวลา ยังเป็นการทำงานล่วงเวลาเพื่อต้องการเพิ่มรายได้ ซึ่งต้องทำงานในตอนกลางคืน ความเย็นยิ่งเพิ่มขึ้น แรงงานผู้หญิงคนหนึ่งเล่าว่า “บางคนที่ทนความเย็นไม่ได้ ต้องยอมไม่ทำงานล่วงเวลา เพราะกลางคืน จะเย็นจัดจนสั่นทีเดียว” การทำงานที่หนักและอยู่ในสภาพแวดล้อมที่เป็นโรงงาน จึงทำให้คนงานมีการลาออก และเข้าใหม่อยู่ตลอดเวลา แตกต่างจากแรงงานที่มีวุฒิทางการศึกษาระดับสูงขึ้น มีความรู้ความสามารถด้านอื่น ๆ เช่น สำรวจตรวจเช็คสินค้า ทำบัญชี แรงงานประเภทนี้มักได้ทำงานอยู่อีกบริเวณหนึ่ง เช่น อยู่ในห้องทำงานที่เป็นสัดส่วน มีรายได้สูงกว่าแรงงานที่อยู่ในห้องเย็น เป็นต้น

2) ด้านความมั่นคงของอาชีพ การใช้แรงงานเพื่อรับจ้างทำงานในโรงงาน อาจมีความมั่นคงในด้านหน้าที่การงานในโรงงาน ผู้ปฏิบัติงานอยู่ในโรงงานติดต่อกันหลายปี เกิดความรู้และทักษะการทำงานที่เกิดจากประสบการณ์ ได้เลื่อนตำแหน่งหน้าที่ให้รับผิดชอบงานที่ไม่ต้องใช้แรงงานมากนัก ซึ่งมีรายได้สูงขึ้นและสวัสดิการเพิ่มขึ้น แต่นั่นหมายถึงผู้ทำงานต้องมีสุขภาพแข็งแรงสมบูรณ์พร้อมที่จะทำงานได้ตลอดเวลา ในขณะที่บรรยากาศภายในโรงงานไม่เอื้ออำนวยต่อการมีสุขภาพที่สมบูรณ์ ดังนั้นการทำงานในโรงงานแม้จะมีความมั่นคงด้านการงานที่ผู้ใช้แรงงานสามารถทำงานได้ตลอดไป แต่ไม่มีความมั่นคงด้านสุขภาพของผู้ทำงาน ส่วนกลุ่มแรงงานรับจ้างทั่วไปในพื้นที่ แรงงานรับจ้างทั่วไปเป็นงานอิสระที่ผู้ใช้แรงงานอาจกระทำต่อไปหรือปฏิเสธการทำงานก็ได้ เพราะแรงงานรับจ้างมักเป็นงานรายวัน ไม่ได้เป็นงานที่กระทำติดต่อกันตลอดทั้งปี หรือแม้จะมีงานทำตลอดทั้งปี แต่ผู้ปฏิบัติก็อาจหยุดพักผ่อนได้ตามอิสระ แต่งานรับจ้างทั่วไปไม่มีสวัสดิการเหมือนแรงงานในโรงงาน

ส่วนแรงงานที่เคลื่อนย้ายตามฤดูกาล ไม่มีความมั่นคงแน่นอน เพราะขึ้นอยู่กับปัจจัยที่ผู้ใช้แรงงานไม่สามารถควบคุมได้ ขึ้นอยู่กับสถานการณ์ของงานที่ทำ เพราะงานที่ทำมีอยู่หลายประเภท บางประเภทเป็นงานที่มีความเสี่ยงสูง เช่น การเป็นลูกเรือประมงที่ออกจับปลาในท้องทะเลนอกชายฝั่ง ต้องออกทะเลครั้งละเป็นเวลานานหลายเดือนกว่าจะได้อีกกลับบ้าน งานแบบชั่วคราวที่เป็นงานประเภทการก่อสร้างโครงการขนาดใหญ่ ที่ต้องใช้เวลานานนับเดือนหรือนับปี และผู้ทำงานก่อสร้างต้องเคลื่อนย้ายไปอาศัยยังสถานที่ก่อสร้างเป็นการชั่วคราว แต่งานดังกล่าวไม่มีความมั่นคง เพราะเป็นพึ่งพาภายนอกที่อาจถูกเลิกจ้างงานเมื่อไรก็ได้

ศักยภาพของกลุ่มอพยพย้ายถิ่น เป็นกลุ่มที่ใช้กลยุทธ์อีกแบบหนึ่ง คือ การย้ายครอบครัวออกนอกพื้นที่เพื่อไปหางานทำที่อื่น ศักยภาพการปรับตัวของผู้ที่อพยพออกนอกพื้นที่ทั้งแบบถาวรและชั่วคราว มีศักยภาพการปรับตัวต่างกัน คือ คนที่ตัดสินใจอพยพออกนอกพื้นที่เพื่อหาแนวทางการผลิตอื่น เป็นผู้ที่มีช่องทางในการประกอบอาชีพอยู่แล้ว เนื่องจากผู้อพยพไม่ได้อพยพออกไปจากพื้นที่โดยไม่มีจุดหมาย ศักยภาพการปรับตัวของผู้ที่อพยพออกนอกพื้นที่จึงขึ้นอยู่กับกิจกรรมของอาชีพที่เลือกใหม่ เช่น บางครัวเรือนมีทักษะด้านการตัดเย็บเสื้อผ้า แต่กิจการตัดเย็บเสื้อผ้าในชุมชนไม่สามารถสร้างความมั่นคงแก่ครัวเรือนได้ หลังจากประสบปัญหาด้านการผลิตก็จึงเลือกที่จะเคลื่อนย้ายครอบครัวไปเย็บผ้าในกรุงเทพฯ เหมือนที่เคยทำมาแล้ว การไปประกอบอาชีพเดิมที่มีทักษะมีความชำนาญอยู่แล้ว ทำให้ต้องหันเข้าสู่โรงงานซึ่งสร้างความมั่นคงให้กับครัวเรือนได้มากกว่าการอยู่ในพื้นที่ ส่วนผู้ที่ย้ายถิ่นไปเป็นการชั่วคราวเพื่อหางานทำ ทั้งการขออาศัยที่ดินเครือญาติเป็นแหล่งทำกิน และครัวเรือนที่ให้นุตรชายหรือหญิงออกจากบ้านไปหางานทำ ความมั่นคงของอาชีพและรายได้ย่อมขึ้นอยู่กับลักษณะของงานที่ทำ และความรู้ความสามารถตลอดจนความตั้งใจของแต่ละบุคคล

การปรับตัวสู่การผลิตแบบทุนนิยมและการผลิตแบบไม่เป็นทางการ มีปรากฏอยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังไม่มากนัก ทั้งนี้เนื่องจากครัวเรือนส่วนใหญ่ยังคงมีปัจจัยพื้นฐานการผลิตทางการเกษตร ครัวเรือนส่วนใหญ่จึงเลือกแนวทางการผลิตแบบปฐมภูมิมากกว่าการผลิตแบบอื่น แต่ก็มีครัวเรือนจำนวนหนึ่งที่ไม่มีปัจจัยการผลิต คือ ที่ดิน ซึ่งแต่เดิมเคยใช้ทรัพยากรส่วนรวมเพื่อการผลิต และการใช้แรงงานรับจ้างในระบบการผลิตก็ เมื่อต้องประสบกับปัญหาการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศ ทำให้ไม่สามารถใช้ทรัพยากรส่วนรวมเป็นแหล่งทำกินได้อีก ทั้งการใช้แรงงานรับจ้างในท้องถิ่นก็ต้องยุติลง ทำให้คนกลุ่มนี้ต้องใช้แรงงานยังนอกพื้นที่มากขึ้น ส่วนแรงงานในพื้นที่ คือ การเกิดขึ้นของโรงงานผลิตอาหารทะเล ต้องการแรงงานผู้หญิงจำนวนมาก ทำให้ผู้หญิงในเขตพื้นที่เข้าสู่ระบบโรงงานมากกว่าที่เคยเป็นมาก่อน แม้ว่าการใช้แรงงานเพื่อรับจ้างได้รับค่าแรงที่ทำให้ครัวเรือนอยู่ได้ระดับหนึ่ง แต่การใช้แรงงานเป็นการพึ่งพาทายนอกค่อนข้างสูง ขาดอำนาจการต่อรอง การต้องตกเป็นเบี้ยล่างให้กับผู้ว่าจ้างงาน ทำให้การปรับตัวในลักษณะของการใช้แรงงานรับจ้างไม่มีความมั่นคงทั้งด้านรายได้และด้านอาชีพ

บทที่ 8

บทสรุป อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเกี่ยวกับการปรับตัวของเกษตรกรในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง เป็นความจำเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังเคยเป็นดินแดนที่มั่งคั่งไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ และระบบนิเวศที่หลากหลาย ซึ่งล้วนเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจและสังคมมาช้านาน การเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง เป็นเงื่อนไขหนึ่งที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศที่ส่งผลกระทบต่อคนกลุ่มต่าง ๆ ในพื้นที่ การศึกษาครั้งนี้จึงต้องการหาคำตอบในด้านลักษณะของผลกระทบ เงื่อนไขที่ทำให้มีผลกระทบแตกต่างกัน ซึ่งทำให้เกิดการแปรเปลี่ยนต้นทุนที่ไม่เท่าเทียมกัน และประการสำคัญคือ แนวทางการปรับตัวของคนกลุ่มต่างๆ ที่ได้รับผลกระทบ ในการสรุปผลการศึกษานี้ ได้นำเสนอ 3 ประเด็น ประเด็นแรก คือ สรุปข้อค้นพบที่สำคัญ ประเด็นที่ 2 การอภิปรายผล และประเด็นที่ 3 ข้อเสนอแนะ

1. สรุปข้อค้นพบที่สำคัญ

การศึกษานี้มีข้อค้นพบที่สำคัญดังต่อไปนี้

1.1 ระบบนิเวศพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังก่อนเกิดโครงการฯ แบ่งได้ตามลักษณะทางภูมิศาสตร์เป็น 3 พื้นที่ คือ พื้นที่ชายฝั่งทะเล พื้นที่ราบลุ่ม และพื้นที่ป่าพรุ

พื้นที่ชายฝั่งทะเล มีเฉพาะเขตอำเภอหัวไทร ทั้งพื้นที่ที่เป็นชายหาดยาวตลอดแนวทางด้านทิศตะวันออกของอำเภอหัวไทร ซึ่งประกอบไปด้วยหมู่บ้านชาวประมงชายฝั่ง มีทิวมะพร้าวขึ้นอยู่อย่างหนาแน่น ส่วนพื้นที่ที่ถัดจากชายฝั่งเป็นที่ราบมีดินเหนียว จึงเป็นแหล่งทำนาข้าวตลอดแนวขนานไปกับชายฝั่งทะเลและแนวลำคลองหัวไทร แต่ก่อนเกิดโครงการฯ มีการเปลี่ยนแปลงเป็นที่เลี้ยงกุ้งเต็มพื้นที่

พื้นที่ราบลุ่ม มีบริเวณพื้นที่กว้างขวางมากกว่าพื้นที่อื่น ๆ มีอยู่ทั้งในเขตอำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่และอำเภอเฉลิมพระเกียรติ จึงเป็นแหล่งปลูกข้าวที่เคยมีชื่อเสียงในอดีต ทั้งยังมีการปลูกพืชผัก การเลี้ยงสัตว์ การประมงพื้นบ้าน การทำน้ำส้มและน้ำตาลจาก และน้ำสัมน้ำตาลโตนด ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสภาพของแต่ละพื้นที่ที่มีทรัพยากรธรรมชาติเอื้ออำนวย

พื้นที่ป่าพรุ เป็นพื้นที่เขตรอยต่อระหว่างลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา กับพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง พื้นที่ป่าพรุมีอยู่ทั้งในเขตอำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่และอำเภอเฉลิมพระเกียรติ เป็นแหล่งของทรัพยากรป่าไม้ สัตว์น้ำ สัตว์ป่า และของป่า

1.2 ผลกระทบจากการเกิดขึ้นของโครงการฯ การเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง มีทั้งประโยชน์ต่อคนในนั้นที่มากมายและมีทั้งผลกระทบอีกหลายด้าน องค์ประกอบของโครงการฯ ที่มีผลต่อระบบนิเวศ แบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ คือ

ลักษณะที่ 1 องค์ประกอบเชิงโครงสร้าง องค์ประกอบเชิงโครงสร้างของโครงการฯ ที่สำคัญ และมีส่วนทำให้ระบบนิเวศเปลี่ยนแปลง ได้แก่ ประตุน้ำที่ก่อสร้างขึ้น มีทั้งประตุน้ำในแม่น้ำและลำคลองที่มีอยู่เดิมและลำคลองที่ขุดขึ้นใหม่ตามโครงการฯ คือ ประตุน้ำอุทกวิทยาประสิทธิ ประตุน้ำเสื่อหิง ประตุน้ำหน้าโกฏี ประตุน้ำบ่อคณทิ ประตุน้ำแพรกเมือง และคันกั้นทรายจากทะเลที่ยื่นออกไปในทะเล ลำคลองที่ขุดลอกคลองเดิมและขุดขึ้นใหม่ ได้แก่ ลำคลองหัวไทร คลองชะวอด – แพรกเมือง คลองหน้าโกฏี และคลองบ่อคณทิ

ลักษณะที่ 2 องค์ประกอบเชิงสถาบัน ซึ่งเป็นกฎเกณฑ์การแบ่งโซนพื้นที่น้ำจืด และพื้นที่น้ำเค็ม องค์ประกอบเชิงสถาบันนี้ เป็นผลสืบเนื่องมาจากโครงสร้างที่ได้จัดทำขึ้นคือ ประตุน้ำ ถนน และลำคลอง การกำหนดโซนพื้นที่เท่ากับการจำกัดทางเลือกด้านอาชีพแก่เกษตรกรให้อยู่ในสภาพแวดล้อมที่จัดขึ้นใหม่ และทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบการจัดการน้ำของชุมชนอย่างมีนัยสำคัญ เพราะแต่เดิมชุมชนเคยมีอำนาจตัดสินใจการจัดการน้ำ แต่เมื่อรัฐเข้ามาแทรกแซงโดยนำเอารูปแบบการจัดการแบบใหม่เข้าไปแทนที่ ทำให้กระบวนการตัดสินใจทั้งหมดขึ้นอยู่กับเจ้าหน้าที่ของรัฐ และเกิดการรวมศูนย์อำนาจในการจัดการทรัพยากรเข้ามาแทนที่ระบบกระจายอำนาจแบบเดิม

ทั้งสององค์ประกอบดังกล่าวส่งผลกระทบต่อทรัพยากรธรรมชาติและการผลิตของชุมชนดังนี้

1) ผลกระทบต่อทรัพยากรธรรมชาติ โครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนังมีส่วนสำคัญเกี่ยวกับการจัดการน้ำในแม่น้ำลำคลอง โดยการสร้างประตุน้ำเพื่อแยกน้ำจืดน้ำเค็มออกจากกัน พร้อมกับการแบ่งโซนพื้นที่เป็นโซนน้ำจืดและน้ำเค็ม จึงส่งผลกระทบต่อทรัพยากรที่กลุ่มคนในพื้นที่เคยใช้ป็นฐานการผลิตเพื่อการดำรงชีพ ได้แก่

ทรัพยากรน้ำ น้ำที่มีอยู่ในแหล่งน้ำต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นแม่น้ำปากพนัง ลำคลองสายสาขา สายย่อยที่เชื่อมต่อถึงกัน และไหลเวียนถ่ายเทออกสู่อ่าวนครศรีธรรมราช ต้องกลับกลายเป็นน้ำที่ถูกเก็บกักไว้ไม่ได้ไหลเวียน จึงเกิดการเน่าเสีย มีขุ่นตะกอน และเกิดวัชพืชตลอดลำน้ำ นอกจากนี้การแบ่งโซนทำให้บ้านเรือนที่เคยอยู่ในนิเวศน้ำจืดต้องกลับไปอยู่ในนิเวศน้ำเค็ม จึงได้รับผลกระทบ เพราะน้ำที่เคยใช้ประโยชน์สำหรับอุปโภคบริโภคในครัวเรือนกลับใช้ไม่ได้ดังเดิม

ทรัพยากรสัตว์น้ำ จากความเปลี่ยนแปลงของระบบน้ำที่กล่าวข้างต้น ย่อมส่งผลกระทบต่อข้าวชั้น คือ ผลต่อทรัพยากรสัตว์น้ำในแม่น้ำลำคลอง ทั้งกุ้ง หอย ปู ปลา ๆ ที่ลดปริมาณลงอย่าง

รวดเร็ว สัตว์น้ำบางชนิดสูญพันธุ์ไป ความหลากหลายทางชีวภาพของสัตว์น้ำลดลง ส่งผลต่อครัวเรือนที่เคยใช้แหล่งน้ำเป็นที่ทำกิน

ทรัพยากรป่าไม้ ป่าไม้ที่ได้รับผลกระทบ ได้แก่ ป่าชายเลนริมแม่น้ำ ลำคลอง คือ ป่าจากที่เกิดจากระบบน้ำเปลี่ยนแปลง และป่าพรุ ซึ่งส่งผลต่อกลุ่มผู้ผลิตน้ำส้ม น้ำตาล น้ำผึ้ง และกลุ่มผู้ใช้ป่าพรุเป็นแหล่งทำกิน

2) ผลกระทบต่อการผลิต การผลิตของครัวเรือนที่เคยอาศัยทรัพยากรธรรมชาติเป็นฐานจึงต้องได้รับผลกระทบ แบ่งเป็น 3 กลุ่ม คือ กลุ่มที่หนึ่ง เป็นกลุ่มที่ต้องสูญเสียทรัพยากร ได้แก่ กลุ่มประมงพื้นบ้าน เพราะคนกลุ่มนี้ได้ยึดการทำประมงเป็นอาชีพหลัก สามารถหาปลาเพื่อบริโภคและจำหน่ายเป็นรายได้ของครัวเรือน เมื่อประชากรสัตว์น้ำลดลงและสูญสิ้นไปจนไม่สามารถประกอบอาชีพเดิมได้อีก จึงต้องเปลี่ยนแปลงอาชีพของครัวเรือน นอกจากทรัพยากรสัตว์น้ำแล้ว ทรัพยากรป่าจากก็เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่ต้องหมดสิ้นไปหรือเสื่อมคุณภาพลงที่เป็นผลต่อการผลิตของครัวเรือน กลุ่มที่สอง คือ กลุ่มที่สูญเสียสิทธิการใช้ทรัพยากร ถึงแม้ทรัพยากรมีอยู่แต่คนกลุ่มนี้ไม่สามารถใช้ได้ เนื่องจากกฎเกณฑ์ใหม่ที่เกิดจากสถาบันที่เกิดขึ้นใหม่ คือ โครงการฯ ทรัพยากรดังกล่าว คือ น้ำจืด น้ำกร่อย และน้ำเค็ม คนกลุ่มนี้ได้แก่ กลุ่มปลูกข้าว ปลูกพืชผัก กลุ่มเลี้ยงกุ้ง กลุ่มที่สาม คือ กลุ่มที่เข้าไม่ถึงทรัพยากร ได้แก่ กลุ่มที่อยู่ในเขตพื้นที่น้ำจืด แต่ไม่สามารถใช้น้ำจืดจากแหล่งน้ำหลัก คือ น้ำจืดในแม่น้ำปากพนังได้ เนื่องจากยังขาดโครงสร้างพื้นฐานหรือเครื่องมือสำหรับเป็นช่องทางการใช้น้ำได้ หรือกลุ่มที่เลี้ยงกุ้งในเขตชลประทานน้ำเค็ม แต่ไม่สามารถใช้น้ำเค็มจากโครงการชลประทานน้ำเค็มได้ เนื่องจากมีที่ดินห่างไกลจากการบริการของโครงการฯ นอกจากนี้กลุ่มที่เข้าไม่ถึงทรัพยากร ยังหมายรวมถึงกลุ่มคนที่ไม่ได้รับความช่วยเหลือจากกิจกรรมหรือโครงการต่าง ๆ ของภาครัฐ ที่สนับสนุนในรูปแบบของการส่งเสริมอาชีพ เช่น การส่งเสริมการปลูกปาล์มน้ำมัน การปลูกสวน เป็นต้น เนื่องจากคนกลุ่มนี้ไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง และขาดการรับรู้ข้อมูลข่าวสาร

ผลกระทบที่เกิดขึ้นทั้งต่อทรัพยากรและการผลิตซึ่งมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันอยู่ตลอดเวลา จึงเป็นความขัดแย้งกับวิถีชีวิตของชาวบ้านที่มีวิถีชีวิตเกี่ยวกับสิทธิในแง่ของการเข้าถึงทรัพยากร ซึ่งอาจเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอตามบริบทและเงื่อนไขทางระบบนิเวศ วัฒนธรรม สังคมการเมืองและเศรษฐกิจที่มีความหลากหลายและซับซ้อน

1.3 ความแตกต่างของผลกระทบ เมื่อมีการสร้างประตูปะบายน้ำ สร้างลำคลองขึ้นใหม่หลายสาย ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศ ซึ่งส่งผลต่อการผลิตของคนกลุ่มต่าง ๆ ในแต่ละชุมชน แต่ชุมชนในเขตพื้นที่นี้ได้รับผลกระทบไม่เท่ากัน จึงแยกระดับของผลกระทบได้เป็น 3 ลักษณะ คือ

ลักษณะที่ 1 ชุมชนที่ได้รับผลกระทบเชิงลบ หมายถึงชุมชนที่ไม่สามารถเลือกอาชีพที่ต้องการได้ เนื่องจากไม่สามารถได้ใช้ทรัพยากรที่เกิดจากการจัดการของโครงการฯ เพื่อการดำรงชีวิตได้ เพราะการดำรงชีวิตของแต่ละกลุ่มคนใช้ฐานทรัพยากรที่ไม่เหมือนกัน บางกลุ่มต้องการน้ำเค็ม บางกลุ่มต้องการน้ำจืด กลุ่มคนที่ต้องถูกกำหนดโดยโครงสร้างให้เปลี่ยนไปอยู่ในระบบนิเวศที่เปลี่ยนแปลงอย่างกะทันหัน จึงต้องปรับตัวโดยการปรับเปลี่ยนอาชีพใหม่ ที่ต้องใช้ทุนที่มากขึ้นและสูงขึ้น ต่างจากการเลือกและประกอบอาชีพที่ผ่านมา เพราะการเลือกอาชีพที่ผ่านมาเป็นการเลือกอาชีพโดยใช้บริบทของทุนธรรมชาติที่มีอยู่ก่อนแล้ว และได้ยึดอาชีพใดอาชีพหนึ่งปฏิบัติสืบต่อมา แต่การเลือกอาชีพครั้งนี้เป็นการเลือกอาชีพในขณะที่ครัวเรือนมีอาชีพอยู่ก่อนแล้ว แต่ไม่สามารถทำอาชีพเดิมต่อไปได้ ประกอบกับทางเลือกของอาชีพมีไม่มากนัก โดยเฉพาะอาชีพในระบบนิเวศน้ำเค็ม ชุมชนที่ได้รับผลกระทบในเชิงลบ จึงเป็นกลุ่มที่ต้องเปลี่ยนบริบทจากที่เคยอยู่ในเขตน้ำจืด แต่ต้องกลับไปอยู่ในเขตที่มีน้ำเค็มเป็นบริบท ได้แก่ ชุมชนที่อาศัยอยู่ริมลำคลองหัวไทร ตั้งแต่ประตูน้ำเสือหึ่ง ตลอดแนวลำคลองไปจนถึง เขตรอยต่อกับพื้นที่อำเภอระโนด

ลักษณะที่ 2 ชุมชนที่ได้รับผลกระทบทั้งเชิงบวกและลบ หมายถึงชุมชนที่มีคนบางกลุ่มต้องเปลี่ยนแปลงอาชีพที่เคยทำอยู่ เนื่องจากต้องอยู่ในโซนน้ำจืด อาชีพที่ไม่สามารถทำได้ต่อไป คือ การเลี้ยงกุ้ง และอาชีพประมงพื้นบ้าน แต่ชุมชนนี้มีแหล่งน้ำจืดสำหรับใช้เป็นปัจจัยการผลิต กลุ่มคนที่มีที่ดินทำกินจึงปรับตัวด้านอาชีพได้ ชุมชนที่ได้รับผลทั้งเชิงบวกและลบ ได้แก่ กลุ่มคนในเขตอำเภอเชียรใหญ่ที่อาศัยอยู่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำปากพนังตลอดแนว เนื่องจากเกิดความไม่ยุติธรรมในการเข้าถึง และการใช้ทรัพยากรของชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่นที่เคยเข้าถึงและใช้ทรัพยากรเหล่านั้นด้วยความเข้าใจธรรมชาติอย่างถ่องแท้

ลักษณะที่ 3 ชุมชนที่ได้รับผลกระทบเชิงบวก หมายถึง กลุ่มคนได้ใช้ประโยชน์จากโครงการฯ เพื่อการดำรงชีวิตดีขึ้นกว่าก่อนมีโครงการ เนื่องจากมีน้ำและแหล่งน้ำซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในภาคเกษตรไม่ว่าจะปลูกพืชหรือเลี้ยงสัตว์ กลุ่มคนนี้สามารถมาใช้น้ำได้อย่างพอเพียงทั้งการบริโภคอุปโภคจึงเป็นกลุ่มที่ได้ประโยชน์ แหล่งน้ำจืดที่เกิดขึ้น คือ ลำคลองที่ขุดขึ้นใหม่ ชาวบ้านเรียกว่า “คลองพระราชดำริ” สายชะอวด – แพรกเมือง ซึ่งมีชุมชนต่าง ๆ อาศัยอยู่และมีที่ทำกินอยู่ตามแนวของฝั่งคลองทั้งสองข้าง คนกลุ่มนี้มีพื้นที่ติดต่อกับเขตป่าพรุควนเคร็ง และถัดมาจนถึงประตูน้ำแพรกเมือง

1.4 การปรับตัวและการใช้กลยุทธ์ กลุ่มคนทั้งสามที่ได้รับผลกระทบจากโครงการฯ และแรงกดดันจากระบบเศรษฐกิจ ต่างก็เลือกแนวทางการปรับตัวด้านอาชีพ และเลือกใช้กลยุทธ์การปรับตัวแตกต่างกันตามเงื่อนไขที่เป็นโอกาสและเป็นข้อจำกัด จากการศึกษาในเชิงลึกจากชุมชนที่ได้คัดเลือกเป็นตัวแทนของแต่ละลักษณะของผลกระทบ มีผลสรุปดังนี้

1) การปรับตัวของชุมชนบ้านเสื่อหิง บ้านเสื่อหิงเป็นชุมชนที่เคยอยู่ในบริบทของน้ำจืดและน้ำกร่อย แต่ถูกจัดให้เป็นพื้นที่น้ำเค็ม คนกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชนได้ปรับตัวด้านอาชีพโดยการเลือกการเลี้ยงกุ้ง เนื่องจากเป็นอาชีพที่เคยยึดเป็นอาชีพหลักก่อนเกิดโครงการฯ กลยุทธ์ที่ใช้ในการเลี้ยงกุ้ง คือ การรอโอกาส การรอโอกาสในการเลี้ยงกุ้ง หมายถึง การรอให้มีปัจจัยที่เป็นองค์ประกอบของระบบการเลี้ยงกุ้งมีความสมบูรณ์ ได้แก่ สภาพน้ำดี มีความเค็มพอเหมาะ เป็นช่วงที่ปลอดจากโรคระบาดกุ้ง ราคาผลผลิตกุ้งอยู่ในอัตราที่ไม่ต่ำจนเกินไป นับเป็นกลยุทธ์ที่กลุ่มผู้เลี้ยงกุ้งใช้มากที่สุด เนื่องจากคนกลุ่มนี้ยังคงมีปัจจัยการผลิตที่สำคัญ คือ บ่อกุ้งที่ยังไม่ได้แปรสภาพไปทำอย่างอื่น เครื่องมือเครื่องใช้บางชนิดก็ยังคงมีอยู่ จึงรอโอกาสที่จะเลี้ยงกุ้ง การปรับตัวที่ปรากฏมากอีกประเภทหนึ่ง คือ การผันตัวเองเข้าสู่แรงงานรับจ้าง ซึ่งมีทั้งการใช้แรงงานในพื้นที่ นอกพื้นที่ และการอพยพย้ายถิ่น คนกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มที่มีที่ทำกินน้อยหรือไม่มีที่ทำกินส่วนอาชีพอื่น ๆ เช่น การทำนา การเลี้ยงสัตว์ ประเภทยูบ ปลา ปู เป็ด ไก่ วัว ต่างใช้กลยุทธ์ลักษณะเดียวกัน คือ การต่อรองและการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางสังคมเพื่อให้ได้มาซึ่ง กิจกรรม โครงการสนับสนุนด้านอาชีพ เครื่องมือเครื่องใช้ ตลอดจนโครงสร้างพื้นฐานทั้งจากหน่วยงานในท้องถิ่น ได้แก่ องค์การบริหารส่วนท้องถิ่น และหน่วยงานภายนอกเพื่อการเข้าถึงทรัพยากร เช่น เหมืองน้ำ คลองส่งน้ำ ถนนหนทาง เป็นต้น ส่วนกลยุทธ์ระดับครัวเรือนที่ครัวเรือนส่วนใหญ่ใช้คือ กลยุทธ์สร้างความหลากหลายการดำรงชีพ จึงสังเกตได้ว่าภายในครัวเรือนหนึ่ง ๆ ต่างมีการทำอาชีพหลายอย่าง ใช้แรงงานของสมาชิกในครัวเรือนเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะแรงงานผู้หญิงที่ใช้เพื่อหารายได้จุนเจือครอบครัวมากขึ้นกว่าเดิม

2) การปรับตัวของชุมชนบ้านทวยเทพ บ้านทวยเทพเคยเป็นชุมชนที่อยู่ในเขตน้ำจืดและน้ำกร่อย แต่ต้องกลับอยู่ในเขตพื้นที่น้ำจืด กลุ่มคนจึงต้องแบกรับภาระด้านการเปลี่ยนแปลงอาชีพที่เคยทำ คือ อาชีพการเลี้ยงกุ้ง ซึ่งมีทั้งครัวเรือนที่ทำเป็นอาชีพหลักและครัวเรือนที่ทำเป็นอาชีพรอง และกลุ่มทำอาชีพประมงพื้นบ้านทั้งที่ยึดเป็นอาชีพหลักและอาชีพเสริม การปรับตัวด้านอาชีพ คือ การหันสู่การผลิตแบบปฐมภูมิ เช่น การทำนา การปลูกพืชผัก โดยใช้กลยุทธ์เพิ่มการลงทุน เช่น การเพิ่มรอบการปลูกข้าว การปรับเปลี่ยนไปปลูกพืชเศรษฐกิจ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีครัวเรือนส่วนหนึ่งได้หันเข้าสู่การผลิตแบบไม่เป็นทางการ ได้แก่ การเป็นแรงงานรับจ้าง การค้าขาย กลยุทธ์ที่กลุ่มคนบ้านทวยเทพใช้ คือ กลยุทธ์การต่อรองผสมผสานกับกลยุทธ์การรอโอกาส เช่น การเลี้ยงกุ้งในเขตห้ามเลี้ยง การเลี้ยงกุ้งเมื่อมีโอกาสที่เอื้ออำนวย การไม่ยอมปฏิบัติตามหน่วยงานที่ส่งเสริมด้านอาชีพ นอกจากนี้ยังใช้กลยุทธ์การปรับความสัมพันธ์ทางสังคมเช่นเดียวกับชุมชนบ้านเสื่อหิง ส่วนกลุ่มที่เคยทำประมงพื้นบ้านต้องผันตัวเองสู่แรงงานรับจ้าง เนื่องจากไม่มีที่ทำกิน นอกจากนี้ใช้กลยุทธ์เฉพาะกลุ่มอาชีพแล้วครัวเรือนส่วนใหญ่ได้ใช้กลยุทธ์สร้างความหลากหลายการดำรงชีพ เพื่อความอยู่รอดของครอบครัว

3) การปรับตัวของชุมชนบ้านท้ายโนด บ้านท้ายโนดเป็นชุมชนที่ได้ประโยชน์จากการเกิดขึ้นของโครงการฯ คราวเรือนส่วนใหญ่มีอาชีพการผลิตแบบปฐมภูมิก่อน แต่ผลผลิตไม่สูงเนื่องจากขาดแหล่งน้ำ ดังนั้นเมื่อเกิดโครงการฯ ที่มีแหล่งน้ำจึงเกิดขึ้น ทั้งยังเป็นแหล่งระบายน้ำป้องกันภัยน้ำท่วม จึงทำให้คนกลุ่มต่าง ๆ ได้ใช้ประโยชน์จากโครงการฯ เพื่อปรับตัวด้านอาชีพ คือ การเพิ่มทุนเพื่อการผลิต เช่น การเพิ่มรอบทำนา เพิ่มรอบปลูกพืชผัก การปลูกพืชเศรษฐกิจ การจ้างแรงงานเพิ่มเพื่อการผลิต การเช่าที่ดินเพิ่มขึ้น เป็นต้น นอกจากนี้คนบางกลุ่มที่เคยผลิตแบบปฐมภูมิได้มีการเปลี่ยนแบบแผนการผลิตไปสู่การค้าขาย โดยการเป็นพ่อค้าคนกลางรับซื้อผลผลิตในท้องถิ่นประเภทพืชผักไปขายยังตลาด และซื้อสินค้าจากตลาดมาขายในท้องถิ่น กลยุทธ์ที่ครัวเรือนใช้เหมือนกัน คือ การสร้างความหลากหลายการดำรงชีพ เนื่องจากครัวเรือนได้ขยายอาชีพอย่างหลากหลายบนพื้นฐานของการใช้ที่ดินและทรัพยากรที่เปลี่ยนไปตามความเหมาะสมของระบบนิเวศ

การปรับตัวด้านอาชีพทั้งจาก 3 ชุมชน แม้จะได้รับผลกระทบไม่เท่ากันแต่การปรับตัวด้านการเลือกอาชีพมีความคล้ายคลึงกัน จึงอาจสรุปในภาพรวมได้ดังนี้

1) การผลิตแบบปฐมภูมิ เนื่องจากกลุ่มเกษตรกรส่วนใหญ่ยังคงมีปัจจัยการผลิตที่เอื้อต่อการประกอบอาชีพด้านการเกษตร เช่น ที่ดิน ซึ่งเป็นทรัพย์สินของครัวเรือน แหล่งน้ำและสภาพของน้ำที่เกิดจากโครงการฯ อันเป็นทรัพยากรส่วนรวมที่จัดการโดยรัฐ ทำให้บางชุมชนได้รับประโยชน์ บางชุมชนต้องเสียประโยชน์ แต่ละชุมชนต้องปรับเปลี่ยนการผลิตของครัวเรือนให้เหมาะสมและสอดคล้องกับบริบทที่เปลี่ยนแปลง ประเภทของการผลิตที่ครัวเรือนเลือกที่สำคัญมีดังนี้

การทำนาข้าว มีอยู่ทั้ง 3 ชุมชน แต่ละชุมชนได้ปรับวิธีการผลิตต่างกัน เช่น การทำนาข้าวในชุมชนบ้านเสือหึ่ง ซึ่งมีไม่มากนัก ส่วนมากเป็นการทำนาปี อาศัยน้ำจืดจากธรรมชาติตามฤดูกาล ใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมือง ส่วนชุมชนบ้านทวยเทพ มีทั้งการทำนาปีและนาปรัง ใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมืองและพันธุ์ที่รัฐส่งเสริม การผลิตข้าวมีความยืดหยุ่นมาก โดยเกษตรกรอาจหยุดการผลิตในบางปีถ้าหากประสบปัญหา เช่น ด้านราคา ด้านศัตรูพืช หรือด้านภัยธรรมชาติ แตกต่างจากการทำนาข้าวที่ชุมชนบ้านท้ายโนด ที่ได้รับประโยชน์จากโครงการฯ การทำนาข้าวจึงมีความเข้มข้นมากขึ้นกว่าเดิม โดยมีการทำนาปีละ 2 – 3 ครั้ง

การทำไร่นาสวนผสมหรือการปลูกพืชผัก มีปรากฏอยู่ใน 2 ชุมชน คือ ชุมชนบ้านทวยเทพ และบ้านท้ายโนด ส่วนที่บ้านเสือหึ่ง ไม่มีการปลูกพืชผักเป็นอาชีพ เนื่องจากอยู่ในเขตพื้นที่น้ำเค็ม ที่มีความเสี่ยงสูงเกษตรกรจึงไม่นิยมปลูกพืชผัก การปลูกพืชผักที่บ้านทวยเทพ ส่วนใหญ่เป็นการรื้อฟื้นแปลงไร่นาสวนผสมเดิม แต่มีไม่มากนัก แต่การปลูกพืชผักที่บ้านท้ายโนดมี

ความถี่มาก มีทั้งการเช่าแปลงไร่นาสวนผสม และการขุดยกร่องขึ้นใหม่ มีการจ้างแรงงานในระบบการผลิตพืชผักตลอดปี

การเลี้ยงกุ้ง มีอยู่ใน 2 ชุมชน คือ บ้านทวยเทพ ซึ่งอยู่ในเขตพื้นที่น้ำจืด แต่เกษตรกรบางรายได้ทำบ่อเลี้ยงกุ้ง โดยให้เหตุผลว่า ไม่ได้รับเงินชดเชยในการแปรสภาพบ่อเลี้ยง และกุ้งที่เลี้ยงเป็นกุ้งขาวเลี้ยงด้วยน้ำจืด ส่วนบ้านเลื้อหึงมีการเลี้ยงกุ้งมากขึ้น เนื่องจากอยู่ในเขตพื้นที่น้ำเค็ม มีแนวโน้มว่าจะมีการเลี้ยงกุ้งเพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ

การปลูกพืชเศรษฐกิจ มีอยู่ทั้ง 3 ชุมชน แต่ครัวเรือนที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ เป็นครัวเรือนที่มีที่ดินในครอบครองจำนวนมาก เพราะการปลูกพืชเศรษฐกิจต้องใช้ระยะเวลายาว ประมาณ 4 ปีขึ้นไปจึงจะได้รับผลผลิต และเป็นการผลิตที่ต้องใช้ทุนค่อนข้างสูง ครัวเรือนคนจนจึงไม่สามารถปลูกพืชเศรษฐกิจประเภทนี้ได้ ส่วนการปลูกพืชเศรษฐกิจของครัวเรือนที่ปลูกแล้วมีทั้งประเภทที่ลงทุนเองและประเภทที่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐ

2) การผลิตแบบหัตถิกรรม การปรับตัวแบบนี้มีปรากฏไม่มากนัก และเป็นเพียงการผลิตเสริมของครัวเรือน มีเงื่อนไขอย่างน้อย 2 ประการ คือ เป็นแหล่งที่มีทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นปัจจัยพื้นฐานการผลิต เช่น กระจูด ที่ชุมชนบ้านท้ายโนด และแหล่งน้ำที่มีปลามาก ครัวเรือนที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียงจึงได้ใช้เป็นวัตถุดิบและแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ เงื่อนไขอีกประการหนึ่งคือ ผู้ผลิตต้องมีความรู้ความสามารถ ที่อาจเกิดจากการเรียนรู้ เช่น การผลิตกรอบภาพด้วยเรซิน การผลิตกะลามะพร้าวเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ แต่การผลิตดังกล่าวมักเป็นระดับปัจเจก

3) การผลิตแบบไม่เป็นทางการ การผลิตแบบไม่เป็นทางการ ปรากฏอยู่ทั้ง 3 ชุมชน มีเงื่อนไขสำคัญที่เป็นแรงกดดันต่อการปรับตัวแบบนี้ คือ ด้านการเข้าถึงและการใช้ทรัพยากรส่วนรวม เนื่องจากคนกลุ่มนี้ส่วนมากเป็นกลุ่มที่ไม่มีที่ดิน ยกเว้นครัวเรือนที่มีทุนทรัพย์มากที่เลือกประกอบการค้าขาย นอกจากนั้นเป็นกลุ่มคนที่เคยใช้ทรัพยากรส่วนรวมมาก่อน เช่น กลุ่มประมงพื้นบ้าน หรือกลุ่มที่เคยรับจ้างอยู่ในการผลิตกุ้ง เมื่อเกิดความเปลี่ยนแปลงทำให้คนกลุ่มนี้ปรับตัวโดยการจ้างแรงงานตนเองเพื่อแลกกับรายได้ การจ้างแรงงานมีหลายประเภท ทั้งแรงงานที่ใช้ในพื้นที่ นอกพื้นที่ แรงงานทั่วไป แรงงานในโรงงาน นอกจากนี้ยังมีครัวเรือนที่ต้องอพยพแรงงานออกไปทำกินนอกพื้นที่ด้วยจำนวนหนึ่ง

รูปแบบการปรับตัวด้านอาชีพของครัวเรือนในชุมชนที่ศึกษา อาจสรุปได้ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 8.1 แสดงสัดส่วนการปรับตัวด้านอาชีพใน 3 ชุมชน

รูปแบบการปรับตัว	ประเภทอาชีพ	ร้อยละของครัวเรือน
แบบปฐมภูมิ	ทำการเกษตรแบบเดิม	30
	การเลี้ยงกุ้ง	40
แบบทุติยภูมิ	แปรรูปกระดุก และปลา	8
แบบไม่เป็นทางการ	ขายแรงงานและค้าขาย	22

1.5 ศักยภาพการปรับตัว ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรอบด้าน ทำให้ครัวเรือนต้องปรับตัวให้อยู่รอดท่ามกลางความเปลี่ยนแปลง ครัวเรือนเกษตรกรมีศักยภาพการปรับตัวไม่เท่าเทียมกัน ซึ่งแบ่งได้เป็น 3 กลุ่ม คือ

1) กลุ่มมีศักยภาพการปรับตัวสูง หมายถึง กลุ่มครัวเรือนที่สามารถเลือกอาชีพที่มีความมั่นคงในด้านความอยู่รอดของครัวเรือน และมีความมั่นคงด้านอาชีพสูงกว่ากลุ่มอื่น ๆ มีเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ครัวเรือนมีศักยภาพปรับตัวสูง คือ ทุนด้านทรัพยากรในระดับครัวเรือนสูง เช่น มีที่ดินค่อนข้างมาก ประมาณ 10 ไร่ขึ้นไป โดยใช้ที่ดินที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์ ได้แก่ การจัดสรรแบ่งส่วนที่ดินเพื่อใช้เพาะปลูก สร้างรายได้หลายประเภท เช่น ทำสวนปาล์มน้ำมัน ปลูกไม้สวนยางพารา ปลูกพืชผัก แปลงปลูกหญ้าเลี้ยงวัว เป็นต้น คนกลุ่มนี้ยังมีโอกาสเข้าถึงทุนความช่วยเหลือจากภาครัฐที่เน้นการใช้ที่ดินจำนวนมาก ซึ่งคนที่ไม่มียากที่ดินหรือที่ดินน้อยไม่มีโอกาส นอกจากนี้ด้านความรู้ ความคิด ความสามารถและทักษะ ของผู้ผลิตที่เกิดจากการเรียนรู้ การสังเกต และเกิดจากประสบการณ์ที่นำมาปรับปรุงและพัฒนากิจกรรมด้านอาชีพก็เป็นอีกส่วนหนึ่งที่ทำให้มีศักยภาพการปรับตัวได้สูง คนกลุ่มนี้มีทั้งที่ยึดการผลิตแบบปฐมภูมิ เช่น กลุ่มทำนา กลุ่มปลูกพืชผัก กลุ่มปลูกพืชเศรษฐกิจ และกลุ่มเลี้ยงกุ้ง ซึ่งกลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้ไม่ได้มีการผลิตเพียงประเภทเดียว แต่ใช้กลยุทธ์การสร้างหลากหลายการดำรงชีพ เพื่อกระจายความเสี่ยงอันอาจเกิดจากการผลิตระบบใดระบบหนึ่ง คนกลุ่มนี้จึงมีรายได้จากหลายช่องทาง ทั้งเป็นรายได้หลักระยะยาวหลายปี ได้แก่ การปลูกสวน ระยะสั้นเป็นรายปีหรือรายครึ่งปี ได้แก่ การทำนา การเลี้ยงกุ้ง การปลูกปาล์มน้ำมัน ระยะสั้นรายเดือนหรือรายวัน ได้แก่ การปลูกพืชผัก จึงเป็นอาชีพที่ช่วยให้ครัวเรือนอยู่รอดได้ ทั้งมีความมั่นคงด้านอาชีพสูง เนื่องจากการพึ่งพาภายในมากกว่าพึ่งพาภายนอก

2) กลุ่มมีศักยภาพการปรับตัวปานกลาง หมายถึง ครัวเรือนที่เลือกอาชีพโดยใช้ปัจจัยการผลิตที่เป็นทรัพย์สินของครัวเรือน เช่น ที่ดิน แต่จากการมีปริมาณที่ดินน้อยทำให้การใช้ประโยชน์จากที่ดินไม่หลากหลายนัก ครัวเรือนมีหนี้สิน มีรายจ่ายสูง มีข้อจำกัดในการลงทุนการผลิต เช่น ไม่มีการจ้างแรงงาน ไม่มีโอกาสเช่าที่ดินเพื่อการผลิต ไม่สามารถผลิตได้ตามที่ต้องการและความเสื่อมคุณภาพของทรัพยากร ได้แก่ ดิน น้ำ จึงต้องรอโอกาส เช่น การเลี้ยงกุ้งซึ่งอาจประสบภาวะซอกได้บ่อยครั้ง แต่การมีรายได้จากหลายทาง ทำให้ครัวเรือนอยู่รอดได้ระดับหนึ่ง ประกอบกับการมีทรัพย์สินเป็นของตนเองส่วนหนึ่ง ทำให้มีความมั่นคงด้านอาชีพพอสมควร คนกลุ่มนี้ มีทั้ง 3 ชุมชน เป็นกลุ่มที่ผลิตแบบปฏุนภูมิประเภทการเน้นการใช้ที่ดินในเชิงธุรกิจ เช่น กลุ่มเลี้ยงกุ้ง นอกจากนี้คือ กลุ่มทำนาและปลูกพืชผักบางส่วน

3) กลุ่มมีศักยภาพการปรับตัวต่ำ หมายถึง ครัวเรือนที่ไม่สามารถทำอาชีพเดิมที่เคยทำมาก่อนเกิดโครงการฯ ได้ เนื่องจากมีเงื่อนไขที่เป็นข้อจำกัดด้านทรัพยากรส่วนรวม เพราะคนกลุ่มนี้เคยอาศัยทรัพยากรส่วนรวม คือ แหล่งน้ำเพื่อทำอาชีพประมงพื้นบ้านซึ่งเป็นอาชีพหลักของครัวเรือน การขาดแหล่งทรัพยากรส่วนรวมต้องทำให้ต้องเปลี่ยนอาชีพ แต่การไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง จึงทำให้มีศักยภาพการปรับตัวในระดับต่ำ คนกลุ่มนี้ต้องใช้แรงงานของสมาชิกในครัวเรือนแลกกับรายได้ และต้องพึ่งพาจากภายนอกสูง จึงไม่มีความมั่นคงทั้งด้านรายได้และด้านอาชีพที่ทำอยู่ นอกจากกลุ่มผู้ใช้แรงงานแล้ว กลุ่มเลี้ยงกุ้งก็เป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่มีความเสี่ยงสูงในกรณีที่ครัวเรือนยึดอาชีพการเลี้ยงกุ้งเพียงอย่างเดียว เพราะมีความเสี่ยงต่อการขาดทุนสูง

สรุปศักยภาพการปรับตัวของกลุ่มอาชีพได้ดังตารางที่ 8.2

ตารางที่ 8.2 แสดงศักยภาพการปรับตัวของกลุ่มอาชีพ

ศักยภาพ	กลุ่มอาชีพ	ร้อยละของครัวเรือน
กลุ่มมีศักยภาพสูง	กลุ่มทำเกษตรแบบเดิมที่มีที่ดินมาก และกลุ่มค้าขาย	20
กลุ่มมีศักยภาพปานกลาง	กลุ่มทำเกษตรแบบเดิมที่มีที่ดินน้อย และกลุ่มเลี้ยงกุ้งที่มีทุนสูง	10 15
กลุ่มมีศักยภาพต่ำ	กลุ่มเลี้ยงกุ้งที่มีทุนน้อย กลุ่มขายแรงงาน	35 20

2. การอภิปรายผล

จากผลการศึกษาในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังตอนกลาง ซึ่งเป็นพื้นที่กว้างใหญ่ และเป็น การศึกษาที่มองอย่างรอบด้าน ทำให้สามารถเปรียบเทียบระหว่างสภาพจริงที่ปรากฏกับความ คาดหวังของโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ที่คาดหวังถึงประโยชน์อันจะเกิดจากโครงการฯ ไว้ 10 ประการ จึงสามารถอภิปรายผลได้ดังนี้

ความคาดหวังที่ 1 ป้องกันรुकล้าของน้ำเค็มเข้าไปทำลายพื้นที่การเกษตร

สภาพจริง การเกิดปรากฏการณ์น้ำเค็มเข้าไปปะปนกับน้ำจืดมี 2 ลักษณะ คือ

ลักษณะแรก น้ำเค็มรุกล้าตามธรรมชาติ เนื่องจากปริมาณของน้ำจืดที่มีอยู่ในแม่น้ำลำ คลองน้อยลง แหล่งกำเนิดต้นน้ำไม่สามารถผลิตน้ำให้มีปริมาณมากพอที่จะรุกไล่ น้ำเค็มออกไป จากลำน้ำได้ การรุกล้าของน้ำเค็มมักเกิดขึ้นเป็นปกติในหน้าแล้ง ช่วงเดือน กุมภาพันธ์ ถึงเดือน พฤษภาคม ซึ่งเป็นช่วงที่เกษตรกรไม่ได้ใช้น้ำเพื่อการเพาะปลูก แต่เมื่อฤดูกาลผันผวนปริมาณ น้ำฝนลดลง ทำให้น้ำเค็มรุกล้าเข้ามาในช่วงเดือน มิถุนายน ถึงเดือน กันยายนบ้างเป็นบางปี จึงมี ผลกระทบต่อผู้ประกอบการอาชีพเพาะปลูก แต่การเข้ามาของน้ำเค็มก็เชื่อว่าจะมีผลเชิงลบทั้งหมด เพราะเมื่อน้ำเค็มรุกล้าผสมกับน้ำจืดที่มีอยู่ทำให้น้ำเป็นน้ำกร่อย โดยมีค่าความเค็มไม่เท่ากัน ทำ ให้บรรดาสัตว์ในแม่น้ำลำคลองสามารถปรับตัวให้อยู่ได้ในน้ำกร่อยและขยายพันธุ์ออกไป เป็น แหล่งที่มีประชากรสัตว์น้ำหลากหลายชนิด จนกลายเป็นทุนทางทรัพยากรธรรมชาติอีกประเภท หนึ่งอันเป็นผลพวงของระบบนิเวศสามน้ำ ผลดีอีกประการหนึ่งคือ การเข้ามาของน้ำเค็มจะเป็น การทำลายล้างความเจริญเติบโตของวัชพืช ได้แก่ ผักตบชวา ดังนั้นรอบหนึ่งปี ผักตบชวาจะถูก ทำลายล้างโดยระบบธรรมชาติครั้งหนึ่ง ลักษณะที่สอง น้ำเค็มจากบ่อเลี้ยงกุ้ง การเลี้ยงกุ้งด้วย น้ำเค็มทำให้น้ำเค็มมีโอกาสเข้าไปสู่พื้นที่ที่เคยเป็นน้ำจืดอีกกรณีหนึ่งจากการถ่ายเทน้ำจากบ่อเลี้ยงกุ้งสู่มแม่น้ำลำคลอง ซึ่งเกิดจากการจัดการน้ำของเกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้งที่ไม่คำนึงถึงสภาพแวดล้อม ประกอบกับการเพิกเฉยของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องทำให้น้ำเค็มกระจายไปมากขึ้น

การใช้ทรัพยากรน้ำของเกษตรกรจึงเป็นการเลือกใช้ตามฤดูกาล สอดคล้องกับความ เปลี่ยนแปลงของน้ำตามธรรมชาติ แต่การเน้นความเติบโตทางเศรษฐกิจ เช่น การเพาะปลูกนอก ฤดูกาล การเลี้ยงกุ้งในเชิงธุรกิจ ทำให้น้ำเค็มกลายเป็นส่วนเกินที่ต้องจำกัดที่อยู่ โดยการสร้าง ประตุน้ำในแม่น้ำ ลำคลองต่าง ๆ เพื่อป้องกันการรุกล้าของน้ำเค็ม แต่ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิต ของคนส่วนใหญ่

ความคาดหวังที่ 2 เก็บกักน้ำจืดไว้ 70 ล้านลูกบาศก์เมตร เพื่ออุปโภค บริโภค และการเพาะปลูก 2 ฟัง 521,500 ไร่ในฤดูฝน 240,700 ไร่ในฤดูแล้ง

สภาพจริง การใช้น้ำจืดเพื่ออุปโภค บริโภค และการเพาะปลูกเป็นสิ่งจำเป็น แต่การใช้น้ำของผู้ที่ทำมาหากินอยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง มีความแตกต่างกันตามเงื่อนไขของฤดูกาล คือในฤดูฝน ชาวนาได้อาศัยน้ำฝนตามธรรมชาติเพื่อการปลูกข้าว พร้อมกับปลูกพืชชนิดอื่น ยกเว้นการปลูกผัก เพราะฝนทำความเสียหายให้กับผักได้หลายลักษณะ เช่น เน่าเปื่อย ใบผักขาดและช้ำเนื่องจากฝนกระหน่ำและอาจเกิดน้ำท่วมดินผักที่มีความไวต่อการเน่าเสีย การใช้ภูมิปัญญาที่เกิดจากประสบการณ์ จึงทำให้เกษตรกรไม่ได้พึ่งพาน้ำจากแม่น้ำ ลำคลอง ในช่วงฤดูฝน

ส่วนในฤดูแล้ง บรรดาเกษตรกรต่างต้องการน้ำ เพื่อใช้ทั้งบริโภคอุปโภคและการเพาะปลูก แต่ต้องอาศัยปัจจัยที่เป็นโครงสร้างพื้นฐาน ได้แก่ ลำคลอง คูน้ำ คลองซอย คลองไส้ไก่ ซึ่งต้องอาศัยระบบชลประทาน ในสภาพจริงของพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ยังไม่มีระบบชลประทานทั่วถึง ทำให้บางพื้นที่สามารถใช้น้ำได้ เช่น บ้านท้ายโนด บางพื้นที่ใช้น้ำไม่ได้ เช่น บ้านทวยเทพ จึงยังคงมีการดำรงชีพเหมือนเมื่อครั้งที่ยังไม่มีโครงการ ฯ

ความคาดหวังที่ 3 ลดการเกิดอุทกภัย

สภาพจริง อุทกภัยที่เกิดในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง เกิดขึ้นบ่อยครั้ง เนื่องจากพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังมีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มคล้ายแอ่งกระทะ จึงเป็นแหล่งรองรับน้ำที่มาจากเทือกเขาในจังหวัดนครศรีธรรมราช ตรัง พัทลุง ทั้งยังมีอาณาบริเวณเชื่อมต่อกับพื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา น้ำจึงเอ่อท่วมล้นฝั่งกระจายลงมายังพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังด้วย แต่การระบายน้ำออกจากพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังมีอยู่ทางเดียวคือ ทางแม่น้ำปากพนังที่ไหลผ่านเมืองปากพนังสู่อ่าวนครศรีธรรมราช ปีใดที่ปริมาณน้ำมากจึงเกิดการท่วมพื้นที่การเกษตร ทำให้ทรัพย์สิน อาคาร บ้านเรือน ได้รับความเสียหายอย่างมาก การขุดคลองระบายน้ำยามเกิดอุทกภัยจำนวนหลายสายให้น้ำออกสู่ทะเลอ่าวไทย เช่น คลองระบายน้ำจุเงิน คลองหน้าโกฏี คลองบ่อคณทิ คลองชะอวด – แพรกเมือง จึงมีส่วนในการช่วยลดภาวะน้ำท่วมขังเป็นเวลานานได้ ซึ่งสามารถสังเกตได้จากการเกิดอุทกภัยในลุ่มน้ำปากพนังเมื่อเดือน ธันวาคม พ.ศ. 2548 ประดูระบายน้ำในแม่น้ำ ลำคลองทุกสาย ได้แสดงศักยภาพการลดภัยที่เกิดจากน้ำท่วมได้เป็นอย่างดี น้ำท่วมปีนี้จึงมีความเสียหายน้อยกว่าที่เคยประสบในครั้งก่อน ๆ เกษตรกรต่างพูดเป็นเสียงเดียวกันว่า หากไม่มีลำคลองหลายสายในการช่วยระบายน้ำให้ออกจากพื้นที่อย่างรวดเร็วแล้ว คงต้องเกิดความเสียหายที่เกิดจากภัยน้ำท่วมครั้งรุนแรง จึงเป็นความคาดหวังของโครงการฯ ที่ได้ตรงตามวัตถุประสงค์ ทำให้เกิดความมั่นใจต่ออาชีพภายในพื้นที่มากขึ้น ในอันที่จะลดภาวะความเปราะบางด้านภาวะวิกฤติจากภัยธรรมชาติ

ความคาดหวังที่ 4 จัดปัญหาระหว่างเกษตรกรนาทุ่งและเกษตรกรนาข้าว เนื่องจากการแบ่งเขตของการใช้พื้นที่อย่างชัดเจน

สภาพจริง ความขัดแย้งระหว่างเกษตรกรนาทุ่งและเกษตรกรนาข้าวเกิดขึ้นในระยะแรก ๆ ช่วง พ.ศ. 2531 – 2535 ที่เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินชายฝั่งทะเล คือเปลี่ยนจากแปลงนาข้าวเป็นบ่อเลี้ยงกุ้งที่ใช้น้ำเค็ม แต่หลังจาก พ.ศ. 2536 ความขัดแย้งระหว่างการทำนาข้าวและนาทุ่งก็ได้คลี่คลายลง เนื่องจากต่างก็ได้เปลี่ยนแปลงพื้นที่นาข้าวเป็นนาทุ่งไปเกือบหมดสิ้น และเกษตรกรนาทุ่งกับนาข้าวก็ยังสัมพันธ์เชื่อมโยงซึ่งกันและกัน ผู้ไม่ทำนาทุ่งแต่มีแปลงนาข้าวอาจให้คนอื่นเช่าที่ดินทำนาทุ่ง ซึ่งได้รับผลตอบแทนมากกว่า แม้กระทั่งค่าชดเชยจากผู้ทำนาทุ่งจ่ายให้เมื่อนาข้าวได้รับผลกระทบ ก็ได้รับมากกว่าผลผลิตจากการเพาะปลูกอย่างอื่น

ความคาดหวังที่ 5 ลดปัญหาการอพยพย้ายถิ่นฐานไปทำกินในที่อื่น

สภาพจริง การอพยพย้ายถิ่นของคนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังเริ่มมีมาตั้งแต่ต้นศตวรรษ 2500 เป็นต้นมา ด้วยสาเหตุหลายประการและได้ไปตั้งรกรากถิ่นฐานในพื้นที่อื่น ๆ อย่างมั่นคง แต่เมื่อมีระบบการผลิตกุ้งเกิดขึ้นในพื้นที่ ทำให้มีการอพยพคนจากถิ่นอื่น ๆ เข้ามาสู่ระบบการผลิตกุ้งทั้งบรรดาเครือญาติที่ต้องการมาลงทุนเลี้ยงกุ้ง และบรรดาแรงงานจากภาคอื่น ๆ การยุตินาทุ่งในช่วง พ.ศ. 2542 – 2547 ทำให้เกิดการอพยพออกนอกพื้นที่กันอีกครั้งหนึ่ง เนื่องจากไม่สามารถดำเนินการในระบบการผลิตกุ้งอีกต่อไป และระยะหลัง พ.ศ. 2547 ซึ่งโครงสร้างที่เป็นองค์ประกอบของโครงการฯ สำเร็จและเปิดใช้ ความสับสนวุ่นวายเรื่องการทำมาหากินจึงเกิดขึ้นอีกเป็นระลอกสองหลังจากเกิดวิกฤตินาทุ่งที่ไม่สามารถดำเนินการได้เป็นระลอกแรก ความสับสนวุ่นวายครั้งหลังเกิดแก่ผู้ที่ทำอาชีพประมงพื้นบ้านเป็นอาชีพหลักและอาชีพเสริม เนื่องจากไม่มีทรัพยากรสัตว์น้ำให้เป็นการดำรงชีพ การอพยพย้ายถิ่นจึงเกิดขึ้นในระยะนี้อีกครั้งหนึ่ง ทั้งที่เป็นการอพยพชั่วคราวและถาวร

แต่ลักษณะการอพยพย้ายถิ่นมีความแตกต่างกัน โดยมีความสัมพันธ์กับผลกระทบที่แต่ละชุมชนได้รับจากโครงการฯ กล่าวคือในพื้นที่ที่ชุมชนได้รับผลประโยชน์จากการเกิดขึ้นของโครงการฯ เช่น ชุมชนบ้านท้ายโนด ซึ่งนอกจากไม่มีการอพยพย้ายถิ่นฐานไปทำกินในที่อื่นแล้วในทางกลับกัน กลับมีการอพยพย้ายถิ่นจากถิ่นอื่นเข้ามาอยู่และทำกินภายในหมู่บ้าน ซึ่งมีประมาณ 8 – 10 ราย

จึงอาจกล่าวได้ว่า ความคาดหวังของโครงการฯ ที่จะลดปัญหาการอพยพย้ายถิ่นนั้นขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของการได้รับผลกระทบจากโครงการฯ ของชุมชนต่าง ๆ ในแต่ละพื้นที่ เพราะถ้ามีผลในเชิงบวก ผู้คนก็ไม่ย้ายถิ่นเพราะสามารถทำมาหากินได้ดีขึ้นกว่าเดิม แต่ถ้ามีผลกระทบในเชิงลบ คราวเรือนที่ไม่สามารถปรับตัวได้ก็ต้องเลือกทางที่จะย้ายถิ่นไปทำกินที่อื่น

ความคาดหวังที่ 6 แม่น้ำปากพนังและแม่น้ำสาขาจะกลายเป็นแหล่งเพาะเลี้ยงและขยายพันธุ์สัตว์น้ำจืดได้เป็นอย่างดี

สภาพจริง สัตว์น้ำจืดที่เคยอาศัยอยู่ในแม่น้ำปากพนังและแม่น้ำสาขา ไม่ได้มีเฉพาะสัตว์น้ำที่อาศัยอยู่ในน้ำจืดเพียงอย่างเดียว แต่สัตว์น้ำเหล่านี้ได้อาศัยระบบนิเวศที่มีความหลากหลายทั้งน้ำ พืช สัตว์ที่มีความสมดุลเป็นวงจรการเจริญเติบโตและขยายพันธุ์ แม้ต่อมาได้มีการจับสัตว์น้ำที่ผิดวิธีมากขึ้น ประกอบกับการใช้สารเคมีต่าง ๆ เพื่อการเพาะปลูก ที่ทำให้ถูกชะล้างลงสู่แม่น้ำลำคลอง และมีผลต่อปริมาณของสัตว์น้ำลดลง แต่เมื่อถึงฤดูน้ำหลาก สิ่งต่าง ๆ ในแม่น้ำลำคลองได้ไหลออกสู่ทะเล ความสมดุลของชีวภาพจึงยังคงดำรงอยู่ต่อไป การก่อสร้างประตูน้ำปิดกั้นลำน้ำทุกสาย ที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อกั้นน้ำเก็บไม่ไห้ไหลเข้าไปปะปนกับน้ำจืด แต่ผลของประตูน้ำกลับตกสู่การดำรงชีวิตของประชากรสัตว์น้ำอย่างรุนแรง จึงทำให้สัตว์น้ำในแม่น้ำลำคลองลดลงอย่างรวดเร็ว ดังที่ปรากฏขึ้นในแม่น้ำปากพนังและแม่น้ำสาขาอื่นปัจจุบัน เนื่องจากสภาพของแม่น้ำ ลำคลองในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังหลังเกิดโครงการฯ มีลักษณะคล้ายกับอ่างเก็บน้ำที่มีแต่ความยาวไม่มีความกว้าง น้ำจึงเป็นน้ำนิ่งที่มีขุนตะกอนทับถมอยู่มาก มีวัชพืชจำพวกผักตบชวา และผักกระเฉด ที่เจริญเติบโตอยู่ตลอดแนวแม่น้ำลำคลองทุกสายแล้วขยายแพร่พันธุ์จนเกือบเต็มลำน้ำยากต่อการทำลายล้าง ประกอบกับบริเวณพื้นที่เพาะปลูกสองฝั่งแม่น้ำลำคลองที่เกษตรกรได้ใช้สารเคมีทั้งประเภท ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง ยาฆ่าวัชพืชฯ ได้ไหลลงสู่แม่น้ำ ลำคลอง สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นอุปสรรคต่อการเพาะเลี้ยงและขยายพันธุ์สัตว์น้ำจืดทั้งสิ้น

แต่ในพื้นที่ที่ได้รับประโยชน์จากโครงการฯ โดยมีการขุดคลองน้ำจืดขึ้นใหม่ ยังไม่มีภาวะเน่าเสียของน้ำ เช่น คลองชะอวด – แพรกเมือง ซึ่งเป็นแหล่งปล่อยพันธุ์สัตว์น้ำของหน่วยงานต่าง ๆ เช่น กุ้งก้ามกราม ปลาน้ำจืดชนิดต่าง ๆ เป็นต้น จึงเป็นแหล่งเพาะเลี้ยงและขยายพันธุ์สัตว์น้ำจืดได้แหล่งหนึ่ง

ความคาดหวังที่ 7 เพิ่มพูนผลผลิตการเกษตรหลากหลายและครบวงจรทั้งทางด้านการเพาะปลูก การประมง ปศุสัตว์ ตลอดจนการพัฒนาอุตสาหกรรม

สภาพจริง แม้ว่าปัจจัยการผลิตที่สำคัญของเกษตรกร คือ น้ำ แต่น้ำก็ไม่ได้เป็นเงื่อนไขเดียว ที่สามารถเพิ่มพูนผลผลิตการเกษตรที่หลากหลายและครบวงจรได้ จึงพบว่า แม้จะมีบรรยากาศที่เอื้ออำนวยต่อการปลูกข้าว แต่หากราคาข้าวตกต่ำอย่างมาก ชาวนาก็เลือกที่จะเลิกการผลิต หรือด้านการปศุสัตว์ เช่น การเลี้ยงวัว เนื่องจากเป็นการลงทุนน้อย แต่ในต้นปี พ.ศ. 2549 เกิดโรคระบาด คือ โรคปากเปื่อยเท้าเปื่อย ทำให้วัวต้องล้มตายลงเป็นจำนวนมาก บางรายมีวัวตายถึง 10 ตัว คิดเป็นมูลค่าประมาณ 100,000 บาท เหล่านี้ล้วนเป็นเงื่อนไขที่เป็นความเปราะบางของการดำรงชีพด้านการประกอบอาชีพของครอบครัว การมองภาพรวมว่า เมื่อมีแหล่ง

น้ำ เช่น แม่น้ำ ลำคลอง มีระบบการป้องกันอุทกภัย เช่น ประตูน้ำ แล้วสามารถทำให้เกษตรกรได้ผลผลิตเพิ่มขึ้นทั้งปริมาณของผลผลิต และปริมาณของทางเลือกการเกษตร ทั้งนี้เป็นเพราะเงื่อนไขของการเพิ่มพูนผลผลิตขึ้นอยู่กับศักยภาพของครัวเรือนประการหนึ่ง และการเข้าถึงการมีสิทธิในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ดังปรากฏที่บ้านทวยเทพ ซึ่งไม่สามารถทำนาปีละ 2 ครั้งได้ ทั้ง ๆ ที่เป็นหมู่บ้านที่มีพื้นที่ติดต่อกับแม่น้ำปากพนัง สาเหตุเพราะไม่มีลำคลองสายย่อย หรือคลองซอยเข้าไปสู่แปลงเกษตร

ส่วนการพัฒนาอุตสาหกรรม ที่เห็นได้ชัด คือ โรงงานผลิตหรือแปรรูปอาหารทะเลที่ตั้งอยู่ชายฝั่งทะเลตลอดแนว ต่างก็ได้เปิดดำเนินการตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2533 เป็นต้นมา และยังคงดำเนินการอยู่ต่อไป ที่ทำให้กลุ่มแรงงานรับจ้างได้ใช้เป็นแหล่งทำกินสร้างรายได้เลี้ยงครอบครัว

ความคาดหวังที่ 8 ยกระดับมาตรฐานการครองชีพและความเป็นอยู่ของราษฎร

สภาพจริง การเกิดภาวะวิกฤติจากหลาย ๆ ด้าน ทั้งซับซ้อนและซ้ำซ้อนอย่างต่อเนื่อง จึงเกิดความแตกต่างทางด้านการครองชีพและความเป็นอยู่ของราษฎรมากขึ้น ซึ่งเกิดจากศักยภาพของการใช้ทุนดำรงชีพของแต่ละครัวเรือน ครัวเรือนที่มีทุนการดำรงชีพสูงจึงสามารถยกระดับมาตรฐานการครองชีพสูงขึ้นได้ ได้แก่ กลุ่มเลี้ยงกุ้งที่มีทุนสูงทั้งทุน ที่ดิน ทุนการเงิน ทุนความรู้ ความสามารถ จึงยังคงสร้างรายได้จากการเลี้ยงกุ้งอยู่ได้จำนวนประมาณ 20 ราย กลุ่มเพาะปลูกที่มีทุนที่ดินในที่ราบลุ่มจำนวนมาก มีเงินทุน และมีโอกาสเข้าถึงอำนาจรัฐ ก็สามารถลงทุนเพื่อประกอบอาชีพได้อย่างหลากหลาย เช่น ปลูกข้าว ปลูกปาล์มน้ำมัน ปลูกสน เป็นต้น แต่ครัวเรือนที่มีศักยภาพการปรับตัวต่ำ ได้แก่ กลุ่มไม่มีที่ดิน และกลุ่มมีที่ดินน้อย ยังคงไม่สามารถยกระดับมาตรฐานการครองชีพให้สูงขึ้นได้ กลุ่มคนดังกล่าวนี้มีจำนวนมากและกระจายอยู่ทุกพื้นที่

ความคาดหวังที่ 9 พัฒนาสภาพนิเวศวิทยาให้กลับคืนสู่ดุลยภาพ

สภาพจริง การฟื้นฟูสภาพนิเวศวิทยา ไม่สามารถวิเคราะห์ได้ภายในเวลาอันสั้น เพราะหากยึดเวลาตั้งแต่การริเริ่มโครงการฯ ตั้งแต่ พ.ศ. 2536 จนถึงปัจจุบัน คือ พ.ศ. 2550 รวมเวลาได้ 14 ปี แต่หากยึดเวลาตั้งแต่โครงการฯ สร้างองค์ประกอบสำเร็จและใช้ตั้งแต่พ.ศ. 2547 นับเวลาได้ 3 ปีเท่านั้น การฟื้นฟูสภาพนิเวศวิทยาบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังให้กลับคืนสู่ดุลยภาพจึงยังอาจไม่เกิดขึ้น แต่ในที่นี้จะขอกกล่าวถึงสภาพแวดล้อมที่เป็นปรากฏการณ์อยู่ในพ.ศ. 2549 – 2550 คือ ได้เปลี่ยนจากระบบนิเวศที่มีความหลากหลายทางชีวภาพ ไปสู่ระบบนิเวศเชิงเดี่ยวที่สามารถมองเห็นได้อย่างชัดเจนคือ การเปลี่ยนแปลงจากระบบนิเวศสามน้ำ สู่นิเวศน้ำจืด และ

ถูกปิดกั้นด้วยประตูน้ำจึงทำให้น้ำไม่สามารถไหลเวียนได้ และ การเปลี่ยนแปลงจากระบบนิเวศตามน้ำสู่เนืวน้ำเค็ม

ความคาดหวังที่ 10 ลดปัญหาการเกิดน้ำเปรี้ยวและดินเปรี้ยว

สภาพจริง น้ำเปรี้ยวและดินเปรี้ยวมักเกิดในพื้นที่ที่ราบลุ่มแถบป่าพรุ ที่เคยมีน้ำท่วมขังตลอดปี แต่เมื่อ เกิดภาวะแห้งแล้งน้ำแห้งลงทำให้เกิดสารชนิดหนึ่ง เรียกว่า สารไฟโรซ เมื่อมีน้ำท่วมอีกจึงทำให้น้ำกลายเป็นน้ำเปรี้ยว และดินบริเวณป่าพรุก็เป็นดินเปรี้ยว การขุดลอกลำคลองสายต่าง ๆ บริเวณป่าพรุทำให้น้ำในป่าพรุไหลลงสู่แม่น้ำลำคลองหมดสิ้น ทำให้น้ำเปรี้ยวและดินเปรี้ยวลดลง แม้อาจยังคงมีน้ำเปรี้ยวอยู่บ้าง แต่ระดับของความเปรี้ยวลดลง บางปีน้ำจัดจากแม่น้ำ ลำคลองยังได้ไหลเข้าไปปะทะกับน้ำเปรี้ยว ก็ยังทำให้ระดับความเปรี้ยวลดลงไปอีก จึงสังเกตได้ว่า ที่ดินบริเวณป่าพรุถูกนำมาใช้เพื่อการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์เพิ่มขึ้น และเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้มีการบุกรุกที่ดินป่าพรุกันมากขึ้น จนพื้นที่ป่าพรุลดน้อยลงอย่างมาก

การเปรียบเทียบระหว่างความคาดหวังของโครงการฯ กับสภาพจริงที่เกิดขึ้น อาจมีความเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขของเวลา และการพัฒนาของหน่วยงานทุกระดับ ที่ต้องเติมเต็มในส่วนที่ยังไม่สมบูรณ์ หรือส่วนที่เป็นผลกระทบในเชิงลบต่อชุมชน เพื่อให้ทุกชุมชนสามารถปรับตัวได้

3. ข้อเสนอแนะ

ผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อชุมชนไม่เท่ากัน การแก้ปัญหาให้กับกลุ่มคนที่ได้รับผลกระทบจึงควรแตกต่างกัน การช่วยเหลือแบบเหวี่ยงแหที่มุ่งเน้นปริมาณของผู้ที่ได้รับความช่วยเหลือ เป็นการแก้ปัญหาไม่ตรงกับสภาพปัญหาที่เกิดขึ้น ทั้งยังก่อให้เกิดปัญหาซ้ำซ้อนต่อคนที่ได้รับผลกระทบสูงแต่มีศักยภาพการปรับตัวต่ำ การศึกษาครั้งนี้จึงมีข้อเสนอแนะ 3 ลักษณะ คือ ข้อเสนอแนะเพื่อแก้ปัญหาให้กับกลุ่มคนที่ได้รับผลกระทบและมีศักยภาพการปรับตัวไม่เท่ากัน ข้อเสนอแนะที่เป็นการแก้ปัญหาในภาพรวมทุกกลุ่มคนและทุกพื้นที่ในลุ่มน้ำปากพนัง และข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยต่อไป

3.1 ข้อเสนอแนะต่อปัญหาในพื้นที่ศึกษา เป็นข้อเสนอแนะเพื่อแก้ปัญหาด้านศักยภาพของคนกลุ่มต่าง ๆ ที่มีเงื่อนไขที่เป็นข้อจำกัดทำให้มีศักยภาพในการประกอบอาชีพได้ไม่เท่ากัน ดังนี้

กลุ่มที่มีศักยภาพการปรับตัวระดับสูง คนกลุ่มนี้มีทั้งครัวเรือนที่เลือกการผลิตแบบปฐมนิภูมิ ทุติยภูมิและการผลิตอย่างไม่เป็นทางการ อาชีพของครัวเรือนคนกลุ่มนี้จึงมีทั้งครัวเรือนที่เลือกทำนา เลี้ยงกุ้ง ปลูกพืชผัก ปลูกพืชเศรษฐกิจ ค้าขาย ส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีทุนการดำรงชีพ

สูงอยู่แล้ว การส่งเสริมจึงควรเน้นในด้านองค์ความรู้เกี่ยวกับผลิต ทั้งการผลิตข้าว พืชผัก และพืชเศรษฐกิจ ในลักษณะที่เป็นการลดต้นทุนการผลิตและสร้างความยั่งยืนให้แก่สิ่งแวดล้อมมากขึ้น เช่น สนับสนุนการทำนาแบบชีวภาพ คนกลุ่มนี้มีประมาณร้อยละ 20 ของผู้ได้รับผลกระทบเชิงลบจากโครงการฯ ที่ผ่านมารัฐบาลฯ เข้าช่วยเหลือเฉพาะกลุ่มนี้ ทั้งๆที่เป็นกลุ่มที่เดือดร้อนน้อยและมีศักยภาพในการปรับตัวสูงอยู่แล้ว

กลุ่มที่มีศักยภาพการปรับตัวระดับปานกลาง กลุ่มมีศักยภาพปานกลางมี 2 กลุ่ม กลุ่มแรก คือ กลุ่มที่ทำการเพาะปลูกเช่นเดียวกับกลุ่มที่มีศักยภาพสูง แต่มีข้อจำกัดเนื่องจากมีที่ดินทำกินน้อย คือต่ำกว่า 15 ไร่ ทำให้มีรายได้ไม่มากนัก ทั้งเลือกความหลากหลายของการเพาะปลูกได้น้อย คนกลุ่มนี้มีประมาณร้อยละ 10 ของครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบเชิงลบทั้งหมด จึงควรมีการส่งเสริมสนับสนุนการทำเกษตรเช่นเดียวกับกลุ่มที่มีศักยภาพสูง แต่ต้องพยายามให้เพิ่มความหลากหลายของอาชีพมากขึ้นด้วยการผลิตแบบทฤษฎีภูมิ โดยการสนับสนุนให้มีการตั้งกลุ่มหรือเข้าร่วมกลุ่มการผลิตต่างๆ ส่วนกลุ่มศักยภาพปานกลางอีกกลุ่มหนึ่ง คือ กลุ่มเลี้ยงกุ้ง ควรสนับสนุนให้เลี้ยงกุ้งที่ไม่ใช่สารเคมี และเน้นความหลากหลายของระบบนิเวศ เช่น ไม่เลี้ยงกุ้งอย่างเดียว แต่เลี้ยงสัตว์อย่างอื่นประกอบด้วย เช่น ปลา ปู เป็ด หรือเน้นการเลี้ยงกุ้งผสมกับการปลูกพืชในบริเวณเดียวกัน ซึ่งจะช่วยให้สามารถลดต้นทุนการผลิต ทั้งช่วยให้อาชีพมีความยั่งยืนขึ้น และควรสนับสนุนให้รวมกลุ่มตามโครงการของหน่วยงานภาครัฐที่ได้ให้การสนับสนุนด้านอยู่แล้ว โดยที่ครัวเรือนเกษตรกรไม่ต้องขวนขวายหาเงินทุนดำเนินการเองที่เป็นการเพิ่มภาระการแบกรับต้นทุนให้สูงขึ้นไปอีก

กลุ่มคนที่มีศักยภาพการปรับตัวระดับต่ำ กลุ่มมีศักยภาพต่ำมี 2 กลุ่ม กลุ่มแรก เป็นกลุ่มไม่มีที่ดินทำกินหรือมีที่ดินน้อย ส่วนใหญ่จึงต้องยึดอาชีพแรงงานรับจ้างเป็นหลัก กลุ่มที่สอง คือ กลุ่มเลี้ยงกุ้งที่ยังคงมีภาระหนี้สินสูง โดยการอาศัยที่ดินของญาติพี่น้องในการเลี้ยงกุ้งและจากการเช่าที่ดิน ต้องกู้ยืมเงินสำหรับลงทุน กลุ่มนี้มีประมาณร้อยละ 25 ของครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบเชิงลบทั้งหมด ทั้ง 2 กลุ่มนี้พึ่งลำพังตนเองแล้วไม่สามารถปรับตัวเพื่อสร้างการดำรงชีวิตของครัวเรือนให้ดีขึ้นได้ และอาจตกอยู่ในวังวนของความยากจนไม่สิ้นสุด จึงเป็นกลุ่มที่ทุกฝ่ายต้องสนใจแก้ปัญหาเป็นอันดับแรก โดยการช่วยเหลือคนกลุ่มแรก คือต้องหาทางสนับสนุนให้มีงานที่มั่นคงและมีรายได้มากขึ้น เช่น การตั้งกลุ่มฝึกอาชีพที่สอดคล้องกับภูมิปัญญาและทรัพยากรในท้องถิ่น เช่น งานไม้ งานปูน เพื่อประคองผลิตภัณท์ ประเภทเครื่องมือเครื่องใช้ เครื่องประดับตกแต่ง เป็นต้น หรือการฝึกฝีมือแรงงานเพื่อเข้าสู่อาชีพรับจ้างที่มีศักยภาพมากขึ้น ส่วนกลุ่มที่สอง ต้องสนับสนุนให้ออกจากระบบการเลี้ยงกุ้ง และต้องสนับสนุนให้สามารถเข้าสู่กองทุนฟื้นฟูหนี้สินของเกษตรกรให้ได้ หลังจากนั้นก็ควรสนับสนุนให้ทำอาชีพอื่นๆ เช่นเดียวกับกลุ่ม

ผู้ขายแรงงาน ส่วนกลุ่มคนที่เคยทำอาชีพประมงพื้นบ้าน แต่ต้องปรับตัวไปสู่การใช้แรงงานรับจ้าง ควรส่งเสริมอาชีพด้านการประมงโดยการเลี้ยงปลาในกระชัง แต่ควรให้คนกลุ่มนี้ได้ศึกษาเรียนรู้วิธีดำเนินการและปัญหาอุปสรรคตลอดจนแนวทางแก้ปัญหาจากแหล่งที่มีการเลี้ยงปลาในกระชังที่มีสภาพแวดล้อมใกล้เคียงกัน มีบริบทของพื้นที่ที่เป็นสภาพเดียวกัน เพื่อลดปัญหาที่จะเกิดกับการผลิต ดังที่ชาวบ้านเลื้อหังเคยประสบมาแล้วและต้องเลิกลัมอาชีพไปในที่สุด และควรส่งเสริมเงินทุนหรือแหล่งเงินทุนที่คนกลุ่มนี้เข้าถึงได้สะดวก ตลอดจนการจัดการด้านการตลาด การแปรรูปผลผลิตเพื่อเพิ่มช่องทางการกระจายผลผลิตอีกทางหนึ่ง

3.2 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย เป็นข้อเสนอแนะต่อหน่วยงานที่มีส่วนเกี่ยวข้องเพื่อแก้ปัญหาในภาพรวมที่เกิดขึ้นในท้องถิ่น มีดังนี้

1) ควรให้ชุมชนทุกกลุ่มที่ได้รับผลกระทบ ได้มีส่วนร่วมในการบริหารจัดการน้ำ เพื่อให้มีอำนาจในการตัดสินใจเปิดหรือปิดประตูน้ำตามสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นและมีผลกระทบต่อกลุ่มคน การบริหารจัดการในส่วนที่ชุมชนมีความต้องการที่แตกต่างกัน เช่น คนกลุ่มที่ได้รับความเดือดร้อนจากการปิดประตูน้ำเพราะน้ำท่วมผลผลิตหรือน้ำเน่าเสีย กับกลุ่มคนที่ต้องการให้คงระดับน้ำไว้เพื่อการเพาะปลูก จึงควรจัดการให้กลุ่มคนเหล่านี้ได้พบปะ ปรึกษาหารือร่วมกัน เพื่อให้สามารถใช้จากโครงการฯ ให้มีประโยชน์ต่อคนทุกกลุ่ม หรือให้มีผลกระทบน้อยที่สุด

2) ควรส่งเสริมการรวมกลุ่มภายในท้องถิ่นให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น โดยการศึกษาวิเคราะห์ถึงสภาพปัญหาของกลุ่ม องค์กรที่มีอยู่ในชุมชน เนื่องจากพบว่ากลุ่มต่าง ๆ ในทุกชุมชนมีอยู่แล้ว แต่กลุ่มเหล่านี้ไม่ได้มีกิจกรรมที่เป็นระดับกลุ่มเพื่อการแก้ปัญหาหรือเพื่อต่อรอง ทำให้ขาดพลังที่จะแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นได้ ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นยังต้องรอความช่วยเหลือจากภายนอกอยู่ตลอดไป การส่งเสริมและเพิ่มประสิทธิภาพให้กับกลุ่ม อาจกระทำได้หลายประเภท เช่น การส่งเสริมการเรียนรู้ ได้แก่ ความรู้เกี่ยวกับการผลิต การเพิ่มมูลค่าผลผลิต ฯ ระบบการบริหารจัดการกลุ่ม กระบวนการสร้างผู้นำที่มีประสิทธิภาพ เป็นต้น การส่งเสริมประสิทธิภาพของกลุ่มดังกล่าวควรเป็นการส่งเสริมจากพื้นฐานหรือจากสภาพปัญหาของกลุ่มที่มีอยู่เดิม แนวทางการสร้างกลุ่มมีหลายแนวทาง เช่น การฟื้นฟูกลุ่มหรือองค์กรต่าง ๆ ที่มีอยู่แล้วในพื้นที่ หรือการสร้างกลุ่มขึ้นใหม่

3) ด้านการช่วยเหลือเพื่อบรรเทาความเดือดร้อนหรือเพื่อส่งเสริมด้านอาชีพ หน่วยงานที่รับผิดชอบควรให้ความช่วยเหลือให้ตรงกับสภาพปัญหาให้มากที่สุด เนื่องจากความช่วยเหลือที่ผ่านมา พบว่าผู้ที่ได้รับความช่วยเหลือจากรัฐมักเป็นผู้ที่มีทุนของตนเองเพียงพออยู่แล้ว เช่น การส่งเสริมการปลูกปาล์มน้ำมัน ผู้ที่มีที่ดินจำนวนมากเป็นผู้ที่เข้าร่วมโครงการได้ แต่ผู้ที่มีที่ดินน้อยหรือไม่มีที่ดินไม่ได้รับความช่วยเหลือ เช่น คราวเรือนคนจนโดยเฉพาะชาวประมงพื้นบ้านที่เคยหากินในแม่น้ำปากพนัง ไม่ได้รับความช่วยเหลือใด ๆ ทั้งสิ้น ดังนั้นในการช่วยเหลือหรือส่งเสริม

จึงควรแยกแยะกลุ่มคนและช่วยเหลือให้สอดคล้องกับศักยภาพของกลุ่มคน อีกประการหนึ่งคือ การให้ความช่วยเหลือของภาครัฐ ควรคำนึงถึงความต้องการตามสภาพปัญหาของผู้ผลิต เพราะผู้ผลิตในท้องถิ่นย่อมมีประสบการณ์และมีบริบทในระบบการผลิตที่แตกต่างกัน สูตรสำเร็จของภาครัฐจึงไม่สามารถแก้ปัญหาได้ตรงจุด เช่น การขุดยกร่องแปลงเกษตร ไม่ว่าจะเป็นแปลงผักหรือแปลงปาล์ม แปลงสน เป็นต้น และที่สำคัญที่สุดคือควรให้ตัวแทนกลุ่มหรือชุมชนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจการใช้งบประมาณจากโครงการให้ความช่วยเหลือดังกล่าว เพื่อให้เกิดความโปร่งใสและมีประโยชน์สูงสุดต่อเกษตรกร

4) ควรส่งเสริมให้มีการสร้างสิ่งอำนวยความสะดวกในการประกอบอาชีพ คือ โครงสร้างที่เป็นปัจจัยพื้นฐาน ได้แก่ เหมือง คลองส่งน้ำ คลองซอย ฯ หรือการจัดระบบชลประทานให้ครอบคลุมพื้นที่ สิ่งเหล่านี้เป็นเครื่องมือที่ทำให้ครัวเรือนเกษตรกรเข้าถึงทุนทรัพยากรได้เสมอภาคกัน เพราะการเข้าถึงทุนทรัพยากรที่เป็นปัจจัยการผลิตยังคงมีปัญหาอยู่มาก เนื่องจากกำลังความสามารถในการจัดสร้างโครงสร้างพื้นฐานเพื่อการผลิตของกลุ่มคนหรือองค์กรส่วนท้องถิ่นยังมีไม่เพียงพอ

3.3 ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัย การวิจัยเพื่อแก้ปัญหาในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังต้องมีความต่อเนื่อง เพราะเงื่อนไขต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นทั้งเงื่อนไขเก่าและเงื่อนไขใหม่ ส่งผลต่อการดำรงชีพของคนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังยังเกิดขึ้นอยู่เป็นระยะ การศึกษาโดยการวิจัยต่อไปควรได้มีการศึกษาในด้านต่อไปนี้ คือ

1) แนวทางส่งเสริมและพัฒนากลุ่มองค์กรต่างในชุมชนให้มีความเข้มแข็ง พึ่งตนเองได้ และแก้ปัญหของชุมชนได้

2) การพัฒนาอาชีพทางเลือกที่เหมาะสมกับบริบทของแต่ละชุมชน ที่อยู่ในระบบนิเวศที่แตกต่างกัน เช่น พื้นที่ป่าพรุ พื้นที่น้ำเค็ม พื้นที่น้ำจืด พื้นที่ชายฝั่ง เป็นต้น

บรรณานุกรม

คณะกรรมการประชาสัมพันธ์.โครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังอันเนื่องมาจาก

พระราชดำริ. กรุงเทพฯ ฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดอรุณการพิมพ์ , 2537.

ขจรจบ กุสุมาวดี. ความขัดแย้งระหว่างรัฐ ทน และท้องถิ่น : ศึกษาจากการจัดการ

ทรัพยากรธรรมชาติ บริเวณตำบลเกาะเพชร และตำบลท่าซอม อำเภอหัวไทร จังหวัด

นครศรีธรรมราช. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม. พิมพ์ครั้งที่ 4 , กรุงเทพฯ

ฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540.

_____ แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน. กรุงเทพฯ ฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งเอนด์พับลิชชิ่ง,

2544.

_____ เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์จำกัด, 2540.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและ พรพิไล เลิศวิชา. วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ ฯ :

สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2541.

_____ ทิศทางวัฒนธรรมไทย. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , 2539.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและพูนศักดิ์ ธานีกรประดิษฐ์. เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต.

กรุงเทพฯ ฯ : บริษัทคอมแพคท์พริ้นท์ จำกัด, 2540.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและคณะ. เศรษฐกิจชุมชนชาวนา. กรุงเทพฯ ฯ : อัมรินทร์พริ้นติ้งเอนด์

พับลิชชิ่ง , 2541.

ชลธิรา สัตยาวัฒนา. (บรรณาธิการ) . ชุดโครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่นจากจารีตประเพณีสู่

สถานการณ์ปัจจุบัน. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักพิมพ์นิติธรรม, 2546.

ชวลิต อังวิthyาธร. การแลกเปลี่ยนและการค้าข้าวบริเวณชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา. สำนักงาน

กองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.), 2544.

ณรงค์ บุญสวขัญญ. ความขัดแย้งทางสังคมในกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจระดับท้องถิ่น :

ศึกษาเฉพาะกรณีหมู่บ้านแห่งหนึ่งในอำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช. ปรินญา

นิพนธ์มหาบัณฑิต สังคมวิทยา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536.

_____ วิถีชีวิตของประชาชนในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง อันเนื่องมาจากการพัฒนาของ

รัฐ ในระยะแผนพัฒนาฉบับที่ 1-8 . สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2544

- นิธิ เอียวศรีวงศ์. เก็บที่โล่งแกรงหญ้า. เชียงใหม่ :โครงการต้นน้ำต้นชีวิต มูลนิธิโตโยต้า ประเทศไทย ชุมชนคนรักป่า, 2543.
- ไพรินทร์ รุยก้าว. ศึกษาพลวัตการผลิตและการค้าข้าวในอำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. มหาวิทยาลัยทักษิณ, 2542.
- ปก แก้วกาญจน์. วัฒนธรรมการทำงานในการประกอบอาชีพของชาวนาภาคใต้. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2538.
- ประมาณ เทพสงเคราะห์. ภูมิศาสตร์ภาคใต้ : ภูมิรัฐกับการศึกษาภาคสนามทางภูมิศาสตร์ท้องถิ่น. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒภาคใต้, 2539.
- ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี. เอกสารบรรยายสรุปเรื่อง Livelihoods . ณ ห้องประชุมสำนักศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์. 2549.
- ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์. เศรษฐศาสตร์สีเขียวเพื่อชีวิตและธรรมชาติ. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541.
- _____ นิเวศเศรษฐศาสตร์และนิเวศวิทยาการเมือง. พิมพ์ครั้งที่ 2 . กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.
- พฤกษ์ เถาวิล. พลวัตของความขัดแย้งในการเข้าถึงพื้นที่ป่า : กรณีศึกษาหมู่บ้านป่าชุมชนในจังหวัดลำพูน. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาสังคม. มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2542.
- พรพิไล เลิศวิชา. พลวัตเศรษฐกิจชุมชนลุ่มน้ำโขง. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2545
- ยศ สันตสมบัติ. มนุษย์กับวัฒนธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. 2540.
- เลิศชาย ศิริชัย. การสูญเสียที่ดินและการตอบสนองด้านอาชีพของชาวนา : ศึกษากรณีหมู่บ้านภาคกลาง. วิทยานิพนธ์การศึกษาดุษฎีบัณฑิต สาขาพัฒนาศึกษาศาสตร์. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2538.
- เลิศชาย ศิริชัย และคณะ. สิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคใต้. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์นิติธรรม, 2546.
- เลิศชาย ศิริชัย และนฤทธิ์ ดวงสุวรรณ. พัฒนาการการใช้ทรัพยากรในทะเลสาบสงขลา : ศึกษากรณีชุมชนประมงพื้นบ้าน. เอกสารรายงานการวิจัยเสนอต่อสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2546.

- วุฒิ ประภาวดี. การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการถือครองที่ดินกับประสิทธิภาพในการผลิตข้าว ตำบลเชียรเขา อำเภอเชียรใหญ่ จังหวัดนครศรีธรรมราช. ปรินิพนธ์ กสม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2521.
- วัฒนา สุกันต์. ชุมชนกับการจัดการทรัพยากรสัตว์น้ำทะเลชายฝั่งภาคใต้ : ปัญหาและทางเลือก. มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ ปัตตานี, 2543.
- วอลเดน เบลดและคณะ. โศกนาฏกรรมสยาม : พัฒนาและการแตกสลายของสังคมไทยสมัยใหม่. แปลโดย สุรนุช คงศิลา. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2542.
- สวาท เสนาณรงค์. ภูมิศาสตร์วัฒนธรรม. กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, 2520.
- สนิท มณีดุลย์. ผลกระทบของอุตสาหกรรมนาุ้งที่มีต่อความสัมพันธ์ทางการผลิตของชุมชนชาวนา : ศึกษากรณีอำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช. ปรินิพนธ์การศึกษาคณะศึกษาศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2539.
- เสน่ห์ จามริก. “กระแสชุมชนท้องถิ่นในยุคโลกาภิวัตน์” ในเอกสารประกอบการสัมมนาวัฒนธรรมศึกษา. หน้า 100. นครศรีธรรมราช : มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์, 2545.
- สำราญ รัตนวงศ์. ที่ดิน ทุน แรงงาน ที่ส่งผลต่อประสิทธิภาพในการปลูกผักเพื่อการค้า : ศึกษาเฉพาะเขตลุ่มน้ำปากพนัง จังหวัดนครศรีธรรมราช. ปรินิพนธ์ มหาบัณฑิต ไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2536.
- อคิน รพีพัฒน์. ปัญหาการพัฒนาชนบท : บทเรียนจากกรณีกกระบัตร์ โครงการพัฒนาชนบทลุ่มน้ำแม่กลอง. แปลโดย จารุภรณ์ เกระทัต. ขอนแก่น : มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2531.
- อภิชัย พันธเสน. “ความขัดแย้งกับการแก้ปัญหา : การวิเคราะห์แนวเศรษฐศาสตร์การเมืองของโครงการพลังงานในประเทศไทย” ในเอกสารประกอบการสัมมนาวัฒนธรรมศึกษา. หน้า 14 . นครศรีธรรมราช : มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์, 2545.
- อะภัย วาณิชประดิษฐ์. พลวัตความรู้ท้องถิ่นในฐานะปฏิบัติการของการอ้างสิทธิเหนือทรัพยากรบนที่สูง : กรณีศึกษาชุมชนม้งแม่สะ อำเภอแม่วัง จังหวัดเชียงใหม่. วิทยานิพนธ์ มหาบัณฑิต การพัฒนาสังคม, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. 2546.
- อนันท์ กาญจนพันธุ์ (บรรณาธิการ). พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากรสถานการณ์ในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2543.
- _____ พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร กระบวนทัศน์และนโยบาย. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2543.

อำนาจและคณะ. รายงานการวิจัย ระบบการเกษตรแบบไร้หมุนเวียน: สถานภาพและการ

เปลี่ยนแปลง เล่ม 1. คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2547

โอภาส ปัญญาและคณะ. ชุมชนกับการจัดการทรัพยากร : ภาคตะวันออก.

อมรรัตน์ เกรียงขจร. “ เชื้อกันน้ำเค็ม : ความทุกข์ของคนลุ่มน้ำปากพนัง”, ใน นิเวศสาม
น้ำ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เดือนตุลา, 2547.

บุคลากร

โกษา ชูสุข. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 40 หมู่ที่ 1 ตำบลท่าซอม อำเภอหัวไทร จังหวัด
นครศรีธรรมราช.

คำแหง สุขบุญสังข์. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 145 หมู่ที่ 3 ตำบลบางนบ อำเภอหัวไทร
จังหวัดนครศรีธรรมราช.

จวน วัฒนพรหม. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 15/4 หมู่ที่ 4 ตำบลควนชะลิก อำเภอหัวไทร จังหวัด
นครศรีธรรมราช.

ชลอ เอี่ยมสุด. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 17 หมู่ที่ 3 ตำบลแม่เจ้าอยู่หัว อำเภอเชียรใหญ่
จังหวัดนครศรีธรรมราช.

ชุ่น นุ่นจิน. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ หมู่ที่ 9 ตำบลแหลม อำเภอหัวไทร จังหวัด
นครศรีธรรมราช.

ธีระวัฒน์ วัฒนศรี. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 220 หมู่ที่ 2 ตำบลคอนตรอ อำเภอเฉลิมพระ
เกียรติ จังหวัดนครศรีธรรมราช.

ทวีรัตน์ เกตุแก้ว. สัมภาษณ์ที่โรงเรียนวัดควนชะลิก ตำบลควนชะลิก อำเภอหัวไทร จังหวัด
นครศรีธรรมราช.

เทพ เดชสุวรรณ. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 90 หมู่ที่ 3 ตำบลหัวไทร อำเภอหัวไทร จังหวัด
นครศรีธรรมราช.

บุญธรรม ปกป้อง. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 57 หมู่ที่ 8 ตำบลบ้านเนิน อำเภอเชียรใหญ่
จังหวัดนครศรีธรรมราช.

ประคิน ยก่อง. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 8 หมู่ที่ 8 ตำบลบ้านเนิน อำเภอเชียรใหญ่ จังหวัด
นครศรีธรรมราช.

ประดับ ทวีทอง. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 88 หมู่ที่ 3 ตำบลหัวไทร อำเภอหัวไทร จังหวัด
นครศรีธรรมราช.

ประพันธ์ นาคแก้ว. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 15 หมู่ที่ 6 ตำบลเชียรเขา อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดนครศรีธรรมราช.

ปราโมทย์ ใจเพชร. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 95 หมู่ที่ 4 ตำบลหน้าสตน อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช.

พร้อม ชูสุวรรณ. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 131 หมู่ที่ 8 ตำบลหัวไทร อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช.

พัชรี ชูทอง. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 107 หมู่ที่ 8 ตำบล อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช.

มนตรี บุญญา. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 19 หมู่ที่ 1 ตำบลท่าซอม อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช.

ล้อม แนนโส. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 128 หมู่ที่ 9 ตำบลแหลม อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช.

วงศ์ ศรีพะเนิน. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 105 หมู่ที่ 8 ตำบลหัวไทร อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช.

วิจิต จงไกรจักร. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 9 หมู่ที่ 1 ตำบลท่าซอม อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช.

วิมล คงจันทร์. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 15 หมู่ที่ 4 ตำบลเกาะเพชร อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช.

วีระวุฒิ นนทอง. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 43 หมู่ที่ 9 ตำบลเสื่อหึ่ง อำเภอเชียรใหญ่ จังหวัดนครศรีธรรมราช.

สว่าง จันทรเทพ. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 163/4 หมู่ที่ 9 ตำบลแหลม อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช.

สนธยา หนูแบ. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 8 หมู่ที่ 12 ตำบลหัวไทร อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช.

สมปอง สุขช่วย. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 23 หมู่ที่ 5 ตำบลแหลม อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช.

สมพร ขนานสุข. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 16 หมู่ที่ 8 ตำบลบ้านเนิน อำเภอเชียรใหญ่ จังหวัดนครศรีธรรมราช.

สรชัย หนูหวาน. สัมภาษณ์ที่โรงเรียนบ้านบางโหนด ตำบลเกาะเพชร อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช.

สุทิน ศรีกรด. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 15/2 หมู่ที่ 6 ตำบลหน้าสตน อำเภอหัวไทร
จังหวัดนครศรีธรรมราช.

เสรี คงวัดใหม่. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 95 หมู่ที่ 5 ตำบลเขาพังไกร อำเภอหัวไทร จังหวัด
นครศรีธรรมราช.

เสถียร หนูเกื้อ. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ หมู่ที่ ตำบลเขาพังไกร อำเภอหัวไทร จังหวัด
นครศรีธรรมราช.

ห้วง แก้วหมูน. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ หมู่ที่ 9 ตำบลแหลม อำเภอหัวไทร จังหวัด
นครศรีธรรมราช.

อานนท์ พรหมสมบัติ. สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 135 หมู่ที่ 8 ตำบลแหลม อำเภอหัวไทร
จังหวัดนครศรีธรรมราช.

ประวัตินักวิจัย

ชื่อ	นางไพรินทร์ รุยแก้ว
เกิด	8 กุมภาพันธ์ 2495
ตำแหน่งหน้าที่ปัจจุบัน	ครู โรงเรียนวัดควนชะลิก สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษา นครศรีธรรมราช เขต 3
การศึกษา	พ.ศ.2520 ก.ศ.บ. (วิชาภาษาไทย) จากมหาวิทยาลัย ศรีนครินทรวิโรฒสงขลา จังหวัดสงขลา พ.ศ.2542 ศศ.ม. (วิชาไทยคดีศึกษา) จากมหาวิทยาลัยทักษิณ อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา
ผลงานการวิจัย	ผู้ช่วยผู้วิจัย รศ.วิมล คำศรี เรื่อง วัฒนธรรมข้าวและพลัง อำนาจชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครง การเมธีวิจัยอาวุโส ศาสตราจารย์สุทธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ ผู้วิจัย เรื่องสถานภาพชีวิตของนักเรียนที่ออกกลางคัน เป็น ส่วนหนึ่งของโครงการพัฒนาระบบสวัสดิการสำหรับคนจน และคนด้อยโอกาสในสังคมไทย ของ รองศาสตราจารย์ ดร.ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ